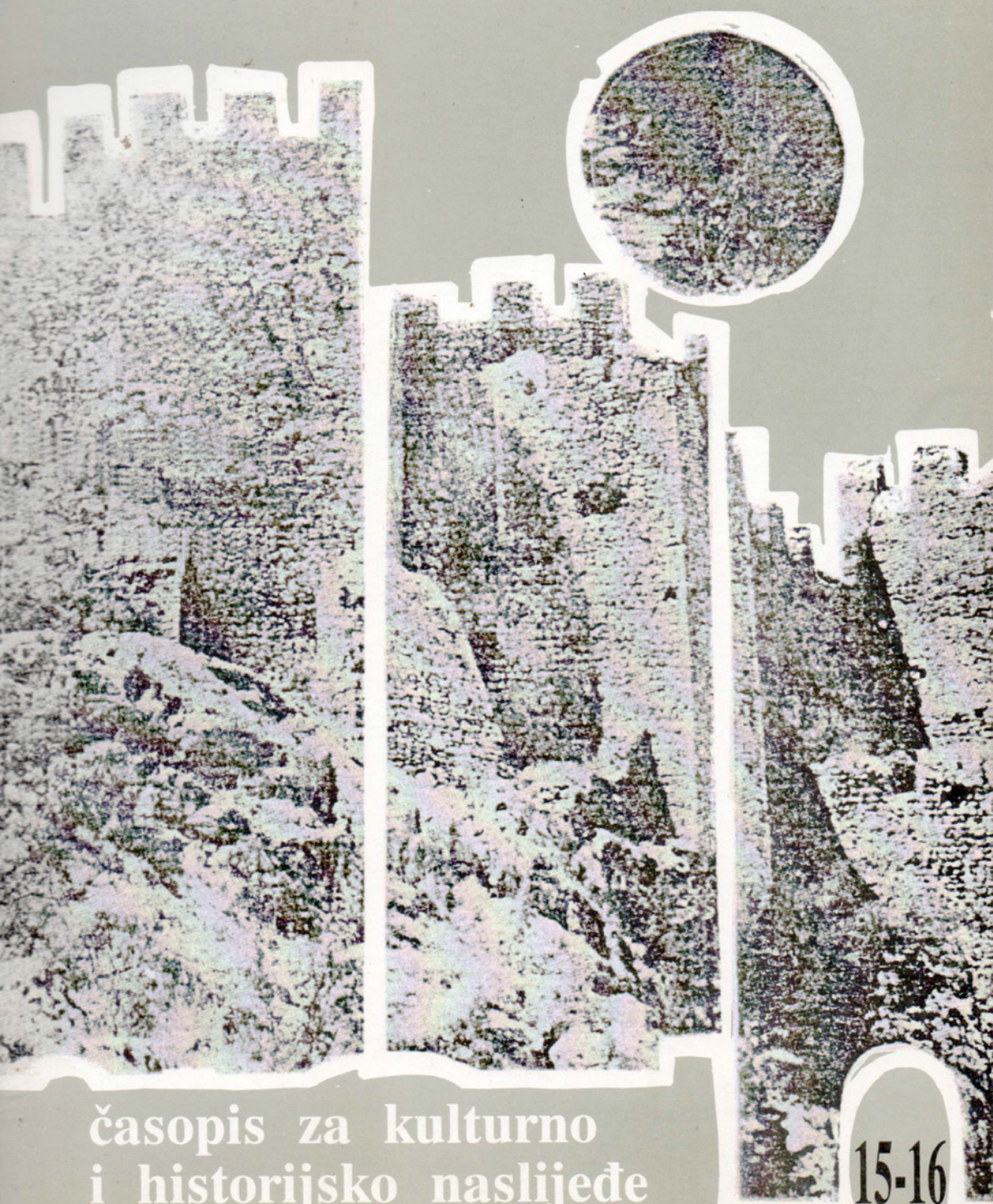

BA ISSN 0351-4552

HERCEGOVINA

časopis za kulturno
i historijsko naslijeđe

15-16

2003.

IZDAVAČI:

*Arhiv Hercegovine Mostar
Muzej Hercegovine Mostar*

ZA IZDAVAČA:

*mr. Edin Čelebić
Zlatko Zvonić*

REDAKCIJA:

*dr. Dženana Buturović, mr. Edin Čelebić,
dr. Iljas Hadžibegović, dr. Elbisa Ustamujić,
mr. Esad Vesković, mr. Šaban Zahirović, Zlatko Zvonić*

UREDNICI:

dr. Iljas Hadžibegović, dr. Elbisa Ustamujić, mr. Šaban Zahirović

ODGOVORNI UREDNIK:

mr. Šaban Zahirović

LEKTOR:

mr. Muhamed Šator

KOREKTOR:

Edim Šator

PREVODI:

Enisa Simić, prof

NASLOVNA STRANA:

Bobo Samaržić

RAČUNARSKA OBRADA:

Zuvad Golić

ŠTAMPA:

Štamparija IC Mostar

ZA ŠTAMPARIJU:

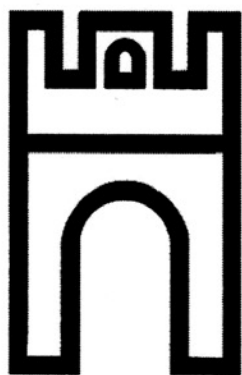
Ibro Rahimić

TIRAŽ:

600

hercegovina
časopis za kulturno
i historijsko naslijeđe

15-16

Mostar, 2003.

---

historija

Dr. Aleksandar RATKOVIĆ

GRAD VIDOŠKI

Prilog istraživanju i obnovi

“Stolac, varoš pod planinom Hrgud kod rijeke Bregave, na vrlo lijepom mjestu; stanovnici su Turci i ristjani, koji odavde 1/2 sata imaju lijepu crkvu, zadužbina Miloradovića; grad ili tvrđja stolačka proslavila se je godine 1831, kada se je u nju zatvorio Ali-aga, tadašnji muselim stolački, a sadašnji paša, i odbranio od sile bosanske, koji su ga htjeli prisiliti da š njima pristane proti caru, al’ ga uzeti ne mogaše. Godine 1840 udari grom u barutanu, te ga sasvim razruši; al’ godine 1844-46, sadašnji paša ga još bolje sazida i utvrdi.”^{1/}

Ovako je prije više od jednog i po stoljeća, Ivan Frano Jukić opisivao Stolac i grad Vidoški iznad njega. Zapažanja su tačna i odgovaraju istorijskim previranjima. Grad je popravljen u nemirnim vremenima da bi proširen i obnovljen obuhvatio najprostraniji odbrambeni sistem donje Hercegovine. Povodeći se za narodnim predanjem, Giljferding za Vidoški kaže da je glavno utvrđenje u Hercegovini.^{2/}

1/ I.F.Jukić, *Putovanje po Bosni godine 1843*, kolo 3, Zagreb, 1847, 48, 69.; *O tvrđavi i Stocu up.*: I.Rizvanbegović, *The results of Former Archaeological Researches at the Medieval Fortress, Vidoška tvrđava at Stolac*, *Balcanoslavica* 8, Prilep. 1979, 77-93.; D.Sergejevski, *Municipium Diluntum*, GZM, XLVII, 1935, 17-18.; Đ.Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH*, Sarajevo, 1972.; M.Dinić, *Srpske zemlje u srednjem vijeku*, Beograd, 1978, 205-207.; L.Thalloczy, *Studien zur gescichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig, 1914, 398-399.; Johan von Asboth, *Bosnien und Herzegovina*, Wien, 1888, 261.; D.Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978, 17,117,118,120,326.; B.Hrabak, *Izvoz žitarica iz BiH u Primorje od kraja XIII do početka XVII vijeka*, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, Sarajevo, 1964,126,127,130,197,200.; H.Kreševljaković, *Stari hercegovački gradovi*, *Naše starine* II, Sarajevo, 1954, 14-15. Tu je navedena i ostala literatura i izvori.

2/ A.Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, Sarajevo,1972, 47.

Ime Vidoši, Vidoški ili samo Vidoška potiče iz ilirsko-romanske epohe i stare slovenske mitologije, o čemu svjedoči dokument od 10. 9. 1517. g., kada Mustafa-baša sa svojom pratnjom prelazi novoizgrađeni most iznad rijeke Vidoštice.^{3/} I u putopisu Kornelija Duplicija Šepera iz 1533 g., rijeka Bregava je zabilježena kao Vidova rijeka.^{4/} Stariji naziv za Stolačko polje je "Vuidonopoglyo", do koga je vodio put iz Dubrovnika za Bosnu. U latinskom prevodu, Vidovo polje je "Planum Sancti Viti" iz 1417 g. po njegovom stanovniku Miliću Bogetiću Križanoviću.^{5/}

Ima pomena da su "homines exercitus Gregorii Nicolich in villaa de Stolac de Vidoe polie", u ljeto 1420 g. opljačkali neke ljude. Iz tužbe se ne vidi da li je Vidovo polje pripadalo Nikolićima ili su njihovi vojnici pljačkali na susjednoj teritoriji.^{6/} Kao naselje Stolac je postojao 1436 g., kada se izričito navodi njegov žitelj Vochmir Goiacovich.^{7/} Još u XII vijeku Stolac je ulazio u sastav župe Dubrava.^{8/} To je nizak plato između Bišća, Neretve, Gabele i Vidova polja.^{9/} Na jugu je graničio sa župom Žabom, a između Krupe i Bregave, sa župom Lukom. Na zapadu, međa prati Neretvu do zaravni Bivoljeg Brda, a na sjeveru doseže do Bišća.^{10/}

Drugo pominjanje Dubrave od 13. X 1285. g. raspravlja o ostavštini Dobrovoja, sina Preje iz Brede "in juppa Dubrave".^{11/} Na više mjesta je navedena 1325. godina, a potom 1406, 1408, 1409. i 1412. g..^{12/}

Krajem XIV vijeka, Sankovići su pored Dabra, Popova, Slanskog primorja i Zažablja, gospodarili i Dubravom.^{13/} Središte župe bilo je u Opličićima.^{14/} U vrijeme Sandaljevog posjedovanja Dubrave završena je do 1410. g. oblasna podjela u Humu.^{15/} Sa popisom stanovništva iz 1468-1469. g. župa je teritorija

3/ K.Jireček, *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo, 1951,86 i napomena 298.

4/ M.Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd, 1978, 206.

5/ M.Dinić, n.d., Beograd, 1978, 205.

6/ M.Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, Beograd, 1967, 14.

7/ M.Dinić, n.d., Beograd, 1978, 206.

8/ F.Šišić, *Ljetopis popa Dukljanina*, Beograd, 1928, 327, Prevod, *Stara srpska književnost I*, Beograd, 1988.

9/ J.Dedijer, *Hercegovina*, Sarajevo, 1991, 250.

10/ M.Bлагоjević, *Pregled istorijske geografije srednjovjekovne Srbije Zbornik IMS 20*, Beograd, 1983, 45-126.

11/ J.Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, III, 108, br. 345.

12/ S.Mišić, *Humska zemlja*, Beograd, 1996, 34.

13/ M.Dinić, *Odluke Veća Dubrovačke republike II*, Beograd, 1964, 536.

14/ M.Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, I, 57, br. 36, Š.Bešlagić, *Stecci u Opličićima*, Naše starine VII, Sarajevo, 1960, 145.

15/ S.Čirković, *IČ*, 21, Beograd, 1974, 5-18.

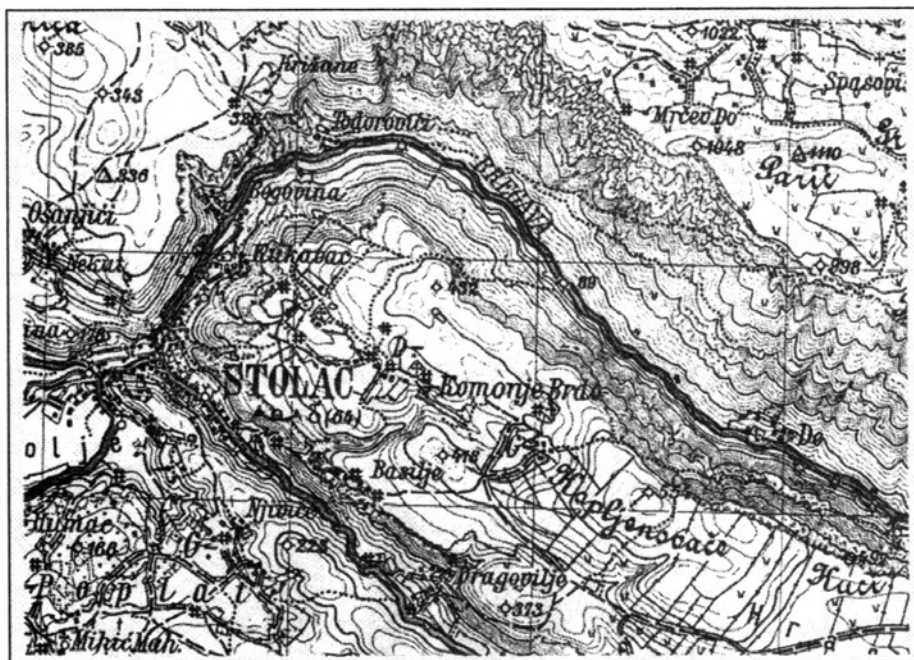

sa mnogo napuštenih sela.^{16/}

Od 1475-1477. g. Dubrava je u sastavu Blagajske nahije na teritoriji od Žitomislića do Ljubinja i od Gnojnica do Hrasnog.^{17/} U istom periodu najveća vlaška skupina, Burmazi, naseljava predjele oko Stoca.^{18/} U okolini naselja odvijala se sadnja najrazvijenijih kultura, vinograda, pšenice jarice i gajenje lana.^{19/}

Vidoši, Vidoški ili samo Vidoška prvi put se pominje kao “Vidosich, Vuidonopoglyo, castello con lo contato”, 19. 2. 1444. g. u povelji aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V kojim se potvrđuju posjedi Stefana Vukčića Kosače. Drugi put, od “rimskog kralja” Fridriha, 20. 1. 1448. g. kao “castrum Widossky”, a treći, 1. VI 1454 g. ponovo od kralja Alfonsa V, kao “civitate Vidouschi cum castris et pertinentiis suis”.^{20/}

Uzvišenje sa tvrđavom pod nazivom “Šetnica” spušta se do centra sadašnjeg grada. Sa brda se proteže vidokrug na plodno Vidovo polje i Bregavu/Bigavu, Brzavu/okružene brdima Hrgudom, Komanjem, Ošanićima i Bašnikom. Vidoški pokriva šestougaonu površinu od 20503 m².

16/ V. Atanasovski, *Pad Hercegovine*, Beograd, 1979, 116.

17/ A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka i vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985, 131.

18/ Đ. Petrović, *Mataruge u kasnom srednjem vijeku*, Glasnik Cetinjskog muzeja, 10, 1977, 108.

19/ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978, 96.

20/ L. Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosnien und Serbiens im Mittelalter*, Munchen-Leipzig, 1914, 359, 378, 394.

Snabdijevanje vodom odvijalo se pomoću deset vodoopskrbnih uređaja. Osim cisterni, u gradu su ustanovljeni ostaci brojnih rezidencijalnih, vojnih, vjerskih, ekonomskih i drugih objekata.

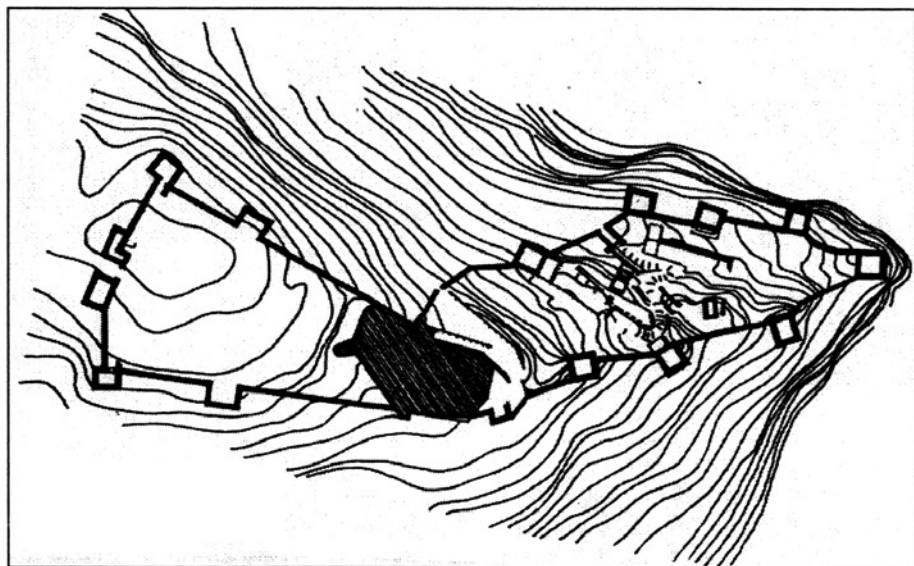
Među Kosačiniim gradovima, Vidoški zauzima vidno mjesto. Ne toliko zbog intenzivnog proučavanja, koliko zbog njegove izuzetnosti u razvojnim smijernicama hercegovačkih fortifikacija od srednjeg vijeka do kraja osmanske uprave.

Unutrašnji kompleks Vidoškog štiti nepravilno obziđe zatvarajući prostor od 2,5 ha, a na rastojanju od oko 20-30 m rasprostranjene su masivne kule. Veći razmaci su izrazitiji u centralnom dijelu tvrđave, što je proizašlo iz reljefnih odlika i sprečavanja mogućih prilaza u slučaju neprijateljskog napada.

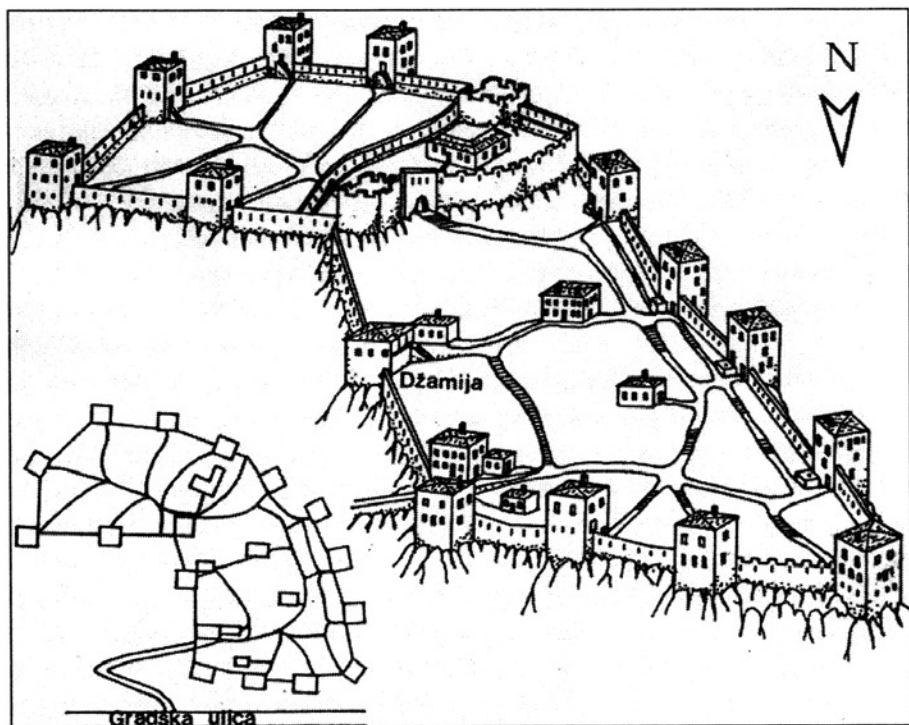
Za razliku od istočne strane, zapadna polovina grada je sastavni dio isturenog suženog prostora koji završava detaširanom kulom. Sve ostale, takođe četverougone kule, po položaju su bočne, izuzimajući dvije kapijske u krajnjem zapadnom dijelu bedema.

Teret odbrane su u svemu podnosile kule, njih šesnaest, od kojih su samo dvije očuvane u slabim ostacima. U prošlosti je jedna od njih služila kao glavna kula /donžon/, dok se druga može smatrati isturenom u okviru prvobitnog tvrđavskog rješenja.

Sa unutrašnje strane, otvoreno je šest kula: dvije bočne uz zapadne kapi-kule, dvije isturene, flankirane u sjevernom i južnom bedemu izvornog postrojenja. Kule povezuje bedem širok 1,10 m i završava kruništem-grudobranom na samom vrhu.

Osnova Vidoškog /Prema Đ.Basleru/

Vidoški /Stolac/ /prema H.Džankiću/

Povezanost bedema sa kulama ostvarena je preko posebnih prolaza, poterni. Stražarskoj stazi se prilazi sa nivoa drugog sprata što je omogućivalo neprekidnost kretanja posade.

Od cjelokupnog rješenja, svojevremeno je bila izuzeta samo kula posljednje odbrane iako njeni tragovi još uvijek nisu utvrđeni. Nije poznato ni to da li se oko grada nalazila tajna staza. Isto tako, nemamo uvid u postojanje rova koji bi dosljedno pratio bedemski pojas. I sa tim nedostatkom, nećemo pogriješiti ako odbrambeni sistem Vidoškog svrstamo među obrasce od uticaja na primjenu rješenja među tvrđavama manjih dimenzija.

Današnje stanje zidova upozorava da je stepen očuvanosti iz osmanske epohe znatno viši od srednjovjekovnog. Sagledavanje prvobitnog izgleda ne dozvoljava neprimjerena arheološka istraživanja. Primijenjena zamisao modelovanja zbog toga ne dopušta detaljnije razmatranje konstruktivnih odlika.

U detaljniji opis Vidoškog polja nije se upuštao ni putopisac XIX vijeka, Aleksandar Giljferding, ruski konzul u Mostaru. Nasuprot njemu, Izet Rizvanbegović je dao najpodrobnije podatke o gradu, uočavajući vidljive stepene razvoja i dogradnje, iako sa nedostatkom vremenskog određenja.

Uzimajući u obzir da programom istraživanja u 1977. godini, nisu izvođeni sistematski arheološki radovi, osim početnog sondiranja, pouzdanije datovanje dogradnji nije ni moglo da bude obuhvaćeno. Nema podataka o prvobitnim arhitektonskim oblicima koji bi ukazali na neophodnost konzervatorsko-restauratorskih zahvata. Arheološkom radilištu prethodilo je uklanjanje vegetacije na kulama i zidovima, kako bi se uočile konture i struktura bedema. Takav pristup ostvaren je na gotovo beznačajnom bedemskom platnu u poređenju sa prostornim svojstvima koje grad svrstavaju među najprostranije u postsrednjovjekovnom periodu BiH.

U kule se ulazilo sa nivoa prizemlja ispod nadvratnika obrađenih blokovima krečnjaka od koga su urađeni dovratnici i pragovi. Stepenište se nalazilo u unutrašnjosti i na prilazu stražarskoj stazi.

Pristup stražarskoj šetnici omogućavala je drvena galerija oslonjena na bedem.

Prema sačuvanom crtežu nepoznatog autora, kule su imale 3-4 etaže. U unutrašnjosti, stambeni i vjerski objekti raspolagali su prizemljem i najviše, jednim spratom.

Duž zidova primjećuju se brojni otvori i ostaci odžaklija koji su nekada dopirali do podnica. Odžaklije su zidane od poluobrađenog kamena i maltera poput samih zidova. U ovim posljednjim, vidljiva su brojna, uska i vertikalna okna za ventilaciju i osvjetljenje. Podnice su izvedene od kamenih ploča utopljenih u krečni malter.

Pri istraživanju ni na jednoj od kula nije ustanovljeno šta se nalazilo ispod nivoa prizemlja. Što se tiče spratova, na njima su zapažena topovska okna i uske mazgale.

U kasnijim etapama razvoja kule su završavale četverovodnim krovovima, a krovne konstrukcije su bile pokrivene daskom ili olovnim limom. Vertikalno podijeljene, međuspratne konstrukcije su građene od jakih hrastovih greda sa stropom od lošijeg materijala. Stepenište je bilo drveno, jednokrako.

Tehnika građenja u cjelini zastupa poluobrađeni kamen i krečni malter kao najčešći materijal, a potom klesane blokove krečnjaka. U unutrašnjosti i spolja zidovi su bili dersovani.

Navedene činjenice i pretpostavke proistekle iz ranijih ispitivanja neminovno vode ka ispravkama i provjeravanju usklađenom sa novijim pronalascima.

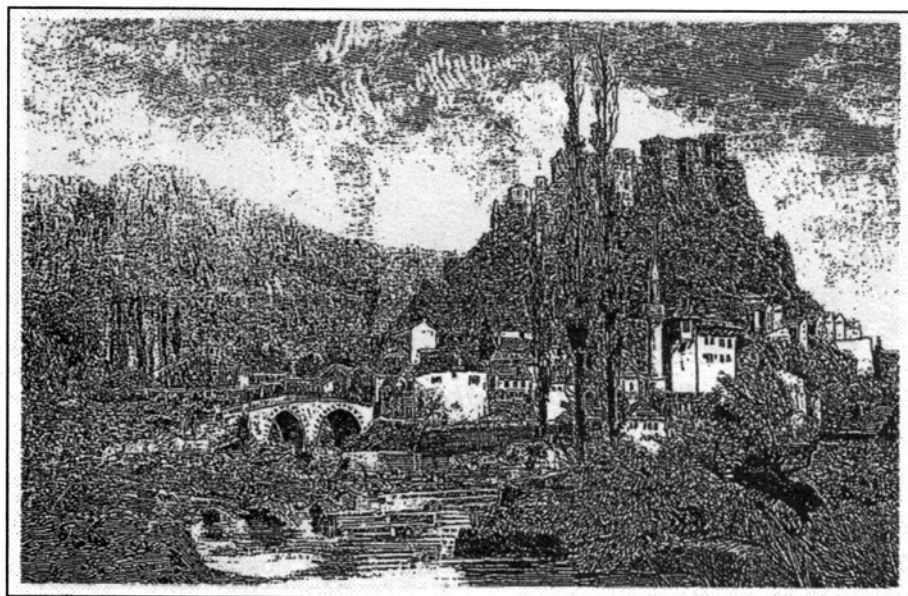
U okvirima takvog razmatranja, raspoloživa svjedočanstva prošlih i sadašnjih istraživača podliježu kritičkom redefinisajućem putem novih dokaza ili negiranjem onih iz prošlosti.

Posljednje, i zasad jedino istraživanje Vidoškog, i završetak arheoloških radova uz četiri kule u sjevernom sektoru i na jugozapadnoj kosini, povod su za preispitivanje i dopunu tadašnjih zaključaka.

Samo u jednom dijelu sjeverozapadnog austrougarskog kompleksa, uža lokacija srednjovjekovnog grada nije mogla da bude posvjedočena. Saznanja o tom segmentu nisu potkrijepljena arheološkim provjeravanjem, a još manje analizom izvornih zidova. Preuzeti radovi tokom 1977. g., ograničeni stjenovitim terenom, vegetacijom, šutom i pogotovo debelim slojevima nasipa, uticali su na postizanje željene dubine. Tako su pored jako oksidiranih predmeta nepoznatog porijekla otkrivene željezne topovske kule i keramičke lule iz osmanske faze izgradnje. Na dubini od 70-80 cm ukazali su se ostaci grubo kaldrmisanog pločnika, 10,00 cm nižeg od ulaznih pragova, a mogli su poticati najranije iz kasnosrednjovjekovne faze.

Štura historiografija, i još manji arheološki rezultati, na sreću nisu osporili Vidoškom da je od male župske tvrđave prerastao u znatno srednjovjekovno i osmansko utvrđenje. Tim prije što se do završetka arheoloških radova smatralo da je grad, većim dijelom, ostvarenje srednjovjekovne epohe. Na planu nepoznatog autora jasno se uočavaju nesrednjovjekovne komunikacije Gornjeg i Donjeg grada. Njihov položaj doslovno odslikava stanje koje odgovara osmanskom vremenu nastanka. Srednjovjekovne staze nisu uočene, iako nema sumnje da je izvjestan kontinuitet nesporan.

Baslerov plan, međutim, ne uzima u obzir samo srednjovjekovnu i osmansku dimenziju, već i kasnoantički prostor, gdje se po svoj prilici nalazio bar dio srednjovjekovne tvrđave.

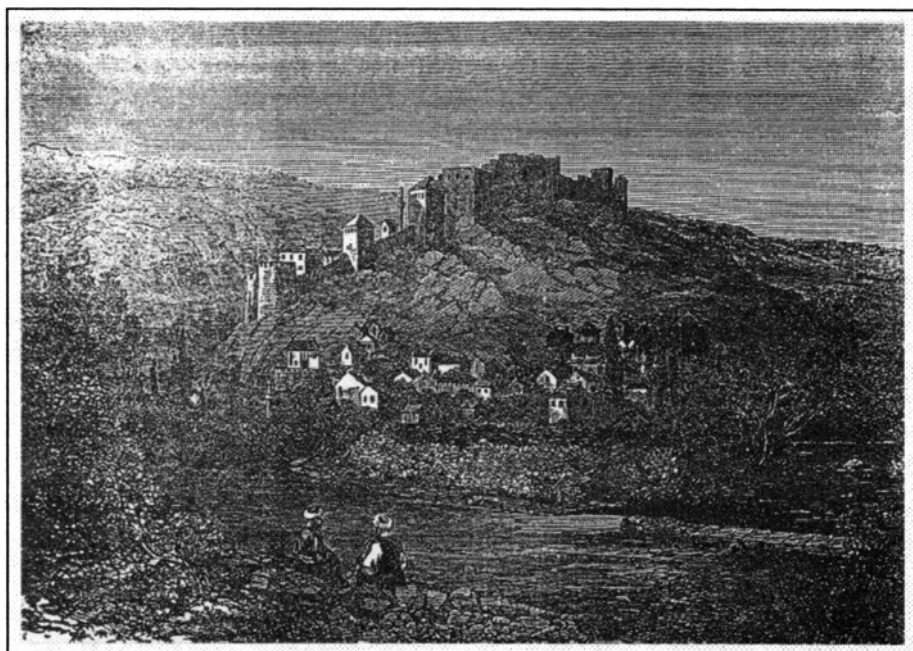

Stari crteži Vidoškog i okoline (1)

Kako se na mnogim mjestima prepoznaju slojevi nasipnog porijekla sa velikom količinom šuta, može se pretpostaviti da su ostaci srednjovjekovnog bedema većim dijelom očuvani u negativu. Ako bi se pod srećnim okolnostima otkrili tragovi podzemnog prolaza, ubrzo bi stigli i do hronoloških podataka o prvobitnom spoljnom bedemu.

Razdoblje od najmanje jednog vijeka, od polovine XIV do polovine XV vijeka, veoma je slabo dokumentovano arheološkim nalazima. Izuzetak je pronalazak negativa temelja koji bi se mogao pripisati tragovima bedemskog pojasa. Za proučavanje razvojnih faza ne može se koristiti, ponajviše zbog svoje nepotpunosti. Taj hronološki okvir privlači pažnju istorijskih zbivanja XIV i XV vijeka, budući da arheološki rezultati nisu uticali na preciznije datovanje. Nesumnjivo je u pitanju pretpostavka koja se usljed oskudnih istorijskih podataka ne može dokazati.

Stari crteži Vidoškog i okoline (2)

Sa osmanskom epohom ostvaren je zamašan graditeljski poduhvat na izgradnji Donjeg grada i popravci gornje i srednje fortifikacije. Da li je Donji grad flankiran još ponekim, dosad neuočenim odbrambenim elementom, do danas je ostalo nepoznato. U cjelini grad nema dosljednu paralelu ni srednjovjekovnim ni osmanskim rješenjima XIV-XIX vijeka. Stiče se utisak da konfiguracija terena na padini predodređuje ublažavanje strmine, tako da

su prilazi kapijskim kulama bili znatno pogodniji. U samoj unutrašnjosti je smanjen nagib, a međuprostor je popunjen zemljanim nasipom ograničenim unutrašnjim podzidima. Da bi se očuvali već formirani sokaci, ojačani su nasipanjem, što je u skladu sa zahtjevima artiljerijske tvrđave. Tako je gornji bedem dobio novu vanjsku oblogu sa skretanjem prema istoku.

U obliku u kome je očuvan, Vidoški predstavlja jedinstveno rješenje, kako na bedemskom pojasu, tako i na pojedinim kulama. Punoća odbrambenih postrojenja svrstavaju grad među one sa najrazvijenijim fortificiranjem u BiH.

Poređenjem očuvanih zidova uočena je težnja ka usavršavanju forme i načina odbrane, a primijenjeni model, ostvarenje graditelja različitih epoha. Predviđanjem sistematskog arheološkog istraživanja, Vidoški bi dobio još važnije podatke o etapnosti izgradnje i razvoja, a naročito dosad gotovo nepoznatog srednjovjekovnog embrija. Opadanje odbrambene moći Vidoškog dolazi do punog izražaja u prvoj polovini XX vijeka, kada je prepušten minimalnom održavanju i postepenom razgrađivanju.

Nekadašnjem velikom strateškom sistemu neophodan je odgovarajući plan istraživanja i obnove, što bi bilo od velike koristi zbog zaustavljanja procesa propadanja ove izuzetno prostrane spomeničke cjeline.

Dr. Aleksandar RATKOVIĆ

GRAD VIDOŠKI

Prilog istraživanju i obnovi

Zaključak

Grad Vidoški je u srednjem vijeku ulazio u sastav župe Dubrava, a od 1475-77. pripada Blagajskoj nahiji. Među Kosačinim gradovima, Vidoški zauzima važno mjesto.

Današnje stanje očuvanih zidova pokazuje da je u osmanskoj epohi znatnije proširen i obnovljen.

Sve do završetka arheoloških radova, pogrešno se smatralo da je većim dijelom srednjovjekovno ostvarenje. U osmanskoj epohi su preduzeti najveći graditeljski poduhvati i to u više građevinskih faza. Na osnovu istorijskih i fortifikacijskih saznanja, Vidoški se ubraja među najznačajnije i najprostranije gradove BiH.

Odbrambene vrijednosti Vidoškog zahtijevaju svestraniji pristup istraživanju i obnovi, pogotovo onaj koji se odnosi na zaštitu bedema i kula.

Dr. Aleksandar RATKOVIĆ

DIE BURG VIDOŠKI
Ein Beitrag der Untersuchung und dem Wiederaufbau

Zusammenfassung

Die Burg Vidoški war im Mittelalter im Rahmen der Dubravapfarre, und vom 1475 - 1477 gehörte dem Bezirk Blagaj. Unter den Kossatschas-Städten nimmt Vidoški eine wichtige Stelle ein.

Der heutige Stand des aufbewahrten Mauerwerks zeigt, dass es in der Osmanenzeit bedeutend erweitert und wiederaufgebaut wurde.

Bis zur Beendigung der archeologischen Arbeiten, wurde unrichtig gehalten, dass es gröstenteils ein mittelalterliches Bauwerk war. In der Osmanenepoche wurden die grössten Bauunternehmungen vorgenommen, und zwar in mehreren Bauphasen. Aufgrund historischer- und Fortifikatonsermittlungen, zählt Vidoški zu den bedeutendsten und weiteräumigsten Burgen in Bosnien und Herzegowina.

Die Verteidigungswerte von Vidoški erfordern einen allumfassenden Zutritt dem Untersuchen und Wiederaufbau, besonders dort, wo er sich auf die Beschützung vom Mauer- und Turmwerk bezieht.

Mr. Smajo HALILOVIĆ

PRILOG PODSJEĆANJU NA FORMIRANJE HERCEGOVAČKOG SANDŽAKA I NJEGOV TERITORIJALNI RAZVOJ

Osmanlije su u svojim osvajanjima na Balkanskom poluotoku vrlo rano počeli prodirati i u oblasti Hercegovine. Hercegovina se kao zasebna državna tvorevina, i pod tim imenom, sasvim kasno javlja u sveukupnom historijskom razvitku naših prostora srednjeg vijeka.

Najraniji srednjovjekovni izvori (početak X stoljeća), Hercegovinu nazivaju Hum ili Zahumlje, kojem su na čelu domaći knezovi (dux Chulmorum). U razdoblju od X do XV stoljeća taj toponim se prostorno sve više širio pa su sredinom XV stoljeća uspostavljene one granice koje i danas označavaju hercegovački prostor.¹

U oktobru 1448. godine, Stjepan Vukčić uzima titulu "hercega", pa će se za zemlje kojima je vladao početi upotrebljavati naziv Hercegovina. Taj naziv se prvi put javlja u jednom pismu Isa-bega Ishakovića, upućeno Dubrovčanima 1. februara 1454. godine.

Sa bosanskim kraljevima bio je u stalnom neprijateljstvu. Bio je pristalica Crkve bosanske (bogumilstva) i neprekidno je uzimao pod svoju zaštitu.

U vrijeme kada se Osmanlije javljaju u susjedstvu, najjužnije tačke hercegovne države na Jadranskom moru bile su Novi i Risan.

---

¹/ Vidjeti: E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo, 1995, p.28.; M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957, p.45.; M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo, 2001, p.35.

Hercegovo primorje zahvatalo je prostor od Boke Kotorske do Omiša, sa izuzetkom dubrovačke teritorije. Zapadna granica bila je rijeka Cetina, a zatim je granica išla u pravcu sjeverozapada do gornjeg Vrbasa. Rama nije ulazila u sustav hercegovih zemalja. Od Rame granica je išla južnom vododjelnicom Prače, a odatle vododjelnicom Lim-Ćehotina, granična linija je presijecala rijeku Taru i išla do Boke Kotorske, gdje su "graničnu zonu" činile župe Morača, Nikšićka i Dračevica sa gradovima Novim i Risnom.

Od odvojene teritorije u Hercegovini Osmanlije su najprije osnovali vilajet Hersek i priključili ga Bosanskom sandžaku, a 1470. godine osnovan je Hercegovački sandžak, kao zasebna vojno-administrativna jedinica.

Ni Hercegovina, kao ni druge južnoslavenske srednjovjekovne države i oblasti, nije zauzeta odjednom. Definitivnom uspostavljanju osmanske vlasti prethodili su napadi akindžija. Njihov prvi prodor do doline Neretve bio je ujesen 1386. godine, čitavo stoljeće prije konačnog zauzimanja tih predjela. Dvije godine kasnije Osmanlije su ponovo provalile u ove oblasti pod vođstvom Šahin-paše, ali su tom prilikom pretrpjeli težak poraz kod Bileće 27. avgusta 1388. godine.

Početkom marta 1448. godine, Osmanlije su ponovo upale u Bosnu. Tom prilikom oni su prodrli u Hum sve do Neretve i uništili Drijevu (Gabelu).

Međutim, Osmanlije nisu ostajale samo na vojnim akcijama. Unutrašnje prilike u zemlji išle su im naruku. Koncem devedesetih godina XIV stoljeća vojvoda Hrvoje Vukčić otvara put Osmanlijama kao svojim saveznicima u sukobima bosansko-ugarske vojske. On je, u opasnosti od Sigismunda, saveznika našao u skopskom Isa-begu Ishakoviću, koji je na poziv Hrvoja Vukčića upao u Bosnu, u ljeto 1414. godine. Osmanskom sjajnom pobjedom nad ugarskom vojskom kod Doboja, u julu 1415. godine, bio je zbrisan ugarski a ojačan osmanski uticaj.

Unutrašnje prilike i sukobi u Bosni davali su Osmanlijama mogućnosti da se miješaju u unutrašnje odnose, jer su ih pozivali slabiji feudinci da bi se uz njihovu pomoć sačuvali od svojih protivnika. Prvo su to učinili Pavlovići, koji su pod zaštitom i uz pomoć Osmanlija opustošili zemlje svog glavnog protivnika Sandalja Hranića 1415. godine, ali su istovremeno preuzeli i obaveze prema Osmanlijama. Ubrzo je i Sandalj Hranić priznao osmansku vrhovnu vlast 1418. godine.

Isa-beg Ishaković, dotadašnji zaštitnik Pavlovića, dozvolio je pogubljenje Petra Pavlovića 1420. godine pa je počeo da pomaže Sandalja Hranića. Osmanlije rješavaju i sukobe između sinova ubijenog kneza Pavla Radenovića i Sandalje Hranića.

Od tada pa nadalje, konce svih važnijih političkih i vojnih akcija na ovoj strani, držat će Osmanlije u svojim rukama ili sam sultan u Porti, ili njegovi

krajišnici, najprije u Skoplju, zatim u Vrhbosni a kasnije u Foči.²

I nasljednika Sandalja Hranića, Stjepana Vukčića, unutrašnje pobune i intervencija spolja prisilit će da se odmah na početku svoje vladavine jače veže za Osmanlije. Osmanski upadi u Hercegovinu 1459. i 1460. godine utjecali su da herceg promijeni svoju političku orijentaciju. Istovremeno kad je otac prekidao svoje dugogodišnje veze sa Portom, otpočinjao ih je njegov sin Vladislav, koji je bio u sukobu s ocem. Vladislav je 1462. godine odbjegao sultanu Mehmedu II El` Fatihu i ponudio mu 100.000 dukata ukoliko mu dodijeli polovinu očevih zemalja.

U februaru 1463. godine upala je osmanska vojska u Hercegovinu s ciljem da na vlast dovede Vladislava kao svog čovjeka od povjerenja, te da isprovocira što veću pometnju u Hercegovini i da je onesposobi za pružanje aktivne pomoći Bosni. Ovu akciju u Hercegovini izvršio je Isak-beg Ishaković sa odredima iz svog krajišta. Oni su razbili hercegovu vojsku na rijeci Breznici. Herceg je pred Osmanlijama pobjegao u grad Novi.

Poslije zauzimanja Bosne 1463. godine, sultan je sredinom juna sa glavninom svojih snaga napustio bosansku teritoriju, a u Hercegovinu je uputio jedan odred, sa Mahmut-pašom na čelu, u pomoć vojsci koja je operirala u Hercegovini. Tada su Osmanlije osvojile veći dio Hercegovine, ali je uspješnom protivofanzivom ugarskog kralja, hercega Stjepana i njegovih sinova 1463/64. godine, teritorija Hercegovine bila uglavnom oslobođena.

Napad Osmanlija na Hercegovinu u vezi s padom Bosne bio je prolaznog karaktera. Čim je sultan napustio Bosnu s glavnom silom, herceg je započeo čišćenje svoje zemlje od osmanskih posada.³

Hercegovini sinovi su tada zauzeli i devet bosanskih gradova, nakon čega je teritorij Bosanskog sandžaka bio znatno smanjen.

U julu 1465. godine Osmanlije su preduzele novu ofanzivu protiv Hercegovine. Osmanska vojska, pod zapovjedništvom bosanskog sandžak-bega Isa-bega Ishakovića i njegovih generala Ismaila i Ahmeda, provalila je u julu 1465. godine u Hercegovu zemlju i uspješno prodrila do dubrovačke granice. Najveći dio zemlje, gotovo sve teritorije između Neretve i istočnih granica na Limu i na gornjoj Drini, bio je nepovratno izgubljen. U osmanske ruke najprije su dospjeli Mileševac, Samobor i Prilep na istoku.

Osmanska vlast se uspostavlja već od septembra 1465. godine i u neposrednom dubrovačkom zaleđu. U osmanskim rukama nalazili su se Lug, Ljubomir, Popovo, Žurovići, Pocrnje, ubrzo i Uskoplje, Bijelo, Zupce, Gacko, Kute i Trebinje. Jedine tačke otpora bili su Ključ i Mićevac. General Ahmed

2/ V. Atanovski, *Pad Hercegovine*, Beograd, 1979, p.11.

3/ M. Dinić, *Zemlje Hercega Sv. Save*, Glas SAN 182, Beograd, 1940, p.260

osvojio je i Ključ između 3. juna 1466. i maja 1468. godine. Poslije 3. juna 1466. godine pao je i stari prijestoni grad Blagaj sa sjevernom Hercegovinom.

Nije ni dubrovačka granica bila bezbjedna od Osmanlija. Pošto su Osmanlije već bili u Popovu 1467. godine, početkom aprila 1469, provalili su u Slansko primorje.⁴

Smrt hercega Stjepana u gradu Novom 22. maja 1466. godine zatekla je njegovu zemlju u potpunom rasulu. Ono što su Osmanlije zauzeli bilo je nepovratno izgubljeno. Nakon toga Vlatko, posljednji herceg, držao je u svojoj vlasti osim Novog i Risna u Dračevici i jedan uzan i prilično neodređen pojas zemljišta od Boke do ušća Neretve.⁵

Ostaci hercegovine zemlje bili su presječeni na dva dijela. Ostatak zemlje, ukoliko nije bio zauzet od Osmanlija, držali su knez Vladislav, Mlečani i Mađari. Vladislav je kontrolirao dio Hercegovine, istočno od Neretve, Mlečani su okupirali Imotsku krajinu i Makarsko primorje a Mađari Trg Drijeva i utvrdili se na ušću Neretve u Počitelju.

Oblasti i gradove koje su oduzimali od hercega Stjepana i njegovih sinova od početka svoje ofanzive 1465. godine do početka 1470. godine Osmanlije su pretvorile u Vilajet Hersek ili ("Zemlja hercegovina") i priključili ga Bosanskom sandžaku.

Vilajet Hersek obuhvatao je: Soko sa Fočom, Kakanj sa Pljevljem, Mileševo sa Prijepoljem, Samobor sa Čajničem, Goražde, Zagorje, Bisticu sa Ustikolinom, Neretvu sa Biogradom, Popovo, Trebinje, Gacko, Fatnicu, Blagaj, Mostar, Dubravu, Onogošt i sve oblasti istočno od Neretve i nahiju Drežnicu zapadno od Neretve.

Neposrednu upravu u pojedinim nahijama vršili su krajišnici Bosanskog sandžaka Isa-bega Ishakovića. U Hercegovini sjede od 1466. godine hercegovački krajišnici u Foči, zatim u Novom. Oni ovdje upravljaju u ime osmanlijske vlade.⁶ Vilajet Hersek kao vojno-politička jedinica bio je podijeljen na dva seraskerluka, a u sudsko-administrativnom pogledu na dva kadiluka.

Osmanlije su 16. januara 1470. godine, od osvojene teritorije u Hercegovini osnovali poseban Hercegovački sandžak. Prerastanjem vilajeta Hersek u zaseban sandžak, Hercegovina je razdijeljena u tri manja vilajeta: Drina, Blagaj i Mileševo ili Prijepolje. Zvanično sjedište Hercegovačkog sandžaka bilo je u Foči od osnivanja ovog sandžaka do 1572. godine, ali su hercegovački namjesnici u prvoj polovini XVI stoljeća često boravili u Mostaru. Zato se u to doba ponekad Hercegovački sandžak naziva "Mostarski

4/ I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV vijeku*, Beograd, 1952, p.63.

5/ M. Dinić, *Zemlje hercega Sv. Save*, isto, p.262.

6/ M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade I, (1463-1739)*, Sarajevo, 1910, p.106

sandžak” ili “Mostarski paša”. Ali i Mostar, kao i Gacko i Nevesinje, Novi, Gabela i drugi hercegovački gradovi javljaju se uvijek kao privremeno sjedište hercegovačkih namjesnika.⁷

Osmanlije su u Hercegovini provele istu organizaciju vlasti kao i u bilo kojoj drugoj provinciji Carstva: na čelu sandžaka postavljen je sultanov namjesnik, sandžak-beg, sudstvo je povjereno kadijama, dok su poslovi koji ulaze u domen državnih finansija ostali i dalje u rukama Porte.

Zbog graničnog položaja, i kad nisu neposredno učestvovali u ratu, hercegovački namjesnici su imali obavezu da uvijek drže vojsku u pripravnosti i da se staraju o vojnom potencijalu zemlje. Hercegovački namjesnici nosili su titule beg ili paša. Prvi sandžak-beg Hercegovine bio je Hamza-beg sa sjedištem u Foči.

Hercegovački sandžak je ušao u sastav Rumelijskog ejaleta, u čijem je sastavu ostao do 1580. godine, do osnivanja Bosanskog ejaleta, kada ulazi u njegov sastav.

Poslije osnivanja Hercegovačkog sandžaka Osmanlije su nastavile da sistematski organiziraju, utvrđuju i šire svoju vlast u Hercegovini. U svojim planovima Osmanlije postavljaju sebi za cilj da likvidiraju ugarsko uporište u Počitelju na lijevoj obali Neretve i potisnu Mlečane sa desne strane Neretve.

Osmanlije su zauzele Počitelj poslije 20. septembra 1471. godine, predvođeni hercegovačkim namjesnikom Hamza-begom.

Zauzimanjem Počitelja izvan osmanske vlasti ostali su još neosvojeni Novi i Risan u Primorju, koji su se nalazili u rukama hercega, zatim grad Koš, na ostrvu Posrednici, u kojem su se Mađari utvrdili poslije pada Počitelja te Imotska krajina i Makarsko primorje, koji su i dalje ostali u vlasti Mlečana.

Do 1475. godine Osmanlije su zaposjele područje od Mostara do Kočerina. Nešto prije 1477. godine, Osmanlije su se utvrdile i na desnoj strani Neretve i držali gradove Ljubuški na jugu i Rog na sjeverozapadu.

Posljednje uporište hercega Vlatka bio je grad Novi, najveća i najjača hercegovačka tvrđava. Godine 1481. zaprijetila je gradu Novom opasnost od Osmanlija. Herceg Vlatko je dobio pomoć od ugarskog kralja Matije i napuljskog kralja Fernanda.

Nalog da osvoji grad Novi dobio je u julu 1481. godine novi sandžak-beg Ajaz-paša prilikom svog postavljanja na ovaj položaj.⁸

Osmansko opsjedanje grada Novog počelo je u drugoj polovini novembra 1481. godine. Ajaz-beg je napao Novi sa 2.000 vojnika i zauzeo ga krajem

---

7/ T. Popović, *Upravna organizacija Hercegovačkog sandžaka u XVI veku*, Prilozi za orijentalnu filologiju XII-XIII / 1962-63, Sarajevo, 1965, p.77

8/ V. Atanovski, *Pad Hercegovine*, Beograd, 1979, p.133

januara 1482. godine. Sa zauzimanjem Novog pao je i posljednji slobodni grad države hercega Vlatka.

Početak aprila 1491. godine tvrđava Koš na ostrvu Posrednici je pala u osmanske ruke. Sa padom tvrđave Koš izvan osmanske vlasti bili su još samo Imotska krajina i Makarasko primorje. Navedene krajeve Osmanlije su počeli uznemiravati još 1468. godine.⁹

Ovim krajevima Osmanlije su zavladale 1493. godine, a pravno tek mirovnim ugovorom sa Mlečanima 1503. godine, po kome su oni dobili kraj između Vrulje i ušća Neretve, odnosno rta Višnjice i sva sela na području južnih obronaka Biokova. Pod osmansku vlast došli su: Posušje, Imotski, Vrgorac, Brela, Drašnica, Igrane, Gradac, Podaca, Otoča, Jasenica, Rogoznica i Grnčarić.

Time je teritorija Hercegovačkog sandžaka bila uglavnom zaokružena. Hercegovački sandžak se i kasnije širio dalje u Dalmaciju, ali samo privremeno, do osnivanja Kliškog sandžaka 1537. godine, kada se opet sveo na granice s početka XIV stoljeća, koje se nisu znatno mijenjale sve do početka Kandijskog rata 1645. godine i drugih ratova vezanih za period opadanja cjelokupnog Osmanskog carstva.

9/ V. Tripković, *Vilajet Primorje*, GDI BiH br. XIV, Sarajevo, 1964, p.236

Dr. Jusuf MULIĆ

DVIJE ZNAČAJNE GODIŠNJICE GRADA KONJICA: 620 GODINA PRVOG ZVANIČNOG POMENA GRADA I 320 GODINA OD IZGRADNJE BIVŠEG KAMENOG MOSTA

Prošle godine navršile su se dvije značajne godišnjice u historiji grada Konjica: 620 godina od izgradnje bivšeg prvog zvaničnog pomena naselja Konjic u pisanim spomenicima (1382) i 320 godina od izgradnje bivšeg kamenog mosta (1682). Ove dvije godišnjice iz dva razloga zaslužuju da budu zabilježene: prvog, što je Konjic iza Jajca najstarije gradsko naselje u Bosni i Hercegovini, a njegov kontinuitet naselja na današnjem području grada Konjica traje više od četiri hiljade godina i, drugog, što je bivši kameni most bio jedan od najljepših na širem južnoslavenskom prostoru iz perioda osmanske vladavine. Konjičani su ponosni na ova dva događaja. To se posebno odnosi na kameni most, koji je predstavljao njihov ponos. Nakon njegovog rušenja (1945), u njihovim dušama ostala je bolna praznina i tuga neutječna. Da bi sačuvali uspomenu na svoj kameni most i napravili razliku između njega i novoizgrađenog nizvodno, iz milja su ga nazvali *Stari most*. Ove priče o Konjicu i njegovom bivšem starom mostu posvećujem njihovim godišnjicama.

GRADSKO NASELJE KONJIC

Gradsko naselje Konjic jedinstveno je u čitavoj Bosni i Hercegovini po tome što su njegovi današnji dijelovi na dvije obale rijeke Neretve od prve polovine XIV vijeka pa sve do osnivanja Bosanskog vilajeta 1865. godine bili u sastavu dviju upravno-administrativnih jedinica na razini okruga i sreza/kotara.¹ Trg Konjic (tur. Konjiće) bio je u sastavu župe Bosanska Neretva a trg

^{1/} Sličnu sudbinu imalo je i gradsko naselje Jablanica, koje se također prostiralo na dvije obale Neretve. Međutim, sve do današnjih dana, dio naselja na lijevoj obali Neretve vjerovatno zbog konfiguracije terena, ostao je nenaseljen.

Biograd (tur. Belgrad) u sastavu župe Hercegovačka Neretva, kao njihova sjedišta. Nakon osmanskog zaposjedanja, trgovi su preimenovani u *bazare*, a župe u upravne *nahije*. Oba trga početkom druge polovine XVI vijeka dobila su status kasaba, pod nazivima Neretva (tur. Konjiće) i Belgraddžik (tur. Konjiće). Objedinjeni su u jedinstveno gradsko naselje (kasabu) pod nazivom Konjice (Konjiće) nakon objedinjavanja istoimenih kaza prilikom osnivanja Bosanskog vilajeta 1865. godine. Tako je ostalo sve do današnjih dana.

Iz rimskog perioda pronađeni su tragovi postojanja naselja na obje obale rijeke Neretve na području današnjeg gradskog naselja Konjic. Ispod brda Repovica, preko puta Željezničke stanice, nalazio se hram posvećen indo-perzijskom bogu Mitri,² a na hramu je reljefna ploča na kojoj je bio natpis³ posvećen caru Deciusu i njegovim sinovima, prinčevima Cezara Etruscusa i Kaju Valenti Hostinijanu Mesiju Kvintu, najodličnijem Cezaru iz perioda 249-251 godine naše ere.⁴ U krugu svetišta pronađena je ara (oltar ili žrtvenik) od krečnjaka na kojoj bio natpis: Nepobjedivom suncu Mitri i brojni sitni predmeti od kamena, ilovače, krečnjaka, željeza, bronz, stakla i kosti. Također, u krugu svetišta, pronađen je bakarni novac presvučen srebrom, koji je pripadao blagajni hrama, kovan je u vrijeme vladavine careva Trajana pa sve do Arcadia krajem IV vijeka. Na ušću Trešanice u Neretvu, u samom gradu Konjicu na njegovoj desnoj obali, pronađeni su tragovi građevina, grobne urne, kameni spomenici, nakit i novac. Po ploči posvećenoj Mitrasu, može se zaključiti da je na tom dijelu današnjeg gradskog naselja Konjic postojala njegova *bogoštovna općina*.⁵ I na lijevoj obali današnjeg gradskog naselja Konjic, također su pronađeni brojni dokazi prisustva ljudi i tragovi građevina u današnjim naseljima Varda,⁶ Podmjenica (Podmenca), utvrde na Gradu (Biograd) na Radavi. Očito se radilo o važnoj stanici na trgovačkoj i vojnoj cesti. Prema mišljenju Pave Anđelića, *sve su to komponente jedne naseobinske organizacije gradskog tipa koje su ovdje postojale u rimsko doba*,⁷ što potvrđuje i *neprekidna nit naseljenja koje*

2/Mitra (grč. Mitras, lat. Mithras) je staro indo-iransko božanstvo, koje je poistovjećivano sa nepobjedivim suncem iz čega se razvio mitraizam kao novi vjerski pokret koji propovijeda kreposan život, a kao nagradu vječno blaženstvo u koje posvećenog uvodi Mitra. Kao novi vjerski pokret, mitraizam se širio Rimskim carstvom u prva tri vijeka n.e. Posljednji rimski carevi III vijeka n.e. propagirali su mitraizam u nastojanju da ga suprotstave kršćanstvu, a car Aurelijan ga je proglasio državnom vjerom. Car Teodizije I zabranio je mitraizam u Carstvu 391. godine, ali se on održao u perifernim dijelovima sve do početka V vijeka n.e. Mitrom se danas u kršćanskoj liturgiji naziva kapa crkvenih dostojanstvenika.

3/Patsch, K.: *Mithraeum u Konjicu*, GZM IX, 1897, 4: 629 i Pavo Anđelić: *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic, 1975, 90-99.

4/Patsch, K.: *Rimska mjesta u konjičkom kotaru*, GZM, 1902, 311.

5/Anđelić, P.: *Historijski spomenici Konjica i okoline*, n.dj. 101.

6/Naziv varda dolazi od latinske riječi gvardia, što znači osmatračnica ili stražarnica.

7/Anđelić, P.: *Historijski spomenici Konjica i okoline*, n.dj. 101.

tu traje više od četiri hiljade godina.⁸ Međutim, nema nikakvog pisanog traga o tome kako se to naselje zvalo ili kako su se zvala moguća dva naselja, od kojih svako na jednoj od dviju obala Neretve današnjeg gradskog naselja Konjic.

Ni sa početka ranog srednjeg vijeka nema vijesti o naseljima na današnjem području gradskog naselja Konjic s obje strane Neretve. U XII vijeku kao samostalna bila je oblast Podgorje (lat. Sub-montana), u čijem su sastavu bile župe Onogošt (danas područje općine Nikšić), Morača (kasnije Gornja i Donja Morača, danas na području općine Kolašin), Komarnica (danas na području općine Pljevlja), Piva, drugi naziv Banja (danas područja općina Plužine i Nikšić), Gacko, Nevesinje, Gacko, Viševa (danas područje Uloga u općini Kalinovik), Kom (danas područje Glavatičeva), **Neretva**⁹ i Rama. Župa je morala imati svoje sjedište i to, navjerovatnije, upravo na desnoj obali današnjeg područja gradskog naselja **Konjic**, ali sve do 1382. godine o tome, kao ni o njegovom nazivu, nema nikakvih vijesti.

Prvi pisani trag o naselju **Konjic**, bez naznake njegove teritorijalne rasprostranjenosti, odnosi se na navod Mavre Orbinija iz perioda 1366-1369. godine, vezanog za dinastičke borbe u Humskoj zemlji i župi Neretva. Tu je navedeno da je Sanko Mladenović, čiji se dvor nalazio u Zagorju (Bjelimići), držao cijelu Humsku zemlju,¹⁰ počev od Primorja (danas Dubrovačko primorje) do Nevesinja i Konjica, zajedno sa Vlasima.¹¹ Ovo, međutim, ne dokazuje da

---

8/N.dj., 319.

9/ Župa Neretva tada se prostirala na čitavom današnjem području općine Konjic osim Bjelimića (čije je središte bilo u selu Ockravlju, današnjem selu Odžaci) i Komska župa ili Kom (čije je središte bilo u selu Potkom, današnje selo Glavatičevo), sa dijelom današnjeg područja općine Rama sa lijeve obale rijeke Rame do ušća u Neretvu (Šišić, F.: *Ljetopis popa Dukljanina*, Beograd-Zagreb, 1928, 327). Župa Neretva bila je navedena i u darovnici mađarsko-hrvatskog kralja Bele IV iz 1244. godine, u kojoj su navedeni posjedi Bosanske biskupije, u župi Neretva (Theiner, A.: *Monumenta Slavorum meridionalium II*, Zagreb, 1875, 297-298 i II dio 1903, 236-240), koje priznao i ban Ninoslav Matej (vladao u periodu 1232-1250). Osnovano je pretpostaviti da se početkom XIII vijeka oblast Podgorja raspala i da je tom prilikom župa Neretva priključena Bosanskom banatu. U njegovom sastavu župa Neretva imala je poseban status sve do polovine godine 1329. Postojao je banski dvor u Neretvi, ali je to mogao biti i *Kraljwec Stolac* iznad tvrđave *Bokševac* u Neretvici. Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XIV vijeka, župom Neretva upravljao je kao župan rođak bana Tvrtka Dabiša, a nakon njega župan Sanko Mladenović. Od njega je dio župe na lijevoj obali Neretve preuzeo veliki vojvoda Sandalj Hranić i priključio je svojoj feudalnoj oblasti (od 1448. Hercegovina). Dio župe na desnoj obali Neretve došao je pod neposrednu vlast bosanskih kraljeva (Kraljeva zemlja). Od tada su postojale dvije župe: Bosanska Neretva i Hercegovačka Neretva. Župa Bosanska Neretva Hercegovačka Neretva. Tako je ostalo sve do osmanskog zaposjedanja dviju župa. ..., (Anđelić, P.: *Historijski spomenici Konjica i okoline*, n.dj. 308-309).

10/ U literaturi još uvijek ima dosta suprotstavljenih navoda o teritorijalnom opsegu Humske zemlje nakon njenog priključivanja Bosanskom banatu 1327. godine.

11/ Orbini, M.: *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968, 95 i 149-150.

je tada postojalo naselje Konjic, jer je Orbini naziv naselja mogao unijeti na temelju kasnijih saznanja. Međutim, prvi zvanični podatak o Konjicu kao naselju na desnoj obali Neretve nosi datum **16. juna 1382. godine**. Radilo se o jednom ugovoru između Dubrovčana i Vlaha da svojom turmentom¹² prenesu olovo iz Podvisokog i Konjica u Dubrovnik.¹³ Poslije ovoga, u sačuvanim pisanim spomenicima u Državnom arhivu u Dubrovniku ima dosta podataka o Konjicu. Prvi pomen **Biograda** kao grada (tvrđave) nosi datum 19. februara 1444. godine. Radi se o darovnici aragonsko-napuljskog kralja Alfonza V kojom je ugovoren savez sa velikim vojvodom rusaga (države) bosanskog Stipanom Vukčićem Kosačom i potvrđuje posjed gradova (tvrđava) sa njihovim kotarevima (tvrđavskim knežijama) u župama Komska župa (Kom) i Hercegovačka Neretva: Kom, Vrabač, Bisoko (Bila), Biograd i Borovac.¹⁴ Posljednji put prije osmanskog zaposjedanja, sa početka 1465. godine, spominju se grad (tvrđava) i trg Biograd u vlasti hercega Stipana Vukčića Kosače.¹⁵ Dvije župe Bosanska Neretva i Hercegovačka Neretva, sa trgovima Konjic i Biograd kao njihovim sjedištima, ostale su sve do osmanskog zaposjedanja. Najvažniji događaj u ovom periodu je izgradnja Franjevačkog samostana sa Crkvom sv. Ivana Krstitelja u Konjicu u vrijeme vladavine kralja Tvrtka Kotromanića 1353-1391. godine.¹⁶

Nakon zaposjedanja dviju župa između 1465. i 1466. godine, Osmanlije su ih preimenovali u nahije, a trgove u bazare, ali pod novim nazivima: Konjice (tur. Konjiće) i Belgrad. Između 1550. i 1574. godine, trg Konjice dobio je

---

12/Turmenta je karavan vlaških tzv. *ponosnika* na čijem je čelu stajao kapetan koji se zvao kramar. Prema ovim nazivima do danas su se zadržali toponimi sela Turmente u općini Trebinje i sela Gornji i Donji Kramari na Bjelašnici u općini Hadžići.

13/ Jireček, K.: *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo, 1951, 125. Kao mjesto gdje se nalazi izvorni oblik pisanog spomenika u kojemu je taj datum naveden, Jireček je naveo Državni arhiv u Dubrovniku, zbirku *Lettere di Levante, 1419. godinu, dok. XXII*. Zamolio sam arhivskog savjetnika dr. Antu Šoljića da mi spomenik pomogne pronaći. Nažalost, u tome se u ovom pokušaju nije uspjelo zbog velikog broja spomenika u toj godini i izmijenjenih signatura. Budući su svi spomenici pisani na latinskom jeziku, što otežava njegovo brzo otkrivanje, pronalaženje ovoga spomenika iziskivalo bi mnogo potrebnog vremena. To će se svakako pogodnom prilikom učiniti. Međutim, nema nikakvog razloga za sumnju u tačnost navoda. Jireček je bio izvanredan poznavalac zbirke današnjeg Arhiva u Dubrovniku, ali i suviše ozbiljan istraživač da bi sebi dozvolio luksuz površnosti u navođenju izvora svojih obavještenja.

14/ Thalloszy, Q.: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens in Mittelalter*, Muenchen-Leipzig, 1914, 361-362.

15/ Ćirković, S.: *Herceg Stjepan Vukčić Kosača*, Beograd, 1964, 257, bilj. 68.

16/ Podrobnije o historiji Konjica i njegove okoline od najstarijih vremena do početka osmanske vladavine, vidjeti u knjizi Pave Anđelića: *Historijski spomenici Konjica i okoline*, n.dj.

status kasabe,¹⁷ pod novim nazivom *Neretva*, ali je korišten i naziv *Konjice* sve do početka XVIII vijeka. Tom prilikom, u sastav kasabe ušla su sela Trešanica i Gornje Konjice u statusu mahala. Tako je kasaba 1574. godine imala tri mahale, od kojih je jedna bila muslimanska (Mahala mesdžida Ahmeda- Tabandže¹⁸ ili Tbanice), a dvije nemuslimanske (bivše selo Trešanica kao Mahala nemuslimana i Mahala Gornje Konjice), čiji je teritorijalni opseg obuhvatao područje današnjih sela Donje Polje i Gornje Polje (Puhale), koje je do sredine XVIII vijeka bilo nenastanjeno. Počev od prve polovine XVII vijeka kao drugo ime za kasabu Belgraddžik korišten je Konjice, koji je od polovine XIX vijeka ostao i jedini naziv kasabe. Prilikom osnivanja Bosanskog vilajeta 1865. godine, iz sastava kasabe Neretva izdvojena je mahala Gornje Konjice (današnje četvrti gradskog naselja Konjic, Donje i Gornje Polje ili Puhale), priključena su im i druga okolna sela, pa je od njih obrazovana posebna općina pod nazivom Polje. Između 1537. i 1585. godine, Osmanlije su na potezu današnjih četvrti Cakići, Čaršija, Prkanj i Orašje gradskog naselja Konjic na lijevoj obali Neretve počeli graditi novo naselje, kojemu su dali status kasabe i naziv *Belgraddžik (Mali Biograd)*. Kasaba je 1585. godine imala tri muslimanske mahale (Hadži Abdije, današnje Orašje, Sulejman-bega, današnji Prkanj i Džemata muslimana, današnja Čaršija) i jednu nemuslimansku koju je činio raniji trg Belgrad. Krajem XVI ili početkom XVII vijeka, kasaba je dobila i svoju četvrtu mahalalu (Mahala Husein-bega, današnja Varda). Godine 1833. dvije su nahije dobile status kaza (srezova) pod nazivima Neretva i Konjice (Konjiće). Prilikom osnivanja Bosanskog vilajeta 1865. godine, one su objedinjene u jednu kazu pod nazivom *Sa Neretvom Konjice (Mea Neretva Konjiće)*, a od 1867. samo *Konjiće*. Tada su objedinjene i dvije kasabe u jednu pod nazivom *Konjiće*. Tako je ostalo sve do austrougarske okupacije 1878. godine.

Među važnije događaje u periodu osmanske vladavine (1465-1878), spadaju slijedeći: osnivanje kadiluka¹⁹ Neretva odmah na početku osmanske vlasti, a on je 1865. godine pretvoren u nijabet (ispostavu) Sarajevskog kadiluka (poslije mullaluka) i kadiluka Belgrad. To je od polovine XVII vijeka Belgraddžik, a od početka XVIII vijeka nosi naziv

17/ Status kasabe mogla su steći samo naselja koja su ispunjavala tri uslova: prvi, da imaju makar jednu muslimansku mahalalu, sa džematom muslimana, drugi, da imaju makar jedno islamsko pokriveno molitveno mjesto (mesdžid ili džamiju) i, treće, da se u njemu jednom sedmično održava pazarni dan. Kasabe su u načelu nastajale pretvaranjem trgova, ali je bilo slučajeva da su to postajala i sela (Nevesinje, Ulog i dr.) ili da su kasabe nastajale podizanjem naselja sa statusom kasabe na ledini odnosno na mjestima na kojima prije toga nije bilo nikakvih naselja (Belgraddžik, Rudo, Sokolac i dr.).

18/ Može se samo pretpostaviti da je Ahmed bio kožar i da je izrađivao kožne džonove.

19/ Kadiluk je sudsko-administrativno područje na čijem je čelu stajao kadija. To nije bio sud a ni sudija u klasičnom smislu riječi, jer su nadležnosti kadije bile izuzetno široke (o tome vidjeti u mojoj knjizi *Konjic i njegova okolina u vrijeme osmanske vladavine*, Konjic, 2001, 25).

Konjice (od polovine XIX vijeka isključivo Konjice), koji je ukinut prilikom nove upravne i sudsko-administrativne podjele i osnivanja Bosanskog vilajeta 1865. godine, nakon čega je osnovan Građanski sud i ispostava Šerijatskog suda u Mostaru; 1524. rušenje Franjevačkog samostana sv. Ivana Krstitelja u Konjicu; izgrađeno je pet džamija, od kojih jedna u kasabi Neretva (Repovačka sagrađena u prvoj polovini XVII vijeka i četiri u kasabi Konjice Čaršijska ili Huudaverdi Bosna Mehmed-bega, koja danas nosi naziv Junuz-čauševa, sagrađena prije 1579. godine, Prkanjska ili Sulejman-pašina, sagrađena i prije 1585. godine, Vardačka ili Husein-begova, sagrađena između 1585. i 1604. godine i Tekijska ili Mehmed-begova, sagrađena između 1622. i 1649. godine) i jedno otvoreno molitveno mjesto u kasabi Neretva (Musalla, koju je prije 1579. godine uredio Lutfi hodža sin Alije); prije 1570. otvaranje prvog mekteba u kasabi Neretva, a drugoga u isto vrijeme ili neposredno nakon toga u kasabi Belgradžik; otvaranje dviju medresa, od kojih jedna halvetijska (Junuz-age prohe) i jedna derviška (Mehmed-bega): 1612. umjesto starog i dotrajalog drvenog, ponovna gradnja velikog drvenog mosta preko Neretve, koji je porušen 1679. godine, a 1682. godine 30 m uzvodno gradnja novog kamenog mosta; prije 1664. godine Konjic je dobio svoga *šeher-čehaju* (uglednik grada koji je dočekivao visoke dostojanstvenike); 1868. povezivanje Konjica sa Mostarom novom makadamskom²⁰ cestom; 1871. otvaranje trećeg (ženskog mekteba) u mahali Prkanj, objedinjene kasabe Konjiće; 1870. otvaranje prve sekularne osnovne škole pod nazivom Pravoslavna osnovna škola u mahali Varda; 1841. održavanje sabora u kasabi Konjice dvaju bosanskih političkih prvaka u vezi sa provođenjem reformi sultana Abdul Medžida (vladao u periodu 1839-1861. godine), kojima je prisustvovao posebni predstavnik (komesar) središnje vlade Osmanskog carstva (poznatij i kao Porta)²¹ u Carigradu (Istanbulu).²²

Austrougarske vlasti su 1878. godine kazu *Konjice* preimenovali u kotar pod novim nazivom *Konjica*, a kasabu Konjiće u grad pod nazivom *Konjica*. Današnja gradska naselja Donje i Gornje Polje (Puhale) i dalje su ostala izvan granica gradskog naselja Konjica. Od važnijih događaja u gradu Konjicu u vrijeme austrougarske vladavine, mogu se ubrojiti: 1879. otvaranje poštanskog ureda; 1881. otvaranje narodne osnovne škole; 1882. prvo geodetsko snimanje grada Konjica; 1885. osnivanje Stanice za pastuhe i bikove i postavljanje hidrološke stanice na kamenom mostu u Konjicu; 1886. osveštenje pravoslavne Crkve sv. Vasilija Velikog u naselju Varda i registrovanje prvih šest trgovačkih

20/ Ovaj tip gradnje kaldrmisane ceste nazvan je po izumitelju engleskom inženjeru Mc Adamu.
21/ Porta je predio Carigrada (Istanbula) po kojemu je bilo sjedište središnje vlade Osmanskog carstva, po čemu je i sama Vlada prozvana Portom.

22/ O osmanskome periodu vladavine detaljnije vidjeti u mojoj knjizi: *Konjic i njegova okolina u vrijeme osmanske vladavine (1465-1878)*, Konjic, 2001.

radnji mješovitom robom na malo kod Okružnog suda u Mostaru; 1888. dolazak prvog liječnika u Konjic, izgradnja Franjevačkog samostana na lokalitetu Kapela u naselju Orašje i osnivanje Dobrovoljnog vatrogasnog društva; 1889. dolazak prvog voza iz pravca Mostara na Željezničku stanicu Konjic i izvođenje prve pozorišne predstave; 1890. izgradnja upravne zgrade Kotarskog suda u Konjicu; 1891. odlazak prvog voza sa Željezničke stanice u Konjicu u pravcu Sarajeva i otvaranje Općinske bolnice sa 14 postelja; 1892. otvaranje prve apoteke i dolazak prvog veterinara i izgradnja *Napretkovog* doma; 1901. otvaranje Hrvatske čitaonice i puštanje u pogon vodovoda Ankina česma na rječici Ljutoj; 1904. registrovanje prve drvorezbarske radionice; 1905. otvaranje drvorezbarskog kursa Zemaljske vlade za BiH, osveštenje Svetosavskog doma i otvaranje teniskog igrališta na lokalitetu Pleha; 1906. otvaranje Kotarskog suda; 1907. otvaranje Muslimanske čitaonice i osnivanje podružnice *Prosvjete*, prosvjetnog i kulturnog društva Srba u Bosni i Hercegovini; 1908. preimenovanje grada Konjica u Konjic, osnivanje podružnice *Napretka*, kulturnog i prosvjetnog društva Hrvata i otvaranje Srpske čitaonice; 1909. izgradnja katoličke Crkve Sv. Ivana Krstitelja (bez zvonika); 1911. osnivanje Pododbora *Gajreta*, prosvjetnog i kulturnog društva muslimana u Bosni i Hercegovini; 1913. otvaranje *Seljačke škole* fra Didaka Buntića u organizaciji Hrvatske bratske zajednice. U ovom periodu, Konjic je počeo dobijati obrise modernog grada. Današnje područje grada Konjica imalo je 1910. godine 2.784 stanovnika.²³

Propašću Austro-Ugarske monarhije, kotar Konjic je preimenovan u srez. Općina Polje ukinuta je prilikom nove administrativno-upravne podjele Kraljevine Jugoslavije 1931. godine, a njeno područje priključeno je gradskom naselju Konjic. Među važnije događaje iz ovoga perioda spadaju: 1920. osnivanje Lovačkog društva u Konjicu; 1925. osnivanje Ženske zanatske škole i prvog nogometnog kluba *Zmaj*, 1929. osnivanje Limene glazbe, Dobrovoljnog vatrogasnog društva i Nogometnog kluba *Građanski*; 1932. osnivanje Dječijeg zabavišta školskih sestara sv. Franje III reda; 1934. dolazak prvog automobila, vlasništvo Dauta Prohića (*Eto auta i u njemu Dauta*), 1936. osnivanje Građanske škole industrijsko-zanatlijskog usmjerenja, Stručne produžne (šegrtske) škole, Ženske stručne škole školskih sestara sv. Franje III reda, uvođenje električne rasvjete. Današnje područje grada Konjica imalo je 1939. godine blizu tri hiljade stanovnika (procjena).²⁴

23/ O periodu austrougarske vladavine podrobnije vidjeti u knjizi Mulić, J., Galić, S., Mulić, J., Jurišić, Ml., Džumhur, M., Rašeta-Jurišić, Jelica., Bugarski Astrida., Begtašević, S.: *Konjic i njegova okolina u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, Konjic, 1990.

24/ Podaci su preuzeti iz rukopisa moje nove knjige (monografije): *Konjic i njegova okolina između dva svjetska rata (1918 -1941)*.

U periodu fašističke okupacije, u Konjicu nije bilo posebnih događaja koji su osobeni samo za ovaj grad, osim što je izgubio dosta svojih građana i bio dobrano porušen. Godine 1942. nakon skoro četiri i po vijeka postojanja, prestala je sa radom Havletijska medresa Junuz-age Prohe, koja je Konjicu podarila veliki broj kasnijih poznatih intelektualaca. Najveću nesreću Konjic je doživio 1945. godine, kada je srušen njegov stari kameni most.²⁵

Svoj procvat Konjic je doživio poslije Drugog svjetskog rata, izrastao je u moderan grad, postao poznato industrijsko i kulturno središte Bosne i Hercegovine. Najvažniji događaji iz ovoga perioda su izgradnja tvornica metaloprerađivačke industrije u okviru preduzeća *Igman* i kasnijih brojnih drugih preduzeća koja su se iz njega izdvojila, drvne industrije u okviru preduzeća pod raznim nazivima, tekstilne industrije i zanatstva; 1945. obnova Limene glazbe Dobrovoljnog vatrogasnog društva (kasnije preimenovane u Gradsku glazbu) i predratnih nogometnih klubova pod novim nazivom *Nono Belša*, zatim *Prenj*, *Metalac* i *Igman*; 1946. otvaranje Niže realne gimnazije; 1952. izgradnja Doma kulture i otvaranje Gimnazije; 1947. osnivanje Kulturno-umjetničkog društva *Neretva*, koje je kasnije preraslo u istoimeno Amatersko društvo i Stručne škole za učenike u industriji i zanatstvu; 1950. osnivanje Društva za tjelesno vaspitanje *Partizan*, koje je imalo čuvenu odbojkašku ekipu; 1958. prerastanje Narodne osnovne škole u osmogodišnju; 1960. otvaranje Ekonomske škole; 1961. otvaranje Mašinske tehničke škole; 1965. otvaranje Škole sa praktičnom obukom; 1967. otvaranje Dječijeg zabavišta *Zulejha Begeta*; Ženske stručne škole i ženskog hora *Djevojke sa Neretve*, koji je po svome umijeću postao čuven i van granica bivše Jugoslavije; osnivanje rukometnog i košarkaškog kluba sedamdesetih godina i dr. Današnje područje grada Konjica imalo je 1991. godine 13.744 stanovnika, od kojih su 202 sa 112 članova svojih porodica bili na privremenom radu u inostranstvu, zatim 4.004 domaćinstva, 3.990 stanova i 758 poljoprivrednih gazdinstava.²⁶

Konjic je nakon srpsko-crnogorske agresije izmijenio svoju fizionomiju i izgubio mnoge od svojih predagresijskih sadržaja. I pored brojnih napora na obnovi, duhovni život još nije ni blizu dostigao razinu koju je imao. Računa se da, uključujući i izbjeglice iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine, koje su Konjičani toplo primili, danas u Konjicu živi preko dvadeset hiljada stanovnika.

25/ O ovom periodu detaljnije vidjeti u knjizi Mome Radovića: *Revolucionarni radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u konjičkom kraju*, Konjic, 1986.

26/ Prvi rezultati za stanovništvo, domaćinstva, stanove i poljoprivredna gazdinstava po opštinama i naseljenim mjestima, RZS, SB 220, Sarajevo, 1991, 83.

Značenje imena Konjic

Još uvijek nije utvrđeno zadovoljavajuće objašnjenje o postanku i značenju imena Konjic. U raznim ispravama, pisanim na brojnim jezicima, njegovo je ime bilo na više načina bilježeno. Pavo Anđelić je smatrao da je, ipak, porijeklo imena Konjic vezano za imenicu konj.²⁷ To mjesto dobilo je ime Konjic.²⁸ To je razlog da je i narodna mašta davala svoje tumačenje. Dosta rasprostranjena legenda o imenu Konjic je ona o siromahu koji je izbjegao propast grada što ga je potopilo Boračko jezero. On je natovario svu svoju imovinu na konja i, prema predanju, zaustavio se i nastanio na onom mjestu gdje je konj udario tri puta kopitom o zemlju. Nije isključeno da je naziv vezan za riječ *kovnica*, kakvih je u okolini Konjica bilo na pretek (izrada čuvenih sablji), od čega je izvedena riječ *konjica* ili Konjic.²⁹ U staroj konjičkoj mahali Varda, o značenju imena Konjic ispredala se jedna posebno zanimljiva priča. Otac je obećao kćerku nekom princu, ali ga ona nije voljela, pa je uzjahala na konja i pobjegla od kuće u nepoznato. Kad je dojahala do obala današnjeg Konjica, zbog visokog vodostaja, konj se uplašio i zastao. Tada mu je ona rekla: *Hajde, konjicu moj*. Od tada naselje, koje je niklo na tom mjestu, nosi naziv Konjic.³⁰

Rimska cesta koja je prolazila kroz Konjic

Prema općeprihvaćenom mišljenju historičara antičkog doba, još za vrijeme rimskog cara Cezara Oktavijana Augusta,³¹ sagrađena je, odnosno neposredno nakon rimskog zaposjedanja središnjih dijelova današnjih teritorija Hrvatske i Bosne i Hercegovine početkom I vijeka, cesta³² koja je spajala primorje južnog Jadrana sa središnjom Bosnom i donjim Podrinjem. Cesta je išla pravcem od Jadranskog mora dolinom Neretve preko Opuzena, Narone (Metkovića), preko Bivoljeg Brda i Bune do mostarske kotline, odnosno današnjeg Bijelog Polja, a odatle preko Porima, planine Bahtijevice, Lipeta (Kule), Boraka, Konjica, Podorašca, Ivan-planine, Blažuja sarajevske kotline

27/ Anđelić, P.: *Historijski spomenici Konjica i okoline*, n.d.j., 321.

28/ Isto.

29/ Isto, 322.

30/ Mulić, H.: *Priče iz naše mahale*, Zagreb, 1944.

31/ Car Cezar Oktavijan August (Cezar Octavian Augustus) vladao od 27. godine pr.n.e. do 14. godine n.e. Po njegovom imenu nazvan je kao osmi mjesec kalendarske godine: august (kolovoz), poznat kao mjesec žrtve.

32/ Cesta je izvorna bosanska i hrvatska riječ, koja se u ikavštini izgovarala i pisala kao cista. U Bosni je ovaj naziv nosilo selo u župi Skoplje, koje su Osmanlije izgovarale kao Čista ili Česta. To je kasnije naselje Gornje Skoplje, a današnji grad Gornji Vakuf/Uskoplje. U Hrvatskoj još i danas postoji selo Cista Prova u Dalmatinskoj Zagori na Velebitu.

stizala do Sarajeva i protezala se dalje prema istoku.³³ Pramac ove ceste potvrđen je brojnim miljokazima koji su na njemu krajem XIX i početkom XX vijeka otkriveni.³⁴ Znatnije opravke na cesti obavljene su u III vijeku u vrijeme vladavine cara Maksima (Maksimusa)³⁵ i cara Filipa (Arapina).³⁶ Cesta se u srednjem vijeku zvala *Rimska cesta*, a u vrijeme osmanske vladavine preimenovana je u *Mostarsku džadu (put)*. Njena dionica od Porima preko Lipeta (Kule) Boraka do Konjica napuštena je nakon izgradnje makadamske ceste dolinom Neretve od Bijelog Polja preko Jablanice do Konjica.

MOSTOVI NA NERETVI U KONJICU

Drveni most

Za prelazak sa jedne na drugu obalu Neretve na području današnjeg gradskog naselja Konjic³⁷ zacijelo je morao postojati most. Nažalost, sve do osmanskog zaposjedanja o tome u historijskim spomenicima i historiografiji nema nikakvih podataka. Osmanlije su na tom prijelazu zatekli drveni most, koji je ležao na 30 m udaljenosti nizvodno od kasnijeg kamenog mosta. Njega su Osmanlije, vjerovatno, ojačali ili su izgradili potpuno novi. Ova pretpostavka je vjerovatnija, jer je novi drveni most tu sagrađen tek 1612. godine, a slabiji ne bi izdržao skoro jedan i po vijek (1465-1612) pod teretima koji su preko njega prešli. Do danas nije pronađen nijedan pisani spomenik iz kojega bi se moglo utvrditi kada je i čijim sredstvima taj most izgrađen. Podatak o gradnji novog drvenog mosta naveden je u vakufnami hadži Balijs³⁸ od prve dekade mjeseca rebiul-evvela 1021. hidžretske, odnosno između 2. i 11. maja 1612. godine.³⁹ U vakufnami stoji da je vakif *sagrađio drveni most preko rijeke Neretve u Konjicu kojem nema slična* i da je odredio sredstva za njegovo održavanje i opravke. Da se

33/ O tom vidjeti u slijedećim radovima: Ballif, Ph.: *Roemische Strassen in Bosnien und der hercegovina*, Wien, 1893.;

Pašalić, E.: *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960.; Jireček, K.: *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, n.dj.; Anđelić, P.: *Turski put od Ivan-planine do Porima*, Naše starine, IV, 1957, 169-178.

34/ Anđelić, P.: *Historijski spomenici Konjica i okoline*, n.dj., 58.

35/ Vladao je Rimskim carstvom sa suvladarom Verom između 235. i 238. godine

36/ Vladao je Rimskim carstvom između 247. i 249. godine.

37/ Današnje gradsko naselje Konjic nastalo je objedinjavanjem kasabe Nereteva (Konjic) i Konjic (Belgraddžik) 1865. godine.

38/ O ovome vakifu, koji je bio rodom iz Mostara, gdje je sagrađio džamiju na Balinovcu, pisano je u većem broju radova, posebno u onima kojima je autor Hivzija Hasandedić: *Kulturno-historijski spomenici u Mostaru iz turskog doba, Prilozi za orijentalnu filologiju* (POF) X-XI (1960- 1961), Sarajevo, 1961, 149-177 (odštampano i kao separat).

39/ Izvorni tekst ove vakufname nalazi se u zbirci izvornih vakufnama koju posjeduje Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu a upisana je pod brojem 168.

radilo o većem i masivnijem mostu, potvrđuje i zapis turskog putopisca Evlije Čelebije, koji je proputovao kroz Konjic 1664. godine.⁴⁰

*Preko vode (Neretve, o.p.) prelazi se preko velike drvene ćuprije.*⁴¹

Ovaj hadži Balijev drveni most porušen je 1071. hidžretske, odnosno 1659/1660. godine po julijanskom kalendaru. O tome je na unutrašnjem zidu Mesdžida Ahmeda (Tabandže) Tabanice,⁴² koji se nalazio u kasabi Neretva (Konjic) na desnoj obali Neretve, bio sačuvan zapis koji glasi:⁴³

*Godine 1071 početkom mjeseca rebiul-evvela,
oborena je ćuprija u Konjicu, neka se ne zaboravi.*

Ovaj zapis prvi je objavio Kasim Gujić,⁴⁴ i naveo da se nalazio na unutrašnjem zidu Sulejman-pašine ili čaršijske džamije. Gujić je pogriješio u poistovjećivanju Sulejman pašine (Prkanjske)⁴⁵ sa Čaršijskom (Junuz-čajuševom) džamijom. Bilo bi logičnije da se zapis nalazio u Čaršijskoj džamiji, koja se nalazi preko puta porušenog drvenog mosta. Osim toga, on nije naveo ni izvor obavještenja, pa nije bilo moguće provjeriti odakle je podatak o Sulejman-pašinoj džamiji kao Čaršijskoj preuzeo. Ovaj isti zapis naveo je i Alija Nametak i dao dva podatka: prvo, tačan mjesec i godinu rušenja drvenog mosta i, drugo, što je također prihvatljivo, da se zapis nalazio na unutrašnjem zidu Djevojačke džamije.⁴⁶ Pozivom na ovu dvojicu autora, podatke o zapisu

40/ Čelebi, Ev.: *Putopis*, Sarajevo, 1959, 470.

41/ Prevodilac Čelebijinog Putopisa Hazim Šabanović pokušao je opovrgnuti ovaj Čelebijin navod bez ikakvih čvrstih dokaza i ustvrdio da je tada u Konjicu bio kameni most i to je ovako objasnio: *Čudno da Čelebija spominje drveni most kada je tada u Konjicu m o r a l a*, (spac. J.M.) *biti kamena ćuprija* (strana 470, bilješka 67). Kameni most u Konjicu sagrađen je tek 1682. godine odnosno 36 godina nakon Čelebijinog proputovanja kroz Konjic. Osim toga, Čelebiji se nikako ne bi moglo desiti da od drvenog vidi kameni most. Budući se radilo o izuzetno lijepom mostu on bi ga zacijelo do pojedinosti opisao i zabilježio tekst tariha koji je bio na njemu. To je učinio za most blizanac u šehar Užicu, koji je 1627. godine sagrađio Mehmed-beg Kasapčić.

42/ Nakon izgradnje Repovačke džamije, Mesdžid je ustupljen ženama i nazvan Djevojačka džamija. Narušena je prilikom narušavanja kamenog mosta u martu mjesecu 1945, a do temelja porušena tokom 1946. godine.

43/ Kadić, M.E.: *Hronika (rukopis)*, knjiga IV, Sarajevo, 1926. (zavještanje u GHB). Rukopis je 1998. godine štampan kao knjiga u dva dijela.

44/ Gujić, K.: *Najljepši turski mostovi u Bosni i Hercegovini*, Gajret (GAJ) XV, 1934, 11; 241.

45/ U današnjem dijelu Konjica koji se zove Prkanj (tur. Oprkanj), postojala je još 1585. godine Sulejman-begova mahala i u njoj islamska bogomolja, (Opširni popis Hercegovačkog sandžaka iz 933. hidžretske, odnosno 1585. godine po gregorijanskom kalendaru, koji nosi oznaku TKKA, TD No. 484-8 i 485-7), za koju se sa pisanih spomenika, koji su nastali nakon toga, pouzdano zna da je nosila naziv Sulejman-pašina džamija i da joj je on bio hair-sahibija.

46/ Nametak, A.: *Islamski spomenici kulture u Hercegovini i Crnoj Gori*, Kalendar Narodne uzdanice (KNU) za 1940. godinu, VIII, Sarajevo, 1939, 112-130.

preuzeo je Hivzija Hasandedić.⁴⁷ Nije bilo moguće odgonetnuti značenje riječi *oborena*, pa se mogu izvoditi razne pretpostavke. Od njih je najvjerojatnija ona koja kaže da je most odnijela nabujala Neretva i da je, vjerovatno, odmah nakon toga podignut novi drveni most na istom mjestu. Međutim, bilo kakav razlog rušenja ovoga mosta ne može biti doveden ni u kakvu vezu s gradnjom kamenog mosta na udaljenosti od oko 30 metara uzvodno, sagrađenog 1682. godine. Nakon upotrebe, koja je trajala skoro četvrtinu vijeka, sultan Mehmed IV (1648-1687) izdao je ferman o njegovoj obnovi zajedno sa drvenim mostom u Glavatičevu.⁴⁸ Poslije ovih, nema drugih vijesti o ovome drvenom mostu. Možda je još neko vrijeme nakon izgradnje kamenog mosta služio za prelaz pješaka iz kasabe Belgraddžik (Konjic) i Neretva (Konjic) sa jedne strane na drugu, a nakon dotrajalosti njegovi ostaci odstranjeni.⁴⁹

Kameni most

*Preko rijeke poznate pod imenom Neretva,
dugim lijepim kamenim mostom, najljepšim
od svih do danas viđenih.*

Artur Evans, engleski arhitekta i putopisac

*Stara kamena šestorolučna ćuprija ide
u red najljepših arhitektonskih ostvarenja
te vrste na čitavom Balkanu, a sve do 1945
bila je amblem Konjica kao urbsa.*

Alijas Bejić, arhitekta i historičar umjetnosti

*Veličinom i ljepotom, konjička ćuprija je
privlačila pažnju.*

Džemal Čelić, arhitekt i historičar umjetnosti

47/ Hasandedić, H.: *Nekoliko novih podataka o kamenom mostu u Konjicu*, MOST (MO), V, 1978, 19-20;117-121.

48/ Ferman se nalazi u zbirci Acta turcarum Arhiva Hercegovачke franjevačke provincije u Mostaru (AHFP), pod oznakom IV/294. Pronašao ga je Hivzija Hasandedić među brojnim pisanim spomenicima iz perioda osmanske vladavine i njegov faksimil uvrstio u već navedeni rad. Nekoliko novih podataka o kamenom mostu u Konjicu, n.dj., strana 118. Odatle je za potrebe ovoga rada i preuzet.

49/ Dio ostataka ovoga mosta nalazio se u Neretvi sve do pred Drugi svjetski rat. Među njima su bili i neki drveni potpornji u vidu debljih kolaca. Sjećam se dobro da smo se, plivajući kao djeca niz Neretvu, za njih hvatali.

Godina gradnje i ktitor

O kamenom mostu u Konjicu, koji je bio jedan od najljepših lučnih mostova u Bosni Hercegovini i na širem južnoslavenskom prostoru, sve do tridesetih godina prošloga vijeka, nije bilo nikakvih javnosti dostupnih vijesti niti o godini njegove gradnje i mogućem hair-sahibiji. Zbog toga su se u literaturi iznosile razne pretpostavke. Iako neke od njih mogu izgledati smiješne i daleko od svake moguće stvarnosti, smatram da ih je potrebno iznijeti vremenskim redom nastajanja. Oni su značajni zbog toga što ukazuju na napore koji su činjeni da bi se utvrdila tačna godina gradnje mosta i njegov hair-sahibija.

Koliko se do danas zna, prvi zapis o konjičkom kamenom mostu napravio je Đakomo Lukari (Giacomo Luccari) još 1790. godine.⁵⁰ Taj zapis glasi:

Kralj Kfalimir,⁵¹ sin Jugemirov, sagradio je jedan lijepi most u Konjicu i podigao tvrđavu Vrabač.

Drugi zapis o kamenom mostu iznio je engleski arhitekt i putopisac Artur Džon Evans (Arthur John Ewans) 1875. godine u vrijeme pobune hercegovačkih hrišćana protiv osmanske vlasti.⁵² Evans je tom prilikom proputovao i kroz Konjic⁵³ i o kamenom mostu ostavio slijedeći zapis koji glasi:⁵⁴

Preko rijeke poznate pod imenom Neretva, dugim lijepim kamenim Mostom, najljepšim od svih do sada viđenih, ...povezano je nekoliko kuća na bosanskoj obali (Kasaba Neretva o.p.) s Konjicem na suprotnoj strani. Most je jedan od najstarijih povijesnih spomenika u pokrajini i govori se da je djelo Hvalimira srpskog kralja (vladao u prvoj polovini XI stoljeća i oženio se sestrom svoga vazala bosanskog bana Nikole),⁵⁵ ali su ga kasnije Turci nesumnjivo obnovili. Građevina je živi svjedok starodrevne veze između Bosne i Srbije.

50/ Luccari, G.: *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Ragusa 179,15.

51/ Luccari je, vjerovatno, mislio na Hvalimira, koji je prema popu Dukljaninu bio jedan od četverice sinova kralja Jugemira (Predmira), a vladao je u oblasti Zete u XII vijeku (Šišić,F.: *Ljetopis popa Dukljanina*, Beograd-Zagreb, 1928, 327).

52/ Ovaj je putopisac doživljava sa svoga putovanja po Bosni i Hercegovini 1875. godine opisao u dvije knjige, koje su prevedene na bosanski jezik i objavljene u Sarajevu: *Kroz Bosnu i Hercegovinu u vrijeme pobune 1875*, 1965. i *Ilirska pisma iz Bosne*, Sarajevo, 1967.

53/ Evans je sa brda Vrtaljica nacrtao one dijelove kasabe Konjic koji su sa toga mjesta mogli vidjeti.

54/ Evans, Dž.: *Kroz Bosnu i Hercegovinu*, n.dj. 252-253.

55/ Bosna u XI vijeku nije imala svoga bana. Prvi poznati banovi su iz XII vijeka: Borić (1153-1178), a zatim Kulin (1180-1203), a uopće nije imala bana koji se zvao Nikola.

Godine 1878. Vjekoslav Klaić je iznio predanje prema kojemu je most izgradio kralj Hvalimir još u X vijeku, ali nije naveo izvor. Taj njegov navod glasi:⁵⁶

Preko Neretve vodi kod Konjica kameni most na deset stupa,⁵⁷ o kojemu se govori da ga je sagradio neki kralj Hvalimir još u 10. stoljeću.

Prvi autor, koji je opovrgao navode o tome da su kameni most u Konjicu sagradili Rimljani ili kralj Hvalimir, odnosno da je kameni most uopće i postojao do dolaska Osmanlija, bio je češki historičar i filolog Konstantin Jireček. On je 1879. godine zabilježio slijedeće:⁵⁸

Uopšte, većina kamenih mostova u Bosni i Hercegovini, za koje mnogi i danas misle da su rimski, sagrađeni su u tursko doba. Most kod Višegrada sagradio je 1577. Mehmed-paša Sokolović, onaj u Konjicu Ahmed-paša Sokolović...

Kao što se iz ovih navoda vidi, Jireček nije naveo izvor iz kojega je preuzeo podatak o Ahmed-paši Sokoloviću⁵⁹ kao graditelju kamenog mosta u Konjicu, niti je naveo godinu u kojoj je most izgrađen. Jireček je iznio tačan podatak o tome da je most sagrađen u vrijeme osmanske vladavine, ali novi, opet netačan, podatak o graditelju mosta.

Pošto je Jireček bio izuzetan autoritet među historičarima, podatak o Ahmed-paši Sokoloviću kao graditelju mosta od njega su počeli preuzimati svi pisci koji su o mostu pisali. Prvi među njima bio je austrijski novinar i putopisac Henrih Renner (Henrich Renner). On je kroz Bosnu i Hercegovinu putovao u dva navrata i o tome 1896. godine objavio putopis na njemačkom,⁶⁰ koji je krajem XIX vijeka preveden i na hrvatski jezik.^{61/62} I on je naveo legendu po kojoj je, prema navodima hrišćana, graditelj mosta kralj Hvalimir sa kraja VII

56/ Klaić, Vj.: *Povijest Bosne*, Knjiga III (Zemljopis), Zagreb, 1878, 200.

57/ Kameni most je prolazio kroz središte Konjica a ne kod Konjica i nije imao deset nego šest stubova (kula).

58/ Jireček, K.: *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, n.dj., 133 i 134, bilješka 298.

59/ Među pripadnicima roda Sokolovića bilo je dosta paša i dva velika vezira, ali nije zabilježen nijedan sa imenom Ahmed. O tome vidjeti u radovima Safvet-bega Bašagića: *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci*, Zagreb, 1931. i *Kratka uputa u povijest Bosne i Hercegovine* (od g. 1463-1850), Sarajevo, 1910; Inalcik, H.: *Istorija osmanskog carstva*, Beograd, 1957.

60/ Renner, J.: *Que und Quark durch Bosnien und Herzegovina*, Wien, 1896.

61/ Renner, J.: *Bosnom i Hercegovinom uzduž i poprijeko*, Srijemska Mitrovica, 1898.

62/ N.dj., 279.

vijeka. Rener se od ovoga predanja ogradio i stao na stanovište da bi ispravnije bilo prihvatiti mišljenje Turaka prema kojemu je most sagradio vezir Ahmed-paša Sokolović 1715. godine.⁶³ Ovo predanje o Ahmed-paši Sokoloviću kao graditelju konjičkog kamenog mosta prihvatio je i R. Mihel (Michel), oslanjajući se na Renerove navode i napisao slijedeće:⁶⁴

Ako bi se o nastanku mosta vjerovalo hrišćanskom predanju, moralo bi se taj datum do u VII stoljeće povratiti. No turski su izvori ovdje vjerodostojni koji kao utemeljitelja označavaju Ahmed-pašu Sokolovića i kao vrijeme nastanka 1715. godinu.

Od Jirečeka i Austrijanaca, podatak o Ahmed-paši Sokoloviću kao graditelju mosta počeli su prihvatati i naši historičari kulturne baštine i drugi pisci. Prvi je to učinio Alija Nametak, koji je iznio predanje prema kojemu je graditelj mosta bio Ahmed-paša Sokolović *kad je pošao da pokori Šćepana Kosaču*.⁶⁵ Kao izuzetno obrazovan čovjek i izvanredan poznavalac bosanskohercegovačke kulturne baštine, Nametak je znao da Osmanlije u vrijeme osvajanja Hercegovine (od jula 1465. do sredine decembra 1481. godine)⁶⁶ nisu gradili nikakve mostove, jer su bili zaokupljeni borbama sa Hercegovcima u zaposjedanju njihove zemlje i učvršćenjem svoje vlasti na zaposjednutim područjima.⁶⁷ Jiričekov navod o Ahmed-paši Sokoloviću kao ktitoru mosta, prihvatio je i Kasim Gujić.⁶⁸

U Kalendaru Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Bošnjak za 1894. godinu navedeno je da su kameni most u Konjicu sagradili Rimljani ili slavenski kraljevi, *ali da se može reći da je barem sadašnja građevina mosta podignuta u doba vladavine turskih sultana, novih graditelja mostova*.⁶⁹ Neshvatljivo je kako se ovakva greška mogla potkrasti poslovično pedantnim Austrijancima. Ovo tim prije što su već do 1885. godine, kada je osnovano Muzejsko društvo Bosne i Hercegovine, odnosno do 1888. godine, kada je osnovan Zemaljski muzej u Sarajevu, već bila obavljena brojna arheološka istraživanja i prikupljeni

63/ Isto.

64/ Michel, R.: *Alte Brucken in Bosnien und Herzegovina*, Fahrten in Reichleandem, Wien, 1912.

65/ Nametak, A.: *Karađoz-beg i njegovo doba*, Novi Behar (NB) VII (1933-1934), 1934, 3-4; 41.

66/ Ispravnim se može prihvatiti stanovište onih historičara koji zagovaraju da se datum predaje tzv. Donje tvrđave u (Herceg) Novom 14. decembra 1481. godine, koju je potpisao herceg Vlatko i toga dana napustio Novi. Tzv. Gornju tvrđavu držali su Mađari, koji su se postepeno povlačili iz nje od kraja januara 1482. godine.

67/ Kamene mostove na teritoriji bivšeg Bosanskog kraljevstva, Osmanlije su počeli graditi tek u XVI vijeku.

68/ Gujić, K.: *Konjic u prošlosti i sadašnjosti*, Novi list (NL) III, 1943, 682;4.

69/ Kalendar Bošnjak za 1894. godinu, Sarajevo, 1983.

važni podaci iz kulturne historije Bosne i Hercegovine. I, što je posebno važno, na mostu je bio natpis o godini njegove gradnje, pa je pravo čudo kako od arheologa i historičara umjetnosti nije bio zapažen.

Osim ovih, ima i navoda u literaturi⁷⁰ da je kameni most u Konjicu sagradio Mehmed-paša Sokolović.⁷¹ Mehmed-paša je umro 1579, a most je sagrađen tek 1682. godine, odnosno 103 godine kasnije.

Godine 1929. Nikola Stanojević je u svojoj Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj naveo da je kameni most u Konjicu sagrađen u XVIII vijeku,⁷² a za taj svoj navod nije naveo nikakvo uporište niti je o njemu dao bilo kakvo objašnjenje.

Sve ovo što je navedeno oko godine gradnje mosta i njegovog mogućeg ktitora, može se pripisati nedostatku vjerodostojnih podataka. A u takvim slučajevima, uvijek do izražaja nastaju pretpostavke koje su plod bujne mašte.

Prijelomni trenutak na putu utvrđivanja godine gradnje mosta desio se dvadesetih godina prošlog vijeka. Tada je u Konjicu boravio Mehmedi Enver Kadić, hroničar bosanskohercegovačkih događanja. On je u svoju Hroniku unio brojne podatke iz historije Konjica, a među njima kao najvažniji i natpis (tarih) na mostu o godini njegove gradnje. Taj natpis glasi:⁷³

Sene 1093. (Godine 1682)⁷⁴

Most je, dakle, izgrađen u vrijeme vladavine sultana Mehmeda IV, koji je vladao u periodu 1648-1687. Ovo otkriće potvrdio je i Alija Nametak, koji se i sam uvjerio u njegovo postojanje prilikom boravka u Konjicu 1939. godine. On je, međutim, bez ikakvih opipljivih protudokaza pretpostavio da se navedena godina odnosi na obnovu, a ne na gradnju mosta.⁷⁵ Godinu dana kasnije Kasim Gujić je također potvrdio postojanje natpisa na mostu o godini njegove gradnje, ali je ispravno stao na stanovište da se radi o godini njegove

70/ Džumhur, Z.: *Od Konjica do Počitelja*, Mostar, 1959.

71/ Mehmed-paša Sokolović bio je hrišćanin imenom Bajo, iz milja nazvan Bajica, a otac mu se zvao Dmitar (koji je kasnije prešao na islam i uzeo ime Džemaludin-beg i postao upravitelj njegovih vakufa), rođen u selu Sokolovići kod Višegrada oko 1505. godine. Kao veliki vezir (predsjednik središnje vlade Osmanskog carstva) obnašao je tri sultana. Poznat je kao graditelj višegradskog kamenog mosta (1577) i obnovitelj Pečke patrijaršije (1447). Smatrajući da je on kriv za napade na njihov red i ubistvo šejha i osnivača ovoga reda Hamzu Olovčića iz sela Sudići kod Zvornika, osvetili su mu se ubistvom 1579. godine.

72/ Stojanović, N.: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, knjiga II, Beograd, 1929, 413.

73/ Kadić, M.E.: Hronika (rukopis), knjiga IV, n.dj.

74/ Hidžretska 1093. godina počinje 1. muharrema a završava 30. zul-hidždže, odnosno 10. januara a završava 30. decembra 1682. godine po gregorijanskom kalendaru.

75/ Nametak, A.: *Spomenici islamske kulture u Hercegovini i Crnoj Gori*, n.dj.

gradnje a ne obnove.⁷⁶ U studiji o starim mostovima u Bosni i Hercegovini, koja je objavljena 1959. godine, Džemal Čelić i Mehmed Mujezinović prihvatili su kao tačnu godinu gradnje mosta, koja se nalazila na natpisu (tarihu).⁷⁷ Oni će, kao što će se vidjeti kasnije, jednom neutemeljenom tvrdnjom, ovo dovesti u pitanje. Međutim, kao što će se kasnije vidjeti, u fermanu sultana Mehmeda IV iz 1096. hidžretske, odnosno 1684/1685, godine po julijanskom kalendaru, navedeno je da se u Konjicu nalazi novosagrađeni most, jer je razlika između vremena izdavanja fermana i vremena izgradnje mosta iznosila svega dvije ili tri godine. Prema tome, nije više bilo nikakvog razloga za dalja istraživanja godine gradnje kamenog mosta u Konjicu.

Otkriće o godini gradnje mosta kao da je otvorilo put početku istraživanja i o stvarnom ktitoru mosta. Prvi podatak o stvarnom ktitoru mosta, ali u vidu predanja, objavio je Husein Đogo 1935. godine.⁷⁸ Predanje mu je saopštio kazivač Ahmet-aga Hadžizukić,⁷⁹ a ono je glasilo da je ktitor mosta u Konjicu bio **Haseći**⁸⁰ **Ali-aga**, *visoki dužnosnik na carskom dvoru u Carigradu (Istanbulu)*.⁸¹ Ovo predanje od Đoge je preuzeo Alija Nametak i saopštio ga 1939. godine, ali mu nije pridao nikakvo posebno značenje.⁸² Predanje o *Haseći Ali-agi, koji je pokopan na Buni ili u Blagaju*, kao graditelju mosta nisu prihvatili Kasim Gujić, a zatim Džemal Čelić i Mehmed Mujezinović.

76/ Gujić, K.: *Najljepši turski mostovi u Bosni i Hercegovini*, n.dj. 241.

77/ Čelić, Dž., Mujezinović, M.: *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960, 180.

78/ Husein Đogo je u dva navrata bio učitelj u konjičkoj Narodnoj osnovnoj školi: 1904. i 1910. godine. U slobodno vrijeme bilježio je sve važnije događaje u konjičkom kraju, predanja, anegdote i dr. i objavio ih u radu: *Prilozi za povijest Konjica i Gornje Hercegovine*, Novi behar (NB) VIII (1934-1935), 1935, 11-12; 176-177 i 13; 217-220.

79/ Hadžizukići su jedna od najstarijih konjičkih muslimanskih porodica, a prezime su dobili po svome rodonačelniku hadži Zulfikaru zvanom hadži Zuki. Svoje su timare imali u konjičkoj župi (Glavatičevo) i u dolini rijeke Trešanice na potezu od Bradine do Orahovice (danas Podorašac). Po hadži Zuki je selo Trbeznič preimenovano u Zukiće. Hadžizukići se spominju i u pjesmi o smrti čuvenog hajdučkog harambaše Mijata Tomića u XVII vijeku.

80/ Alija Bejtić se potrudio da pronađe i protumači značenje riječi *haseći*. Prema onome što je mogao utvrditi, *hasećija* je komandant jedne orte (tabora ili bataljona) janjičarskog korpusa (odžaka) na carskom dvoru ili u središtima beglerbegluka (ejaleta, vilajeta). Janjičarski korpus na carskom dvoru imao je četiri orte (14, 49, 66 i 67). Komandant orte nosio je titulu age. Iz punog naziva Haseći Ali-aga da se zaključiti da je bio komandant jedne orte. To je bio visoki položaj na carskom dvoru, a osoba koja ju je obavljala, uživala je posebno sultanovo povjerenje. Četvorica hasećija bili su neposredni sultanovi zaštitnici: dvojica su jahala sa njegove desne a dvojica sa lijeve strane (Bejtić, A.: *Ko je podigao konjičku ćupriju*, Pregled (PRE) XLVII, 1976, 7-8; 847 (upor. odrednica *haseki* je napisao J.N. Uzunčaršinli u Islam ansiklopedici, sv. 5, Istanbul, 1964, 338). Jedna od najstarijih džamija u Sarajevu, koja je podignuta 1477. godine, nosila je naziv po Haseći Hatun, koja je možda bila supruga nekog hasećije.

81/ Đogo, H.: *Prilozi za povijest Konjica i Gornje Hercegovine*, n.dj. 13; 217.

82/ Nametak, A.: *Kulturni spomenci Turske u Hercegovini i Crnoj Gori*, n.dj.

Kasim Gujić je naveo da mu ta priča izgleda nevjerovatnom i to je ovako obrazložio:⁸³

Upravo je nemoguće da je taj Hasećija zakladnik ćuprije, jer sve lijepe turske ćuprije gradili su većinom carevi (sultana) ili veziri.

Gujićevo obrazloženje izgleda nerazumnim, jer su mu zacijelo bili poznati graditelji brojnih izvanredno lijepih mostova u Bosni i Hercegovini, kojima na teritoriji bivšeg Bosanskog kraljevstva, izuzev donekle mostarskog Starog mosta,⁸⁴ ktitori nisu sultani, iako neki od njih nose nazive carski (Careva ćuprija u Sarajevu),⁸⁵ dok je samo jedan vezir bio ktitor: to je bio veliki vezir: Mehmed-paša Sokolović, ktitor mosta na Drini u Višegradu. Ktitori ostalih značajnijih kamenih mostova bili su visoki dužnosnici osmanske uprave,⁸⁶ a najmanje su ih gradili sultani i veliki veziri. Zato se samo jedan most naziva carskim (Careva ćuprija u Sarajevu) i jedan vezirskim (most Mehmed-paše Sokolovića preko Drine u Višegradu), za drugo predanje o mogućem ktitoru mosta saznalo se tek 1961. godine. Te godine Vojislav Bogićević je objavio memoare Mehmedi Faika Alagića iz Konjica, u kojima je izneseno predanje ovoga dužnosnika osmanske uprave koje je čuo od svoga oca Mehmeda, prema kojemu ktitor kamenog mosta u Konjicu bio Haseći Ali-aga, *visoki dužnosnik u Carigradu (Istanbulu), koji je bio rodom iz Blagaja*.⁸⁷ Time je potvrđeno kazivanje Ahmet-age Hadžizukića Huseinu Đogi, a ujedno navodi Kasima Gujića prema kojemu bi ktitor mogao biti u vezi sa Blagajem.

U već navedenoj studiji o starim mostovima u Bosni i Hercegovini, Džemal Čelić i Mehmed Mujezinović iznijeli su potpuno nove podatke o mogućem graditelju mosta. Prema ovim autorima, most je sagrađen po nalogu velikog

83/ Gujić, K.: *Najljepši mostovi u Bosni i Hercegovini*, n.dj. 241.

84/ Stari most u Mostaru izgrađen je 1577. godine državnim sredstvima na poticaj sultana Sulejmana I Zakonodavca, ali on nije naveden kao ktitor, a most ne nosi ni opći naziv Careva ćuprija, a ni po ovome sultanu.

85/ Ktitor Careve ćuprije u Sarajevu, podigao je Gazi Husrev (u tri navrata sandžak-beg Bosanskog sandžaka: 1521-1525, 1526-1533. i 1536-1541) i posvetio caru (sultanu) Sulejmanu I Zakonodavcu (vladao u periodu 1520-1566. godine). O tome vidjeti u knjizi Behije Zlatar: *Zlatno doba Sarajeva*, Sarajevo, 1996.

86/ Kozija ćuprija, Most na žepi, Arslanagića most kod Trebinja, Šeher-ćehajina ćuprija u Sarajevu, Most Mustafa-paše Skenderpašića na Skenderiji, Kasapčića most u šeher Užicu i dr.). Ovi su mostovi poslužili kao motivi na seriji posebnih izdanja poštanskih maraka koje je na temu Stari mostovi u Bosni i Hercegovini izdalo JPTT Bosne i Hercegovine 1998. godine.

87/ Bogićević, Voj.: *Povijest jedne porodice* (Memoari Mehmedi Faika Alagića iz Konjica), Spomenik SANU CX, 1961, Razred III, 47-82 (objavljena i kao separat).

vezira Ahmed-paše Ćuprilića (Kuprillu-oglu)⁸⁸ ili nekog njemu podređenog vezira (drugog ili trećeg o.p.), koji je samo u predanju imenovan kao Ahmed-paša Sokolović, a da je Haseći Ali-aga (od njih imenovan kao Alaga o.p.) bio samo njegov nadzornik (nazir) kod gradnje mosta. O tome autori kažu slijedeće:⁸⁹

...a pošto je sigurno da vezir nije dolazio na gradilište, moguće je da je njegov zastupnik ličnost za legendu o Alagi Hasećiću.⁹⁰

Ne znam kako se ovaj previd desio ovoj dvojici vrhunskih poznavalaca islamske arhitekture i kulturne baštine uopće, tim prije što su prije toga navoda prihvatili kao tačnu onu godinu gradnje mosta (1073, odnosno 1682), koja je bila navedena na natpisu (tarihu). Vjerovatno im je promaklo da usporede tu godinu sa godinom vezirovanja i smrti Ahmed-paše Ćuprilića (1676. godine). Lahko bi zaključili da ovaj vezir nikako nije mogao biti ktitor mosta, jer je umro šest godina prije gradnje mosta. Pri tome treba imati u vidu i činjenicu da je gradnja objekta bila nastavljena nakon smrti ktitora, ali samo pod uslovom da je započeta za njihovog života i da su za tu svrhu već bila uvakufljena sredstva.⁹¹

Dileme oko imena Haseći Ali-age kao ktitora kamenog mosta trajalo je sve do 1976. godine. Tada je Alija Bejtić objavio tekst carskog berata u kojemu je navedeno da je ktitor kamenog mosta u Konjicu Haseći Ali-agā.⁹² Godine 1979. Hivzija Hasandedić je objavio carski ferman u kojemu je također kao ktitor kamenog mosta naveden Haseći Ali-aga.⁹³ Vjerodostojnost navoda bila je potvrđena priloženim faksimilom fermana. Budući je godina izdavanja fermana koji je naveo Hasandedić starija od one koju je za carski berat naveo Bejtić, dva ću navoda izložiti tim redom a ne redom njihovog objavljivanja.

88/ Ćuprilići su porodica albanskog porijekla (Koprululer), čiji su pripadnici Osmanskom carstvu dali nekoliko državnika u XVII i XVIII vijeku. Među njima je najpoznatiji Ahmed-pašin otac Mehmed-paša, koji je postao znamenit po svojim upravnim reformama i temeljenju biblioteke u Carigradu (Istanbulu) koja nosi ime Koprili. Na dužnosti velikog vezira, Ahmed-paša je nastavio provoditi očeve upravne reforme (Natkunica o Ćuprilićima u Općoj enciklopediji Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, treće izdanje, Zagreb, 1997, sveska 2;227).

89/ Čelić, Dž., Mujezinović, M.: *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, n.dj., 180.

90/ U već navedenom radu Alija Bejtić je napomenuo da vojno zvanje haseći stoji ispred imena i da se u turskom jeziku piše velikim početnim slovom. U Bosni i Hercegovini ima dosta porodica koje nose prezime Hasećić, ali je ono, vjerovatno, nastalo od deminutiva Hase izvornog imena Hasan.

91/ Poznat je slučaj izgradnje Gazi Husrev-begove džamije, jer je ktitor umro prije njenog završetka. Gradnja je nastavljena i završena nakon njegove smrti iz sredstava koje je već bio uvakufio za tu namjenu. Gradnju je završio njegov bivši rob, prvi sandžakbeg Kliškog sandžaka, a nakon mirovine upravitelj (mutevellija) Gazi Husrev-begovih vakufa Murat-beg Tardić, rođeni Šibenčanin.

92/ Bejtić, A.: *Koje podigao konjičku ćupriju*, Pregled (PRE), XLVII, 1976, 7-8;847-852.

93/ Hasandedić, H.: *Nekoliko novih podataka o kamenom mostu u Konjicu*, n.dj.

Spomenik koji je pronašao-Hivzija Hasandedić predstavlja ferman sultana Mehmeda IV od hidžretske 1096, odnosno 1684/1685. godine po julijanskom kalendaru. U fermanu je sadržan odgovor sultana stanovnicima sela Glavatičevo koji su tražili da se opravi postojeći drveni most na rijeci Neretvi u Glavatičevu ili da se izgradi novi. Pretpostavljajući, valjda, da se radi o mjestima koja se nalaze u neposrednoj blizini na istoj rijeci, sultan je odbio taj zahtjev i to obrazložio na slijedeći način:⁹⁴

... Pošto se sada u kasabi Belgraddžik nalazi jedan novosagrađeni most, koji je sagradio Haseći Ali-aga, drugi most nije potreban.

Ovim je dobijena zvanična potvrda o tačnosti navoda u predanjima koje je Huseinu Đogi prenio Ahmet-aga Hadžizukić, odnosno Mehmedi Faiku Alagiću njegov otac Mehmed, prema kojima je ktitor mosta Haseći Ali-aga. Također je potvrđeno da se u Konjicu radi o *novosagrađenom mostu*, jer su od izgradnje mosta (1682) do izdavanja carskog fermana (1684/1685) prošle svega dvije ili tri godine. To znači da je i natpis na mostu o godini njegove izgradnje vjerodostojan i da u to više ne može biti nikakve sumnje. Navod o Haseći Ali-agi kao ktitoru kamenog mosta zvanično je potvrđen i u beratu sultana Abdul-Hamida (vladao u periodu 1773-1789. godine)⁹⁵ sa datumom od 4. šabana 1189. po hidžri, odnosno od 10. oktobra 1775. godine po julijanskom kalendaru. Berat se odnosi na imenovanje novog upravitelja (mutevellije) vakufa Haseći Ali-age u Konjicu. Ta zabilješka iz berata nalazi se u Ruznamče defteru iz 1186. hidžretske, odnosno 1772/1773. godine po julijanskom kalendaru, a doslovno glasi:⁹⁶

Haseći Ali-aga je podigao (bena eyeldi) most u kasabi Konjice a za održavanje mosta zavještao je (uvakufio) kahvanu (kahve-hane) i dva dućana, mjesto upravitelja (mutevellye) toga vakufa je prazno, a postoji potreba da se popuni, pa je na prijedlog kadijskog naiba Alije, na dužnost postavljen Ibrahim-halifa.

Ovaj pisani spomenik, koji je nastao ravno devet desetljeća nakon prvog, samo je potvrdio da se zaista radi o Haseći Ali-agi kao ktitoru koji je *p o d i g a o* (bena eyeldi) kameni most u Konjicu, ali isto tako i da je postojao njegov vakuf iz čijih se prihoda most održavao.

94/ N.dj., 118.

95/ Izvorni oblik berata nalazi se u Arhivu Generalne direkcije vakufa u Carigradu (Istanbulu), Ruznamče defter No. 1171, 214, a njegova fotokopija nalazi se u Zbirci osmanskih dokumenata Orijentalnog instituta u Sarajevu (OIS) pod brojem 36-315. U prijevodu na bosanski jezik objavio ga je Alija Bjetić u već navedenom radu, strana 852.

96/ Bejtović, A.: *Ko je podigao kamenu ćupriju u Konjicu*, n.dj., 849.

Prema tome, danas su nam poznate tri ključne činjenice o kamenom mostu u Konjicu: prva, da je izgrađen 1093. hidžretske, odnosno 1682. godine po julijanskom kalendaru i, druga, da je njegov ktitor Haseći Ali-aga⁹⁷ i, treća, da se postojao Haseći Ali-agin vakuf iz čijih se prihoda most održavao.

Tehnički opis

Tehnički opis mosta preuzeo sam iz rada Džemala Čelića⁹⁸ pod naslovom: Urbana struktura i arhitektura Konjica.⁹⁹

Most je bio postavljen na šest blago prelomljenih svodova, oslonjenih na pet temeljnih kamenih stubova i dva priobalna podzida. Stubovi, koji se i danas vide,¹⁰⁰ svojim karakterističnim detaljima svjedoče o majstoru koji je dobro poznao ustaljene forme najboljih ostvarenja ove vrste i ovoga vremena. Široki su 3 m (sa neznatnim odstupanjima), izduženi u pravcu vodotoka za širinu mosta (5,25 m), a potom završeni prema uzvodnoj strani istaknutim trouglastim branikom, a prema nizvodnoj poligonanim kontraforom. Rasponi svodova koje su nosili, kretali su se između 6,72 i 13,56 m, a njihova visina iznad ljetnog vodostaja rijeke bila je 4,30 do 8,70 m. Svodovi mosta počinjali su približno na polovini visine stuba na blago naglašenom ritmu povećavali

---

97/ Iz brojnih radova Hivzije Hasandedića o kulturnoj historiji Hercegovine i Sidžila blagajskog kadije, moglo se utvrditi da Haseći Ali-aga potjecao iz ugledne blagajske porodice Kolaković, da je u Blagaju imao svoj vakuf i da mu je sin Mehmed bio kadija Blagajskog kadiluka.

98/ Rahmetli Džemal Čelić bio je redovni profesor Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu i dugogodišnji direktor bivšeg Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture i okoliša i jedan od najobrazovanijih bosanskohercegovačkih intelektualaca. Posebna oblast njegovog zanimanja bila je arhitektura profanih i sakralnih objekata islamske arhitekture sagrađenih u Bosni i Hercegovini u vrijeme osmanske vladavine. Posebnu oblast njegovog zanimanja predstavljali su stari mostovi, među kojima je kameni most u Konjicu zauzimao posebno mjesto. Uložio je veliki napor ne samo u očuvanju naše kulturne baštine, nego i u obilježavanju značajnih godišnjica iz naše kulturne historije. Pa i pored toga, odbijen je kao kandidat za prijem u Akademiju nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, isto onako kako su odbijeni i brojni drugi u svijetu poznati naučni radnici, jer je bila praksa da se umjesto njih biraju njihovi bivši studenti i saradnici. Time mu je učinjena velika nepravda, s kojom se do kraja života nije mogao pomiriti. Na dženzazi se okupilo mnoštvo poštovalaca njegovog djela, koji su mu time prećutno htjeli zahvaliti na svemu što je učinio za našu kulturu. Kad je imam na mezaru završio dženzazu-namaz i upitao džemat *Hoćemo li mu halaliti*, svi su to jednoglasno potvrdili sa uobičajenim odgovorom *Hoćemo*. A trebao nas je upitati, onako kako je to lijepo za drugog bosanskohercegovačkog naučnog velikana, čija je kandidatura za Akademiju nauka i umjetnosti BiH također odbijena, rekao njegov veliki prijatelj, poštovalac i biograf prof. dr Ivo Šmalcelj: *A hoće li on nama oprostiti*. Hvala mu za sve što nam je u naslijeđe ostavio i lahka mu bila njegova voljena zemlja bosanska.

99/ Tekst je ugrađen kao autorski prilog u knjizi Jusufa Mulića: *Konjic i njegova okolina u vrijeme osmanske vladavine (1463-1878)*, II dio, Konjic, 2001. 232.

100/ Ovi stubovi i danas služe kao potpornji mostu koji je preko njih presvođen.

od otvora do otvora s jedne strane prema sredini. Čeoni zidovi mosta imali su blagi preko svodova, čime je bila naglašena plastična linija svodova. Povećanje raspona i visine lukova prema sredini, uobičajeno je za osmansku mostogradnju toga vremena, a bilo je, vjerovatno, potrebno da se objekti zaštite od tzv. *katastrofalnih voda*. To je, međutim, rezultiralo usponom s obje strane prelomom nivelete nad središnjim stubom. Staza na mostu ocrtavala se na fasadama istaknutim profilnim vijencem, na kome se dizao *korkaluk*-ograda od vertikalno učvršćenih kamenih ploča. Središnji stub je sa uzvodne strane bio plastično razrađen, tako da se iznad njega dio čeonog zida u dva stepena isticao iz osnovne mase i na taj način stvarao astak u vidu plitkog *balkona* gradnje. Ukupna dužina mosta ispod priobalnih podzida iznosila je 80,78 m, a sa prilazima s jedne i druge obale Neretve kojih stotinu metara. Most je bio zidan od precizno izrađenih kamenih *kvadera*, koji su u donjem dijelu, približno do visine viših vodostaja, bili od bijelog, dobro obrađenog krečnjaka, dok su gornji dijelovi bili od lijepo klesane sedre.¹⁰¹ Zaključni kameni svodovi bili su također od krečnjaka.¹⁰²

x   x   x

S obzirom na osobenosti kamenog mosta u Konjicu, bio sam duboko uvjeren da je to jedini most toga tipa gradnje na prostoru južnoslavenskih zemalja, pa i u čitavom Osmanskom carstvu. Ali su me dva saznanja u to razuvjerala. Prvo saznanje bilo je otkriće crteža mosta koji je na vlas bio isti kao i konjički u Putopisu Evlije Čelebije kod opisa šehar Užica. Most je sagrađen 1073. godine po Hidžri, odnosno 1627/1628. godine po julijanskom kalendaru. To je značilo da postoji i drugi takav most, koji je zacijelo projektovao isti arhitekt (neimar).¹⁰³ I sam se Čelebija zadivio ljepotom mosta, pa je o njemu zapisao sve podatke do kojih je mogao doći. Most je sagrađio užički uglednik Mehmed-beg Kasapčić, pa je nosio naziv po njegovom prezimenu: Kasapčića most (ćuprija). Natpis (tarih) na mostu je glasio:¹⁰⁴

*Mehmed-beg se približio milosti Tvorca
Svijet se ispuni njegovim krasnim imenom
Vidjevši u upotrebi, reče mu datum-molitvenik:
Da divnu li ćupriju sagrađismo-blagoslovi je Bože.*

1037. (1627/1628).

101/ Majdan ove sedre i kamenolom nalazi se u blizini Konjica.

102/ Opširniji tehnički podaci o mostu nalaze se u slijedećim radovima: Čelić, Dž., Mujezinović, M.: *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, n.dj. i Čelić, Dž.: *Mostovi u Hercegovini*, Most (MO) III, 1976, 7;81-102. Dosta tehničkih podataka o mostu dao je i Kasim Gujić u radu: *Najljepši turski mostovi u Bosni i Hercegovini* n.dj.

Drugo saznanje došlo je upravo u vrijeme dok sam pisao ovaj tekst o kojemu sam razgovarao sa jednom saradnicom Orijentalnog instituta u Sarajevu. Rekla mi je da je njen rahmetli otac prije Drugog svjetskog rata boravio nekim poslom u Albaniji i da je kupio razglednicu na kojoj je bilo neko mjesto u kojem se nalazio kameni most isti kao što je bio i konjički. Ovu je razglednicu uputio u Sarajevo, ali se ona u međuvremenu od preko pola vijeka negdje zaturila. Nastojat ću da lokaciju mosta naknadno utvrdim i pribavim njegov crtež ili fotografiju.

Rušenje mosta

Most su **narušili**¹⁰⁵ Nijemci 3. marta 1945. godine, sa namjerom da spriječe prodor jedinica JA prema Sarajevu. Iz razgovora sa sada već rahmetli Ibrahim efendijom Hadžizukićem, trgovcem koji je radnju imao u čaršiji, preko puta mosta na lijevoj obali Neretve, saznao sam da je on bio posljednji Konjičanin koji je preko mosta prešao na lijevu obalu Neretve oko 17 sati. Kad je stigao do tzv. Okuke u Donjem Polju, gdje je imao svoju kuću, čuo je snažnu detonaciju: stari kameni most u Konjicu bio je narušen.¹⁰⁶ Nedavno sam saznao da se među posljednjim pješacima koji su prešli konjički most neposredno pred njegovo rušenje bio i Salih-Salko Fejzagić, koji je iz Ložionice, gdje je obavljao dužnost blagajnika, pošao kući možda samo nešto prije Ibrahim efendije Hadžizukića. Ostatak mosta minirale su jedinice XXIX hercegovačke udarne divizije, kojom je komandovao general-major Vlado Šegrt. Postojalo je više tehničkih rješenja, koja nisu zahtijevala potpuno urušavanje mosta.¹⁰⁷ Ali, nije bilo dobre volje nego, naprotiv, zle namjere. Valjda je trebalo porušiti sve što je *tursko*.

Tako je nakon 263 godine svoga postojanja nestalo amblema Konjica.

103/ Svakako ću uložiti napor da utvrdim njegovo ime.

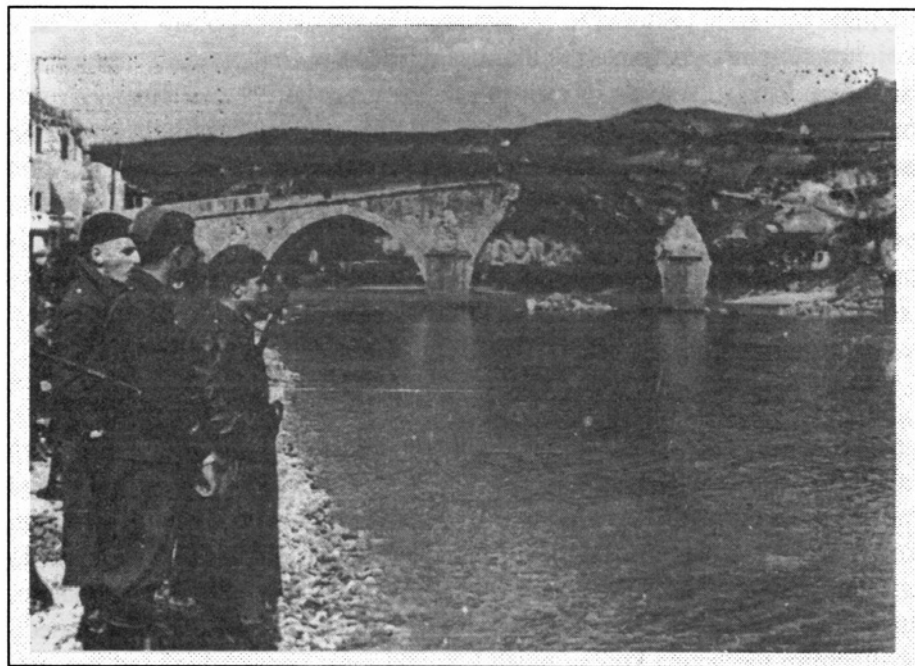
104/ Čelebi, Ev.: *Putopis*, n.dj. 470.

105/ Ovo narušili posebno naglašavam radi toga što je od mina (mislim da su bile omanje neeksplodirane avionske bombe) izbijen jedan dio konstrukcije mosta između druge i treće kule idući sa lijeve na desnu obalu Neretve. Preko mosta su prostranom sofom mogli preći pješaci. Postoje autentični snimci narušenog mosta, koje je snimio neki partizanski fotograf. One se nalaze na kratkometražnom filmu o konjičkom kamenom mostu, koji je snimio jedan od konjičkih kinoamatera. Poznato mi je da je film sačuvan, ali meni, pod raznim izgovorima, nije ustupljeno da iz filma izvadim snimak mosta u narušenom stanju.

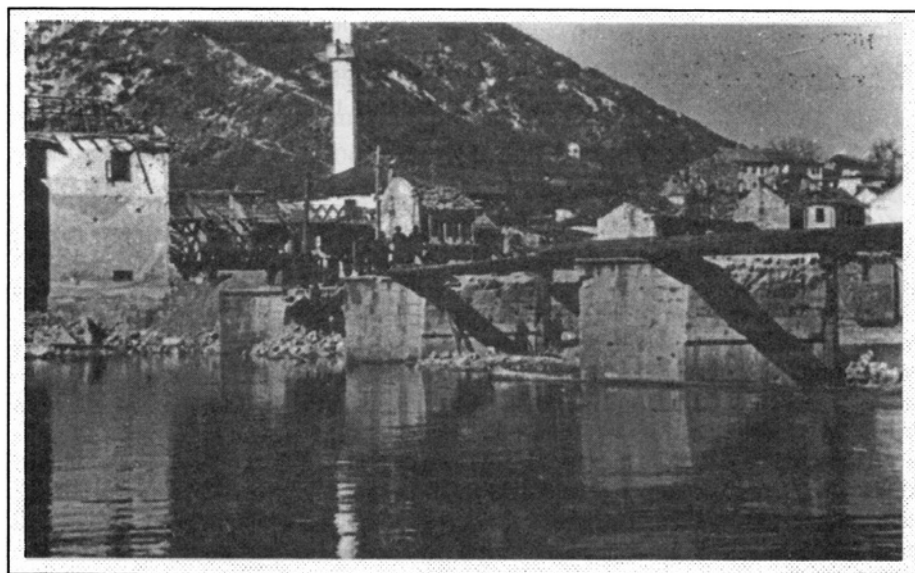
106/ I ja se vrlo dobro sjećam toga događaja. Bilo je dosta porodica u podrumu kuće Mehmed-Ali efendije Hadžića, koja je služila kao sklonište, kad se negdje između 17 i 19 sati začula strašna eksplozija i osjetila detonacija. Ubrzo nakon toga neko je donio vijest da je srušen kameni most. Svi prisutni su briznuli u plač.

107/ Među njih spadaju: povezivanje konstrukcije jakim čeličnim ili drvenim potpornjima, vezanje pontonskog mosta za kule koje nisu bile porušene i dr.

Izbijanje prednjih dijelova XI herceg. brigade na lijevu obalu Neretve u Konjicu i njihovo prebacivanje na desnu obalu pomoćnim sredstvima. (18. II 1945)

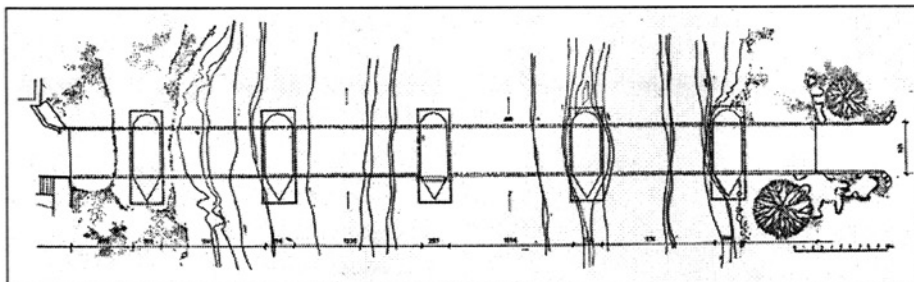

Radovi na mostu u Konjicu. (15. III 1945)

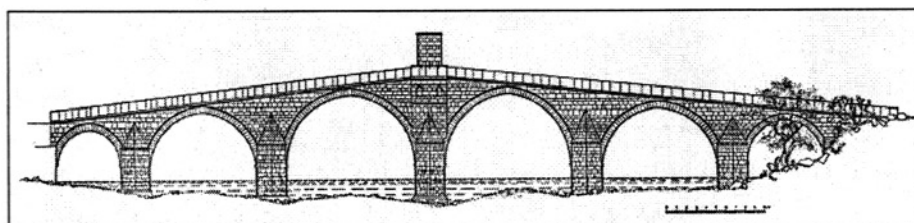
Pokušaj obnove mosta

Rahmetli Džemal Čelić je uložio ogromne napore da ishodi obnovu mosta. Ta su njegova nastojanja bila pojačana u vrijeme kada je bio direktor Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture i okoliša. Sam je izradio crteže rekonstrukcije mosta i njegovih kula. Međutim, svi njegovi pokušaji ostali su bez uspjeha i od neke nevidljive sile u sjeni predupređivani.

Ovo sam napisao da se ne zaboravi.

Tlocrt mosta - pokušaj rekonstrukcije

Fasada mosta - pokušaj rekonstrukcije

(Rekonstrukciju crteža izveo Džemal Čelić)

Natpis (tarih) na budućem mostu

Najveća želja svih živućih generacija stanovnika Konjica bila bi da se njihov *Stari most* obnovi. To bi bila i najveća želja hroničara historijskih događaja u Konjicu i njegove okoline, pisca ovih redova. Kada most jednog dana uz Božiju pomoć bude obnovljen, na njemu bi trebalo postaviti natpis (tarih) slijedećeg sadržaja:

Ovaj most sagradi rođeni Blagajac i visoki vojni dužnosnik Osmanskog carstva Haseći Ali-aga Kolaković 1093.(1682) godine. Narušie ga Nijemci prilikom povlaćenja iz Konjica 3. marta 1945. godine, a urušieše partizani iz XXIX hercegovačke divizije po nalogu njenog komandanta general-majora Vlade Šegrt. Obnovieše ga građani Konjica ...

X X X

Ljepota starog konjičkog kamenog mosta bila je povod znanim i neznanim slikarima da ga ovjekovječe. Među njima su Artur Džon Evans, Lazar Drljača, Todor Švrakić, Ladislav Lam, Tomislav Krizman i neki drugi, meni nepoznati a od konjičkih slikara-amatera Jusuf Hadžić, Nusret-Nučo Mulić, Ljubo Jurišić i dr.

Austrijska poštanska uprava izdala je 1912. godine jednu dopunsku seriju franko poštanskih marki sa motivima Jajca, Višegradskog mosta Mehmed-paše Sokolovića i konjičkog Kamenog mosta.

Poštanska uprava NDH izdala je 1941. godine seriju franko poštanskih marki sa motivima gradova. Među njima se nalazila i marka sa panoramom Konjica i njegovim starim Kamenim mostom u prvom planu u nominali od 5 kn. U povodu prve obljetnice NDH (10. aprila 1942) i 260 godina od izgradnje Kamenog mosta u Konjicu, ova je marka izdata u crvenoj boji sa pretiskom datuma obljetnice, a izdata je i prigodna koverta sa istom markom i pečatom *Prvi dan*.

X X X

Rahmetli Derviš ef Buturović je negdje pronašao anegdotu prema kojoj su kadije sa sjedištima u kasabama Neretva i Belgradžik svoje duge razgovore vodile na sredini Kamenog mosta, ali tako da je svaki od njih sjedio na sofi koja se nalazila na njegovoj polovini mosta.

SKRAĆENICE

A) Časopisi

GAJ	<i>Gajret</i>
GZM	<i>Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo</i>
KNU	<i>Kalendar narodne uzdanice, Sarajevo</i>
MO	<i>Most, Mostar</i>
POF	<i>Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo</i>
PRE	<i>Pregled, Sarajevo</i>
SPOM SANU	<i>Spomenik Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd</i>

B) Listovi

NL	<i>Novi list, Sarajevo</i>
----	----------------------------

GRAD FOČA NA RAZMEĐU DVIJU CIVILIZACIJA

O gradskom naselju Foča u periodu osmanske dominacije pisao je ranije istaknuti historičar materijalne kulture ing. Bejtić.¹ Međutim, budući da raspoložemo historijskim izvorima koje navedeni autor nije imao na raspolaganju, a odnose se na 15. i 16. stoljeće, pojasnit ćemo na osnovu njih historijska događanja u navedenom periodu vezana za urbanu i demografsku strukturu ovog nekada veoma važnog trgovačkog naselja. Osim toga, Foča je bila i administrativno središte Hercegovačkog sandžaka sve do 1572. godine², što je doprinosilo njenom i privrednom i urbanom razvitku.

U srednjem vijeku Foča se nalazila u posjedu bosanske plemićke porodice Kosača.³ Ova je porodica priznala vrhovnu osmansku vlast 1418. g. uz obavezu plaćanja godišnjeg tributa.⁴ U to vrijeme Osmanska država nije imala svoje stalne pozicije na njihovoj teritoriji ili se na osnovu raspoloživih izvora za njih ne zna. Stalne pozicije bivaju fiksirane tek nakon što je Stjepan Kosača

1/ Bejtić, A., *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, Naše starine III, Sarajevo, 1955.

2/ Šabanović, H., *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1982, s.46. - Ovaj rad je pročitao na simpoziju u Foči u junu 1991. Zbog agresije na Bosnu i Hercegovinu Srbije, Hrvatske i Crne Gore rad nije štampan.

3/ Oblast Stjepana Kosače obuhvatala je krajeve od Sokola na Drini, Mileševa, Meduna i Ostroga do Novog i Risna na moru, Omiša u primorju, Imotskog i Duvna na zapadu i do Hodi Dida na sjeveru. Naime, Stjepan Kosača je htio da mu kralj Alfons garantira navedeni prostor. Vidjeti: Čorović, V., *Historija Bosne*, Beograd, 1940, s. 26.

4/ Dinić, M., *Bosanska feudalna država od XII do XV v.*, Istorija Jugoslavije, I, Beograd, 1953, s. 550; Ćirković, S. *Dve godine bosanske istorije*, Istorijski glasnik, br. 3-4; Šabanović, H. *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, Sarajevo, 1982, s. 26.

1444. sklopio savez sa napuljskim kraljem Alfonsom uz obavezu plaćanja godišnjeg tributa.⁵ Nakon toga mu je zaprijetio vojni napad Osmanlija, pa se Stjepan sa porodicom sklonio u Dubrovnik. Osmanska je vojska napala njegov teritorij i prodrla u Hum do Neretve.⁶ Jedan od spomenika tog pohoda je i greblje na Presjeci kod Ustikoline.⁷ Najvjerojatnije je nakon tog pohoda u Foči i drugim krajevima oblasti Kosača stacionirana stalna vojna posada sa zapovjednim kadrom. Međutim, porodica Kosača je diplomatskom vještinom uspjela sve do 1482. upravljati, u saradnji sa Osmanlijama, najvećim dijelom svog teritorija, nakon čega je ova oblast ušla definitivno u sastav Osmanske države.

Osmanska administracija u prvim danim svoje vlasti nije vršila u društvenom životu radikalnije izmjene. Do promjena u društveno-političkom smislu dolazi nakon konsolidovanja vlasti i teritorijalno-političke dominacije na širem prostoru. Sve dotle nije ostvarivano veće učešće osmanske države u životu grada.⁸ Uspostavljanjem nove upravne organizacije Foča je postala upravno središte Hercegovačkog sandžaka, čime je ostvarena koncentracija vojno-upravnih službi u njoj.⁹ Važan element stabilizacije osmanske vlasti u Foči bili su pripadnici derviškog reda. Njihova izražena društveno-politička angažiranost, njihova uloga u prihvatanju islama i kao religije i kao načina života i mišljenja, već je istaknuta u historijskoj literaturi¹⁰, a historijski izvori koji se odnose na Foču to isto potvrđuju.

Pristupačni izvori osmanske provenijencije o Foči datiraju iz druge polovine 15. st. Na osnovu tih izvora da se zaključiti da je Foča bila naselje u statusu trga (naselje skromnijih dimenzija), sa nemuslimanskim stanovništvom,

---

5/ Ćorović, V. n. d., s. 471 "... kada taj bude u ratu sa hiljadu konja, 32.250 dukata, a u miru onoliko koliko je dotle plaćao sultanu."

6/ Ćorović, n.d., s. 482.

7/ M.Zarzycki, *Varošica Ustikolina*, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), III, sv.II, Sarajevo 1891, s. 210; Redžić, A., *Staro muslimansko groblje na Presjeci kod Ustikoline*, Naše starine, br. XVI-XVII, Sarajevo, 1984; U sidžili Fočanskog kadiluka (SFK) nalazi se zabilješka da greblje datira iz vremena Murata II (1421-1451), kada je serasker Turhan Emin beg osvojio Ustikolinu. Tu je sagradio svoju džamiju i tu je umro. Sidžil se nalazi u Univerzitetskoj i nacionalnoj biblioteci u Sarajevu. To je jedini sačuvani sidžil koji se odnosi na ovu regiju.

8/ Šabanović, H., *Krajište Isa-bega Ishakovića* (Zbirni katastarski popis iz 1455), Sarajevo, 1964, s. 68, 110. Foča je označavana kao vojni logor.

9/ Šabanović, H., *Bosanski pašaluk*, s. 45.

10/ Köprulu, M. F., *Porijeklo Osmanske carevine* (Prijevod Filipović N.), Sarajevo, 1955, s. 95-114; Inaldžik, H., *Osmansko Carstvo* (prijevod Mihajlović, M.), Beograd, 1974, s. 208-213; Barkan O.L., *Istila devirlerinin kolonizator dervişleri ve zawiyeleler*, Vakıflar Dergisi, II, Ankara, 1942, 279-386; Handžić, A., *O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), br.XXXI, Sarajevo, 1981, s.169-177.

kome je glavno zanimanje bila poljoprivreda.¹¹ O samom izgledu naselja ne da se ništa naslutiti. Međutim, moguće je reći da grad nije bio izrazitijih urbanih karakteristika, profiliran više kao seosko naselje. U osmoj deceniji 15. st. Foča je bila prostorno izdiferencirana na pet stambenih cjelina:

Mahala Ivanova,

Mahala Radivoja, sina Vuka,

Mahala Radonje, sina Bošnjaka,

Mahala Vukića, sina Račića, džemat muslimana¹²

Izgradnja Foče kao islamsko-orijentalnog naselja započela je na lokalitetu "Međuričje". Taj zemljišni prostor što ga zatvarahu rijeke Drina i Čehotina pripadao je Živanu, kome je kao kompenzacija dat vinograd, a u Međuričju su muslimanski stanovnici počeli graditi svoje kuće.¹³ Kako je Foča ranije postala administrativno-političko središte Hercegovačkog sandžaka, u njoj su bili nastanjeni različiti upravni službenici. Povećavao se broj stanovnika, a shodno tome javljala se i razgranata poslovna struktura, kao i arhitektonska razgranatost naselja. Prirodno okruženje Foče-planinski predjeli i vodeni tokovi činili su geografsko obilježje Foče i prirodan okvir za ugodan ljudski boravak. Riječne doline Drine i Čehotine, uokvirene blagim padinama, činile su pogodan teren za naseljavanje i gradnju, tako da su te slobodne površine popunjavane u skladu sa paradigmom islamsko-orijentalnog grada. U podizanju i razvoju grada u osmanskome društvenome sistemu primarnu ulogu imala je institucija vakufa, čije se ishodište nalazilo u islamskoj religijskoj etici. Odricanje dijela materijalnih dobara u korist zajednice predstavljalo je bogougodno djelo i etičku obavezu svih materijalno situiranih pojedinaca. Ta etička komponenta postala je u islamskoj društvenoj zajednici pravilo društvenog ponašanja, a koje je u osmanskomej zajednici često forsirala sama država posredstvom svojih visokih službenika.

Primarno polazište islamskog grada predstavljala je džamija. Unutar islamske zajednice simbolizirala je jedinstvo duhovnog i svjetovnog poimanja svijeta. Svojim arhitektonsko-estetskim izgledom, vitkim, vertikalnim minaretom, koje je stremilo višim, nebeskim prostorima, simbolizirala je ljudsku težnju ka boljem, savršenijem svijetu, ka Bogu. U svakodnevnom životu bila je mjesto izvršavanja vjerskih obreda i centar društvenog okupljanja na nivou naselja ili dijela naselja.

11/ Istanbul, Belediye kütüphanesi, No 0-76, folia (f) 33; Filipović, N. "Pogled na osmanski feudalizam", Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine (GDI), g. IV, Sarajevo, 1952, s. 131.

12/ *Opširni popis Hercegovačkog sandžaka iz 1477*, Istanbul, Osmanli Bašbakanlik Arşivi (OBB), TD no. 5. prijevod deftera uradio Aličić, A., *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985, s. 174.

13/ Navedeni defter, f. 69b.

Prvi islamski vjerski objekt dao je u Foči sagraditi Hamza-beg, prvi namjesnik Hercegovačkog sandžaka.¹⁴ Bio je to mesdžid drvene konstrukcije, sagrađen krajem 15. st. Služio je svojoj namjeni do 1943, kada je prilikom bombardovanja Foče porušen.¹⁵ Uz Hamza-begov mesdžid formirana je i prva muslimanska stambena četvrt-mahala, koja je nosila ime osnivača ovog mesdžida. Prvi njeni stanovnici bili su pripadnici vojnog i upravnog sloja zajedno sa svojim porodicama.

Prva džamija monumentalnijih razmjera sagrađena je 1500, po naređenju sultana Bajezida II (1481-1512).¹⁶ Uz džamiju je formirana nova gradska četvrt, koja je nazvana po navedenom sultanu. Džamija je egzistirala dugi niz godina zahvaljujući sredstvima državne blagajne, a kasnije, kada je država dospjela u finansijsku krizu, pojedinci su se brinuli za njen dalji rad, kao i rad njenih službenika.¹⁷ Ova je džamija bila aktivna sve do 23. aprila 1992. g., kada su je zapalili Srbi, nakon što su je prethodno opljačkali, zatim oskrnavili.¹⁸

Izgradnjom ove džamije Foča je promovisana u naselje sa statusom kasabe, što je u skladu sa osmanskom klasifikacijom naselja predstavljalo, u odnosu na prethodni status, višu kategoriju. Kasaba je bila izdiferencirana na dva dijela, shodno privrednoj orijentaciji njezinog stanovništva: zanatsko-trgovački, koji, ustvari, i čini kasabu i varoš sa agrarnim površinama, dio naseljen pretežno nemuslimanskim stanovništvom, čija su se glavna zanimanja bazirala na poljoprivredi. Postojanje kasabe iziskivalo je tržišni centar sa poslovnim prostorima, smještajnim i raznim utilitarnim objektima. Poslovni dio je bio funkcionalno odvojen od stambenog dijela, a sa njim povezan uličnom mrežom do svih stambenih dijelova naselja. U svim orijentalnim sredinama urbani sadržaj bio je sličan i prepoznatljiv: podloga i okvir arhitektonskim cjelinama bilo je odgovarajuće prirodno tlo sa suncem, vodom i obiljem zelenila. Ovi prirodni elementi određivani su ljudskom mjerom i podređivani njegovoj funkcionalnoj potrebi. Na ovakvim principima osmanskog graditeljstva koncipirana je i urbana fizionomija Foče.

Do devete decenije 16. st. u urbanoj genezi Foče učestvovali su pripadnici visokih administrativnih funkcija koji su na različite načine bili vezani za ovo naselje, zatim različiti slojevi njena stanovništva. Godine 1585. u Foči je evidentirano postojanje osamnaest stambenih dijelova koji su bili izgrađeni uz pojedine vjerske objekte:

14/ Bejtić, A., *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, Naše starine br. III, Sarajevo, 1955, s. 53.

15/ Mujezinović, M., *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine (IE)*, Sarajevo, 1977, s. 26

16/ Mujezinović, M., IE, s. 26, 27

17/ Navedeni sidžil Fočanskog kadiluka, s.143.

18/ Omerdić, M., *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995)*, Sarajevo, 1995, s. 58.

Mahala Hamza-begova,
 Mahala stare džamije umrlog sultana Bajezida,
 Mahala Mustafa-paše¹⁹
 Mahala časne džamije Hasana Balija²⁰
 Mahala Džafera Čelebija²¹
 Mahala kadije Osmana²²
 Mahala hadži Alije²³
 Mahala Sultan Fatime²⁴
 Mahala Hadži Mustafe²⁵
 Mahala Mehmed-bega, službenika Visoke porte²⁶

19/ *Hercegovački defter iz 1585*, Ankara, TD No 483, f. 23. Mujezinović navodi da je ovu džamiju dao sagraditi hercegovački sandžak-beg Mustafa-beg u periodu svoje vladavine (1483-1486;1489-1493). Njena restauracija je vršena 1553. Vidi: Mujezinović, IE, s. 47, Bejtić, n.d., s. 61. Džamija je bila u funkciji sve dok je Srbi 1992. nisu razorili.

20/ *Hercegovački defter iz 1585*, t. 24. Ova je džamija sagrađena na desnoj obali Čehotine. Predstavljala je remek-djelo islamske arhitekture. Na ulazu u džamiju nalazio se hronogram njezine izgradnje iz 1550. Vidjeti Mujezinović, IE, s. 35-39. I ovu su džamiju uništili Srbi u agresiji 1992-1995.

21/ Isti defter, f. 26. Ova je džamija stradala od Srba 1943. g.

22/ Navedeni defter, f. 24. Ova je džamija bila poznata po imenu Šehova džamija. Natpis koji su Mujezinović i Bejtić pročitali i koji datira iz 1593. ne može se odnositi na njenu gradnju, jer, kao što vidimo, ona je bila sagrađena prije 1585. Navjerovatnije se radi o njenoj rekonstrukciji. I ovu su džamiju uništili Srbi krajem 1992. g. Omerdić, s. 58.

23/ Navedni def., f. 25

24/ Isto. Pretpostavlja se da je džamiju dala sagraditi kći Bajezida II, koja se udala za člana porodice Čengića. Vidjeti: Mujezinović, IE, s. 30, Bejtić, s. 55. Džamija je uništena 1943.

25/ Navedeni defter, t. 25. Džamija se nalazila uz obalu Drine. Uništili su je Srbi.

26/ Mehmed-beg je dao sagraditi ovu džamiju 1569. Vidjeti: *Najstarije vakufname u Bosni i Hercegovini, Sarajevo*, 1985, s. 151-159. Uz džamiju su postojali medresa i mekteb, što se vidi iz navedene vakufname. Džamija se nalazila uz obalu Drine i služila je svojoj svrsi sve dok je Srbi nisu uništili u aprilu 1992. Omerdić, s. 58. Ali-beg, koji je dao sagraditi ovu džamiju, bio je poznat po imenu Memišah. Šabanović navodi da je neko vrijeme bio alajbeg Bosanskog sandžaka, a zatim nadzornik sultanovih mukata u Hercegovačkom sandžaku. Umro je u Foči 3. januara 1585. godine i sahranjen u dvorištu svoje džamije. Šabanović, H, Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo, 1996, s. 404, 405, bilješka 29. Natpis na njegovom nišanu pročitao je i obradio Mujezinović, vidjeti IE, s. 51, 52. Više o njegovim zadužbinama vidjeti u navedenom radu o Foči ing. Bejtića, s. 56, 57. Popović T., navodi da je jedan od tada najvažnijih Turaka bio Memišah, nadzornik u Gabeli, te da ga je 1574. pozvao u svoju rezidenciju hercegovački namjesnik Hasan da pomogne oko rješavanja problema nastalog zbog poskupljenja soli. Također navodi da je 1574. godine vlada u Dubrovniku javila svojim poklisarima na Porti da će u Carigrad stići Derviš Muhamed iz Foče zbog nekih Memišahovih poslova, pa ih ovlašćuju da mu, u slučaju potrebe, na zajam daju 2.000 dukata. Dubrovačka je vlada odlučila da Memišahu za izgradnju njegovih građevina u Foči pošalju nekoliko majstora zidara, koje je on tražio. Popović, T., *Kada je središte Hercegovačkog sandžaka premješteno iz Foče u Pljevlja*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF) br. XXI, Sarajevo, 1961, s. 269.

Mahala umrlog Mumin-bega²⁷
Mahala Hadži Sefera²⁸
Mahala umrlog Mustafe Čelebija²⁹
Mahala Ibrahima Čelebija³⁰
Mahala Piri Davuda³¹
Mahala Džafer-bega³²
Mahala Petojevići³³
Mahala Varoš.

U gradskim četvrtima, koncentrisanim uz tok rijeka, izgrađivani su i islamski kulturno-prosvjetni objekti. Uz svaku džamiju bili su izgrađivani mektebi, osnovne škole, koje su bile i prve institucionalne škole na našim prostorima. U njima su muslimanska djeca stjecala pismenost na orijentalnim jezicima, religijske i moralne pouke. Viši nivo obrazovanja stican je u medresama, od kojih su neke imale nivo današnjih sveučilišta. Hadži Mehmed-beg dao je 1569. sagraditi medresu, koja je djelovala do devetnaestog stoljeća.³⁴ Po vakifovoj odredbi u medresi su se izučavale duhovne znanosti, tradicionalne discipline, šerijatsko-pravne znanosti, a predviđeno je izučavanje svih znanosti koje vrijeme bude zahtijevalo. Po svom obrazovnom profilu ova je medresa imala sveučilišni karakter, a imala je organizaciju internatskog tipa. Polaznici medrese dobijali su dnevno novčani iznos potreban za izdržanje, a plaća muderisa Muhjidina bila je visoko rangirana.³⁵ Ovako visok nivo obrazovne institucije ukazuje na činjenicu da je Foča imala visok nivo urbanog života. Osim ove medrese bila je poznata i Medresa kadije Osmana. Podaci o njoj su sačuvani i u Fočanskom sidžilu.³⁶

Razni oblici gradskog života ostvarivani su posredstvom raznih karitativnih i utilitarnih institucija, koji su izgrađivani posredstvom vakufa fočanskih stanovnika. Do kraja 16. st. Foča je predstavljala izgrađenu gradsku aglomeraciju.

27/ Džamija je sagrađena prije 1585, nav. def., t 25. Bila je u svojoj funkciji, sve dok je Srbi nisu uništili.

28/ Nav. def. f. 26. Džamija se nalazila više Aladža džamije. Porušena je u Drugom svjetskom ratu. Mujezinović, s. 52.

29/ Nav. def., f. 24.

30/ Nav. def., f. 27. Ibrahim je sin osnivača Aladža džamije. Mujezinović, s. 40, 41.

31/ Nav. def., f. 27. Džamija se nalazila na kraju grada. Njen je osnivač pripadnik derviškog reda. I ona je nastradala kao i druge džamije u Foči.

32/ To je bila kamena zgrada sa kamenim minaretom. Stradala je 1943. god.

33/ U mahali Petojevići nalazila su se 202 vinograda koja su uživali muslimanski stanovnici Foče, dok stalno nastanjeno stanovništvo u njoj nije bilo evidentirano.

34/ Vakufname, s. 152.

35/ Nav. djelo, s. 154.

36/ Navedeni sidžil, s. 154.

Njen urbani sadržaj, fiksiran u 16. st., slijedom vjekova i promjenom društveno-političkih sistema nije bitno narušavan. Elementarno tkivo naselja činio je urbani kostur osmanskog graditeljstva sve dok Srbi nisu degradirali ovo naselje i razorili njegovo tkivo. Sada je ona živi spomenik barbarstva.³⁷

Stanovništvo

Brojno stanje stanovništva Foče ilustrativno govori o njenom ekonomskom i urbanom razvoju, kao i o odrazu političkih prilika na njegovo kretanje. Osmanska administracija izvršila je popis poreskih obveznika Foče 1468. g. Kako je popis koncipiran radi utvrđivanja poreskih obveznika i pravnog rangiranja naselja, na osnovu njega je moguće utvrditi samo približan broj. Ukoliko kao multiplikator uzmemo broj sedam (kao prosječan broj članova jednog domaćinstva), Foča je navedene godine mogla imati oko hiljadu četiri stotine stanovnika.³⁸ U ovaj broj nisu uključeni pripadnici vojnog i upravnog dijela stanovništva. Podaci o stanovništvu iz osme decenije 15. st. ukazuju na njegovo progresivno kretanje. Prema podacima deftera iz 1477. Foča je imala preko hiljadu šest stotina stanovnika.³⁹

Transformaciju Foče u naselje islamsko-orijentalnog tipa prati brojno povećanje stanovnika. Porast stanovnika javlja se usljed privrednog razvoja. U devetoj deceniji 16. st. u Foči je evidentirano oko četiri hiljade stanovnika.⁴⁰ Iako su demografsko kretanje pratile razne elementarne nepogode, epidemije zaraznih bolesti i drugi negativni faktori karakteristični za 16. st., naznačeni kvantitativni pokazatelj govori da se stanovništvo nalazilo u pozitivnoj fazi svoga razvoja.

U pogledu konfesionalnog sastava stanovnika Foče ne može se govoriti o njegovoj kompaktnosti. Poznato je da su na posjedu Kosača živjeli pripadnici Bosanske crkve i da su članovi Kosača bili njihovi zaštitnici u vrijeme progona, kako od katoličke, tako i od pravoslavne crkve.⁴¹ Bosanska crkva i njene pristalice svojom vjerskom i svjetovnom aktivnošću izražavali su interese Bosne i kao elitni dio bosanskog društva igrali su aktivnu društveno-političku ulogu u njenom životu. Oni su činili i najobrazovaniji dio bosanskog društva. Birani su za članove bosanskog državnog vijeća, a kako je religija bila bitno ideološko uporište svih srednjovjekovnih društava, did i gost Bosanske crkve bili su

37/ Omerdić, 57-60, 207.

38/ Navedeni defter iz 1468/9, f. 33.

39/ Navedeni popis iz 1477. zabilježio je 232 nemuslimanska domaćinstva, 3 muslimanska i 15 neoženjenih punoljetnih osoba.

40/ Prema podacima već navedenog popisa iz 1585. evidentirano je 546 porodica.

41/ F.Sanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975, s. 118-120; Dragojlović, D., *Krstjani i jeretička Crkva Bosanska*, Beograd, 1987, 222-231.

nezaobilazni akteri, prisutni u svim diplomatskim aktivnostima između bosanskog kralja i drugih vladara, kao i između bosanskog kralja i bosanske vlastele.⁴² Osim navedenih karakteristika, članove ove bosanske zajednice obilježavala je izražena filantropija i visoka tolerancija naspram drugih. Ta komponenta genetski je ugrađena u bosansko biće. Kada su članovi ove bosanske zajednice pod pritiskom jačih političkih i ekonomskih činilaca gubili pozicije i bivali poraženi u centralnoj bosanskoj državi, utočište su nalazili u zemlji Kosača, koji su, također, pripadali ovoj vjerskoj zajednici.

Međutim, i u oblasti Kosača, kao i u drugim dijelovima bosanske države, vjersko je opredjeljenje bilo ovisno o političkim prilikama. Porodica Kosača, trajno vjerna Bosanskoj crkvi, povremeno se priklanjala, sad Katoličkoj, sad Pravoslavnoj crkvi. Stjepan Kosača tražio je 1439. od pape da mu pošalje dostojnog sveštenika koji će njega i njegove podanike preobratiti u katoličku vjeru.⁴³ Izvori grčke provinijencije su zabilježili 1454-56. da su svi koji nastanjuju Sandaljevu zemlju pristalice Bosanske crkve, te da je Stjepan Kosača od prije kratkog vremena kršćanin i da daje milostinju sinajskim monasima, koji sumnjaju u njegovu pravovjernost.⁴⁴ Međutim, ova je porodica bila trajno vezana za Bosansku crkvu i njeno sveštenstvo, koje joj je bilo, ne samo vjerski, već i diplomatski savjetnik i aktivni posrednik u diplomatskim rješenjima.⁴⁵ Povjerenik testamenta hercega Stjepana bio je gost Radin, a na njegovom smrtnom odru osim predstavnika Bosanske crkve bio je i mileševski mitropolit.⁴⁶

Autohtono stanovništvo u određenim političkim prilikama nominalno je prihvatilo pravoslavnu, ili katoličku vjeru. Međutim, one nisu imale ideološku snagu, jer nisu imale dublju ukorijenjenost. Ni prihvatanje islama u početku nije bilo u širem demografskom smislu većih razmjera. Glavnu ulogu u tome odigrala je nesigurnost u trajnije postojanje osmanske vlasti. Kada je 1477. izvršen popis poreskih obveznika, u Foči su zabilježena samo 3 muslimanska domaćinstva, naspram 232 nemuslimanska.⁴⁷ Evidentirano je postojanje crkve Žapoljka, zatim pop Dobrašin sa svojim sinovima.⁴⁸

Prihvatanje islamske religije i tekovina islamske civilizacije imalo je intenzivan tempo i teklo je u skladu sa razvojem Foče u islamsko naselje. Primarnu ulogu u tome u samom početku odigrali su derviši. Svojim asketskim

---

42/ Solovjev, A., *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, GDI, god. I, Sarajevo, 1949.

43/ Ćorović, s. 452.

44/ Dragojlović, s. 52

45/ Ćorović, s. 509, 585.

46/ Ćorović, s. 585.

47/ Navedeni defter iz 1477, f. 69.

48/ Isto, f. 69b.

načinom života, moralnom stabilnošću, pomalo poetskom manifestacijom svoje religioznosti bili su bliži masama od duhovnih lica. Zato su sa narodom jednostavnije uspostavljali kontakt i pridobijali ga za islamsku ideologiju. U evoluciji njihova djelovanja uočljive su dvije faze. U prvoj je izražena politička aktivnost u smislu aktivnog učešća u širenju Osmanske države i pridobijanje drugih za ideologiju islama. U drugoj fazi izražena je njihova aktivnost u njegovanju i širenju duhovnosti islamske civilizacije. U Foči je zabilježen derviški šejh kao zapovjednik vojnika, a zatim baba Hasan, mutevelija Džaferbegova vakufa, te baba Hajdar kao uživatelj timara.⁴⁹ Zahvaljujući i njihovom djelovanju, autohtono je stanovništvo prihvatilo vjeru novog gospodara, potvrđujući time svoju lojalnost. Prihvatanje islama zasnivano je na principu dobrovoljnosti, podsticano pogodnostima koje je sa sobom donosila nova vlast: politička stabilnost, egzistencijalni mir, širok prostor djelovanja materijalnog prosperiteta, te mogućnost svakog pojedinca da se, u skladu sa vlastitim sposobnostima, uključi u sve tokove života ove zajednice. Do 1585. Foča je imala 92% muslimanskog stanovništva.⁵⁰ Pripadnici muslimanske zajednice usvajali su novi obzor islamskog svijeta koji će se ugrađivati u njihovo psihomentalno biće i stvoriti novu etniju. Zajedništvo sa drugim slavenskim narodima ostat će jezička osnova i na njoj afirmisane vrijednosti.⁵¹

Privredna struktura

Geografski smještaj Foče dijelom je odredio i poslovnu strukturu njenih stanovnika. Kako se našla na starom trgovačkom putu koji je spajao Dubrovnik sa Bosnom i drugim geografsko-političkim cjelinama, stanovnici Foče bavili su se i trgovinom domaćih proizvoda. Primarno zanimanje bilo je vezano za uzgoj poljoprivrednih kultura.

Tokom 15. i početkom 16. st. i u sastavu nove države privreda Foče se razvija u okviru postojeće sirovinke baze, odnosno na proizvodnji poljoprivrednih i stočnih proizvoda. Važno mjesto zauzimao je uzgoj vinove loze i proizvodnja vina. Od žitnih kultura stanovnici Foče su uzgajali pšenicu, ječam, proso, mješanac, raž i zob.⁵² Potrebe stanovnika za žitnim prerađevinama opsluživalo je 6 mlinova na Drini i Čehotini. Uzgajan je lan od kojeg je u kućnoj radinosti pravljen tkanina i odjevni predmeti od nje. Gradsko

49/ Citirani defter iz 1585., f. 24, 34.

50/ Navedene godine u Foči su zabilježene 534 muslimanske i 12 kršćanskih porodica. Aličić, A., *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem 16. stoljeća*, POF br. 40, Sarajevo, 1991, s.130-137.

51/ Hadžijahić, M., *Sinkretistički elementi u islamu Bosni i Hercegovini*, POF br.28-29, Sarajevo, 1980, s. 301-331.

52/ Navedeni defter iz 1468, f. 22-27.

stanoništvo bavilo se pčelarstvom i ribolovom. Osim navedenih rijeka Drine i Čehotine u Foči je postojao i ribnjak. Sva navedena zanimanja govore o profiliranosti Foče kao naselja agrarnog tipa. U okviru novog društveno-političkog sistema tokom 16. st. poslovnu strukturu određuje novi način proizvodnje, baziran na zanatstvu i trgovini, dok proizvodnja poljoprivrednih i stočarskih proizvoda postaje samo dopunsko zanimanje nekih njenih stanovnika. Potreba za ovom vrstom proizvoda vrši se posredstvom trgovinske razmjene sa selom.

Postojanje upravnih službenika, vojne posade, prosvjetno-obrazovnih institucija, vjerskih i raznih karitativnih objekata iziskivale su potrebu za raznovrsnom poslovnom djelatnošću. Uvode se i razvijaju raznovrsne zanatske struke, nastale kao potreba savremenijeg i bogatijeg načina življenja. S obzirom na proizvodnu materijalnu osnovu, moguće je izvršiti grupacije zanatskih djelatnosti u Foči; zanatstvo vezano za graditeljsku djelatnost: graditelji, kovači, klesari i staklari. Svaka od ovih zanatskih struka izrađivala je određene dijelove arhitektonske cjeline. Među ovom vrstom zanatlija najbrojniji su bili graditelji. U okviru zanatstva vezanog za prerađevine stočnih proizvoda razvilo se nekoliko struka.

Najbrojniji su bili prerađivači kože. Ova zanatska djelatnost afirmativno je pronosila ime Foče diljem države i na određen način trajno obilježila svoje postojanje u imenu lokaliteta Tabaci. Čizmedžije su zadovoljavale potrebe vojnika i bili su najbrojniji među zanatlijama vezanim za preradu kože. Potrebe za civilnom odjećom stanovništva zadovoljavali su hafafi, bašamakčije i mešindžije. Među njima je izvršena specijalistička diferencijacija u obučarskoj proizvodnji. Za ovu sirovinsku bazu vezani su sarači. Metalne su proizvode izrađivali i vršili uslužne djelatnosti nalbanti, bravari, timurdžije, kalajdžije, izrađivači mačeva i noževa, kovači i kujundžije. Potkivači konja (nalbenti) imali su pune ruke posla, jer su kroz Foču prolazili brojni karavani. Izrađivači mačeva i noževa zadovoljavali su i vojne i civilne potrebe, dok su bravari, timurdžije i hadadi, pored izrade raznih metalnih prerađevina vršili i uslužne djelatnosti. Između ostalog, pravili su i bakarno posuđe, od jednostavnih oblika, do formi obogaćenih dekorativnim umjetničkim elementima. Arapsko pismo, likovno prilagodljivo, čest je dekor na metalnim prerađevinama. Ova zanatska djelatnost stekla je u Foči tradiciju vrsnog majstorstva.⁵³ Kako je oružje u to doba predstavljalo simbol vrijednosti, njegovoj izradi posvećivana je određena pažnja. Noževi izrađivani u Foči bili su poznati po svom kvalitetu i estetskom izgledu. Na oružju su izrađivani dekorativni elementi, najčešće sa orijentalnim motivima. U Foči su se izrađivale i strijele.

53/ Bejtić, A., Nav. d., s. 52-55; Truhelka, Č., *Umjetnost dekoriranja u bosanskoj metalnoj industriji*, Naše starine, br. II, Sarajevo, 1954, s. 251.

Kujundžije su obrađivali plemenite metale: srebro i zlato. Prerađevine od ovih metala imale su široku primjenu. Srebrni ukrasi bili su sastavni dijelovi nekih odjevnih predmeta, upotrebljavani su kao nakit, ili kao dekor kućnog interijera. Fočanske kujundžije su izrađivali zlatne dijademe, ukrase za kosu i nakit. Pored navedenih zanatskih grupa neke su zanatlije opsluživale svakodnevno. To su bili pekari, kuhari, bakali, berberi, kasapi, mlinari i telali. U Foči je u 16. st. postojalo javno kupatilo sa odjelom za masažu. Taj je posao obavljao maser. Godine 1585. u Foči su zabilježene 32 različite zanatske djelatnosti.

Zanatstvo je u Foči, kao i u drugim gradovima Osmanske države, razvijano u okviru esnafskih organizacija. Ove su organizacije predstavljale jaku društveno-ekonomsku snagu koja je često djelovala na javno mnijenje. U okviru esnafskih organizacija regulisana je unutrašnja hijerarhijska struktura, tehnika i tehnologija proizvodnje, kvalitet i cijena finalnih proizvoda, kao i odnos prema tržištu. Bitna karakteristika esnafskih organizacija je njihova moralna i socijalna komponenta, koja se manifestovala kroz uzajamnu solidarnost njenih članova.

Na kraju treba reći da je zanatstvo kao privredna grana utjecalo na urbani razvoj Foče i njenu gradsku fizionomiju. Posredstvom vakufa investiran je zanatlijski kapital za izgradnju objekata privrednog, socijalnog i humanitarnog značaja. To na svoj način govori o društvenoj ulozi zanatlijskog sloja. Na kraju bismo mogli reći da je Foča do kraja 16. st. izrasla u naselje koje je predstavljalo sintezu mogućnosti razvoja jednog islamskog grada u harmoničnom odnosu sa privrednim potencijalom.

Hatidža ČAR-DRNDA

GRAD FOČA NA RAZMEĐU DVIJU CIVILIZACIJA

Rezime

The city of Foca, located in eastern Bosnia, belonged to the noble family of Kosaca, in the Middle Age. It became part of Ottoman empire after the year of 1444. On the basis of Ottoman data from the second half of the 15th century, we know that Foca had the status of a settlement square, but had more a profile of a villager settlement. It was composed of five districts, four of them being non-muslim and one muslim. When Foca became administrative and political centre of Herzegovinian sanjak, the population increased, business structures extended and the architectural development of the square took place. Foca got its first cultural islamic and Near Eastern square, when the bey Hamza,

who was the first settler of Herzegovinian sanjak, allowed the construction of a mesjid. The construction of the first mosque was allowed by sultan Bojerid II in 1500. Near the mosque was built a new square named by the sultan. Foca had been promoted to a province thanks to this mosque. Until the ninth decade of the 16th century, administrative officials of higher ranks, connected in different ways to the city, participated in the urban genesis of Foca. Eighteen settlement squares, built near religious temples, had been registered until 1585.

An important number of Foca's settlers indicates its economic and urban development. In 1468 Foca had about 1400 settlers whereas in the 9th decade of the 16th century about 4000. Even though the demographical cycle was followed by various natural catastrophes, epidemics, diseases and other negative distinctive factors of the 16th century, the indicated quantitative index shows that a population was in positive stage of its expansion. Concerning the confessional system (part) settlers were loyal to the Bosnian church, before the Ottoman establishment. The acceptance of the islamic religion and civilization was in accordance with the development of Foca and its transformation into a square of islamic and oriental type. Untill 1585 Foca had 92 per cent of muslim population.

The primal interest of Foca's population was linked to growing agriculture. Within the new framework of a social and political system the working structure is based on handicrafts and commerce, while the production of agricultural and cattle breeding products turned to a complementary activity. New handicraft professions are being introduced and developed, as a need of a more modern way of life. The handicraft concerning the leather production has celebrated Foca all over the country. Craft, as an economic sector, has influenced the urban development of Foca and its city physiognomy. Through the property of a Muslim religious community the craft capital is invested for building projects of economic, social, educational and humanitarian importance.

Doc. dr. sc. Ivan BALTA

ZABILJEŠKE O HRVATSKIM I BOSANSKOHERCEGOVAČKIM VOJNIM JEDINICAMA U PRVOM SVJETSKOM RATU

Zabilješke uoči Prvog svjetskog rata

List "Narodna obrana" predviđao je sumorni rasplet budućih vremena na Balkanu, opisujući prije svega odnose Turske i Grčke, ali i moguće dalekosežne posljedice za sve narode na Balkanu.¹ Tada, 1914. godine, u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini najistaknutiji ljudi koji su kreirali politiku zemalja i gradova, bijahu: povjerenici zemalja, veliki župani, podžupani, gradonačelnici, divizionari, generali i podmaršali, predsjednici sudbenih stolova, državni advokati, financijski ravnatelji, prelati, imami, župnici i drugi.²

Prvi svjetski rat je pripreman duže vrijeme kao konačni obračun velikih sila,³ a kao povod početka bijaše atentat na austrougarskog prijestolonasljednika u Sarajevu. Bosna i Hercegovina, kao i Hrvatska, imale su od početka rata vrlo važnu geostratešku ulogu, što zbog blizine fronta, a što zbog nepresušnog izvora vojnog novačenja.⁴

1/ Oblaci nad Balkanom, *Narodna Obrana* (dalje: N. O.), br. 135., 17. VI. 1914., str. 1.

2/ Diner kod divizionara, N. O., br. 67., 23. III. 1914., str. 2. (u Osijeku je bila 1914. godine 78. pukovnija)

3/ Antonella ASTORRI e Patrizia SALVATORI, *Storia illustrata della Prima guerra mondiale*, Firenze, 1999.

Josip HORVAT, *Prvi svjetski rat*, Zagreb, 1967.

4/ Slavko PAVIČIĆ, *Hrvatska vojna i ratna povijest i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 1943.

Ernest BAUER, *Sjaj i tragika hrvatskog oružja*, Zagreb, 1991.

Ivan BALTA, *Vojna povijest*, Zadar, 1998. (skripta za studente izborne nastave III, godine Studija povijesti na Filozofskom fakultetu u Zadru, 1998./1999., 1999./2000).

Pogranične komplikacije su ubrzale pripreme Austro-Ugarske za rat protiv Srbije, što svjedoče izvješća o stalnim vojnim manevrima i promjenama u vojnim štabovima.⁵ Pod utjecajem toga su se desile brojne promjene u vojnom zapovjedništvu divizija. Tako je naprimjer u Osijeku “dosadašnji zapovjednik 7. c. i kr. pješačke divizije, preuzvišeni g. FML Fox, dodijeljen glavnom nadzorniku zborne časničke škole u Beču, generalu konjaništva barunu Pfanzeru. Novim je divizionarom imenovan domobranski brigadir iz Krakowa G. M. Kasimir barun Lütgendorf”.⁶ Novi osječki divizionar Lütgendorf imenovan je podmaršalom, a zapovjednik osječke 13. brigade, pukovnik Dragutin Stracker imenovan je general-majorom.

Sredinom lipnja 1914. godine donosi se novinska vijest kako je prijestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand stigao u Bosnu i Hercegovinu, odnosno u Mostar a potom otputovao u Ilidžu (Sarajevo) zajedno sa suprugom nadvojvotkinjom Hohenberg i šefom vojnog stožera barunom Konrad-Hötzendorfom,⁷ ali je ubrzo stigla i osmrtnica na prvoj stranici lista “Narodnih novina” Franje Ferdinanda i Sofije Hohenberške.⁸ Potom su iste novine bile pune napisa o atentatu, koje su se ponovile u napisima i 30. lipnja 1914. godine. Slijedila su “otkrića” o pripremanom atentatu iz Srbije kao i učestali protusrpski izgedi u Sarajevu.⁹ Usljedile su protusrpske demonstracije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao u Osijeku, Zagrebu, Sarajevu i Đakovu,¹⁰ a vrlo brzo je iz Beča stigla i naredba o mobilizaciji.¹¹

U Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao što je bilo u Osijeku, izvikivale su se u demonstracijama zbog atentata “abcug koalicija ! abcug izdajice”, a bilo je nekoliko napada na srpske trgovine prilikom antisrpskih demonstracija.¹² Gradska poglavarstva su uslijed rata promijenila nazive mnogim ulicama, kao naprimjer: ulica Zmaj Jovana Jovanovića je dobila novi naziv ulice Franje Ferdinanda...¹³

Slijedila su uhićenja sumnjivih Srba, posebno u Bosni. U Travnik je sprovedeno u zatvor 16 Srba jer je Sarajevski zatvor bio pun, a svi su sprovedeni

---

5/ Novi srpski ratni ministar, N. O., br. 16., 21. I. 1914., str. 2. (*kralj Petar imenovao je ministrom pješačkoga pukovnika Dušana Stefanovića umjesto dotadašnjeg ministra generala Božanovića*)

6/ Novi divizionar u Osijeku, N. O., br. 96., 28. IV. 1914., str. 3.

7/ Prijestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand u Bosni i Hercegovini, N. O., br. 143., 26. VI. 1914., str. 3.

8/ Nasljednik prijestolja nadv.F.Ferdinand i S.vojv.Hohenb., N. O., br. 145., 29. VI. 1914., str. 1.

9/ Veliki protusrpski izgedi u Sarajevu, N. O., br. 146., 30. VI. 1914., str. 4.

10/ Demonstracije u Zagrebu, (Đakovu, Osijeku), N. O., br. 145., 146., 29. VI., 30. VI. 1914., str. 3. 5.

11/ Redakciji “Der Drau”, Die Drau, nr. 168., 26. 07. 1914., str. 1. i 2.

12/ Demonstracije, N. O., br. 149, 3. VII. 1914., str. 3.

13/ Zapisnik grad.zast., *Državni arhiv u Osijeku* (dalje: DAO), br.-, 11. II. 1914.

vezani uz jedan dugi lanac uz pratnju žandara...¹⁴ Austro-Ugarska je uputila ultimatum Srbiji, koja se trebala izjasniti zbog atentata u Sarajevu,¹⁵ a kako Srbija nije pristala na ultimatum, u Austro-Ugarskoj je pokrenuta mobilizacija.¹⁶ Uslijedile su i upute oglasima za osobe, koje su na temelju zak. čl. LXVIII. od 1912. godine bile obavezne u vršenju ratnih podavanja, što je podrazumijevalo davanje pokretne i nepokretne imovine u službu vojske.¹⁷

Uvodili su se u gradovima i mjestima prijeki sudovi,¹⁸ izdavale naredbe o uredovanju javnih ustanova i lokala te naredbe o vojnim obveznicima. Cijene su naglo porasle, posebno živežnih namirnica, a uvodile su se iskaznice za kretanje građanstva, zabranjivali se neki časopisi,¹⁹ unapređivali se časnici radi podizanja morala.²⁰ U nekim gradovima, kao u Tuzli, Mostaru i Osijeku, počele su "akcije za sabiranje priloga za Crveni krst i za pomoć porodice pričuvnika i pučkih ustaša pozvanih u boj".²¹

Novaci su svečano polagali domobransku prisegu pred časničkim zborovima prije nego što su kretali u rat,²² a u Osijeku i još nekim gradovima otvarale su se i prve pučke kuhinje,²³ dok je željeznički promet zbog vojnog snabdijevanja vojnika na frontu u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj ograničen za civilne potrebe.²⁴

Austro-Ugarska je 1914. godine bila vojno organizirana u 16 vojnih zborova te je imala šest vojski, od kojih su 2., 5. i 6. vojska upućene prema Srbiji, a 1., 3. i 4. vojska prema Rusiji. Na području XIII., XV. i XVI. vojnog zbora, tj. u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, bile su 5. i 6. vojska, kojima su u početku zapovijedali; gen. Tiborius pl. Frank (5. vojska) i gen. Oskar pl.

14/ Otpremljeni uhapšeni Srbi u Travnik, N. O., br. 164., 22. VII. 1914., str. 2.

15/ Demarša u Beogradu - Rok ultimatumu sutra u 6 sati u večer-, N. O., br. 167., 24. VII. 1914., str. 1.

16/ Diplomatski odnosi sa Srbijom prekinuti. Mobilizacija Previšnjom odlukom određena., N. O., br. 169., 26. VII. 1914., str. 1.

17/ Ratna podavanja, N. O., br. 170., 27. VII. 1914., str. 3.

18/ Proglašenje prijekog suda, N. O., br. 171., 28. VII. 1914., str. 3.

19/ Naše novinstvo i ratno stanje, N. O., br. 171., 30. VII. 1914., str. 2. (obustavljeni su časopisi u Osijeku "*Volksreich*" kao socijalistički list, "*Svetlost*" u Vinkovcima kao naprednjački list, "*Hrvatski Branik*" u Mitrovici kao pravaški radikalni list, "*Pravo Naroda*" u Šidu kao socijalistički list, te neki srpski listovi)

20/ Pukovnik Soppe - brigadir, N. O., br. 172., 29. VII. 1914., str. 4. (zapovjednik osječke 38. poljsko-topničke pukovnije pukovnik Vilim pl. Seppe imenovan je topničkim brigadiriom)

21/ Rat sa Srbijom, N. O., br. 175., 3. VIII. 1914., str. 1.

22/ Svečano polaganje prisega domobranaca, N. O., br. 176., 4. VIII. 1914., str. 1.

23/ Odbor za sabiranje priloga za Crveni krst i za porodice zaostale iza vojnika u boju, N. O., br. 177., 5. VIII. 1914., str. 1.-2.

24/ Obustava, odnosno ograničenje civilnoga prometa na državnim željeznicama, N. O., br. 178., 6. VIII. 1914., str. 1.

Potiorek (6. vojska), koji je bio zapovjednik i čitave balkanske vojske. Svaki je zbor imao po dvije pješačke divizije i jednu domobranksu pješačku diviziju, a u njihovom je sastavu bilo po osam pukovnija.

U napadu na Srbiju učestvovala su 5. vojska (XIII. i VIII. zbor), 6. vojska (XV. i XVI. zbor) i 2. vojska (IV., IX. i VII. zbor), a u njihovom sklopu je bila 3. bosanska pukovnija (IV. zbor). Učestvovali su u napadu na Srbiju, iz hrvatskog XIII. zbora 36. i 42. divizija, iz bosanskog XV. zbora 40., 48., 1. i kombinirana divizija, a iz hercegovačko-dalmatinskog XVI. zbora 50. i 18. divizija.

Kako su borbama u Srbiji 5. i 6. vojska desetkovane, ustrojena je početkom 1915. godine jedinstvena 5. vojska i upućena na istočni front, u Galiciju i Bukovinu.

Vojne jedinice u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj se u vrijeme rata nisu nalazile pod jedinstvenim vodstvom, nego su bile podijeljene u razne carsko-kraljevske vojske te u odjelima mađarskog Honvéda (domobranstva), dakako sa različitim jezicima zapovijedanja.

Zabilješke o vojnim jedinicama 1914. godine

Počeo je Prvi svjetski rat a hrvatski i bosanski listovi su donosili vijesti o uspješnim operacijama austrougarske vojske kod Beograda i na Drini kod Bijeljine, Vardišta i Ruda, gdje su učestvovali i domobrani regrutirani u Osijeku.²⁵ Ubrzo su stigle i prve vijesti o ranjenicima sa fronta, koji su se dopremali ponajviše u osječku bolnicu, a za pripreme su bili zaduženi grof Marko Pejačević i načelnik Ante Pinterović.²⁶

Prve su akcije hrvatske jedinice, 78. pukovnija (36. divizija) i 28. domobranska pukovnija (42. divizija), uslijedile u kolovozu, u tzv. Jaderskoj bitci u Srbiji, dok je u isto vrijeme hrvatska 7. divizija u sklopu 2. vojske vodila borbe kod Šapca.²⁷

Bosanski XV. i hercegovačko-dalmatinski XVI. zbor su činili uglavnom 6. vojsku, koja se okupila oko Sarajeva i početne ratne operacije vodile u gornjem toku Drine te na Limu. Glavnina bosanskog XV. zbora prodirala je pravcem Višegrad-Vardište, a hercegovačko-dalmatinski XVI. zbor djelovao je između Drine i Lima. Svojom su se hrabrošću 5. bosanskohercegovačka pukovnija i 33. domobranska bošnjačka pukovnija, istakle 1916. godine na ratištima u Vlaškoj i Erdelju, osobito kod napada na klanac Ojtuz.

Među prvima je hrvatska 42. divizija sa 16.000 vojnika preko Gunje, Brčkog i Zvornika noću upala u Srbiju, a u historijskim izvorima je navedeno:

25/ Ratne operacije Austro-Ugarske, N. O., br. 183., 11. VIII. 1914., str. 1.

26/ Otprema ranjenih u bolnicu, N. O., br. 183., 11. VIII. 1914., str. 2.

27/ *Oesterreich-Ungarns letzter Krieg 1914.-1918.*, herausgegeben vom österreichischen Bundeswesen für das Heerwesen und vom Kriegsarchiv.

“Odrasli ljudi i djeca čekali su cielu noć i promatrali taj čudesni prolaz jedne ratne pješačke divizije. Vidjelo se na muslimanima, da su sretni i zadovoljni, jer su taj rat smatrali svojim ratom. Pozdravljali su vojsku i darivali vojnike raznim svojim poslasticama... No mora se istaknuti kako je srbsko ratište teže nego rusko.... Bilo je puno nevidljivih pogibli među kojima su se isticali komite... Došlo je i do prvih gubitaka hitcima iz zasjede, odnosno komitskih prepada.”²⁸ U isto vrijeme je bosanska 3. pukovnija s tri bataljuna (80 oficira i 3.000 vojnika) ušla u borbu kod Šapca, ali je u dvodnevnoj borbi izgubila polovicu oficira i oko 1.200 vojnika.²⁹

Vojska bosanskog XV. zbornog zapovjednika zbornog gen. Appel) prodirala je preko Drine i Bobije i napadala Gučevo, a XVI. hercegovačko-dalmatinski zbornog zapovjednika zbornog gen. Wurm) je preko Jagodnje zauzeo Krupanj, da bi se oba zbornog u jesen prebacila do pred Užice.

Sredinom decembra 1914. godine uslijedilo je povlačenje balkanske vojske preko Drine i Save, ali i istovremeni napad i osvojenje Beograda.

Kao i u drugim bosanskim i hrvatskim gradovima, osječki novaci bijahu raspoređeni u svojim vojnim jedinicama: 78. pješačkoj pukovnici, 28. pješačkoj domobranskoj pukovnici, te dijelom u 38. poljsko-topničkoj pukovnici i 12. ulanskoj pukovnici.

Osječka 78. pješačka pukovnija je od početka Prvog svjetskog rata učestvovala u borbama u Srbiji i Galiciji, a 28. pješačka osječka domobranska pukovnija u okviru 5. austrougarske vojske u borbama u Srbiji i Bukovini. Arhivski je zabilježeno: “Na oko jednostavan pohod, ali su se čete XIII. zbornog borile vrlo teško na sjeveroistočnim obroncima Crnoga Vrh, istočno od Loznice, oko Jarebice i Tekeriša, pa pred Krupnjem. Sudionici te borbe sjećat će se onih sjajnih juriša naših pukovnija, 16., 53., 78. (osječke) i 79. pa naših domobranskih pukovnija. Tu se nije gledalo na gubitke niti se zaključivalo. Tu su poginuli u teškoj strojnoj vatri najbolji naši časnici i vojnici.”³⁰ U borbama oko Šapca, naročito oko Gučeva, sudjelovala je i 28. domobranska pukovnija. Oko Gučeva je srpska vojska minirala položaje prema austrougarskoj vojsci. “Došlo je do vrlo teške borbe. Odmah su naši poduzeli protunapadaj, da se zauzmu velike rupe od mina. Izveo ga je jedan bataljun 28. domobranske pješačke koji je pojačan drugim jedinicama naših domobranaca. Ta je borba za domobrance bila vrlo teška. Oni su osvojili neprijateljske položaje, ali su se kasnije morali povući. Na unutrašnjim padinama Gučeva ostalo je mnoštvo mrtvaca i teško ranjenih, jezgra bataljuna 28. domobranske pukovnije. Ali Srbima nije uspjelo prodrijeti u naše postavbe.

28/ Pero BLAŠKOVIĆ, *S Bošnjacima u svjetskom ratu*, Zagreb, 1925., str.261-262.

29/ Isto, str. 273.

30/ Slavko Pavičić, *Hrvatska ratna i vojna poviesti i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 1943., str. 278.

Ta je borba bila vrlo zanimljiva i vrlo teška. Po prvi put su naši domobranci izkusili djelovanje borbe s minama.³¹ Strateški je bilo kod Gučeva zauzimanje kote 708., a u čemu se istakla 78. pukovnija kojom je zapovijedao satnik Prohaska, predloživši višem zapovjedništvu da će sam osobno organizirati prepad i zauzeti tu važnu uzvisinu. U tu svrhu satnik Prohaska je odredio jednu svoju satniju pod zapovjedništvom natporučnika Matijevića, koji je uz velike gubitke u ljudstvu uspio zauzeti istu kotu.

U daljnjim borbama, XIII., XV. i XVI. zbor, u čijem su se sastavu nalazile hrvatske pukovnije, povukle su se u Srijem oko Rume, dok su na Savi ostale samo jake prethodnice. Dalje prema istoku, oko Vinkovaca, sve do Save, skupili su se dijelovi bosanske i hercegovačke 6. vojske, dok su drugi dijelovi iste vojske ostali u Bosni i tamo čuvali granicu.

U Osijeku, Tuzli, Mostaru, Sarajevu, osnovani su dobrotvorni odbori za podvorbu ranjenika i dolazećih vojnika.³² Mnoge vojske prolazile su kroz Sarajevo, Tuzlu i Osijek na putu prema frontu ili u povratku s fronte. Tako je u julu kroz Osijek prema Bosni i Srbiji prolazila mađarska Segedinska pješačka pukovnija.³³

Sa fronta su javljali dopisnici da domobrani ratuju kod Šapca i Loznice 15. i 16. augusta 1915. godine, a novine Die Drau izvještavale su svakodnevno o ratu u Srbiji i vojnicima iz Slavonije, Bosne i Srijema, pod naslovom članka "Naš kućni bataljun u ratu".³⁴

Po selima Slavonije i Bosne se proširuju obveze seljaka za vojnike, posebno za hranu, a vremenom broj ranjenika s fronta bivao je sve veći. Stoga su se u gradovima, kao u Osijeku uređivalo i bivše kino Urania u bolnicu.³⁵ Na zahtjev vojske davale su se školske zgrade na raspolaganju u najam,³⁶ a na izlazima iz grada, kao u Osijeku, postavljale su se mitnice radi suzbijanja bolesti kolere i drugih bolesti.³⁷

Tijekom Prvoga svjetskoga rata su se u gradovima po školama otvarale i pomoćne vojne bolnice. Jedna takva bolnica Crvenog križa u Osijeku, bila je u pučkoj školi u Jagerovoj ulici, otvorena 21. kolovoza 1914., a imala je 200 kreveta. Prihvatni odjel te bolnice kao "Prihvatna bolnica", postavljen je na Gutmannovu kolodvoru te je osnovan i Odbor za podvorbu vojnika na proputovanju.³⁸

31/ Isto, str. 290.

32/ Zapisnik grad. zastup., DAO, isto, br. 337., 4. IX. 1914.

33/ Isto, DAO; br. 335., srpanj 1914.

34/ Unser Hausregiment im Kriege, D. D., 206., 12. 09. 1914., str. 1.

35/ Bolnica Urania-Kina, N. O., br. 202., 29. VIII. 1904., str. 3.

36/ Zapisnik grad. zastup., DAO, br. 368., 4. IX. 1914.

37/ Isto, DAO, 14. XII. 1914.

38/ Od turskog do suvremenog Osijeka, Zavod za znanstveni rad HAZU, Osijek, 1996., str. 215.

Veliki broj domobrana 1915. godine se sa srpskog fronta prebacivao u Galiciju, na ruski front, dok su srpski zarobljenici dopremljeni u hrvatske i bosanske gradove.³⁹ Radi održavanja javnog reda i mira u gradovima, kao u Osijeku, osnivale su se građanske garde,⁴⁰ dok su po garnizonima izvršena "hapšenja" nelojalnih vojnika.⁴¹

Radi moralne podrške domobranima na frontovima organizirane su po bosanskim i slavonskim mjestima patriotske manifestacije, kao u Slatini,⁴² a bosanski i slavonski velikaši, davali su izdašnu pomoć za opskrbu siromašnih obitelji čiji su se sinovi i muževi nalazili na frontu.⁴³ Nisu za velikašima zaostajali u pomoći i seoski odbori,⁴⁴ no uskoro su gradski porezni uredi razrezali i stalnu obvezu davanja za pomoć vojsci.⁴⁵ Novine su pretvorene u vojna glasila s nekoliko stranica koje su izvješćivale stanje na frontovima te obveze stanovnika i pohvale onima koji su obveze revno izvršavali.

Vijesti o pobjedama na istočnom frontu generala Auffenberga odjeknule su manifestacijama i bakljadama u bosanskim i hrvatskim gradovima, kao u Osijeku i Vukovaru.

U tzv. pozadinskim bolnicama, kao u u Osijeku, dovozili su se ranjenici sa frontova iz raznih pukovnija, a mnogi vojnici-pokojnici bijahu pokopani⁴⁶ u osječkom tvrđavskom groblju.⁴⁷ Sve je veći broj ranjenika stizao s frontova, tako da je u Osijek 11. rujna 1914. godine dovezeno s fronta dvije stotine ranjenika na željeznički kolodvor, gdje ih je dočekala sanitetska kolona i dobrovoljna četa na čelu s dr. Spitzerom i dr. Isakovićem. Iz bolnice su na lađe na Dravi preneseni lakši bolesnici-ranjenici, kako bi ustupili mjesta težim ranjenicima.⁴⁸

Sve je više u gradovima zbog rata raslo protusrpsko raspoloženje građana,

39/ Serbische Kriegsgefangene im Osijek, D. D., nr. 206 a, 13. 09. 1914., str. 2.

40/ Einer Bürgergarde in Osijek, D. D., nr. 208., 15. 09. 1914., str. 3.

41/ Veshaftung von Osijek im Osijeker Bezirke, D. D., nr. 210., 17. 09. 1914., str. 3.

42/ Patriotske manifestacije u Slatini, N. O., br. 207., 2. IX. 1914., str. 2. (...povorka se zaustavila pred kućom g.Franje Zbierczchowskog, gdje je otpjevala kraljevku i hrvatsku himnu te isto ponovila pred kućom g.V.Potočnjaka...)

43/ Grof Rudolf i grofica Julija Normann za obitelji rezervista i za crveni križ, isto.

44/ Odbor za predvorbu vojnika na putovanju, N. O., br. 208., 3. IX. 1914., str. 2. (...Stigoše iz Petrijevacu šesteru kola s darovima za vojnike. Iz Laslova dobio je odbor između ostalog 55 pilića, 16 pataka, 3 guske, 873 jaja. Stigla je odboru pomoć iz Ernestinova...)

45/ Trebivarina IV.razreda za god. 1914., isto.

46/ Pokop naših junaka, N. O., br. 215., 11. IX. 1914., str. 2. (...pokop dvojice naših junaka, što podlegoše ranama, zadobivenim na bojištu...)

47/ Smrt junaka, N. O., br. 211., 7. IX. 1914., str. 3. (...u posadnoj bolnici umro je jednogodišnji dobrovoljac Hinko Prohaska od c. i kr. pješačke pukovnije broj 28. Te je pokopan u tvrđavskom groblju...)

48/ Dolazak ranjenika, N. O., br. 215., 11. IX. 1914., str. 2.

a izražavalo se kroz razne manifestacije i skidanjem srpskih natpisa sa trgovina.⁴⁹ Kako se razmišljalo o skoroj zimi i vojnicima na ratištima, kraljevski vladini povjerenici za kotare i županije, apelirali su, kao u Osijeku, "milostivim gospodjama i gospodjicama" da ispletu za vojnike omotne kapice za glavu (Schneehauben), podlaktice (Pulswärmer), obojke (Fusslapen) i trbušne omote (Bauchwärmer).⁵⁰

Prilikom provale srpske vojske u Srijem, mnogi su se srijemski Srbi priklonili srpskoj vojsci, stoga su poslije povlačenja srpske vojske oni uhićeni i sprovedeni lađom u Osijek kao izdajnici i uhićenici.⁵¹ Slijedila su uhićenja u gradovima, a vrlo strogo se kažnjavalo i za najmanje izgrede te su tako uhićeni i ljudi radi širenja lažnih vijesti.⁵² Organiziraju se dobrovoljačke jedinice koje se upućuju na frontove⁵³ te je tako u Osijeku izdan nalog o osnivanju koturaške čete koja bi se poslala na front,⁵⁴ a pored toga i bolničarska četa na čelu sa zapovjednikom grofom Markom Pejačevićem.⁵⁵

Jedinice XII. zбора, 78. i 28. pukovnija prozване su "Vraška divizija", a one su imale uspjehа na srpskom frontu.⁵⁶ Iz izvješća ratnog dopisnika Roda-Rode (Alexandera Rosenfelda) sa ratišta u Srbiji, vidljivo je kako su se borili vojnici "Vražje divizije" u Srbiji. Rода Rода je pisao u "Neu Freie Presse" prema pripovijedanju jednog časnika o bojevima u Srbiji, te navodi: "16. kolovoza priključio sam se s mojom satnijom glavnoj sili. Jedna kolona krenula je na Valjevo, a druga na Krupanj. Kod ove, koja je pošla na Krupanj, bio sam i ja. Došlo je do krvavih bojeva za tamošnje uzvisine, ali naše su se čete borile neprispodobivom hrabrošću. Mi smo zajedno s hrvatskim domobrancima imali jurišati na jednu strmu uzvisinu, koju smo i osvojili. Po gdjejkoji iz moje satnije ostao je na bojnom polju. Domobranci su se upravo sjajno borili i zarobili mnoštvo neprijatelja. U srpskim šančevima kod Krupnja ležalo je više stotina srpskih vojnika s razmrskanim glavama, što su ih poubijali domobranci. Ja sam imao u mojoj satniji Srbe iz Južne Ugarske i Bunjevce. Niti jedan od njih nije zatajio u navali, niti jedan od njih nije se predao. Neprijatelj je uvijek znao, tko mu stoji nasuprot, te uvijek na svojem na sve moguće načine pokušavao da ih primami. U noćnim bojevima dozivao je neprijatelj Bosance

49/ Srpski natpisi u Osijeku skinuti, N. O., br. 213., 9. IX. 1914., str. 2.

50/ Za zimsku opremu vojnicima!, H. O., br. 220, str. 16. IX. 1914., str. 3.

51/ Srijemski izdajnici dopremljeni u Osijek, H. O., br. 223., 19. IX. 1914., str. 3.

52/ Kažnjeni radi širenja lažnih vijesti, isto (...kažnjen Jovo Todorović iz Aljmaša što je u željezničkom kupeju pozivao svijet, neka pobere kukuruze, jer se približava srpska vojska...)

53/ Dobrovoljačke čete u Bosni, N. O., br. 214., 10. IX. 1914., str. 1. (... "Südslavische Zeitung" javlja iz Sarajeva da su katolici i muslimani obrazovali dobrovoljačke legije koje će se boriti protiv Srba i Crnogoraca...)

54/ Dobrovoljačke koturaške čete, H. O., br. 226., 23. IX. 1914., str. 2.

55/ Dobrovoljačka bolničarska četa, H. O., br. 229., 26. IX. 1914., str. 4.

56/ Bojno remek-djelo, H. O., br. 229., 26. IX. 1914., str. 1.

i Hrvate u njihovu jeziku, te ih zaklinjao, da ne pucaju. Odgovor je bio, oštra puščana vatra. Bosanci i Hrvati su svojom hrabrošću izazvali strah i trepet u Srbiji. Mi smo jedva mogli da zadržavamo momčad, a kamo li da ju nagovorimo, da se ukopa. Tekar od Srba su morali naučiti, kako se ukopava. U kasnijim borbama ukopavali su se rukama, ako nisu imali lopata.”⁵⁷

Ratni stradalnici su sve češće tražili pomoć od gradskih poglavarstava i zastupstva, a Zemaljska vlada je posegnula u općoj nestašici za raspisivanjem narodnog zajma koji je potreban za namirenje ratnih troškova.⁵⁸ Zbog rata određene su obveze i cijene mesa, kruha, brašna... Obveze su bile uvjetovane, kao naprimjer: “ako Wokaun bude morao pod pušku imadu se obustaviti beriva njegovoj supruzi i od njegove plate isplatiti jednu polovicu... ako Ittlinger bude morao pod pušku, njegovoj materi se ima isplaćivati 1/3 od plaće...”⁵⁹

U Osijeku je kao i drugim hrvatskim i bosanskim gradovima proslavljen pad Beograda, a posebno su u hotelu Royal intonirane “Kraljevka”, “Himnus” i “Die Wacht am Rhein” te izvedena bakljada.⁶⁰

No, trenutni uspjesi na frontovima krajem 1914. godine, nisu mogli zaustaviti stalni porast cijena živežnih namirnica. Stoga je izdana banska naredba o cijenama živeža.⁶¹

Zabilješke o vojnim jedinicama 1915. godine

Glavnina austrougarske vojske je početkom 1915. godine prebačena na sjeverno ili rusko ratište, a s 2. vojskom prebačena je bosanska 3. pukovnija (zapovjednik gen. Petar Blašković), koja je imala teške borbe oko Lavova, kako je to zapisao njegov zapovjednik: “Napredovanje, navalu i juriš naša je pukovnija uzorno izvela. U bitku smo ušli kao i kod Šapca kao brigadna rezerva, ali smo prestigli sve jedinice 32., 69. i neke austrijske Landwehr-pukovnije, koje su bile ispred nas i ostavili ih iza sebe. Još kod bježanja prisilio sam svojom vatrom na predaju 400 Rusa, a kako je i posluga topova pobjegla, to su Bošnjaci zaplijenili 12 ruskih topova od 9 cm kalibra, koji su postavljeni nedaleko od pješačkih rovova. Hrane nismo primili, a ni kapi vode nije bilo ni za lijek. Sve je bilo do skrajnosti izcrpljeno. Samo su nekoje obhodnje pošle za Rusima, a ostali su vojnici nemoćno legli u jarak pored puta.”⁶² Najteže borbe doživjela je bosanska 3. pukovnija na Užok-klancu u Karpatima, kada je desetkovana i brojem pala na jednu satniju. U Bosni i Hercegovini su od

57/ Ratna kronika “Vražja divizija” u bojevima kod Krupnja, Obzor, br. 128., 27. XI. 1914., str. 2.

58/ Narodni zajam za ratne svrhe, H. O., br. 269., 11. XI. 1914., str. 1.

59/ Zapisnik grad. zast., DAO, br. 341., 4. IX. 1914.

60/ Proslava pada Beograda u Osijeku, H. O., br. 287., 3. XII. 1914., str. 3.

61/ Banske naredbe o cijenama živeža, H. O., br. 290., 4. XII. 1914., str. 2.

62/ Isto, 359.

tada morali biti mobilizirani i starci do 60 godina, a unovačeno je bilo oko pola milijuna vojnika te je svaka od četiri bosanskohercegovačke pukovnije dala preko 100.000 vojnika, ne ubrajajući lovačke bojne i topništvo.

Poslije srpskog ratišta je i hrvatski XIII. zbor početkom 1915. godine bio prebačen u šumske Karpatе i djelovao u sklopu 7. vojske (zapovjednik gen. Pflanzler-Baltin), kako bi odande protjerali ruske vojnike iz Galicije i Bukovine.⁶³ Desetkovani dijelovi 36. divizije ulazili su u sklopu drugih operacionih divizija, a njezine pukovnije su vodile teške borbe oko Tartarova, posebno 28. osječka domobranska pukovnija.

Hrvatski XIII. zbor, odnosno osječke jedinice su imale 1915. godine uspjeha u tzv. Uskršnoj bitci na području Pržemsla, ali i velike gubitke u svibnju kod Gorlica, gdje je vodeću ulogu imala austrougarska 3. vojska (zapovjednik gen. Svetozar Borojević) u kojoj su se borili dijelovi bosanskohercegovačkih i hrvatskih jedinica. U junu 1915. godine austrougarska 2. vojska, u čijem je sastavu bila bosanska 3. pukovnija, zauzela je Lavov.

U kasnu jesen 1915. godine hrvatska 42. divizija je izdvojena iz XIII. zbora i pripojena XI. zboru u borbama u Bukovini kod Černovica, dok je glavnina XIII. zbora 7. vojske ostala u Galiciji.

Kako je Italija 23. maja 1915. godine objavila rat Austro-Ugarskoj, dio bosansko-hercegovačkih i hrvatskih jedinica je prebačen na novo ratište kod Gorice u okviru 6. austrougarske vojske.⁶⁴

Glavnina XIII. zbora je 1915. godine još uvijek bila stacionirana uglavnom u Bukovini, teško stradavajući od ruskih vojnih naleta. Pukovnije bosanske i hrvatske su desetkovane prilikom napada na Dolinu. "Njezini su mladi junaci, većinom iz istočne Slavonije, Srijema i Bosne, obilno krvlju natopili pašnjake oko Tartarova. Te su pukovnije teško jurišale s dvie strane na brieg oko Nadvorne, potpomognute našom jakom i blizom topničkom vatrom i puščanom vatrom jedne susjedne skupine. Izmorena nakon tolikih borba i napora, ta su pukovnije teško napredovale i nisu uzimali, kad su Rusi povelili protunapadaje."⁶⁵ Poslije su pukovnije popunjene ponajviše od Srijemaca i Bosanaca te se ponovo istakle u borbama i zauzimanju Tartarova, ali su ponovo desetkovane u blizini Stryja. Tadašnje novine su zabilježile: "u borbama oko Tartarova, Malave i Nadvorne, izginuo je cviet hrvatske i bosanske momčadi i častnika, posebno 28. domobranska pukovnija."⁶⁶

Najteže gubitke 78. i 28. pukovnija imale su u borbama kod Gorlica 1915. godine. Još do ljeta 1916. godine XIII. zbor i slavonske pukovnije vodile su

63/ Josip HORVAT, *Prvi svjetski rat*, Zagreb, 1967., str. 245-317.

64/ Ernest BAUER, *Sjaj i tragika hrvatskog oružja*, Zagreb, 1991., str. 117-140.

65/ Isto, 423.

66/ Isto, 439.

borbe u Besarabiji i zaustavljale Brusilovljeve ruske ofanzive. "U odsjeku Samošin stajala je 28. domobranska. U svojem lievom boku bila je teško ugrožena. Ona se nije nikako mogla sjeveroiztočno od Okne u dolini Dnjestra ustaliti. Njezina satnija Vrkljan biva napadnuta s jakom vatrom te je cijela bila uništena. I sam zapovjednik satnije natporučnik Vrkljan pao je sa teškim ranjenicima u zarobljeništvo. Rusko topništvo udaralao je žestoko na položaje 28. domobranske koja se zajedno sa 27. pukovnijom odlučila na protunapadaj, ali nije uspjela i izgubila je i početne položaje."⁶⁷

Slavoniju, odnosno Bosnu i Srijem je uz ratne nedaće zahvatila kolera, od čega je najveći broj vojničkih a manje civilnih osoba oboljelo i umrlo.⁶⁸ Kako je javljala osječka "Die Drau" 15. januara 1915. godine, u Osijeku je umrlo više ljudi od kolere.⁶⁹ Bolesnici vojnici od kolere bili su otpremljeni u vojnu bolnicu, koja se nalazila u tvrđavi, dok su civilne bolesne osobe (51 bolesnik) bili stavljeni pod oblasnu karantenu.⁷⁰

Unatoč kriznim vojničkim situacijama, a kako bi se održao moral, odlikovanja vojnika i zapovjednika su bila učestala 1915. godine. U gradovima su bili zabranjeni pristupi civila vojarnama i bolnicama u cilju sprečavanja širenja zaraznih bolesti, a niti vojnici nisu smjeli izlaziti iz vojarna.⁷¹

Vojnici na ratištima su trebali dobivati redovna dnevna sljedovanja (700 grama kruha ili dvopeka, 400 grama mesa...),⁷² ali zbog ratnih opasnosti i neredovite opskrbe bili su često zakinuti hranom. Rastao je broj vojnih invalida, koji su dopremljeni u gradove na zbrinjavanje.⁷³

Na istočnom frontu demoralizirajuće je djelovala predaja Przemysla ruskoj vojsci⁷⁴ koja je od istih Rusa osvojena pod zapovjedništvom generala Borojevića još 10. oktobra 1914. godine.⁷⁵

Nove nevolje za bosanske i slavonske vojnike bijaše 1915. godine talijansko otkazivanje trojnog saveza i pristupanje Antanti, a što je značilo još jednog novog neprijatelja i još jedan novi front austrougarske vojske.⁷⁶ Većina bosanskih i hrvatskih jedinica austrougarske vojske, prebačen je na novi talijanski front.

Austro-ugarska vojska je opet povratila od Rusa Przemysl, što je

---

67/ Isto, str. 506.

68/ Kolera u Hrvatskoj, H. O., br. 7., 11. I. 1915., str. 2.

69/ Kolera u Osijeku, Obzor, 18. II. 1915., br. 49., str. 2.

70/ Kolera u Osijeku, Obzor, br. 45., 25. II. 1915., str. 2.

71/ Pristup u vojarnu i vojne bolnice, H. O., br. 30., 8. II. 1915., str. 2.

72/ Dnevni obroci naših vojnika, H. O., br. 57., 11. III. 1915., str. 2.

73/ Invalidenfürsorge, D. D., nr. 167., 23. 07. 1915., str. 5.

74/ Max SCHWARTE, Geschichte des Weltkrieges

75/ Pad Przemysla, H. O., br. 68., 24. III. 1915., str. 1.

76/ Otkaz trojnog sporazuma, H. O., br. 115., 20. V. 1915., str. 1.

obavijestio i sam ban Skerlec 3. juna 1915. godine u listu "Hrvatska obrana".⁷⁷ I dalje se bore i ginu vojnici osječke 78. pukovnije na bojištima istočnog i talijanskog fronta, a u kojoj su spjevane pjesme radi podizanja morala.⁷⁸

Nedjeljni sajmovi u gradovima, kao u Osijeku, bili su otežani jer su se u gradovima pojavile boginje.⁷⁹ No i druge bolesti, osobito spolne, širile su se gradovima, kao kolera koja se širila Slavonijom i zahvatila veći broj gradova u septembru 1915. godine.⁸⁰

Kako su se bolesti u gradove uglavnom prenosile s periferije, zdravstveni odbori, kao u Osijeku, predložili su da se postave liječnici po gradovima za pošasne bolesti; za liječenje koleraša i boginjavih, da se nabave furgoni za prijevoz kužnih mrtvaca, da se sagrade kužne bolnice, da se podignu šatorski logori izvan gradova za vojnu posadu i u njima izgrade provizorni zahodi koje je valjalo redovito čistiti i raskužiti, da redarstvo na kolodvorima vodi kontrolu nad putnicima koji dolaze iz okuženih mjesta s obveznim pregledom liječnika.⁸¹

U Bosnu i Hrvatsku je bio dopremljen veliki broj ruskih zarobljenika, koji su raspoređeni za fizičke radove, posebno u poljoprivredi.⁸²

Najtragičnije su prolazili vojnici koji su bili ranjeni i osakaćeni trajno se vraćajući kući, a za koje novine ne nalaze dovoljno riječi utjehe.⁸³ Česti su 1915. godine bili napisi za pomoć siročadima palih vojnika,⁸⁴ kao i napisi u novinama o prevarama⁸⁵ te za ratne potrebe izvršenim novim mobilizacijama četrdesetogodišnjaka i pedesetogodišnjaka.⁸⁶

Novinski stupci bijahu krajem augusta 1915. godine puni naslova o vojnim uspjesima u osvajanju ruskih gradova. No, uslijed ratnih nedaća u Hrvatskoj i Bosni je uveden i treći ratni zajam,⁸⁷ uz 5,5% kamata.⁸⁸

77/ Przemysl opet u našim rukama!, posebno izdanje "Hrvatske obrane", br. 130., 3. VI. 1915.
78/ Osječka kronika, H. O., br. 151., 26. VI. 1915., str. 4. (...jedna od pjesama sedamdesetosmaša u šancevima Galicije: "Bore se Hrvati za kralja i za dom Odlučno i snažno, silnom snagom svom, Pobili su Ruse, pobit će Talijance, Saveznici naši Engleze i France. Pobjeda je naša ma stali na glavu Sve ćemo ih spremiti pod zelenu travu!")

79/ Boginje, H. O., br. 161., 9. VII. 1915., str. 2.

80/ Kolera u Hrvatskoj, H. O., br. 211., 6. IX. 1915., str. 3. (...kolera je od 23. do 30. VIII. zahvatila 43, od čega je umrlo 25 osoba, od toga u Virovitičkoj županiji u kotaru Našice: u Bokšić Lugu 1, Gorjani 7, Grudnjak 1, Kutovi 5...)

81/ Zapisnik grad. zast., DAO, br. 134., 27. V. 1915., str. 7.

82/ Ruski zarobljenici u Hrvatskoj, H. O., br. 176., 27. VII. 1915., str. 2. (...dodijeljeno je za Hrvatsku 10.000 ratnih zarobljenika za gospodarske radnje...)

83/ I vratiše se u domovinu iz smrtnog boja, H. O., br. 180., 31. VII. 1915., str. 4.

84/ Za siročad palih vojnika grada Osijeka, H. O., br. 241., 12. X. 1915., str. 2.

85/ Premale žemičke, H. O., br. 189., 10. VIII. 1915., str. 2.

86/ Enthebung der; 43 = bis 50 = jährigen Landsturmänner, D. D., nr. 199., 31. 08. 1915., str. 4.

87/ Treći ratni zajam, H. O., br. 248., 20. X. 1915., str. 1.

88/ Novi ratni zajam, H. O., br. 251., 24. X. 1915., str. 8.

Posebni problem bijahu u Prvom svjetskom ratu izbjeglice koje su ponajviše izbjegle u Austriju te ih je najveći broj, oko 16.000, završio u logoru u Gmüdeni, gdje su se našli od početka rata zajedno sa svojim porodicama.⁸⁹

Zabilješke o vojnim jedinicama 1916. godine

Pored domobranskih pukovnija u gradovima te na istočnom i talijanskom frontu 1916. godine, djelovale su formirane građanska garde, a radi očuvanja javnog reda i mira.⁹⁰

Građani bosanskih i hrvatskih gradova su i dalje davali pomoć u hrani i novcu za potrebe zbrinjavanja ranjenika i ratne svrhe,⁹¹ unatoč tome što je "svega je ponestalo; šećera, plina, petroleja, brašna i drugih namirnica i svi su čekali samo mir."⁹² Ograničeno je kretanje građana izdavanjem iskaznica od strane redarstva za putovanja izvan grada.⁹³

Gradska poglavarstva su sve više gubila kontrolu u gradovima u čuvanju reda i mira,⁹⁴ kao i opskrbi gradova prehrambenim proizvodima, posebno mesom.⁹⁵ Kako je bilo objavljeno u tadašnjim novinama 1916. godine, grad Osijek, kao i drugi gradovi u Hrvatskoj i Bosni, nisu mogli opskrbiti po broju niti jednu osminu svoga ostaloga žiteljstva domaćim prirodom pšenice.⁹⁶

Sve su češće molbe građana Bosne i Hrvatske "za oprost od vojne službe"⁹⁷, iako su u vojsku pozivani tek svršeni srednjoškolci. U gradovima se svakim danom povećavao broj sirotinje i ubogara, kojem gradska poglavarstva svojom jednokratnom pomoći nisu mogle dovoljno pomoći.⁹⁸

U junu 1916. godine nije uspijevala austrougarska 7. vojska, odnosno hrvatski XIII. zbor te XV. i XVI. bosanskohercegovački zborovi, zaustaviti Ruse u Galiciji, te su im njemačke jedinice morale priskočiti u pomoć. No, i dalje istočni front nije imao velike pomake položaja, niti austrougarske niti

89/ U taboru interniranih u Gmündu, Hrvati, Slovenci i Ukrajinci (16.000 Hrvata, 12.000 Ukrajinaca, 6.000 Slovenaca i 600 Talijana iz Istre), H. O., 277., 24. XI. 1915., str. 2. (...ova je sirotinja slobodna osim nadzora neminovne policije. Austrijska ih vlada uzdržaje...)

90/ Iz naše građanske garde, H. O., br. 228., 5. VI. 1916., str. 4. (zapovjednik garde je prof. Dragan Melkus a zamjenik zapovjednika Edo Koller...)

91/ Das goldene Herz der Osijeker (Zlatno srce Osječana), D. D., nr. 19., 25. 01. 1916., str. 5.

92/ Stjepan SRŠAN, Osječki ljetopisi 1686.-19145., Osijek, 1993., str. 340.

93/ Putne iskaznice, H. O., br. 234., 14. VI. 1916., str. 4

94/ Uhapšeno, H. O., br. 137., 16. VI. 1916., str. 4. (...uhapšeno je jučer 3 osobe, i to radi revizije 1, izgreda 2...)

95/ U gradskoj klaonici, isto, str. 4. (...u gradskoj klaonici zaklane su jučer 3 krave, 1 kobila, svega 4 komada...)

96/ Opskrba grada Osijeka kruhom, H. O., br. 169., 29. VII. 1916., str. 4.

97/ Podnašanje molba za oprost od vojničke službe, H. O., br., 22. VI. 1916., str. 4.

98/ Za gradske siromahe i ubogare, H. O., br. 150., 6. VII. 1916., str. 4.

ruske vojske, ali se stalno povećavao na obje strane broj zarobljenika.⁹⁹ Austrougarski vojni zarobljenici, ponajviše iz Bosne i Hrvatske, bili su internirani u tri tabora u Sibiru u mjestu Čiti (Čita, Berezovka, Trockovsk, Ur),¹⁰⁰ dok je u Srbiji ostalo zarobljeno oko 25.000 vojnika.¹⁰¹

Osnovani su po Bosni i Hrvatskoj radi popune redova pukovnijama na frontovima novi vojni punidbeni odjeli, tako je dio punidbenog zapovjedništva 28. domobranske pukovnije iz Osijeka preseljeno u Požegu,¹⁰² ali je krajem 1916. godine sigurnost građana sve više opadala, te su "gradski kapetani odredili policijsku raciju protiv vojnih bjegunaca, varalica, kartaša, pijanica i kradljivaca..."¹⁰³

Zabilješke o vojnim jedinicama 1917. godine

Sve se češće 1917. godine pisalo o negativnostima rata i njegovim teškim posljedicama, te je iznijet podatak do kojeg je došlo "Kopenhaško društvo za istraživanje posljedica rata", da je do sada u ratu palo 4.600.000 ljudskih života i da svakog dana pogine 6.332 ljudi.¹⁰⁴

Sve su češća dezertstva i izbjegavanje vojničke obveze,¹⁰⁵ a da je red u gradu popustio, upozoravalo se u gradovima da se "bezuvjetno zatvaraju kapije u 7 sati uveče", kako bi se izvršile "racije na sumnjive osobe".¹⁰⁶

U sklopu 7. vojske, 42. i 36. divizija su u ljeto 1917. godine vodile borbe na rijeci Prutu i od Rusa zauzele Černovice. Interesantno je da su zbog turskih gubitaka na sinajskoj fronti, Nijemci u decembru 1917. godine ustrojili posebni vojni zbor i prebacili ga u Palestinu. U okviru zbora je ustrojena vojna skupina "Jilderin" (munja), u kojoj su bili i odredi bosanskih i hrvatskih vojnika.

Glavnina 6. vojske biti će prebačena iz Galicije na talijansko bojište tek od ljeta 1917. godine. Bosanskohercegovačke i hrvatske jedinice su na talijanskom bojištu imale uspjeha, naročito 28. domobranska pukovnija kod Piave, ali su se u jesen 1918. godine povukle na Soču te se kapitulacijom Austro-Ugarske vratile kući.

99/ Conrad von HÖTZENDORF, Aus meiner Dienstzeit

100/ Položaj naših ratnih zarobljenika u Sibiriji, H. O., br. 150., 7. VII. 1916., str. 2.

101/ Zarobljenici u Srbiji, H. O., br. 24., 30. I. 1916., str. 3.

102/ Odlazak domobranskog popunidbenog zapovjedništva u Požegu, H. O., br. 167., 26. VII. 1916., str. 4.

103/ Racije u gradu Osijeku, H. O., br. 23., 29. I. 1916., str. 4.

104/ Ogromni gubici u svjetskom ratu, H. O., br. 12., 17. I. 1917., str. 4.

105/ Pripomoć zločinu, H. O., br. 88., 16. IV. 1917., str. 3.

...tako je u travnju uhićena A. G. jer je dozvolila dezerteru D. R. iz 28. pješačke domobranske pukovnije (zapovjednik pukovnik Mesić), da u njezinu stanu svuče vojničko a obuče civilno ("građansko") odijelo, te time lakše izbjegne uhićenju...

106/ Zatvaranje kapija, H. O., br. 46., 26. II. 1917., str. 4.

Kako bi se olakšao boravak vojnika na frontovima, izgrađivali su se na frontovima vojnički domovi. "Na području 42. domobranske četne divizije uredit će se na fronti osam vojničkih domova, u kojima će vojnici nalaziti duševne i druge zabave. Zapovjednik ove divizije, podmaršal Luka Šnjarić, obratio se na gradskog načelnika dra. Antu Pinterovića s molbom da bi grad Osijek, u kojemu se nalazi 28. domobranska pukovnija, preuzeo pokroviteljstvo nad jednim ovakvim domom."¹⁰⁷ Vojni zapovjednici obraćali su se i drugim gradovima, kao Sarajevu, Tuzli, Mostaru, Banjoj Luci, Zagrebu, radi pokroviteljstva izgradnje vojničkih domova radi odmora vojnika s privremenog povratka s frontova.

Ratne nedaće na frontovima rezultirala su povećanjem broja ratne siročadi, posebno iz Hercegovine. Tako je "izašlanik Središnjeg zemaljskog odbora otputovao već u Slavoniju, gdje će se porazmjestiti oko 4.000 ratne siročadi."¹⁰⁸

Kako je u ratnim okolnostima najveća briga bila vojska, uređivale su se i gradile nove vojarne za obuku i popunjavanje redovnih vojnih jedinica na bojištima, kao u Tuzli, Mostaru i Brčkom, a koje su smišljeno građene i u kojoj se obuka uzorno izvršavala.¹⁰⁹

Vojni zarobljenici bijahu raspoređeni po obrtnim radnjama, na selima, ali je vojna oblast stalno upozoravala da poslodavci zbog izbjegavanja poreza ne prijavljuju zarobljenike, te su upozoreni da će im se ako to budu dalje činili, ratni zarobljenici oduzeti.¹¹⁰ Poglavarstva gradova izdala su "Pozive za predaju u ratne svrhe upotrebljenih predmeta", gdje su nabrojani gotovo svi predmeti koji će poslužiti za ratne svrhe, posebno oni koji će se pretopiti za izradu artiljerijskog oruđa.¹¹¹

Od jeseni 1917. godine na talijanskom frontu sudjeluju i odredi bosansko-hercegovačkih i hrvatskih pukovnija, naročito u Soči i Julijskim Alpama.

Zabilješke o vojnim jedinicama 1918. godine

Od potpisivanja Brest-Litovskog mira 3. marta 1918. godine, sva se austrougarska vojska mogla prebaciti na talijansko bojište. General Svetozar Borojević imao je kod Soče od tada na raspolaganju 6. armiju u kojoj su bile brojne bosanske, hrvatske, a posebno hercegovačke i dalmatinske divizije (pukovnije) te 10. armiju u Julijskim Alpama.

Talijansko ratište je bilo veoma teško s obzirom na teren, jer je i napadaču i braniocu otežavao napredovanje i uzmak. Snabdijevanje, posebno hranom

107/ Grad Osijek pokrovitelj vojničkog doma na fronti, Obzor, br. 23., 25. I. 1917., str. 2.

108/ Hercegovačka djeca u Hrvatskoj, Obzor, br. 337., 11. XII. 1917., str. 3.

109/ Orahovica, H. O., br. 113., 16. svibnja 1917., str. 3-4.

110/ Prijava zarobljenika, H. O., br. 290., 20. XII. 1917., str. 3.

111/ Poziv za predaju u ratne svrhe upotrebljenih predmeta, H. O., posebni broj priloga 22137/ 20., 31. XII. 1917., str. 7-8.

je bilo slabo, a ono se sastojalo pretežno od smrvljena kukuruznog hljeba koji bi prelili juhom od sušena povrća ili komadića mesa, obično bez ikakve masnoće. Uveče bi se davala tzv. kafa od cikorije, što je slabilo vojničku tjelesnu kondiciju, koja je bila potrebna, jer se od propisanog tereta na početku rata od 6 kg., popelo 1918. godine na dvostruku težinu.

Austrougarske čete su bile ispremiješane, od napola djece od 17 godina i staraca preko 60 godina, naročito kod bosanskih pukovnija.

Organizirane bijahu već od početka rata i tzv. javne kuće (bordeli), koje su "katkada u ratu napola podivljalog čovjeka vraćale trenutačno toplini života. Neposredno iza fronte uredili su se tzv. "Geldpuffe" (vojni bordeli), katkada i pokretni, za koje su se na nekim mjestima posjetiocima izdavale čak i karte, kako bi se sprečavali repovi i nered."¹¹² No takva mjesta bijahu i izvori spolnih bolesti i teških zaraznih epidemija, za koje su se morale organizirati posebne karantene i bolnice.

Približavao se kraj Prvom svjetskom ratu i hrvatski i bosanskohercegovački vojnici su se vraćali kući. "Brojni zarobljenici vraćaju se s istočne fronte te stigoše do Budimpešte, te ih ima na hiljade. Svi su odjeveni u rusko vojničko odijelo, neki sa kozačkim kapama. Na upit od kuda su poticali. Čuju se poklici: iz Rusije - iz Sibirije - Azije."¹¹³ Ali i dalje je tokom 1918. godine glavnina bosanskohercegovačkih i hrvatskih vojnika vodila žestoke borbe na talijanskom frontu, posebno oko Soče i Piave.

Krajem ožujka 1918. godine su pristigle s istočnog bojišta u Osijek i ugarske čete sa zapovjednikom pukovnikom Fertöszentmiklosijem, a na pitanje gradskog načelnika da li je istina da je ista pukovnija došla u grad radi rekvizicije, pukovnik je odgovorio da su došli radi odmora i oporavka od stalnog ratovanja na istočnom bojištu.¹¹⁴

Dezerterstva su učestala, te je prijeki sud uveden za "zločin bjegunstva" te se napominje da će svi oni koji učine "zločin bjegunstva" biti od prijekog suda kažnjeni smrću "ustreljenjem".¹¹⁵ Određeni su posebni rigorozni postupci prema onim vojnicima koji su zarobljeni na frontovima i vraćaju se kući a tretirani su od ratnog ministarstva kao veleizdajnici. Lokalne vlasti su trebale preuzeti iste "veleizdajnike" i podvrći ih kaznenom postupku i kažnjavanju,¹¹⁶ a građanske garde, kao u Sarajevu, Osijeku i Tuzli, zbog učestalih vojnih dezerterstva i čestih krađa građana, imale su ionako puno posla u održavanju

112/ Josip HORVAT, Prvi svjetski rat, Zagreb, 1967., str. 508.

113/ Vraćaju se zarobljenici, H. O., br. 51., 2. III. 1918., str. 5.

114/ Mađarske čete u Osijeku, H. O., br. 73., 29. III. 1918., str. 2.

115/ Prijeki sud, H. O., br. 86., 16. IV. 1918., str. 2. (Zakon proglašen 9. III. 1918. i reguliran člankom 183.)

116/ Postupak sa veleizdajnicima, kad se vrate iz zarobljeništva, H. O., br. 104., 7. V. 1918., str. 2.

javnog reda i mira u gradovima.¹¹⁷

Novine su često napominjale kako je ne tako davno, kao i danas, bilo mnogo razbojnika, koji su po "drumovima" pljačkali i provodili dane u šumi (u zemunicama) ili kod svojih jataka. Osim ovih hajduka, postojali su i "lihvari živežnim namirnicama i svim životnim potrepsinama te razni zakutni trgovci i špekulanti iza kulisa".¹¹⁸

Iako je s Rusijom sklopljen mir, ruski zarobljenici u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj i Slavoniji nisu oslobođeni, jer kako se napominje, "haška konvencija ne zahtijeva da se ratni zarobljenici kod sklopljena mira puste na slobodu, nego samo da se po mogućnosti što prije otprave kući. Do tada ratni zarobljenici moraju raditi kod zatečenog poslodavca, dok županijsko povjerenstvo za zarobljenike ne odluči drugačije".¹¹⁹

Uskoro je u Zagrebu 19. oktobra Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba izdalo Objavu, kojom se tražilo ujedinjenje cjelokupnog naroda Slovenaca, Hrvata i Srba u novoj, jedinstvenoj i potpuno suverenoj državi. Tad je donesen i Pravilnik "Narodnog vijeća" SHS.¹²⁰

Isti dan osječke novine, kao i novine u Sarajevu, Mostaru i Tuzli, ne izjašnjavaju se o Objavi SHS, već donose samo napise o problemima ukonačivanja vojske u vojarnama, o problemu španjolske groznice koja već mjesec dana "potresa" gradove.¹²¹ Sutradan su u gradovima, kao u Osijeku, izvještene zastave po kućama, na zgradi trgovačke obrtničke komore, hotelu Royal i Central te na još nekoliko zgrada.¹²² Prenijet je banov stav o najnovijim događajima a u kojem je naglašeno da narod treba sačuvati disciplinu i javni red i mir, da on shvaća patriotske osjećaje ali da se državnopravni odnošaji ne mogu riješiti na prečac.¹²³ Slično kao u Osijeku, ponijeli su se i drugi gradovi, a 22. oktobar 1918. godine je protekao mirno, a tek navečer istoga dana, skupila se povorka koja je ponijela dvije manje hrvatske i jednu veliku srpsku zastavu, pjevajući rodoljubne pjesme i kličući jugoslavenskoj državi, Wilsonu, Narodnom vijeću, pohodeći najznačajnije gradske, a pred domobranskom vojarnom gornjega grada pridružila im se djelomično i vojska.¹²⁴

117/ Osječka građanska garda, H. O., br. 112., 16. V. 1918., str. 3.

118/ Razbojnici, H. O., br. 116., 23.V. 1918., str. 1.

...kao Udmanić, Rozsa Sandor, Bubreg, Brkanić, Sobri Jozsi, Romanić i drugi...

119/ Novi propisi za ruske zarobljenike, H. O., br. 89., 18. IV. 1918., str. 2

120/ Objava Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, H. O., br. 239., 21. X. 1918., str. 1-2.

121/ Gradske vijesti, H. O., br. 239., 21. X. 1918., str. 4.

122/ Dojam objave Narodnog vijeća i Wilsonova odgovora u Osijeku, H. O., br. 249., 22. X. 1918., str.3.

123/ Banova odredba o manifestacijama, H. O., br. 241., 23. X. 1918., str. 3.

124/ Sinoćnje manifestacije, H. O., br. 241., 23. X. 1918., str. 3.

Održane su po gradovima svečane sjednice gradskog zastupstva na kojima su uglavnom načelnici pročitali Objavu Narodnog Vijeća SHS, te izricali prijedloge: "da gradska zastupstva pozdravljaju osnutak Narodnog vijeća, usvajaju sve temeljne točke u objavi N. V. od 19. oktobra, naročito narodno načelo samoopredjeljenja ujedinjenja cjelokupnog našeg naroda u jednu jedinstvenu potpunu suverenu državu uređenu na načelima političke ekonomske demokracije...". Prijedlozi su uglavnom jednoglasno uz burno pljeskanje odobravani uz uzvike "Živjela sloboda, bratstvo i jednakost svih naroda! Živila država Jugoslavena, Slovenaca, Hrvata i Srba! Živjelo patriotsko građanstvo grada!" Prema Objavi Narodnog vijeća odlučivalo se o osnutku mjesnih odbora Narodnog vijeća. Nakon izbora isti mjesni odbori N. V. izdali su proglose te svoje konstituiranje N. V. javili u Zagreb,¹²⁵ a zatim su pozvali građane proglasom 26. oktobra na suzdržanost i mir, naslovom: "Narode! Vojnici!" Nakon toga je Narodno Vijeće naredbom od 29. X. "odredilo prijeki sud za zločinstvo za sva područja",¹²⁶ a postavljeni su i novi zapovjednici "narodne vojske".

Konačno su i ruski zarobljenici naredbom vojnog zapovjedništva u Požunu od 7. oktobra 1918. (br.100434) iz bosanskih i hrvatskih gradova 30. oktobra poslani kući.¹²⁷

Kako je red i mir na cijelom prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine bio narušen, učestalim pljačkama i ubojstvima, s nemoćnim redarstvom u sprječavanju istih pojava, Vlada N. V. je imenovala povjerenike, koji su dobili civilnu i vojnu vlast. Kako je zeleni kader postao prava prijatna miru, od sudbenog stola su bili sastavljeni prijeki sudovi.

U gradovima su se početkom novembra na ulicama mogli vidjeti najviše oružani članovi "Narodne straže" sa narodnim, odnosno crvenim znacima, a ubrzo je "Narodna straža" dobila nove bijele vrpce s napisima narodne straže.

Srpska konjica (50 vojnika) je 12. novembra iz pravca Dalja u Osijek stigla željeznicom, a sutradan je došlo još 550 vojnika, 10 časnika i 150 konja, koje su na kolodvoru dočekali članovi Mjesnog odbora N. V. na čelu s Vasom Muačevićem.¹²⁸

Isto tako su srpski vojnici preko Drine ulazili u bosanskohercegovačke gradove, prije svih u Tuzlu, Sarajevo i Mostar.

Neredi su se stalno pojačavali¹²⁹ da se "na Božić, zbog nestašice svjetla i straha od pljačkanja, nisu održale polnočke u cijeloj županiji 1917. i 1918. godine," kao što se nisu sigurno mogli obavljati muslimanski vjerski blagdani.

125/ Mjesni odbor "Narodnog Vijeća" u Osijeku, H. O., br. 245., 27. X. 1918., str. 4.

126/ Prijeki sud za županiju virovitičku, H. O., br. 249., 31. X. 1918., str. 1.

127/ Otprema ruskih zarobljenika, Jug., br. 185., 17. X. 1918., str. 3.

128/ Srpska konjica u Osijeku, H. O., br. 262./263., 13./14. XI. 1918., str. 2.

129/ Položaj u Našicama, Jug, br. 206., 7. XI. 1918., str. 3.

Lokalni poglavari su u sporazumu sa Narodnim vijećem i zapovjedništvima kraljevskih srpskih četa odredili: da svatko ima u roku od 24 sata predati vojničko oružje najbližem kotarskom odboru. Prema istoj odredbi raspuštene su "Crvene" i "Bijele" garde po gradovima, pa imade nade, kako se u naredbi napominjalo, da će puškaranje u gradovima valjda prestati, jer su upravo neki od tih "gardista" igrajući se oružjem i u po bijela dana puškarali...¹³⁰

Kada su se u Osijek nakon jednomjesečnih putovanja sa bojišta vratile domobranske pukovnije iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, priređeni su im dočeci od strane gradskih načelnika i postajnih vojnih zapovjednika. Tom prilikom su im održani govori s naglaskom "kako su oni sada narodna vojska" te da se trebaju pokoravati Narodnom vijeću kao vrhovnoj vlasti.¹³¹ Neki su organi vlasti, kao u Osijeku, hvalospjevom dočekali srpske vojnike. Tako je u ime mjesnog odbora Narodnog vijeća u Osijeku dr. Štefanović u proglasu Osječanima hvalospjevom pisao o junačkoj srpskoj drinskoj diviziji, koja će "osloboditi naše krajeve".¹³²

Hrvatski i bosanskohercegovački vojnici svojih bivših pukovnija, koji su prošli srpsko, istočno i talijansko bojište, razoružani su, a u gradovima su održane u decembru 1918. godine svečane sjednice gradskih zastupstva na kojima se konstatiralo kako su gradovi i zemlje Hrvatske i Bosne i Hercegovine ušle u sastav nove države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.¹³³

Doc.dr.sc.Ivan BALTA

ZABILJEŠKE O HRVATSKIM I BOSANSKOHERCEGOVAČKIM VOJNIM JEDINICAMA U PRVOM SVJETSKOM RATU

Zaključak

Zabilješke o bosanskohercegovačkim i hrvatskim vojnim jedinicama u Prvom svjetskom ratu su rezultat arhivskog, muzejskog i literarnog istraživanja građe, a o kojoj je donedavno malo istraživano i pisano, kako u Hrvatskoj, tako i Bosni i Hercegovini.

Vojne jedinice iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske u Prvom svjetskom ratu su se nalazile u okviru raznih većih austrougarskih formacija, a bile su okupljene u tri vojna zbora: hrvatsko-slavonski XIII. zbor, bosanski XV. zbor

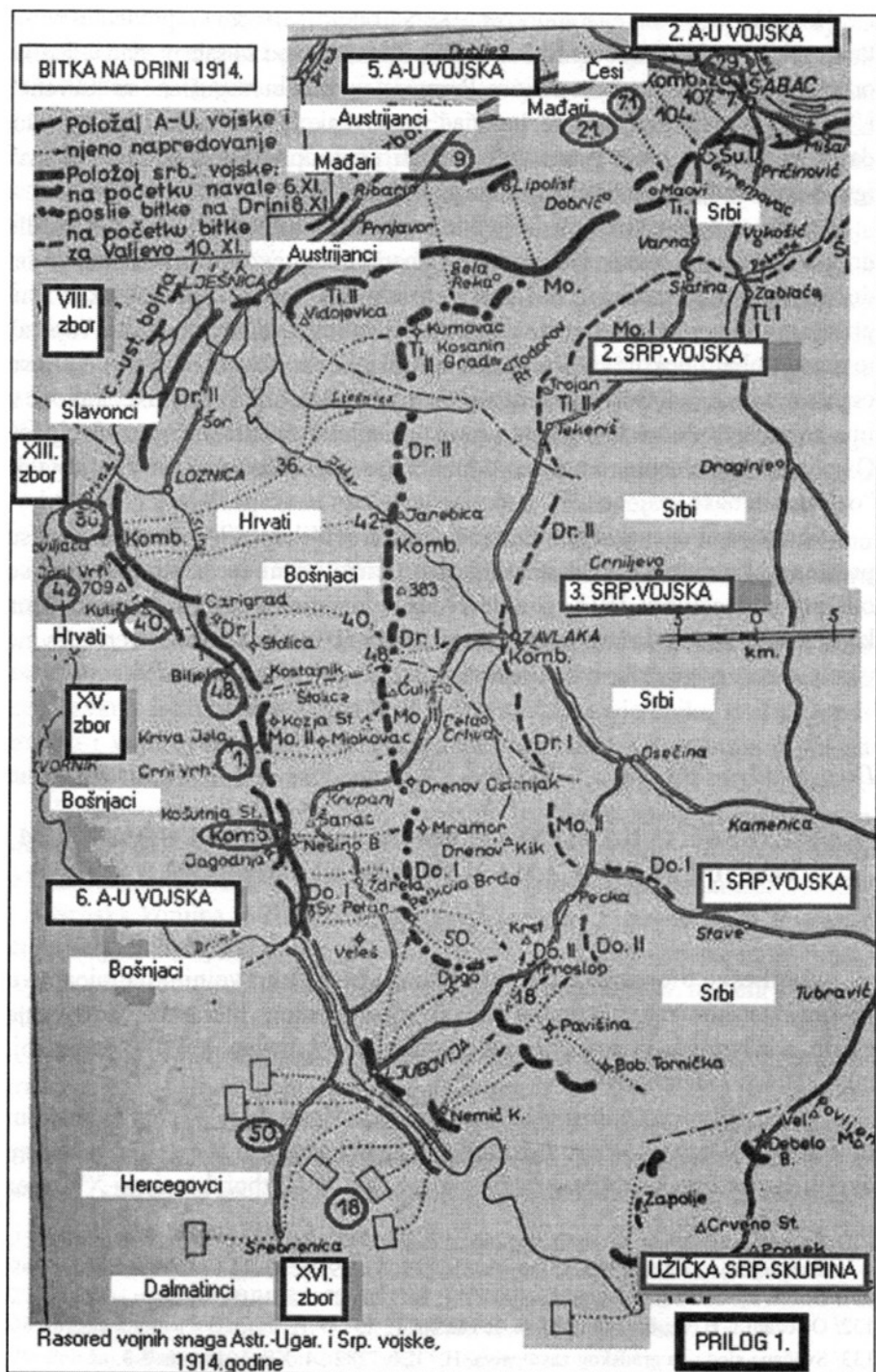
130/ Raspust narodnih gardi, H. O., br. 266., 17. XI. 1918., str. 4.

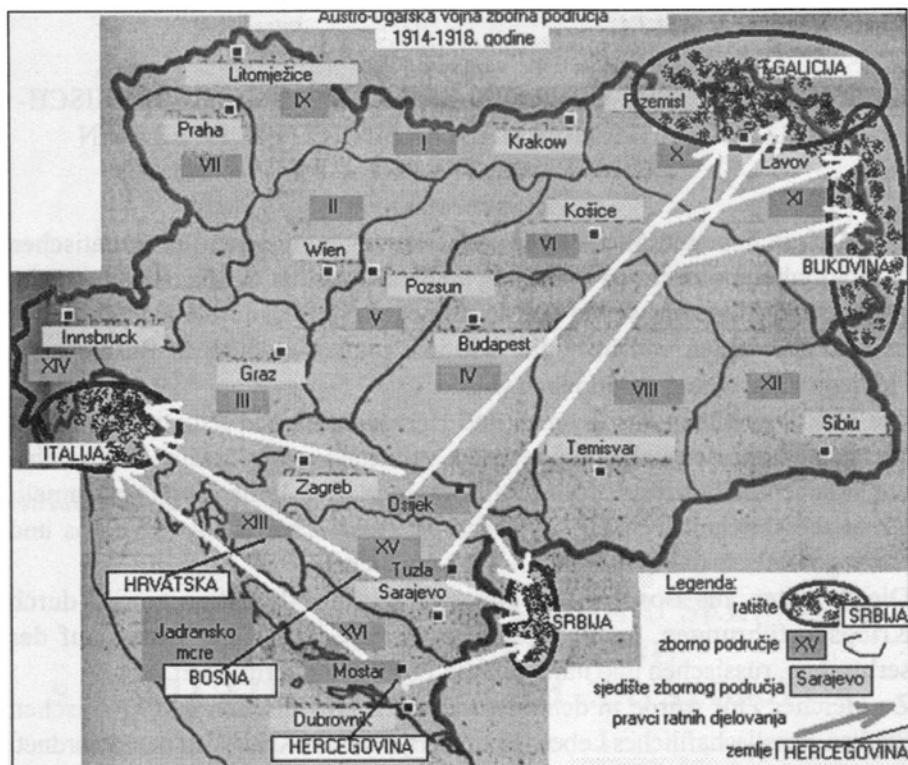
Raspuštanje narodnih straža, Jug, br. 216., 17. XI. 1918., str. 4.

131/ Doček 28. domobranske pukovnije, H. O., br. 270., 22. XI. 1918., str. 1.

132/ Osječani!, H. O., br. 276., 28. XI. 1918., str. 1.

133/ Svečana sjednica gradskog zastupstva, H. O., br. 282., 4. XII. 1918., str. 2-3.

i hercegovačko-dalmatinski XVI. zbor. Vojnici iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske prolazili su ratna iskušenja, pronijeli ratnu slavu i bili desetkovani na srpskom, ruskom i talijanskom ratištu.

U isto vrijeme u bosanskim i hrvatskim gradovima i mjestima bio je organiziran društveni život, podređen ratnim okolnostima. Bijahu organizirane prihvatne bolnice za ranjenike s fronta, a za javni red i mir nerijetko su organizirane građanske straže. Aprovizacije, ratni zajmovi, socijalna davanja, Crveni križ, prihvatne bolnice, novačenja za vojsku, bile su najčešće teme gradskih, kotarskih i županijskih skupština i njihovih uprava bosanskih i hrvatskih gradova u vremenu Prvog svjetskog rata.

Dezerterstva vojnika sa frontova, nestašice hrane, pojave epidemičnih bolesti, rezultat su građanske iscrpljenosti, kako na frontovima tako i u pozadini fronta. Na kraju je 1918. godine, propašću Austro-Ugarske i Države SHS, i Bosna i Hercegovina ušla u sastav novostvorene Kraljevine SHS, u kojem je odlučnu politiku imala Srbija, donedavni neprijatelj naroda Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

AUFZEICHNUNGEN ÜBER DIE KROATISCHEN UND BOSNISCH-
HERZEGOWINISCHEN MILITÄREINHEITEN IM ERSTEN
WELTKRIEG

Zusammenfassung

Die Aufzeichnungen über die bosnisch-herzegowinischen und kroatischen Militäreinheiten im ersten Weltkrieg sind das Resultat der Untersuchung der Archiv- und Museum- sowie der literarischen Stoffe, die bis neulich wenig untersucht wurden und über die, wie in Kroatien so auch in Bosnien und Herzegowina, wenig geschrieben wurde.

Die Militäreinheiten aus Bosnien und Herzegowina und Kroatien im ersten Weltkrieg befanden sich in Rahmen der verschiedenen grösseren österreichisch-ungarischen Militärformationen, und waren in drei Armeecorps gesammelt: Kroatisch-slawnischer XIII. Armeecorps, Bosnischer XV. Armeecorps und Herzegowinisch-dalmatinischer XVI. Armeecorps.

Die Soldaten aus Bosnien und Herzegowina und Kroatien gingen durch Kriegsverführungen, vollbrachten ruhmvolle Taten und waren auf der serbischen, russischen und italienischen Front stark vermindert.

Zu gleicher Zeit wurde in den bosnisch-herzegowinischen und kroatischen Städten gesellschaftliches Leben organisiert, doch der Kriegszeit untergeordnet. Es wurden die Aufnahmespitals für die Verwundeten von der Front organisiert, und zur Aufrechterhaltung von öffentlicher Ordnung nicht selten die Bürgerwachen hergestellt. Aprovisionationen, Kriegsanleihungen, soziale Leistungen, das rote Kreuz, Aufnahmespitals, Rekrutieren, waren die meisten Themen der Stadt - Bezirks- und Kantonversammlungen und ihrer Verwaltungen in den bosnisch-herzegowinischen und kroatischen Städten zur Zeit des ersten Weltkriegs.

Die Flucht der Soldaten von der Front, Nahrungsmangel, das Erscheinen von ansteckenden Krankheiten, sind das Resultat der Erschöpfung der Bürger, wie auf der Front so auch im Fronthintergrund. Endlich, 1918 nach Verfall des Österreichisch-Ungarischen Kaisertums, tritt auch Bosnien und Herzegowina zu dem neugegründeten Staat der Serben, Kroaten und Slowenen (SHS) zu, in dem die entscheidende politische Rolle Serbien hatte, bis neulich der Feind der Völker von BiH und Kroatien.

Astrida BUGARSKI

ORGANIZACIJA STANOVANJA U SELIMA BOSNE I HERCEGOVINE S KRAJA XIX I POČETKOM XX STOLJEĆA

Organizacija stanovanja u seoskim naseljima Bosne i Hercegovine s kraja XIX. i početkom XX. stoljeća nije bila jednoobrazna. U obiteljskim naseljima nailazilo se na jedan, dva ili više objekata namijenjenih stanovanju, tj. bio je zastupljen jednozgradni i višezgradni, paviljonski tip stana.

Kada se radilo o najraširenijem, jednozgradno koncipiranom stanu, koji je bio svojstven u različitom omjeru stanovnicima sve tri bosanskohercegovačke etničke zajednice, u obiteljskom se naselju nalazila samo jedna stambena zgrada - kuća. Kao jedini stambeni objekt u obiteljskom naselju, ona je u posljednjim desetljećima XIX. i prvim desetljećima XX. stoljeća bila jednoprostoran, češće višeprostoran objekt koji se, osim u prizemnom i polukatnom obliku, pojavljivao i u obliku zgrade s potkrovnom stambenom prostorijom (čardakom), te u obliku centralnobosanskog, gornjohercegovačkog i krajiškog tipa. Neovisno od stepena razvijenosti, u jednozgradno organiziranom stanu kuća je najčešće imala polustambenu - polugospodarsku funkciju. To znači da je ona, osim što je bila obiteljski stan, korištena kao ostava za zalihe hrane, a jedan njen dio u brojnim slučajevima i kao staja za cjelokupan stočni fond kućanstva ili samo jedan njegov dio. Za stoku je najčešće korišten podrumski prostor polukatne ili katne kuće. Bilo je i slučajeva držanja stoke u jednoprostornim ili provizorno

pregrađenim kućama bez podruma, tj. prizemnicama.¹ Dok je u bošnjačko-muslimanskim kućanstvima najsklonijim jednozgradnom stanovanju kuća najčešće bila spavaonica svim ukućanima, u kućanstvima hrvatskog i srpskog stanovništva ona to često nije bila i kad nisu postojali pomoćni stambeni objekti. Razlog za noćenje nekih ukućana izvan kuće kod ovih kućanstava nije bila pretjerana stješnjenost, što je istini za volju znala vladati u njoj, već nadasve potreba da neko od muškaraca iz bezbjednosnih razloga noći uz stoku, bilo da je stoka boravila na otvorenom ili u zasebnoj, namjenski podignutoj zgradi.

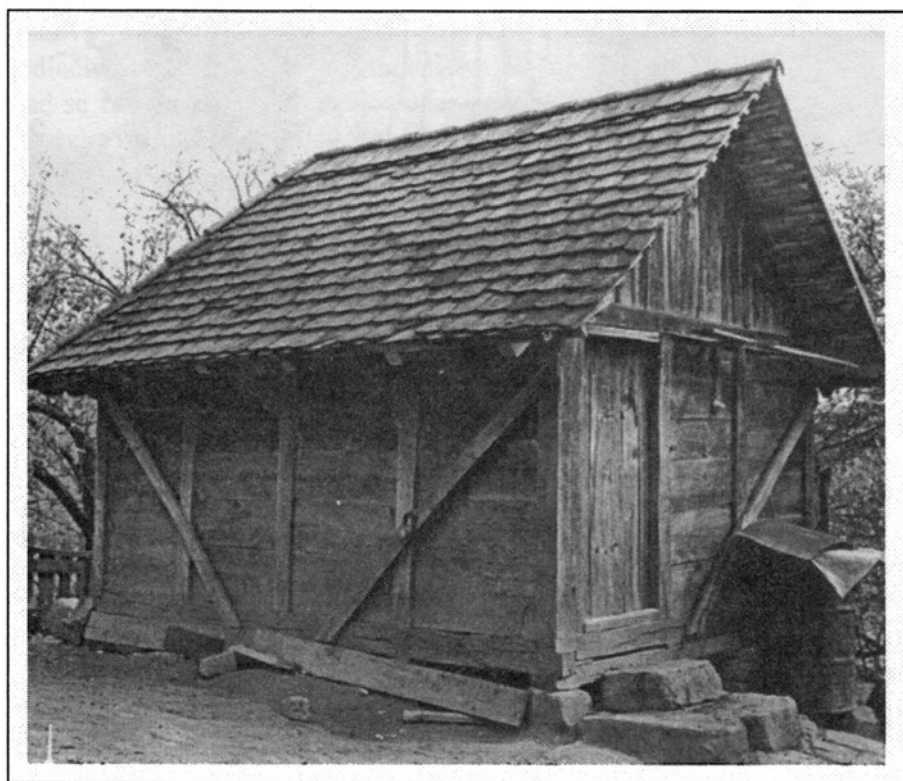
Kuća sa sobom (č a r d a k o m) u potkrovlju, Ilovice, okolica Trnova

Na nastanak paviljonski organiziranog stana utjecali su vladajući društveno-ekonomski odnosi, te različito nasljeđe, sklonosti i shvatanja multikonfesionalnog i multinacionalnog bosanskohercegovačkog stanovništva. Kada je riječ o paviljonskom stanu s kraja XIX. i početkom XX. stoljeća, on je u principu uvijek bio kompleks koji je sadržavao glavnu stambenu zgradu -

^{1/} Tako Karanović, istraživač narodnog života i kulture Pounja, navodi da je početkom XX. stoljeća u kućama "potleušicama" pravoslavnog stanovništva Pounja bila "redovna krava, a na panti horoz" (Karanović, 1926, 304).

kuću i uz nju jednu ili više pomoćnih stambenih ili stambeno-gospodarskih zgrada različite namjene. Ovom prilikom spomenućemo tri, za naše ruralne prostore karakteristične varijante paviljanskog stana formirane od pomoćnih stambenih zgrada različite namjene. Građom i izgledom pomoćne stambene zgrade, kao i glavna stambena zgrada, razlikovale su se od regije do regije.

Jednu varijantu paviljanskog stana svojstvenu mnogočlanim obiteljskim zadrugama s više bračnih parova, a posebno onim imućnim, činio je stambeni kompleks u kome glavnu stambenu zgradu - kuću, u kojoj se okupljala cijela obitelj, prati jedna ili više pomoćnih stambenih ili stambeno-gospodarskih zgrada. U pomoćnom pratećem objektu, zvanom *k i l j e r, k i j e r, z g r a d a, k o l i b a* ili */h/ u d ž e r a*, noćivao je i obično držao lični tekstil jedan mlađi bračni par. Uz roditelje u istom objektu znala su noćivati i malodobna djeca.

K i j e r, Višnjik, okolica Dervente

U onim prostranijim višeprostornim pomoćnim objektima moglo je biti pohranjeno i žito, te neke druge namirnice u vlasništvu cijele obitelji. Broj pomoćnih stambenih objekata u ovako koncipiranom paviljanskom stanu

zavasio je od ekonomske moći kućanstva, te i broja mladih bračnih parova u zadruzi. Iz literature je, primjerice, poznato da je zadruga Marka Đukića iz Donjeg Ratkova na Zmijenju, koja je 1924. godine imala 56 članova s 11 mladih bračnih parova, oko kuće imala 11 z g r a d a za noćenje tih zadrugara (Karanović, 1929, 64). Osim zasebnih zgrada za svaki bračni par ponaosob u Pounju i nekim drugim krajevima zapadne i sjeverne Bosne bilo je i zgrada u kojima su pod jednim krovom u zasebnim prostorijama noćivali svi mladi bračni parovi jednog kućanstva (Karanović, 1926, 303-304).

Z g r a d a, Stričići, Zmijanje

Stanu oblika stambenog kompleksa u kome su oko glavne stambene zgrade bili pomoćni objekti za noćenje mladih bračnih parova u Bosni i Hercegovini na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće najprivrženije je ostalo srpsko stanovništvo Bosanske krajine. Na istu opciju stana nailazilo se kod srpskog stanovništva

mjestimice i u nekim drugim bosanskohercegovačkim krajevima, kao npr. u sjevernoj i istočnoj Bosni, te jugoistočnoj Hercegovini. Što se tiče jugoistočne Hercegovine, mora se naglasiti da nije poznato da je tu kuću pratilo više od jedne pomoćne stambene ili stambeno-gospodarske zgrade namijenjene noćivanju. Zgrada u kojoj je znao noćivati mlađi bračni par u okolici Trebinja, zvana p o l a č a, razlikovala se od bosanske zgrade iste namjene, osim građom i izgledom, time što je u njoj loženo na otvorenom ognjištu (Đurić-Kozić, 1903, 1144). Na podvrstu prvospomenute varijante paviljonskog stana nailazilo se i kod kućanstava Popova polja. Kod njih se uz tzv. s t o j a ć u k u ć u, tj. jednodostupnu stambenu zgradu s otvorenim ognjištem, nalazila zasebno podignuta tzv. s p r e m a ć a k u ć a, koja, osim što je korištena kao ostava za vino, korištena i za noćenje ukućana (Filipović, Mićević, 1959, 99-100).

Za oblik stana sa zasebno izgrađenim zgradama za noćivanje bračnih parova hrvatsko se stanovništvo potkraj XIX. i prvim desetljećima XX. stoljeća odlučivalo rjeđe od srpskog stanovništva. Bošnjačko-muslimanski živalj, pak, tad se za ovakav oblik paviljonskog stana opredjeljivalo samo u iznimnim slučajevima. Ovo stanovništvo, živeći u nevelikim obiteljskim zajednicama, bilo je tradicionalno opredijeljeno za jednozgradni oblik stana ili za druge varijante paviljonskog stana. Neravnomjerna opredjeljenost bosansko-hercegovačkih stanovnika za ovu varijantu paviljonskog stana bila je u tijesnoj vezi s nasljeđenim kmetskim odnosima i aktuelnim poreskim sistemom. S jedne strane, vlasnicima zemljišnih posjeda kao radna snaga više su odgovarale mnogočlane zadružne kmetske obitelji od inokosnih radi veće mogućnosti uspješnog obavljanja poslova na imanju. S druge strane, kmetovima je bilo rentabilnije živjeti u mnogočlanim obiteljskim zajednicama jer na visinu poreza zvanog "dimarina", koji je plaćan na kuću, nije utjecao broj ukućana, kao ni broj sporednih stambenih zgrada oko nje. Upravo stoga što je iz redova srpskog stanovništva bio regrutovan najveći broj kmetova², to je ovaj dio populacije češće od drugih živio u mnogočlanim obiteljskim zadrugama i bio orijentiran na paviljonski tip stana s pomoćnim zgradama za noćenje, koji je kod ekonomski snažnijih vremenom narastao proporcionalno širenju obitelji, odnosno umnožavanju broja bračnih parova, izgradnjom novih paviljona. Kada je zavladao proces raspadanja obiteljskih zadruga, paviljonski stan s pomoćnim zgradama namijenjenim noćenju bračnih parova još uvijek je bio poželjan jer je omogućavao lakšu diobu zadruga. Naime, pomoćnu zgradu, posebno onu izgrađenu po ugledu na dvodostupnu kuću, mogla je osamostaljena obitelj u prvo vrijeme po napuštanju zadruga koristiti kao kuću, tj. glavni stambeni

---

2/ Prema popisu stanovništva iz 1910. godine u kategoriji kmetova bilo je: 73,92 % pravoslavnih, 21,49 % katolika i 4,58 % muslimana (Hadžibegović, Imamović, 1995, 175).

objekt. U oblasti rasprostranjenja brvnare nije bila rijetkost da se takav objekt prenese na novu lokaciju i na njoj privremeno koristi kao jezgro oko kojeg će se razviti novo obiteljsko naselje.

Kod bošnjačko-muslimanskog stanovništva koje se, kako je već naglašeno, u ruralnim uvjetima u većini opredjeljivalo na jednozgradno stanovanje i stoga češće od pripadnika ostalih bosanskohercegovačkih etničkih zajednica posjedovalo razvijeniji oblik kuće, nailazilo se također na neke varijante paviljonskog stana. Najčešće je to bio dvozgradni stan u kojem je pomoćni stambeni objekt jedno vrijeme u godini ili cijelu godinu imao funkciju kuhinje. Kako u srednjoj i sjevernoj Bosni, tako i u Hercegovini kod ove komponente stanovništva susretana je omanja pomoćna stambena zgrada s otvorenim ognjištem zvana *m u t v a k*, */h/ u d ž e r a*, *k o l i b a*, koja je osim kuhinje

Katunica centralnobosanskog tipa sa u d ž e r o m, Medida, okol. Gradačca

mogla biti radionica za preradu mlijeka, priručna ostava, te pokatkad i spavaonica za nekog od ukućana. Pojava posebno izgrađenog objekta s funkcijom kuhinje u bošnjačko-muslimanskom obiteljskom naselju bila je na prvom mjestu izraz nastojanja materijalno bolje stojećih kućanstava da si

stanovanje u glavnom stambenom objektu učine što komfornijim. Zavisno od toga da li je glavna stambena zgrada sadržavala otvoreno ognjište, odnosno da li je imala prostor s funkcijom kuhinje ili ne, pomoćna stambena zgrada s otvorenim ognjištem u funkciji kuhinje u nekim bošnjačko-muslimanskim kućanstvima korištena je cijele godine, a u nekim samo tokom ljetnog perioda.

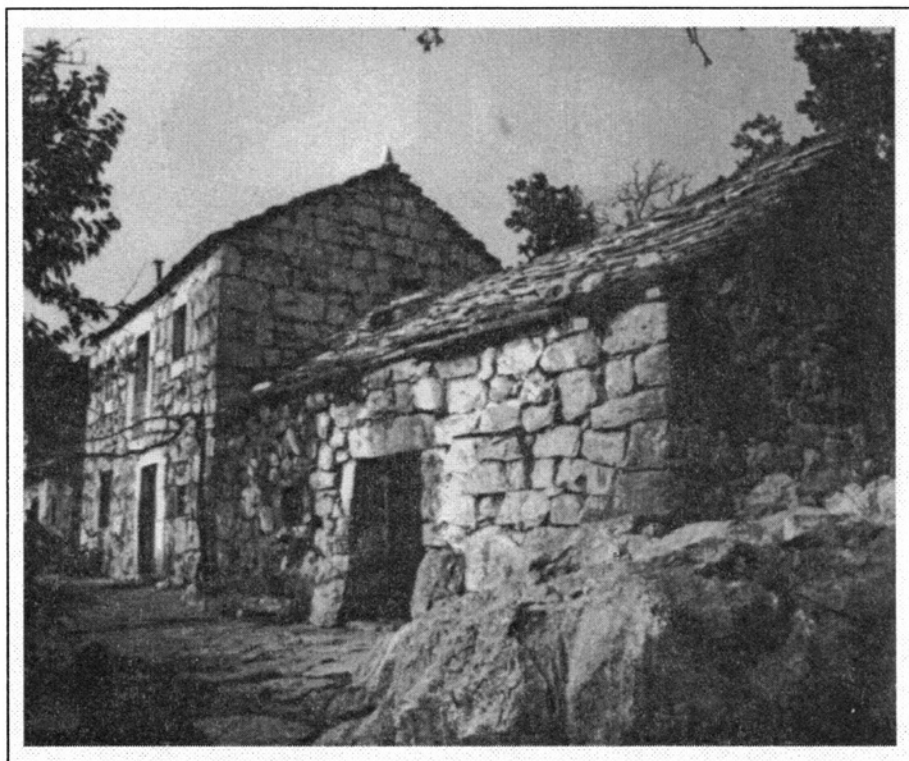

U d ž e r a, Medida, okolica Gradačca

Kada se zasebna zgrada s otvorenim ognjištem zvana, k o l i b a ili m l j e k a r, pojavljivala kod hrvatskih i srpskih kućanstava, ona je pretežito bila radionica za preradu mlijeka. Ponekad se u njoj, kao u selima Sarajevskog polja, nalazio k r e v e t na kojem bi ljeti spavala m a j a sa svojom djecom (Trifković, 1908, 45). Koliba srpskog stanovništva iz Samobora kod Gacka, koja je ljeti služila kao radionica za preradu mlijeka a zimi bila ostava za alat i oruđa, također je znala imati stambenu funkciju ljeti kada je korištena kao ljetna kuhinja (Slijepčević, 1969, 92).

Ne tako čestu zasebnu varijantu dvozgradnog stana, koja je u niskom procentu susretana kod materijalno bolje stojećeg stanovništva svih etničkih zajednica, predstavljao je kompleks u kome se uz stambenu zgradu pojavljivala zgrada prevashodno namijenjena boravku gostiju. Za tu potrebu neki su imali

tek nevelik objekt elementarne prostorne razvijenosti najčešće nazivan b a š k a l u k o m. U okolici Trebinja zasebna prizemna jednodostorna gostinjska zgrada nazivana p o l a č o m bila je višenamjenski objekt, a korištena je i za noćenje mladog bračnog para, te uz to i kao ostava (Đurić - Kozić, 1903, 1144). Imućna kućanstva kao gostinski objekt znala su posjedovati i polukatnicu i katnicu s uređajem za loženje koje su u nekim slučajevima bile solidnije građene od same kuće. Tako su neka hrvatska i srpska kućanstva donje Hercegovine potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća za tu namjenu uz jednodostornu prizemnicu s otvorenim ognjištem podizala dvoetažni objekt, zvan č a r d a k , k u ć a n a t a v a n. Prizemlje ovog objekta imalo je funkciju ostave, a kat je, osim što je služio primanju i smještaju gostiju, bio i prostor

Čardak s jednodostornom kućom s otvorenim ognjištem, Prapatnica, okolica Hutova

namijenjen blagdanskim i drugim obiteljskim skupovima, te povremeno i radionica za obavljanje nekih poslova. Vremenom se katnica te namjene izgrađena uz jednodostornu kuću s otvorenim ognjištem prostorno razvila, te je preuzela i druge funkcije, npr. jedna je prostorija postala obiteljska

spavaonica, druga ostava i sl. U osvit XX. stoljeća pojedine su srpske obitelji u Pounju imale za gostinsku kuću čardak s drugačije iskorištenim prostorom nego u čardaku donje Hercegovine kad se on pojavljivao kao gostinski objekt. U njihovim, također, višenamjenskim čardacima izgrađenim po uzoru na čardake susjeda islamske vjeroispovijesti, prizemni prostor bio je namijenjen noćenju mladog bračnog para, dok je soba u katnoj etaži imala funkciju gostinske prostorije (Karanović, 1926, 320). Mada je bošnjačko-muslimansko ruralno stanovništvo u globalu jedno vrijeme imalo povoljniji društveno-ekonomski status od ostalog ruralnog stanovništva, ono na prelazu iz XIX. u XX. stoljeće nije raspolagalo s više pomoćnih stambenih objekata namijenjenih boravku gostiju od drugih, jer je ono u prostorno razvijenim kućama već imalo prostoriju predviđenu za boravak gostiju.

LITERATURA:

- ĐURIĆ - KOZIĆ, Obren (1903): *Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini*, Srpski etnografski zbornik, V, *Naselja i poreklo stanovništva*, II, Beograd, 1105-1292.
- FILIPOVIĆ, Milenko, MIĆEVIĆ, Ljubo (1959): *Popovo u Hercegovini*, Djela, knj. XV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 11, Sarajevo.
- HADŽIBEGOVIĆ, Iljas, IMAMOVIĆ, Mustafa (1995): *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918), Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 173-236.
- KARANOVIĆ, Milan (1926): *Pounje u Bosanskoj Krajini*, Iz 35 knj. Etnografskog zbornika Srpske Kraljevske Akademije u Beogradu, "Naselja", knj. 20., Beograd.
- KARANOVIĆ, Milan (1929): *Nekolike velike porodične zadruge u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.
- SLIJEPČEVIĆ, Miloš (1969): *Samobor, selo u gornjoj Hercegovini*, Građa XV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- TRIFKOVIĆ, Stjepo (1908): *Sarajevska okolina i Sarajevsko Polje*, Srpski etnografski zbornik, XI, *Naselja srpskih zemalja*, knj. V, Beograd, 3-309.

FOTOGRAFIJE:

1. *Kuća sa sobom (čardakom) u potkrovlju*, Ilovice, okolica Trnova
Foto: Bugarski
2. *Kijer*, Višnjik, okolica Dervente
Foto: Bugarski
3. *Zgrada*, Stričići, Zmijanje
Foto: Bugarski
4. *Katnica centralnobosanskog tipa s udžerom*, Medića, okolica Gradačca
Foto: Bugarski
5. *Udžera*, Medića, okolica Gradačca
Foto: Bugarski
6. *Čardak s jednodostornom kućom s otvorenim ognjištem*, Prapratrnica, okolica Hutova
Foto: Bugarski

Astrida BUGARSKI

ORGANIZACIJA STANOVANJA U SELIMA BOSNE I HERCEGOVINE S KRAJA XIX. I POČETKOM XX. STOLJEĆA

Z a k l j u č a k

U seoskim obiteljskim naseljima Bosne i Hercegovine s kraja XIX. i početkom XX. stoljeća susretana su dva tipa stana: jednodostadni i višezgradni, odnosno paviljonski. Jednodostadni stan činila je samo jedna stambena zgrada - k u ć a, koja je uz stambenu imala i druge funkcije. Paviljonski oblik stana pojavljivao se u više varijanti budući da su se pomoćni objekti razlikovali po namjeni. U tri karakteristične varijante uz kuću se kao pomoćni stambeni ili stambeno-gospodarski objekt pojavljivala zgrada koja je po osnovnoj namjeni bila: a) spavaonica za mladi bračni par, b) kuhinja, c) gostinska kuća. Sve pomoćne zgrade s navedenim funkcijama bile su u većoj ili manjoj mjeri i ostave i općenito višenamjenske. Od regije do regije pomoćne stambene zgrade, kao i glavna stambena zgrada, razlikovale su se građom i izgledom.

Jednodostadni i višezgradni oblik stana preplitali su se na većem dijelu bosanskohercegovačkog prostora s različitim intenzitetom. Istodobnoj egzistenciji oba oblika doprinio je u većini bosanskohercegovačkih sredina već sam neujednačen društveno-ekonomski status seljana, kao i njihov mješovit vjersko-etnički sastav. Ni u jednoj široj regiji ni jedan ni drugi oblik nisu postali

opšteprihvaćen oblik stana čak i kada se posmatra samo jedna etnička komponenta bosanskohercegovačkih stanovnika. Ipak, što se tiče rasprostranjenosti ova dva tipa stana, može se reći da se mjestimice zamjećuje određena jače naglašena sklonost stanovnika k jednom ili drugom tipu stana. Izvjesno ograničeno teritorijalno rasprostranjenje karakteriše primjerice varijantu paviljonskog stana kod koje se uz glavnu stambenu zgradu nalazi jedna ili više pomoćnih zgrada namijenjenih noćivanju mlađih bračnih parova. Uočljivo je da ova varijanta u prvim desetljećima XX. stoljeća nije bila zastupljena u centralnoj Bosni.

Astrida BUGARSKI

DAS ORGANISIEREN DES WOHNENS IN DEN DÖRFERN
VON BOSNIEN UND HERZEGOWINA
ENDE DES XIX UND ANFANG DES XX JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

In den ländlichen Familiensiedlungen von Bosnien und Herzegowina, Ende des XIX. und Anfang des XX. Jahrhunderts, waren zwei Wohnungstypen vorhanden: Einhaus- und Mehrhauswohnung, bzw. pavillonsartige Wohnung. Der erste Typ war nur ein Gebäude-Haus, das ausser Wohn- noch andere Funktionen hatte. Der zweite Typ erschien in mehreren Varianten, da sich die Begleitobjekte je nach ihrem Zweck unterschieden. In drei charakteristischen Varianten erschien neben dem Hauptgebäude als Hilfswohnobjekt oder das wohnwirtschaftliche Objekt ein Gebäude, das nach seinem Zweck war: a) Schlafräum für junges Ehepaar, b) Küchenraum, c) Gäsetzimmer. Alle Nebengebäude mit angeführten Funktionen waren mehr oder weniger auch Vorratskammer und allgemein mehrzweckig. Von einer Region aus bis zur anderen zeigten die Nebenwohnhäuser, auch das Hauptwohnhaus, Unterschiede in der Bauweise und im Aussehen.

Die beiden Wohnungstypen verflochten sich auf dem grössten Teil des bosnisch-herzegowinischen Raums, und zwar mit verschiedener Intensität. Dem gleichzeitigen Bestehen beider Wohnungstypen gab seinen Beitrag auch der ungleiche gesellschaftlich-wirtschaftlicher Status der Landsleute in den meisten bosnisch-herzegowinischen Mitten, wie auch ihre gemischte religiös-ethnische Zusammensetzung. In keiner weiteren Region wurde weder die eine oder die

andere zur allgemein aufgenommenen Wohnungsform, sogar wenn nur eine ethnische Komponente der bosnischen Bewohner beobachtet wird. Doch, betreffend der Ausbreitung von diesen zwei Wohnungstypen, kann man sagen, dass stellenweise die bestimmte stärker betonte Neigung der Bewohner zur einer oder der anderen Wohnungsform wahrgenommen wird. Die gewisse begrenzte territoriale Ausbreitung charakterisiert z.B die Variante der Pavillonsform der Wohnung, wo neben dem Hauptwohnhaus noch ein oder mehrere Nebenhäuser stehen, die zum Schlafen der jungen Ehepaare dienen. Es fällt auf, dass diese Wohnvariante in den ersten Dezenien des XX Jh. in Zentralbosnien nicht vertreten wurde.

Dr. Safet BANDŽOVIĆ

BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUHADŽIRI U MAKEDONIJI (1878-1912)

Periodizacija u historiji do Berlinskog kongresa 1878. i poslije toga učinila je ovaj skup višestrukim međašem.¹ Odlukama Berlinskog kongresa Osmansko carstvo je praktično prestalo igrati ulogu značajne evropske sile.² Njegovim rješenjima u velikoj mjeri su legalizirana izvršena etnička čišćenja od muslimanskog stanovništva različitog etničkog porijekla.³ Ratovi balkanskih hrišćana na Balkanu za neovisnost bili su koncipirani i vođeni prije da bi se izmijenila etničko-vjerska struktura nego politička mapa neke teritorije. Objekt te operacije hrišćanske "reconquiste" mahom su bili "turci" identificirani kao vlasnici materijalnih dobara, prije svega zemlje, kao i nematerijalnih dobara vezanih za status dominacije. Stvaranje autonomnih i neovisnih država na Balkanu nije značilo samo raskid sa političkom prošlošću, "nego i odbacivanje te prošlosti". Hrišćanski narodi na Balkanu sporazumijevali su se jezikom nacionalizma, dok je njihov stav prema muslimanima "ostao u domenu neizdiferenciranog diskursa između vjerskih zajednica". Religija i vjera su moćna vododjelnica velikih ljudskih kolektiva.⁴ Multietnički kolorit Balkana pokazivao se, po istraživanjima Marije Todorove, kao najveći problem, pošto je oduvijek kvario račune prostim kategorizacijama. Turci su u poređenju sa

1/ E. Z. Karal, *Osmanli Tarihi*, VIII. Cilt, Ankara 1995, 74-76; *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I, 1876-1918, prired. M. Stojković, Beograd 1998, 322-326.

2/ Opšir. J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992, 147; J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb 1979, 474; *Istorija novog veka*, knj. II, 204; Opšir. vidi: J. McCarthy, *Deat and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, New Jersey 1996.

3/ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, Documents, II, Ankara 1989, CLXXXII.

4/ D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje*, Beograd 1999, 184.

Balkanom bili posljednja grupa koja će razviti sopstveni, turski nacionalizam.⁵

Duh tradicije nacionalne netrpeljivosti prema Osmanlijama i islamu došao je do punog izražaja nakon stvaranja hrišćanskih država i osvete nad muslimanima "osmanlijskim Johom", kako su ih nazivali.⁶ Bugarski pokret za neovisnost (1876-1878) završen je progonom blizu pola miliona muslimana. Slično je bilo i u Srbiji.⁷ Stav srpske Vrhovne komande i Vlade Srbije bio je da što manje Albanaca u novoosvojenim oblastima "kod nas zastane, tim će se veća usluga otadžbini svojoj učiniti" i "koliko ko više Arnauta iseli, tim će sve veće zasluge steći za otadžbinu svoju".⁸ Iza protjerivanja muslimana nije stajala samo vjerska netrpeljivost, već i konkretni, veoma snažni socijalni i ekonomski motivi. Smatralo se da će se preostali muslimani samim gubitkom ranijih privilegija postepeno iseliti.⁹

Milioni muslimanskih izbjeglica izgubili su sve svoje u korist hrišćanskih susjeda i kretali su se prema domovini koju nikada ranije nisu vidjeli.¹⁰ Stotine

---

5/ Opšir. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd 1999. Ona je veoma kritična prema nacionalnim historiografijama na Balkanu, ustvrđujući da imaju relativno provincijalni ton i nedovoljno poznavanje historije susjeda.

6/ Balkansko nehumano držanje prema inovjericima slikovito je 1878. opisivao njemački naučnik Georg Rosen. Po njemu će Balkanac ubiti čovjeka druge vjere i narodnosti sa "izvjesnim osjećajem nevinosti kao kad kasap kolje goveće. On će zaklati inovjernog sugrađanina, a da mu ovaj nikada nije ništa na žao učinio. Pri tome neće ni u najmanjoj mjeri prestati da polaže pravo na to, da se smatra vjerski ispravnim čovjekom". Cit. prema: S. Balić, *Zaboravljeni islam*, Wien 2000, 155; B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, Documents, I, Ankara 1989, 505-517; M. Dogo, *Neka zapažanja o turskom nasleđu i seobama Muslimana*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, SANU, Beograd 1995, 311.

7/ K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001, 82.

8/ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2000, 486. Vladimir Dedijer je o progonu stanovništva iz tih krajeva pisao: "Na Berlinskom kongresu carska Rusija i Austrija su napravile sporazum da Bosna i Hercegovina bude interesna sfera Austrije i da Kneževina Srbija nema tamo šta da traži, ali su zato Kneževini Srbiji ponuđena četiri okruga na istoku. Međutim, predstavnik Osmanskog carstva na Berlinskom kongresu zahtevao je da se na ovim teritorijama koje treba da se ustupe Srbiji izvrši plebiscit, kako bi se stanovništvo odlučilo želi li da dalje ostane pod osmanlijskom vlašću. Čim se saznalo o ovom predlogu, vlada Kneževine Srbije hitno je naredila svojoj vojnoj komandi da nekoliko divizija razvije u lanac, naročito u Toplici i prebaci sve albansko stanovništvo, dajući tim ljudima samo petnaest minuta da povedu stoku i uzmu najnužnije stvari" - nav. prema: V. Dedijer - A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo 1990, XIX.

9/ V. Degan, *Međunarodno uređenje položaja Muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*, Prilozi, god. VIII, br. 8, Sarajevo 1972, 69.

10/ Opšir. S. Bandžović, *Muhadžirska bespuća na Balkanu krajem XIX stoljeća*, Takvim, Mešihat Islamske zajednice Sandžaka, Novi Pazar 1997, 119-147; Isti, *Balkanski muhadžirluk*, Mak, br. 15-16, Novi Pazar 1997, 126-138; Isti, *Migracioni pokreti na Balkanu (1877-1879)*,

hiljada muhadžira sa Balkana naseljeno je u unutrašnjosti Male Azije, u vilajetima centralne i zapadne Anadolije, u Izmir, Manisu, Ajdinu, Ankaru, zatim u Siriju, na Kipar, Arabiju. Prema konstataciji Bilala N. Šimšira, u svim krajevima Rumelije bilo je oko milion muhadžira.¹¹ U periodu nakon Berlinskog kongresa, Osmanska imperija, jedna od najznačajnijih civilizacija drugog milenija nove ere, bila je izložena nizu intervencija evropskih sila, miješanju u njene unutarnje poslove, "sve pod izlikom pomoći nacionalnim manjinama pod sultanovom vlašću".¹² Prema historijsko-geografskoj enciklopediji Sami Frašerića iz 1898. u Turskoj je bilo 40,545.000 stanovnika, od toga: 19,650.000 Arapa, 10,000.000 Turaka, 3,000.000 Bugara, Makedonaca i Pomaka, 1,800.000 Albanaca, 1,600.000 Bošnjaka i Srba, 1,500.000 Kurda, 1,135.000 Cincara, 950.000 Jermena, 300.000 Vlaha, 300.000 Jevreja, 150.000 Čerkeza i 150.000 Cigana. Prema vjerskoj pripadnosti bilo je 32,750.000 muslimana, 7,485.000 hrišćana i 300.000 jevreja.¹³

Historija ove višestoljetne i višenacionalne države je nerijetko interpretirana sa mnoštvom predrasuda i stereotipa, sa neutemeljenim i olahkim zaključcima, proisteklim iz nataloženih i ukorijenjenih predstava. Ocjenjujući mjesto ove imperije u svjetskoj historiji, dr. Halil Inaldžik kazuje da je ona bila zaštita i sigurnost za osvojeni prostor i tadašnji svijet. Islam je egalitarno društvo koje odbacuje aristokratiju, kaste, bogatstvo i naslijeđe. Sve se dobija na osnovu rada i zasluga, pitajući se kako bi se drugačije moglo objasniti da je više od tri vijeka u "pax otomanica" živjelo miroljubivo, s toliko različitih naroda i vjera. Osmanska imperija je bila, po Inaldžiku, kišobran koji je štitiio svoje podanike, prije svega nezaštićene i iskorišćavane seljake. Prvo osporavanje došlo je u XIX vijeku od balkanskih intelektualaca školovanih na

---

Simpozijum "Seoski dani Sretna Vukosavljevića", XVIII, Prijepolje 1998, 199-223; Isti, *Iseljenički pokreti na Balkanu krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Almanah, br. 3-4, Podgorica 1998, 127-144.

11/ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 628; S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1876. godine, knj. II, ANU BiH, pos. izdanja, knj. XXX, Sarajevo 1977, 191-195; Isti, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta u II polovini XIX veka*, Vranjski glasnik, VIII, Vranje 1972, 97-98; upor. M. Ekmečić, *O istraživanju istorije BiH danas*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1955, 20.

12/ J. Hammer, nav. djelo, III, 474; S. Bandžović, *Balkanizacija Balkana*, "Republika", br. 202-203, Beograd 1-31. decembar 1998.

13/ S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 104-105. Upor. H. Kaleši, *O strukturi stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX veka*, Obeležja, god. VI, br. 3, Priština 1976, 122-124; V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine*, Beograd 1971, 318-320; Dž. Hakov, *Istorija na Turcija prez XX vek*, Sofija-Ankara 2000, 11-12.

zapadu koji su kasnije učestvovali u nacionalističkim ustancima.¹⁴ Hrišćani u Osmanskom carstvu se se još u prvoj polovici XIX stoljeća većinom osjećali kao Osmanlije, mada je većinom već od XVIII stoljeća započeo proces odronjavanja i preorijentacije. Za balkanske hrišćanske intelektualce nacionalna prava su bila ujedno i historijska prava.¹⁵ U drugoj polovici XIX stoljeća nacionalizam na Balkanu uglavnom je slijedio italijanski i njemački primjer, kao i evropske smjernice označene principom: “jedna nacija - jedna država”.¹⁶

Historija osmanske države je i historija svih naroda koji su je činili, bez obzira na vjerske, društvene, profesionalne i druge podjele. Neprijateljski raspložene balkanske nacionalističke elite nisu bile izazov već prijetnja za muslimane. Historija je pokazala da su u redovitim vremenskim intervalima ove elite revitalizirale antimuslimanske predrasude i stereotipe i vještim manipulacijama ih pretvarale u konkretne programe fizičkog i kulturnog genocida.¹⁷ Vojni porazi Osmanskog carstva nisu mogli a da ne uzdrmaju samopouzdanje muslimana, da ne dovedu do dalekosežne moralne i intelektualne krize.¹⁸ Stotine hiljade muslimana različitog etničkog porijekla je zauvijek napustilo svoja ognjišta, odlazeći u neizvjesnost. Dr. Milorad Ekmečić smatra da su muslimanske migracije bile pospješene sa dva razloga: ratnim operacijama, ali, naglašavajući drugi, i “običajima” turskih generala da u povlačenju svoje vojske povedu i muslimane zajedno sa sobom u sultanovu zemlju.¹⁹ Takav stav je dominantan i kod niza drugih naučnika koji, u nemogućnosti da zanemare ili potpuno minimiziraju obim iseljavanja, sasvim u drugi plan stavljaju oštre mjere represije, prepuštajući sve zaboravu u potpunosti kao “davno iskopnele

---

14/ “Naša borba”, Beograd 15. decembar 1997. Upor. The Balkans in Transition: *Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, prir. C. Jelavich - B. Jelavich, Berkeley & Los Angeles: University of California Press 1963; Dž. Espozito, *Islamska pretnja. Mit ili stvarnost*, Beograd 1994, 54; T. Stojanović, *Balkanska civilizacija*, Beograd 1995, 117-119. A. H. Kober piše da je osmanska vladavina bila idealna za školovanje balkanskih naroda, nije naturala nikakvu određenu formu ni politička gledanja na svijet. Opšir. A. H. Kober, *Balkan i Evropa*, u Zbornik: *Knjiga o Balkanu*, II, Beograd 1937, 18. Za Dimitri Kicikisa, grčkog historičara, Osmansko carstvo je samim svojim višestoljetnim postojanjem dokazalo da je dugo poštovalo principe nužne tolerancije. Prema: O. Zirojević, *Činjenice i epika, “Republika”*, br. 216-217, Beograd 1-31. juli 1999.

15/ S. Balić, *Tradicija i suvremenost, “Muallim”*, god. II, br. 5, Sarajevo 26. mart 2001.

16/ D. Đorđević, *Ogledi iz balkanske istorije*, Beograd 1989, 21, 34.

17/ Upor. N. H. Brailsford, *Macedonia its Races and their Future*, London 1906; V. Ortakovski, *Minorities in the Balkans*, Skopje 1998, 74-75; F. Karčić, *Muslimani Balkana na pragu 21. vijeka*, *Znakovi vremena*, br. 9-10, Sarajevo 2000, 214-215.

18/ *Svijet islama*, Beograd 1979, 346; B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za istoriju Balkana*, Sarajevo 2000, 303.

19/ *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, Beograd 1981, 523.

snegove".²⁰ Pretežno negativne predstave o islamu, o muslimanima, svojstvene su historijskoj svijesti i kolektivno-psihološkom stereotipu svih hrišćanskih naroda jugoistočne Evrope.²¹

Makedonija, na koju su neskriveno pretendirale okolne agresivne hrišćanske države, bila je preplavljena muhadžirima.²² U Makedoniju su 1877-1878. stihijski pristigle sa različitih strana hiljade porodica Čerkeza, Arapa, Tatara, muhadžira iz Srbije, Crne Gore, Bugarske, Bosne i Hercegovine.²³ Znatan dio muhadžira je, bez prava izbora, zadržan u krajevima koji su graničili sa Srbijom i Bugarskom. Po izvještaju Ž. Šefera, francuskog konzula u Sofiji, u tim oblastima je bilo oko 200 napuštenih sela, prepuštenih muhadžirima, čije se prijašnje stanovništvo iselilo dijelom u Srbiju a dijelom u Bugarsku.²⁴ U periodu od 1875. do 1881. u Makedoniji se našlo, prema nekim podacima, oko milion muhadžira iz Bugarske, jugoistočne Srbije (Jablanice, Kuršumlije, Bele Palanke, Vranja, Niša, Pirola), Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i sa Kosova. Skoro u svim njenim gradovima su nastale muhadžirske mahale. Nastala su i brojna, siromašna muhadžirska sela.²⁵ Iz Čustendila je oko 400 muslimanskih porodica došlo u Makedoniju, raštrkavajući se po njenoj unutrašnjosti. Muhadžiri su naglo povećavali gradsko stanovništvo, pa su mala mjesta brzo postajala mnogoljudna naselja.²⁶ U Kumanovskoj kazi se naselilo oko 5.000 izbjeglica iz Dunavskog vilajeta koji je pripao Bugarskoj, kao i 1.000 izbjeglica iz krajeva koji su

---

20/ N. Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdavanju genocida nad muslimanima Balkana*, Sarajevo 2000, 56.

21/ D. Tanasković, *Ka razumevanju "srpsko-muslimanskog sukoba"*, Letopis Matice srpske, knj. 467, sv. 1-2, Novi Sad 2001, 68.

22/ P. Vlahović, *Etnički procesi u Makedoniji*, Glasnik Etnografskog instituta, br. 36, Beograd 1973, 24. Makedonija u svojim prirodnim i geografskim granicama zauzima 66.725 kvadratnih kilometara površine. Nakon balkanskih i Prvog svjetskog rata ona je podijeljena. Grčkoj je pripala tzv. "Egejska Makedonija" (34.153 kvadratna kilometra); Kraljevini SHS tzv. "Vardarska Makedonija" (25.774 kvadratna kilometra) i Bugarskoj tzv. "Pirinska Makedonija" (6.798 kvadratnih kilometara). Opšir. D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd 1950, 2; T. Popovski, *Makedonskoto nacionalno malčinstvo vo Bugarija, Grcija i Albanija*, Skopje 1981, 64-69.

23/ Opšir. J. Trifunovski, *O Turcima u SR Makedoniji*, Geografski pregled, X, Sarajevo 1966, 141; Isti, *Iščezle etničke grupe u Makedoniji*, Zbornik za narodni život, knj. 43, JAZU, Zagreb 1967, 595-604; Isti, *Muhadžiri iz Srbije 1878. godine naseljeni u Makedoniji*, Leskovački zbornik, XVIII, Leskovac 1978, 203-208; Osmanske vlasti su počev od 1863. naseljavale raseljene Čerkeze sa Kavkaza po Bugarskoj, Makedoniji i sjevernoj Grčkoj, kao i duž srpske granice, sve do Kosova i Albanije. Naseljavanjem je bilo obuhvaćeno oko 200.000 Čerkeza. Samo u vidinskom kraju naseljeno je oko 20.000 Čerkeza.

24/ K. Bitoski, *Makedonija vo vremeto na golemata istočna kriza (1875-1881)*, Skoplje 1982, 189.

25/ M. Pandevska, *Prisilni migraciji vo Makedonija 1876-1881*, Skopje 1993, 104-105.

26/ M. Lutovac, *Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti*, Glasnik, Etnografski institut SANU, VII, Beograd 1958, 3.

pripali Srbiji. Prema procjeni Nazif-paše, kosovskog valije, u ovom vilajetu je bilo oko 100.000 muhadžira.²⁷ Muhadžiri su smještaj nalazili i po štalama, novim kućama ili po napuštenim kućama Makedonaca koji su odlazili dublje u Bugarsku, "gdje su gubili svoja stara obilježja". Oko 1900. u Bugarskoj je bilo oko 100.000 Makedonaca, od toga 20.000 u Sofiji.²⁸ Prema čl. 23 Berlinskog ugovora osmanska vlada je morala u Makedoniji uvesti reforme slične onima koje su 1868. bile uvedene na Kritu, ali je to ova vlada odlučno odbila. Makedonijom nakon 1878. krstare mnogobrojne čete komita pristiglih iz Bugarske, kao i one koje su formirane od lokalnog stanovništva.²⁹ Srpske komite su također počele sve ofanzivnije djelovati.³⁰ Pitanje nacionalne identifikacije makedonskih Slavena bilo je veoma zamršeno. Balkanski hrišćanski takmaci različito su ocjenjivali njihovu nacionalnu pripadnost.³¹ Veći dio slavenskog stanovništva Balkana krajem XIX stoljeća nije imao potpuno izgrađen identitet.³²

U Makedoniji je hiljade očajnih muhadžira, koji su ostali bez ikakvih sredstava za život, utjecalo na rast tenzija i dalje pogoršavanje nezavidnih ekonomskih prilika, koje su u cijelosti zahvatile osmansku državu. Privreda i finansije ove države bile su nakon 1881. stavljene pod kontrolu evropskih kreditora. Cilj evropskih sila bio je da ovu državu konzerviraju kao sirovinsku bazu i kao tržište za plasiranje svojih proizvoda. Sa prodorom evropskog kapitala u osmansku državu, u Makedoniji su najveći udar pretrpjeli domaći centri zanatstva i manufakturne privrede.³³

U skopskim selima 1878. godine, kao i u gradu, bilo je naseljeno 2.627 muhadžira, u kočanskom i carevoselskom kraju (Delčevo) 3.370, u štipskom 3.500, a u krivopalanačkom 997 lica. Muhadžiri iz Dupnice i Čustendila naselili su napuštene domove Makedonaca u Gornjoj Džumaji nakon povlačenja ruske vojske 1877. iz ovog grada. Ozlojeđeni muhadžiri su zbog gubitka imovine, u skoro potpunom bezizlazu, napadali i domaće stanovništvo. Od jula do kraja septembra 1878. zapalili su 12 sela u okolini Bitolja, kao i 30 sela pored demarkacione linije u istočnoj Makedoniji (Pijanec).³⁴ Od vlasti su muhadžiri

---

27/ K. Bitoski, *nav. djelo*, 186.

28/ Opšir. vidi: E. Barker, *Macedonia: Its Place in Balkan Power Politics*, Royal Institute of International Affairs, London 1950; F. Adanir, *The Macedonians in the Ottoman Empire 1878-1912*, u: *Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe 1850-1940*, Vol. V, European Science Foundation, New York 1993.

29/ D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, 31.

30/ M. Petrović, *Dokumenta o Raškoj oblasti 1890-1899*, Beograd 1997, 396.

31/ M. Jambajev, *Ruski konzuli o makedonskom pitanju*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 1998, 143.

32/ Z. Mirdita, U povodu knjige Noela Malcolm "Kosovo. A Short History", Časopis za suvremenu povijest, br. 3, Zagreb 1999, 558.

33/ A. Hristov, *Stvaranje makedonske države 1893-1945*, Beograd 1971, 4-5.

34/ *Istorija makedonskog naroda*, II, Beograd 1970, 87.

dobijali samo po 450 grama hljeba, dok su sve drugo što im je bilo potrebno morali sami da obezbijede. Iz reda muhadžira su se zato regrutirali bašibozučki odredi koji su se bavili pljačkom i terorom.³⁵

Početak juna 1879. samo na području sandžaka Drame nalazilo se 82.000 muhadžira. Ovom broju je bilo pridodato i oko 20.000 muhadžira Albanaca koji su pobjegli sa teritorija koje su ušle u sastav Srbije i Crne Gore.³⁶ Znatno dio muhadžira protjeranih sa teritorije Bugarske se trajno nastanio u Maloj Aziji, u Izmiru (Smirna), Manisi, Ajdini, Ankari, kao i na Kipru, Siriji i Arabiji.³⁷

U septembru 1879. izbjeglice su slale brojne peticije francuskom predstavniku u Evropskoj komisiji tražeći da im se nadoknadi šteta zbog izgubljene imovine. Izbjeglice iz leskovaškog kraja, smještene u Skoplju i Kumanovu, predočavale su u svojim žalbama kako Srbi i Bugari, koji su zauzeli njihovu imovinu, nju rasprodaju po veoma niskim cijenama, kao i to da izbjeglice dvije ili tri godine nemaju nikakvog prihoda. Oni su također izvještavali da su mnogi među njima, shodno odredbama Berlinskog ugovora, otišli da vide šta im je sa imovinom, ili da je rasprodaju. Mnogi se nisu vratili, a oni koji bi i uspjeli da je rasprodaju bili su u povratku napadani i opljačkani.³⁸ Brojne peticije su slali muhadžiri iz Srbije i britanskom ambasadoru u Istanbulu.³⁹ Peticije nisu izazivale veću pozornost. Balkanske države, uz prikrivenu podršku pojedinih evropskih sila, pogotovo nisu bile zainteresirane za povratak muhadžira. Dok je N. de Ring, delegat u Evropskoj komisiji za Istočnu Rumeliju nastojao da utječe na osmanske vlasti u Makedoniji da omoguće povratak muhadžirima na njihova imanja, dotle je Jastrebov, ruski vicekonzul u Prizrenu, radio sasvim suprotno.⁴⁰

35/ K. Bitoski, *nav. djelo*, 188.

36/ Drugi izvori su svjedočili početkom septembra 1879. o 200.000 muhadžira na području vilajeta Soluna, Kosova i Bitolja, od čega 61.735 u sandžacima Solun (20.538), Serez (24.612) i Drama (16.585). Opšir. S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu*, 194-195.

37/ M. Pandevska, *nav. djelo*, 109.

38/ Izbjeglice iz Loveča, grada u sjevernoj Bugarskoj, smještene u kumanovskom kraju, predočavale su kako su njihove kuće popaljene i razorene, a imovina opljačkana, da ne smiju da se vrate u svoj rodni kraj zbog opće nesigurnosti i vijesti da Bugari nastavljaju sa daljim ubijanjem muslimana. Oni su zahtijevali od Evropske komisije da im pomogne da se vrate svojim kućama, pošto su ostali bez sredstava za život u izbjeglištvu, naglašavajući da u njihovom kraju nije bilo borbi i da su svi izbjegli pred naletom Rusa. Opšir. Lj. Lape, *Odabrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod* (u daljem tekstu: *Odabrani tekstovi*), knj. II, Skopje 1976, 243-244.

39/ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans, Documents*, III, Ankara 1989, 64-65.

40/ On je demagoški ubjeđivao kosovskog valiju da ne dozvoli povratak muhadžira kako bi se učvrstio muslimanski element u toj pokrajini, da bi ona na taj način ostala pod direktnom sultanovom dominacijom. Jastrebov, međutim, nije bio zabrinut za sudbinu osmanske države, već je nastojao da na ovaj način zapravo pomogne Bugarskoj, budući da je mnogo muhadžira iz nje izbjeglo, te da njihov povratak nije bio poželjan, s obzirom da su njihovi posjedi već bili zauzeti. Opšir. K. Bitoski, *nav. djelo*, 188 -189.

Veliki broj muhadžira bio je naseljen na Kosovu i kumanovskom kraju, u pojasu duž srbijanske granice. Duž bugarske granice su naseljavani muhadžiri pristigli iz Bugarske i Bosne i Hercegovine. Porta je zbog masovnog iseljavanja postavila u Kosovskom vilajetu "muhadžirske komisije" koje su prihvatale muhadžire, davala im "tain" i slala na dalja odredišta. U budžetu za 1882/1883. Porta je predvidjela milion zlatnih lira za pomoć iseljenicima.⁴¹ Osmanska vlada je početkom 1890. dodjeljivala muhadžirima kuće i zemljišta duž srpske i bugarske granice, čime su oni postajali slobodni zemljoposjednici.⁴² Broj stanovnika se u Prištinskom sandžaku 1878. povećao za 12.232, a u Skopskom sandžaku za 8.424 u odnosu na 1877. godinu. Međutim, u drugim sandžacima je, zbog iseljavanja stanovništva, došlo do smanjenja broja. Prizrenski sandžak je 1878. u odnosu na 1877. imao 16.462 stanovnika manje, Novopazarski sandžak 14.140, Debarski sandžak 77.125. Kosovski vilajet je 1884. imao za 4.370 manje stanovnika u odnosu na 1882. godinu.⁴³

Mnogi od onih koji su procjenjivali balkansko stanovništvo bili su inficirani rasizmom. Balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su "narod" ili "nacija" određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše. Rasistička vjerovanja su ne samo smušena, nego su istodobno i porazna za računanje stanovništva.⁴⁴ O stanovništvu Makedonije postoji veliki broj kontradiktornih statistika. Pošto je ona bila područje za koje su se oštro borili Grci, Bugari i Srbi, prezentirane su najrazličitije statistike. U brojnim navodima muslimansko

41/ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914. godine (u daljem tekstu: Pravni položaj BiH)*, Sarajevo 1976, 110. Također vid. M. Kostić, *Pregled bosansko-hercegovačkih muhadžira i njihovih prvaka po Kosovskom vilajetu 1883. godine*, Istorijski časopis, br.1, SANU, Beograd 1948, 253.

42/ S. Joanović, *Novopazarski Sandžak (1878-1900)*, Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986, 168.

43/ Jedan od razloga smanjenja broja stanovništva u ovom vilajetu je i gušenje albanskog nacionalnog pokreta kada je mnogo ljudi ubijeno ili osuđeno na progonstvo, ali i iseljavanje Srba u novopripojene krajeve Srbije. Opadanje broja stanovništva u Kosovskom vilajetu zaustavljeno je 1884. godine. Upor. S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 100-101; H. Kaleši, *O strukturi stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX veka*, 114-115; A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*, Novopazarski zbornik, br. 9, Novi Pazar 1985, 148-149.

44/ J. Mc Carthy, Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I), Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-8, Sarajevo 1999, 745. Ovaj autor dalje navodi: "Kada branilac jedne ili druge balkanske nacije procjenjuje broj pripadnika "svoje nacije" on u to često uključuje sve one koji posjeduju zahtjevani tip duše. Na to nema utjecaja činjenica da te osobe ne govore njegov jezik, pripadaju drugoj religiji ili su se čak zakleli da se bore protiv njega i njegovih istonarodnika do smrti. Oni su Bugari (ili Grci ili Srbi) voljeli to ili ne. Prirodni zaključak je bio da svi ti ljudi pripadaju istoj državi u kojoj se nalaze njihova rasna braća".

stanovništvo nije ni spominjano. Kritizirajući balkanske statistike, Andre Wurbain je ustvrdio da su one "svjesno falsificirane".⁴⁵ Po podacima kneza Čerkeskog 1877. u Makedoniji je bilo ukupno 1,771.000 stanovnika, od kojih 873.000 makedonskih Slavena, 516.000 muslimana, 124.000 Grka, 188.000 Rumuna, 40.000 Jevreja i 25.000 ostalih.⁴⁶ Po pisanju Vojislava Jačoskog krajem XIX i početkom XX stoljeća bilo je između 300.000 i 500.000 "Makedonaca-muslimana".⁴⁷ Među raznorodnim muslimanskim elementom u Makedoniji bilo je primjetno i brojno prisustvo bosanskohercegovačkih muhadžira.

Iseljavanja Bošnjaka iz BiH uzelo je zamah nakon 1878, kada je ovu pokrajinu, dotada u sastavu Osmanskog carstva nakon slamanja grčevitog bošnjačkog otpora, potpomognutog učešćem Bošnjaka iz Sandžaka, zauzela Austro-Ugarska na osnovu mandata Berlinskog kongresa.⁴⁸ Iseljavanje je podsticano i arogantnim, uvredljivim držanjem nosilaca okupacione vlasti prema Bošnjacima zbog njihovog oružanog suprotstavljanja.⁴⁹ Do ulaska svojih snaga u BiH, Austro-Ugarska je smatrala da u BiH ima mnogo više katolika nego što ih je doista bilo.⁵⁰ Nakon okupacije BiH javio se jak pokret Bošnjaka za iseljavanjem u Tursku, "da se ne živi pod nevjernikom i da se sklanja onamo,

45/ Cit. prema: S. Kiselinovski, *Nacionalna struktura stanovništva Makedonije (1900-1913)*, Časopis za savremenu povijest, br. 1, Zagreb 1979, 67. Yusuf Hikmet Bayur iznosi podatak o 1,508.507 muslimana u Makedoniji. Opšir. Y. H. Bayur, *Turk Inkiabi Tarihi*, c, II. 3, k. IV, Ankara 1952, 152.

46/ Po grčkoj statistici 1878. u Makedoniji (samo u okolici Soluna, Bitolja, Saresa i Drame) bilo je 1,329.000 stanovnika, od kojih 337.000 Makedonaca, 349.000 muslimana, 488.000 Grka, 78.000 Rumuna i 100.000 ostalih. Po statistici Tepolova, Makedonaca je bilo 940.000, Rumuni 339.000 i Grka 2.600. Po statistici Berkovića, od ukupnog stanovništva Makedonije, što iznosi 1,949.000 stanovnika, ima 1,029.000 slavenskih hrišćana, 288.000 "muhamedanaca", 240.000 Turaka, 213.000 grčkih hrišćana, 79.000 Albanaca, 7.000 Vlaha. Po statistici Vasilija Kančeva 1900. od 2,251.000 stanovnika Makedonije, 1,181.000 su Slaveni - hrišćani i "muhamedanci", 499.000 Turci - "muhamedanci i hrišćani", 269.000 Grci - "hrišćani i muhamedanci", 81.000 Vlasi, 68.000 Jevreji i 55.000 Cigani. Po statistici Vladimira Sisa 1912. u Makedoniji je bilo 1,047.000 makedonskih Slavena, od toga 897.000 hrišćana i 150.000 "muhamedanaca". Opšir. M. Zečević - B. Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podjela Jugoslavije*, Beograd 1991, 101.

47/ V. Jačoski, *Prvi naučni skup posvećen Makedoncima muslimanima*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-4, Beograd 1981, 386. U periodu 1888-1895. u Makedoniji je bilo i oko 22.000 Roma. O tome opšir. R. Đurić, *Seobe Roma*, Beograd 1987, 64.

48/ S. Bandžović, *Pljevaljski mustija Šemsekadić u otporu austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine i zaposjedanju Novopazarskog Sandžaka*, Novopazarski zbornik, br. 15, Novi Pazar 1991, 100-110.

49/ Upor. Đ. Mikić, *Pregled društveno-ekonomskog i političkog života u Bosanskoj krajini u razdoblju austrougarske uprave 1878-1914*, Istorijski zbornik, br. 6, Banjaluka 1985, 50; H. Bračković, *Mala istorija događaja u Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. 34, Sarajevo 1985, 188-189.

50/ M. Ekmečić, *Austrijska politika u Bosni*, Danica, Srpski narodni kalendar za godinu 1995, Beograd 1995, 130.

gdje još sultan vlada".⁵¹ Prema nekim britanskim izvorima krajem 1878. iz Bosne je krenulo 50.000 ljudi za Istanbul.⁵² Kroz Sandžak prolazi oko 17.000 porodica, idući ka unutrašnjosti osmanske države. Od ovih izbjeglica, njih oko 3.000, vraća se iz Makedonije i naseljava u Sandžaku.⁵³ Povodi za iseljavanje iz BiH su bili političke, ekonomske, psihološke i religiozne prirode. Mostarski biskup fra Paškol Buconjić kupovao je imanja iseljenih Bošnjaka iz Nevesinja i Bijelog Polja i na njima naseljavao katoličko stanovništvo iz Ljubuškog i mostarskog kotara.⁵⁴ Nakon iseljavanja brojnih bošnjačkih porodica iz Hercegovine, iz Crne Gore dolaze bezemljaši sa pograničnog područja, naročito Rudinjana, Cuca i Bjelica koji se naseljavaju po Hercegovini.⁵⁵

Proces iseljavanja Bošnjaka iz BiH trajao je u nekoliko valova sve do 1918. godine.⁵⁶ Italijanske diplomate su izvještavale, kako je ranije vladajuća klasa Bošnjaka išla u susret svojoj propasti.⁵⁷ Ruski diplomatski predstavnici su, pak, uočavali u BiH da su nove okupacione vlasti napravile niz grešaka prema Bošnjacima. To je bio prije svega razmještaj vojnika po kućama, pretvaranje džamija u magacine i njihovo skrnavljenje unošenjem vina, alkoholnih pića i svinjetine, nepravilan razrez gradskih poreza, povremeno neprimjereno ponašanje oficira i činovnika prema pravima i ljudskom

51/ "Islamski svijet", br. 105, Sarajevo 8. septembar 1934; M. Ramadanović, *Bosanska emigracija u Osmanskom carstvu i sultanov suverenitet u Bosni i Hercegovini*, Znakovi vremena, br. 9-10, Sarajevo 2000, 320.

52/ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 714-715; S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu*, 194-195.

53/ V. Šalipurović, *Ustanak u zapadnom delu stare Srbije 1875-1878*, Titovo Užice 1968, 138.

54/ E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998, 109. On je u Mostaru, kod Lolića vira, na muslimanskom groblju, sebio načinio bašču. Opšir. *Spisi islamskog naroda Bosne i Hercegovine - u stvari vjersko-prosvjetnog uređenja i samouprave*, Miletićeva štamparija, Novi Sad 1903, 115.

55/ Od početka januara do sredine marta 1879. naselila su se 142 domaćinstva, a do kraja aprila još 247 porodica. Sredinom maja došlo je preko Neretve još 40 crnogorskih porodica sa 250 članova sposobnih za rad. Radilo se o brojci od oko 2.000 doseljenika iz Crne Gore. Opšir. B. Šekularac, *Migracije u prošlosti i sadašnjosti Crne Gore u Bosnu i Hercegovinu*, u Zbornik: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 226-227.

56/ Upor. V. Bogičević, *Emigracija bosanskih muslimana u Tursku za vreme bivše Austrougarske*, "Krug", god. I, br. 12, Beograd 9. april 1938; H. Kapidžić, *Ekonomska emigracija iz Bosne i Hercegovine u Sjevernu Ameriku početkom XX vijeka*, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, god. VII, knj. VII, Sarajevo 1967, 191; M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo 2001, 150-151.

57/ "Njima kmetovi više ne plaćaju niti godišnje daće niti ostale prinose. Osim toga, vlasnici vide kako kmetovi u bescijenje prodaju stoku koja se sačuvala od stočne zaraze, a ono malo što im ostane pokupi rekvizicija. Rekvizicija pogađa posebno kuće. Nikakvo čudo stoga što traže da se oslobode pod svaku cijenu golog vlasništva njihovih imanja s namjerom da napuste zemlju". Cit. prema: R. Petrović, *Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine (Prema izvještajima Talijanskog konzulata)*, Prilozi, br. 14-15, Sarajevo 1978, 394.

dostojanstvu, i konačno neuspješne mjere režima na sređivanju općeg stanja u zemlji.⁵⁸ Iseljavanje je bio radikaln odgovor novoj vlasti. Iseljenici su pripadali svim slojevima bošnjačkog stanovništva.⁵⁹

Od 1878. nije prošla nijedna godina a da se ne iseli nekoliko stotina Bošnjaka: "odvajaju se hiljade islamskog naroda od otadžbinske rodne grude, traže spasa na žarkim obalama malo-azijatskim, daleko od zemlje svojih otaca, svojih svetih uspomena".⁶⁰ Taj se broj u kasnijim godinama povećavao na hiljade.⁶¹ Vremenom su se sve više gasile nade da će se Osmansko carstvo povratiti, da je prisustvo Austro-Ugarske samo privremeno. Bosanski muhadžiri su se rasuli preko Sandžaka, Kosova, Makedonije, Albanije i Epira sve do Janjine, kao i po rumelijskim oblastima.⁶² U prvo vrijeme oni su se nakratko zadržavali na bosansko-turskoj granici, i to sa bosanske strane, živeći u barakama podignutim naročito u Foči.⁶³ Mada je većina Bošnjaka bila naseljena po širokim prostranstvima Anadolije, jedan broj se nastanio i u arapskim provincijama osmanske države. U zemljama Bliskog istoka naseljavani su i muhadžiri iz Sandžaka, Kosova, Crne Gore, Makedonije, iz okolice Niša, Vranja, Leskovca, kao i Albanci i etnički Turci izbjegli iz tih oblasti. Jedino što su muhadžiri znali jeste samo da odlaze u osmansku državu, ali gdje će se naseliti, to nisu znali. Osmanske vlasti su vršile raspored vodeći računa o državnim strateškim političkim, vojnim, etničkim i ekonomskim interesima.

58/ I. Tepić, *Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještajima ruskog konzulata u Sarajevu (1879-1880)*, Prilozi, god. XXIII, br. 24, Sarajevo 1988, 125.

59/R. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878. -1914*, Zagreb-Sarajevo 2000, 44.

60/ *Spisi islamskog naroda Bosne i Hercegovine - u stvari vjersko-prosvjetnog uređenja i samouprave*, 119.

61/ Opšir. vid. G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, Pregled, god. I, br. 7-8, Sarajevo 15. januar 1911; V. Bogičević, *Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878-1918. godine*, Historijski zbornik, god. III, br. 1-4, Zagreb 1950, 180-181; Isto u: Glasnik, IVZ, br. 7-9, Sarajevo 1951; Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955, 42-44; H. Kapidžić, *Agrarni odnosi u BiH (1879-1918)*, Sarajevo 1969, 174-178; F. Vejzović, *Štampa o iseljavanju muslimana u periodu austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine*, Iseljenički almanah, Sarajevo 1970, 107-108; I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u BiH i njen razvitak do 1914. godine*, Sarajevo 1980, 118-120; Isti, *Moderne migracije u Bosni i Hercegovini i nacionalni odnosi*, Prilozi, god. XXII, br. 23, Sarajevo 1987, 64.

62/ Opšir. S. Bandžović, *Tokovi iseljavanja Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku*, Novopazarski zbornik, br. 17, Novi Pazar 1993, 103-114; Isti, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku (1878-1941)*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XV, Prijepolje 1993, 137-145; Isti, *Muhadžiri iz Crne Gore i BiH u Sandžaku nakon 1878. godine*, Glasnik, Rijaset IZ BiH, Sarajevo 1999, br. 3-4, 261-276, br. 5-6, 441-456; Isti, *Muhadžiri iz Hercegovine u Sandžaku nakon 1878. godine*, Hercegovina, br. 13-14, Mostar 2001, 137-168.

63/ B. Hrabak, *Novopazarski Sandžak u poslednjoj etapi otomanske vladavine (1908-1912)*, u Zbornik: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, Prijepolje 1994, 105.

Procjene o broju izbjeglica su bile različite. Engleski konzul javljao je iz Beograda 4. oktobra 1878. svojoj vladi da se u Srbiji nalazi, na proputovanju, znatan broj iznemoglih bosanskih izbjeglica, mahom žena i djece, upozoravajući da će, ukoliko im se ne pomogne, većina njih umrijeti.⁶⁴ Na podsticaj srpske vlade i štampe bošnjački iseljenici koji su se privremeno našli u Beogradu, na putu za Tursku, u julu 1891. demonstrirali su beogradskim ulicama protiv austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.⁶⁵ Brojni iseljenici su tražili pomoć od srpskog ministarstva građevina, tražeći besplatne željezničke karte do turske granice, ali su na različite načine odbijani. Besplatne karte su mogli dobiti samo oni iseljenici koji nisu mogli krenuti dalje zbog "pukog siromaštva".⁶⁶ Srpsko ministarstvo spoljnih poslova donijelo je 1900. odluku, zbog masovnog pristizanja muhadžira iz BiH, na proputovanju ka osmanskoj državi, da se iseljenicima daju karte u pola cijene za prevoz kroz Srbiju, samo u slučaju ako iz turskog konzulata u Beogradu donesu pismeno uvjerenje da su doista iseljenici.⁶⁷

Muhadžiri iz Srbije i BiH činili su veliki dio stanovništva u Kosovskoj Mitrovici.⁶⁸ Srpski konzul u Prištini Branislav Nušić pisao je o dolasku bosanskih muhadžira u Feriz-bej (Uroševac) i Kosovsku Mitrovicu, u kojoj su se oni nastanjivali "valjda zato što se tu još osećaju u Bosni".⁶⁹ Neki izvještaji su govorili da je u Makedoniji 1878. gladovalo i bilo dovedeno do umiranja čak 60.000 izbjeglica.⁷⁰ Prema jednom francuskom izvoru od 3. januara 1879. u Makedoniji se našlo 50.000-60.000 porodica muhadžira, "što iz Bugarske, što iz Bosne". Britanski konzul je u septembru 1879. javljao o 200.000 muhadžira.⁷¹ U skopskim selima u periodu od 1877. do 1878. naseljeno je u 329 kuća 2.627 muhadžira pristiglih iz Niša, Čustendila, Leskovca, Sofije. U Skoplju je u maju mjesecu 1879. naseljeno 250 muhadžira u muslimanske i 100 muhadžira u hrišćanske kuće. U 39 skopskih mahala bilo je oko 270 muhadžirskih porodica.⁷²

64/ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 629.

65/ T. Kraljačić, *Stav srpske vlade prema iseljavanju Muslimana iz Bosne i Hercegovine u posljednjoj deceniji XIX vijeka* (u daljem tekstu: *Stav srpske vlade*), Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XXXIX, Sarajevo 1988, 140.

66/ Arhiv Srbije u Beogradu (dalje: AS), fond arhive Ministarstva inostranih dela Srbije (dalje: MIDS), Političko odeljenje (dalje: PO), 1899, V-19.

67/ T. Kraljačić, *Stav srpske vlade*, 142.

68/ *Kosovska Mitrovica i okolina*, Kosovska Mitrovica 1979, 22.

69/ B. Nušić, *Kosovo*, Beograd 1986, 248, 286; *Kosovska Mitrovica i okolina*, Kosovska Mitrovica 1979, 22; B. Hrabak, *Arbanasi i njihova liga prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine*, Prilozi, god. XV, br. 16, Sarajevo 1979, 46.

70/ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 737; E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, Kraljevo 1992, 153.

71/ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 737.

72/ M. Pandevska, *nav. djelo*, 127-128.

U Berovu su naseljeni bosanski muhadžiri u 400 kuća. Oni su u centru Berova podigli i svoju džamiju. Bugari su je porušili u Drugom svjetskom ratu. Muhadžiri se također naseljavaju u mjestima Pehčevo, Delčevo (Carsko Selo) i Rusinovo. Za muhadžire iz BiH bila je formirana i jedna nova naseobina - selo Bezgaštevo (Bezgaće).⁷³ U oblasti Maleševa naselili su se muhadžiri iz okoline Nikšića, Kolašina, Bileće, Leskovca, Niša, kao i muhadžiri iz Bugarske.⁷⁴ U Hasanbegovu je doseljeno 70-80 domaćinstava mahom iz Bosne i Hercegovine. Muhadžiri su ovdje, kao i u Kadinom Selu, bili naseljeni na državnoj zemlji. Ovi krajevi su bili veoma malarični, a zemlja neplodna, oskudna zdravom vodom. U Hasanbegovu su formirane tri muhadžirske mahale: Rudinjanska, Krvavska i Nikšićka. U prvoj su bile naseljene porodice pristigle iz Bileće, u drugoj iz Gacka, a u trećoj muhadžiri iz Nikšića.⁷⁵ U ovom selu su naseljene porodice: Krvavac, Avdović, Bijedić, Tahirović, Jusufović, Melić, Zećirović, Šehović i druge.⁷⁶ Tu su se doselile i porodice Mehmeda, Ibre i Osmana Zvizdića, sinova mula Alije, iz Gacka. One će tu ostati sve do 1905, kada će se, zbog loše klime i malarije, iseliti i nastaniti u Sjenici.⁷⁷ U sjeničkom kraju je inače bilo veoma dosta muhadžira iz Hercegovine.⁷⁸

Pored izgradnje kuća naseljeni Bošnjaci u Hasanbegovu su 1880. pristupili i podizanju džamije, čemu je najviše doprinio hodža Avdullah Bijedić. Njemu je bilo ponuđeno da bude imam u jednoj od skopskih džamija, ali je on ipak odabrao Hasanbegovo jer ga je podsjećao na rodni kraj Nudol u Hercegovini, gdje je također bio imam. Džamija je, sa mektebom, sagrađena na parceli u centru sela.⁷⁹ Hercegovački muhadžiri su u ovom selu počeli obrađivati zemlju na svoj način, ali su već druge godine morali da od toga odustanu, i da se priviknu na način rada skopskih seljaka. Muhadžiri su i kuće pravili po

73/ M. Pandevska, *nav. djelo*, 121; G. Todorovski, *Migracioni pokreti u Makedoniji od Berlinskog kongresa do početka Prvog balkanskog rata 1912. godine*, JIČ, br. 3-4, Beograd 1970, 122; S. Balić, *Bošnjaci u inostranstvu*, Glasnik Rijasetu IZ u Bosni i Hercegovini, br. 5-6, Sarajevo 1999, 460. Ovo selo je 1905-1906. imalo 70 bošnjačkih domaćinstava.

74/ J. Dedijer, *Nova Srbija*, Beograd 1913, 137; J. Pavlović, *Maleševo i Maleševci*, Beograd 1929, 454.

75/ J. Trifunovski, *Bosansko-hercegovački muslimani u Skopskom polju*, Zbornik, III kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1954, 89; M. Pandevska, *nav. djelo*, 128.

76/ B. Redžepagić, *Bošnjaci u Makedoniji*, "Vakat", br. 3, Skopje mart 1994.

77/ A. Vrcić, *Dolazak hercegovačkih muhadžira u Sjenicu posle Berlinskog kongresa i pogrom Zvizdića na Pašinu brdu*, Zbornik Sjenice, br. 11, Sjenica 2000, 84-85. U jednom napadu srpskih komita 1917. na njihove kuće na Pašinom brdu ubijeno je i ranjeno nekoliko članova ove mnogobrojne porodice. Opšir. H. Crnovršanin-N. Sadiković, *Sandžak - porobljena zemlja*, Tuzla 2001, 429.

78/ Opšir. S. Bandžović, *Sjenički kraj krajem XIX i početkom XX stoljeća u svjetlu opštih zbivanja u Sandžaku*, Zbornik Sjenice, br. 11, Sjenica 2000, 37-39.

79/ M. Dizdarević, *Bošnjaci u Makedoniji*, "Preporod", br. 22/671, Sarajevo, 15. novembar 1999; R. Škrijelj, *Neimarstvo na bošnjački način*, "Glas islama", br. 52, Novi Pazar, mart 2001.

hercegovačkom tipu, ali u nedostatku kamena, od ćerpiča i sa krovom od ćeremide. Napustili su i staru hercegovačku nošnju i prihvatili "tursku". Njihovi hrišćanski susjedi su isticali da su muhadžiri bili veoma osjetljivi. Mnogi od njih su se vrijeđali kada bi im neko rekao "lažeš", što je bilo sasvim obično i nije pretpostavljalo nikakvu uvredu kod skopskih seljaka. U Hasanbegovu je veliki broj naseljenika ubrzo umro od "have" i malarije.⁸⁰

Muhadžiri iz BiH formirali su muhadžir-mahale ("madžir-maale") i na periferiji Skoplja, iza romskog naselja.⁸¹ Bosanski muhadžiri podigli su svoja naselja u Skopskom polju, u Sinđeliću, Kadinom Selu, Mađarima i Ognjancu.⁸² U Skopskoj kotlini naseljeni su u selima Mrševac, Džidimirce, Vetersko, Katlanovo i Deljadrovce.⁸³ Ovdje su naseljene porodice Čatovića, Vodopića, Spahića, Topića, Čavića, Sulejmanpašića, Čemalovića, Radžanovića, Kazazića, Arifagića, Osmanića, Bajramovića, Ruvica, Sofića, Sabitovića, Džumhura, Krzića i druge, mahom iz Hercegovine i Stare Crne Gore.⁸⁴ Mnogi muhadžiri nisu znali turski jezik, ali su ga potom ubrzano učili. Bošnjacke djevojke u Deljadrovcu i Mrševcu nisu se "krile" sve do udaje, dok su se lokalne muslimanke skrivale već od svoje 12 godine. Za sve vrijeme života u Makedoniji i austrougarske uprave u BiH muhadžiri su održavali veze sa rodnim krajevima.⁸⁵ U veleškom kraju, u oblasti Babune, vlasti su otkupile dio zemlje u Vladilovcu i Jasenovu od veleškog Husein-bega i naselile bosanske muhadžire. U Jasenovu je bilo 60 bošnjackih domaćinstava. U okolini Kumanova bosanski muhadžiri su 1908. naseljeni u Umin Dolu. Tu je bilo 30 muhadžirskih domaćinstava.⁸⁶ U selu Nikuljane, u kumanovskom kraju, pored bosanskih muhadžira naseljeni su i muhadžiri iz Bugarske.⁸⁷ Bosanski muhadžiri su se naselili i u tikveškom kraju.⁸⁸

80/ M. Filipović, "Bošnjaci" u okolini Skoplja, Pregled, sv. 94-95, knj. VII, god. V, Sarajevo oktobar-novembar 1931, 264.

81/ J. Dedijer, *nav. djelo*, 110. Ovaj autor o muhadžirima u Makedoniji 1912. navodi: "Ovo stanovništvo predstavljalo je onaj element koji je u turske varoši unosi najviše nemira i nereda, i koji je prema hrišćanima sačuvao najviše mržnje... Muslimansko stanovništvo skoro sviju varoši Stare Srbije, a naročito Makedonije, razume i govori turski. Svi su primili turski način života, turski pogled na svet, i turski se osećali".

82/ J. Trifunovski, *Bosansko-hercegovački muslimani u Skopskom polju*, 89-92.

83/ Upor. J. Vasiljević, *Skoplje i njegova okolina*, Beograd 1930, 303; J. Trifunovski, *O bosanskohercegovačkim muhadžirima*, Geografski pregled, VII, Sarajevo 1963, 148.

84/ B. Redžepagić, *Bošnjaci u Makedoniji*, "Vakat", br. 3, Skopje, mart 1994.

85/ M. Filipović, "Bošnjaci" u okolini Skoplja, 264; upor. R. Donia, *Islam pod dvoglavim orlom*, 90.

86/ J. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskih muhadžirima naseljavanim u Makedoniji*, Geografski pregled, XI-XII, Sarajevo 1967-1968, 168.

87/ J. Hadživasiljević, *Južna Stara Srbija*, knj. I, Kumanovska oblast, Beograd 1909, 211.

88/ V. Radovanović, *Tikveš i Rajec*, u: *Naselja srpskih zemalja*, knj. XVII, Beograd 1924, 239.

Osmanske vlasti su polovinom 1900. uvele tzv. "muhadžirsku taksu" od jednog groša na svaku molbu upućenu državnim organima. Prihodi od ove takse korišćeni su isključivo za ishranu i putne troškove muhadžira. Taksa je bila uvedena zbog učestalih žalbi gradskih općina kojima je bilo "dosadilo iz svojih sredstava izdržavati bosanske i kritske iseljenike".⁸⁹ Povodom informacija da osmanska država 1902. namjerava da bosanskohercegovačke muhadžire iz Male Azije preseli u Sandžak, u susjedstvo BiH, austrougarsko ministarstvo spoljnih poslova naredilo je svom poslaniku u Istanbulu da energično intervenira kod Porte, iskazujući uvjerenje da bi to predstavljalo povredu prijateljskih odnosa koje je Austro-Ugarska njegovala prema Osmanskom carstvu.⁹⁰

Makedonci su u avgustu 1903. podigli ustanak protiv osmanske vlasti. U oktobru mjesecu ustanak je ugušen. Osmanski vojni organi su u toku odmazde spalili više desetina sela u Bitoljskom vilajetu i ubili više od 4.500 civila i više od hiljadu ustanika. Oko 30.000 Makedonaca je pobjeglo u Bugarsku.⁹¹

U ljeto 1908. došlo je do mladoturske revolucije 1908. u Osmanskom carstvu i proglašenja novog ustava. Ovu revoluciju su različito prihvatili muslimani šarolikog etničkog porijekla i jezika.⁹² Mustafa Kurbegović, koji je predvodio bošnjačke muhadžire u Skoplju, odmah se povezao sa mladoturcima.⁹³ Mladoturci su tvrdili: "U Turskoj nema posebnih narodnosti - u njoj su svi Osmanlije".⁹⁴ Mladoturska revolucija je podstakla Makedonce, Albance, Jermene i druge nacije pod osmanskom vlašću da ustraju u svojim nacionalnim zahtjevima.⁹⁵

Kod Bošnjaka u BiH najprije se bila javila radost zbog jačanja osmanske države, a onda je, proglašenjem aneksije BiH, uslijedio neočekivan i razoran udarac.⁹⁶ Austro-Ugarska se, naime, uplašila da prvi akt novog turskog

---

89/ AS, MIDS, PO, 1900, I-14.

90/ T. Kraljačić, *Stav srpske vlade*, 138.

91/ W. S. Vuchinich, *Serbia between East and West : The Events of 1903-1908*, Stanford University Press, Stanford 1954, 24-30.

92/ Upor. B. Hrabak, *Političko okupljanje "južnih muslimana" i prehistorija organizacije "Džemijet"*, Tutinski zbornik, br. 1, Tutin 2000, 67; I. Halil, *Uprava i vlast kroz historiju islama*, Sarajevo 1995, 65.

93/ Đ. Mikić, *Prilog pitanju odnosa Mladoturaka prema Bosni i Hercegovini u aneksionoj krizi*, Istorijski zbornik, br. 1, Banjaluka 1980, 51.

94/ *Istorija novog veka*, knj. II, Beograd 1949, 393.

95/ Srpska frakcija je Makedoniju proglasila Južnom Srbijom. Bugari su je, pak, nazvali Zapadnom Bugarskom, dok su je Grci oduvijek smatrali "kolevkom Aleksandra Velikog". Jevrejska i muslimanska zajednica su se našle pod unakrsnom vatrom. Opšir. J. Udovički, *Spone i sukobi, "Republika"*, br. 188, Beograd 1-15. maj 1998.

96/ H. Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*, 131; Z. Šehić, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i evropska diplomacija*, Hercegovina, br. 13-14, Mostar 2001, 192.

parlamenta ne bude deklaracija koja bi se odnosila na integritet Osmanskog carstva, kao i zahtjev da njen okupacioni mandat u BiH ne bude proglašen nevažećim.⁹⁷ Carskom proklamacijom od 7. oktobra 1908. proglašena je austrougarska aneksije BiH, a carskim ručnim pismom od 5. oktobra data su ovlašćenja ministru Burijanu za izradu bosanskohercegovačkog ustava. Za proglašenje aneksije vezan je i akt o povlačenju austrougarskih garnizona iz dijela Sandžaka. Aneksija Bosne i Hercegovine je među Bošnjacima u BiH izazvala pored novog talasa iseljavanja, novi politički šok i duboku rezignaciju. Njome je nestalo svake iluzije o privremenosti austrougarskog prisustva u Bosni i Hercegovini. Bosna je postala austrougarski "*Orijent*".⁹⁸

Baron Pinter je 23. oktobra 1908. izvještavao nadležne u Beču da Bošnjaci nisu vjerovali da je moguće ukinuti jednom proklamacijom sultanov suverenitet nad Bosnom, te da se većina Bošnjaka neće snaći u novonastalim okolnostima. Predviđao je da će doći do intenziviranja iseljeničkog pokreta i zbog straha da islam kao vjera neće biti zaštićena, da se muslimanska žena mora otkriti, da će se kmetovi jeftino otkupiti, te da će biti zabranjeno pominjanje halife u džamijama. Najviše su, po njemu, bili pogođeni oni koji su poznavali osmansku vlast: "*osjetili su promjenu suvereniteta više nego голу frazu*".⁹⁹ Kada je oko 150 Bošnjaka koji su živjeli u Kosovskoj Mitrovici poslalo u Beč telegram kojim su potvrđivali svoju vjernost, ostali su odlučno reagirali time što su isticali da su telegram potpisali pojedinci za čije je okupljanje bilo potrebno nekoliko dana.¹⁰⁰

Nakon aneksije iseljavanje iz BiH je poprimilo takav obim da se govorilo o pravom "*narodnom huku*" koji se teško mogao zaustaviti: "*U jedan mah stiglo je 50.000 molbi za iseljavanje, tako da je izgledalo kao da su se Muslimani, seljaci i građani, o tome dogovorili*".¹⁰¹ Odlazile su i čitave porodice, nerijetko cijela plemena od dvije-tri stotine i više članova. Beogradski list "*Novo vreme*" izvještavalo je da je u toku dva posljednja mjeseca 1909. i dva prva mjeseca 1910. godine 3.295 Bošnjaka napustilo BiH. Osmanski izvori govore da je od marta 1909. do marta 1910. u Tursku stiglo 5.672 Bošnjaka. "*Srpska reč*" je pisala 23. marta 1910. da je 30 muslimanskih porodica napustilo Sarajevo i da je širom Bosne podnijeto 1.500 zahtjeva za pasoše.¹⁰²

97/ H. Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1959, 121.

98/ F. Ekmečić, *Bosna. Kratka popularna povijest*, Paris 1994, 61.

99/ H. Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*, 132.

100/ Mikić, *Prilog pitanju odnosa Mladoturaka prema Bosni i Hercegovini u aneksionoj krizi*, 60.

101/ G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, 477; M. Pelesić, *Muhadžirluk Bosanskih Muslimana u Tursku (1878-1991)*, feljton, "*Muslimanski glas*", Sarajevo 3. april 1992.

102/ G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, 479. On dalje iznosi: "*U prvim mjesecima odlažahu age i begovi, zasebno sa svojim porodicama; sada, to su mase siromašnih*

Samo 1910. godine, kada je iseljnički val dosegao vrhunac, iselilo se u Tursku 17.044 Bošnjaka.¹⁰³

Osmanska država je nakon aneksije BiH bila zatečena brzim i masovnim prilivom emigranata i nije im odmah mogla pružiti utočišta pa su mnogi "duže vremena živjeli pod šatorima ili pod zaklonom od dasaka, na goloj zemlji i o mršavoj hrani", sve dok osmanska vlada nije pokupovala čitave čifluke koje je onda njima dala.¹⁰⁴ Analizirajući emigraciju Bošnjaka iz BiH, G. Gravier je, poput J. Cvijića, navodio da u "staroj Srbiji i Mačedoniji i nema gotovo varoši da oni u njoj nemaju svoju četvrt: čovjek ih može naći od Maleša, na bugarskoj granici do Elasona, na grčkoj granici, mnogi od njih ušli su docnije u tursku vojsku i žandarmeriju."¹⁰⁵ Po Jovanu Cvijiću nije skoro bilo "varoši i varošice u Staroj Srbiji i Makedoniji u kojima nema naročitih mahala sa naseljenim bosanskim muhadžirima. Ima ih po selima, i meni su ostali u najživljijoj uspomeni muhamedanski Korjenici iz Hercegovine, koji su naseljeni u Malešu na samoj bugarskoj granici, jer su se obradovali, kao da su nekoga svoga sreli, kad su videli ljude koji govore njihov jezik i poznaju njihove krajeve. Video sam ih naseljene čak i u Elasoni, u Tesaliji, prema grčkoj granici."¹⁰⁶ Veliki broj bošnjačkih muhadžira naseljen je 1909. u selu Deradrovcu, između Deljadrovca i Tekije, gdje ih je bilo 60 kuća. U Makedoniji je 1910. naseljeno 12.000 muhadžira, a još 20.000 tražilo je dozvolu za useljenje.¹⁰⁷ Njihov dolazak izazvao je nove akcije grčkih, srpskih, bugarskih, vlaških i makedonskih odmetničkih četa. Vlasti su bile prisiljene da donesu u novembru 1908. zakon protiv ovih odmetnika. Zakon o četama je predvidio oštre kazne

---

seljaka kojima je jedva preostalo da se prehrane kad su uzeli svoje prihode od kmetova i platili poreze koje duguju državi; tu je bilo isto tako mnoštvo mladića koji nisu zapamtili vrijeme Turaka, - i svi se slagahu govoreći da onaj nije Turčin koji ne živi na sultanovoj zemlji".

103/ Među iseljenim su bili najbrojniji slobodni seljaci (72,76%) i poljoprivredni radnici (13,15%), a potom radnici i posluga (5,79%), zanatlije (3,62%), trgovci (1,11%), kmetovi (0,75%), zemljoposjednici (0,57%) i ostala lica (2,20%). Opšir. Dž. Juzbašić, *O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine*, u Zbornik: *Migracije i BiH*, Sarajevo 1990, 617.

104/ G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, 481; V. Bogičević, *nav. djelo*, Glasnik, VIS, 264.

105/ "Ali većina od njih otišla je da se nastani u Maloj Aziji, gdje oni sačinjavaju grupe koje čovjek sreća od Smirne, pa do Eski Šehera; oni obrazuju katkada velika sela od kojih se neka zovu Bosnakej. Pod ovim novim nebom, na ovoj zemlji koja je toliko različna od njihove, mnogi od emigranata poumiraše odmah po svom dolasku, čitave porodice vrlo brzo iščezavahu" - cit. prema: G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, 477.

106/ Upor. J. Cvijić, *O iseljavanju bosanskih muhamedanaca*, Srpski književni glasnik, knj. 24, Beograd 1910, 906-907, S. Terzić, *Use of the islamic factor in the great power's Balkan strategy: Raška and the "Sanjak issue"*, "Eurobalkans", No 25, Atina winter '96/'97, 24-25.

107/ E. Mušović, *Crnogorski muhadžiri i njihova kretanja*, Istorijski zapisi, god. XXXIX, br. 1-2, Titograd 1986, 154.

protiv odmetnika i njihovih jataka, ali ipak nije uspio da ih suzbije.¹⁰⁸

U BiH Zemaljska vlada je, pak, u martu 1911. kao razloge za iseljavanje navela primamljiva pisma iseljenih i agitatorske akcije, kao i informacije o tome da se u Turskoj dodjeljuje 4-5 dunuma zemlje i par volova, kao i glasine o trogodišnjem roku nakon kojeg se niko više ne može iseliti. Uvođenje obaveznog osnovnog školovanja, po njenim navodima, agitatorima je također služilo za zastrašivanje kolebljivog stanovništva.¹⁰⁹ Po vladinim podacima 1908. iselilo se u Tursku 613, a godinu dana kasnije 2.530 lica. Broj iseljenika je 1910. porastao na 17.018 lica. U periodu od 1. oktobra 1909. do 30. juna 1912. iselilo se, prema zvaničnim podacima, 5.255 porodica sa oko 30.000 lica. Najveći broj iseljenika bio je iz banjačkog okruga (1.943), bihačkog (1.728), mostarskog 322, sarajevskog 223, travničkog 215 i tuzlanskog 367 porodica. Iseljavanje je poremetilo demografsku sliku Bosne i Hercegovine, naročito kod bošnjačkog naroda.¹¹⁰

Budući da su muhadžiri prolazili kroz Beograd, Zemaljska vlada je zabranila putovanje iseljenika u većim grupama "radi održanja što boljeg reda pri seobi i radi higijenskih potreba".¹¹¹ Mnogi od iseljenika koji su prolazili kroz Beograd 1909. bili su bez novca, prinuđeni na prošnju. Šest porodica sa preko trideset članova otputovalo je čak pješice u decembru te godine preko cijele Srbije ka Turskoj: "Među njima je preko dvadesetoro sitne, gole i bose dečice".¹¹² U junu 1910. kroz beogradsku željezničku stanicu je prošlo 198 porodica sa 1.466 emigranata, u avgustu 92 porodice sa 618 emigranata, u oktobru 80 porodica sa 618 emigranata.

Jovan Cvijić je 1910. pisao o grupama muhadžira koji su sa beogradske željezničke stanice polazili za Solun i dalje.¹¹³ On je smatrao da su "bosanski

---

108/ G. Abadžiev, *Balkanskite vojni i Makedonija*, Skopje 1958, 45-46; S. Skoko, *Drugi balkanski rat 1913*, I, Beograd 1968, 72-73.

109/ Dž. Juzbašić, *O iseljavanju iz BiH*, 618; upor. O. Lavić, *Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz BiH za vrijeme Austro-Ugarske i risala Mehmeda Teufika Azapagića*, Anali, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996, 123-124.

110/ Bošnjaci su po popisu 1879. činili 38,73% ukupnog stanovništva (kao i 70,70% gradskog) a 1910. procent Bošnjaka je u ukupnom broju opao na 32,25% (u gradovima na 50,75%), što govori da je njihov procent ukupno smanjen za 6,48%, a za 19,94% u gradovima. Opšir. K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Rijeka 1982, 159.

111/ V. Bogičević, *nav. djelo*, Glasnik, VIS, 262.

112/ B. Peruničić, *Zulumi aga i begova u Kosovskom vilajetu (u daljem tekstu: Zulumi)*, Beograd 1989, 542-543.

113/ J. Cvijić piše: "Pred brzi voz, koji iz Beograda za Solun polazi oko ponoći, velika beogradska željeznička stanica prekrivena je bosanskim muhadžerima. Ljudi trče i svršavaju poslove pred polazak voza, a žene i deca, kao u čoporu, sede i leže na popločanom podu stanice. Svi se na ovoj vrućini i zapari zguraju u vagone III klase i još u ponoći vide se na prozorima vagona živahna, zdrava i lepa dečica našeg jezika, koja još ne spavaju; imaju da

muhamedanci” zapravo Srbi i da je najveća opasnost od njihovog iseljavanja što će ostati prazni prostori koji će se naseliti strancima: “*Iseljeni muhamedanci su dakle zauvek izgubljeni za srpsku narodnost, oni što ostanu u Bosni vraćaće se sa napretkom svojoj narodnosti*”.¹¹⁴ Njegovi sociološki radovi bili su prožeti aktualnim interesima njegovog vremena i ispod nivoa tadašnje nauke, dok su neki njegovi stavovi, poput onih o dinarskom tipu, poslužili za krajnje mračne ciljeve.

Veoma intenzivno i masovno koloniziranje Makedonije, kao i drugih dijelova turske države, bilo je izvršeno nakon mladoturske revolucije i aneksije Bosne i Hercegovine. Na čelu organizacije za prijem i raspored kolonista stajao je Haki-paša, veliki vezir. Naročito je bio uvećan broj muhadžira koji su pristizali iz BiH.¹¹⁵ Mladoturci su u svojim obraćanjima svim muslimanima van osmanskih granica zatražili od njih da pomognu preustrojstvu osmanske države. Bošnjaci iz BiH, Čerkezi iz Dagestana, muslimani iz Bugarske i sa Krita trebalo je da se odazovu pozivima za iseljavanje u Makedoniju. Makedonija je, kao veoma politički i etnički trusno područje, mladoturcima zadavala mnogo problema i izazivala nespokojstvo.¹¹⁶ Jedan od vođa mladoturaka dr. Nazim-bej je izjavljivao da Turska namjerava da na granicama Srbije, Bugarske i Grčke naseli “*zbog održanja ravnoteže hrišćanskog elementa muslimane iz BiH i istočne Rumelije i da je već preko 200.000 lica predalo Porti molbe za zemlju i državljanstvo*”.¹¹⁷ U Makedoniji je bio veoma jak otpor osmanizaciji.¹¹⁸

---

izdrže celu noć i ceo dan, dok prispeju u Solun. Duboko sažaljenje izazivaju žene. Ima već više od dva mjeseca kako ih vozovi neprekidno nose i niko ih ovde i nikakvim razlozima ne može zaustaviti. Oni na kraju krajeva odgovaraju: sve će se iz Bosne iseliti”. Opšir. J. Cvijić, *O iseljavanju bosanskih muhamedanaca*, 906-907; G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, 479.

114/ “*Borba*”, Beograd 14-15. januar 1995. Dr. Slavenko Terzić objašnjava ovaj rad J. Cvijića time da je on njime zapravo pozivao “*muslimanske intelektualce da zaustave taj proces*” - vidi: S. Terzić, *Upotreba islamskog faktora u balkanskoj strategiji velikih sila: Raška i “sandžačko pitanje”*, u Zbornik: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1997, 324; upor. E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, Sarajevo 2000, 138.

115/ A. Apostolov, *Kolonizacija na muhadžirite vo Makedonija i rastrojstvo na čifčiskite odnosi od krajot na XIX vek do 1912. godina*, Glasnik na Institutot za nacionalna istorija, god. IV, br. 1-2, Skopje 1960, 117; M. Ekmečić, *Sukob civilizacija ili stvaranje svetskog sistema velikih sila?*, u Zbornik: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd 1998, 42.

116/ Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci 1908-1912* (dalje: *Austro-Ugarska i Mladoturci*), Banjaluka 1983, 247-248.

117/ N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo 1993, 87; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 431.

118/ H. Kapidžić, *Mladoturski režim i austrougarske metode suzbijanja oslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini - pokušaj njihove primjene u Makedoniji 1909. godine*, Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nazečića, Filozofski fakultet, Sarajevo 1972, 423.

Mladoturska vlast je 1910. nastojala da u Makedoniji naseli muhadžire, uglavnom iz BiH i istočne Rumelije. Nadležni organi su bili formirali komisiju sa zaduženjem da kupi imanja za nastanjivanje muhadžira. Bilo joj je stavljeno na raspolaganje 15.000 turskih livri. Već krajem juna 1910. ova suma je gotovo u cijelosti potrošena. Bilo je određeno i 4.000 livri za kupovinu 200 volova iz Srbije za muhadžire koji se bave zemljoradnjom. Bilo je poručeno i 100 plugova u Solunu za muhadžire koji su smještaj našle u Skopljanskom vilajetu.¹¹⁹ Mladoturci su bili predusretljivi prema muhadžirima-zanatlijama. Svakom starješini iz zanatske porodice obećali su po pet lira dnevno od dana dolaska. Komisija koja je vodila računa o prijemu muhadžira nastojala je da ih nastani tamo gdje muslimani nisu činili više od 10 do 15 procenata da bi se uspostavila ravnoteža sa pripadnicima drugih konfesija. Država je u Solunskom vilajetu otkupila od begova čitava sela. U Petriču, u strumičkom kraju, naseljeno je 500 muhadžirskih porodica. Formirano je u maleškoj kazi 1910. šest muhadžirskih naselja: Bezgaće sa 120 kuća, Barišca sa 25, Glavovica sa 30, Crkvenac sa 20, mitrašinski čifluk i Berovo sa 25 kuća.¹²⁰ Stanovnike Berova su nazivali Bošnjacima.¹²¹ Bošnjaci u selima Troolo i Sveti Nikola bili su naseljeni kao protuteža lokalnom hrišćanskom stanovništvu.¹²² Komisija je, prema pisanju štampe, u maju 1910. planirala da naseli na Kosovu i skopskoj oblasti 1.700 porodica, a oko hiljadu je trebalo naseliti u okolini Đakovice i Peći. U to vrijeme je već oko 560 porodica bilo nastanjeno u Skoplju i okolini, a oko 230 u okolini Kumanova.¹²³

Muhadžiri iz BiH na širem području Soluna su bili u nezavidnom materijalnom stanju. U naročito teškom položaju našli su se oni koji su pristizali posljednjih mjeseci 1910. godine. Vlast je mogla tada da osigura pridošlicama tek nešto platna i dasaka radi privremenog smještaja. Mnogi su bili smješteni u šatore ili kuće koje nisu bile za stanovanje.¹²⁴ Dolazak muhadžira je nailazio na neskrivenu odbojnost lokalnog hrišćanskog stanovništva.¹²⁵ Ivan Kosančić je navodio da su muhadžiri zbog svoje inertnosti trebali da padnu na teret države ili u najveću bijedu. U sredini "maćedonskog elementa, živog i jako

119/ G. Gravier, *Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, 480; M. Imamović, *Pravni položaj BiH*, 200; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, Beograd 1989, 110-111.

120/ AS, MIDS, Prosvetno-političko odeljenje (dalje: PPO), 1911, br. 122.

121/ J. Hadži Vasiljević, *Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji*, fototipsko izdanje iz 1924, Beograd 1995, 33.

122/ A. Apostolov, *Kolonizacija na muhadžirite vo Makedonija i rastrojstvo na čifčiskite odnosi od krajot na XIX vek do 1912. godina*, 118.

123/ Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci*, 248.

124/ Ū. Ružičić, *Put za orlom*, Mostovi, br. 122-123, Pljevlja 1992, 51.

125/ Upor. M. Zdraveva, *Teritorijalnite promeni na Balkanot vo Berlinskiot kongres i nivniot odraz na ekonomskiot život vo Makedonija*, u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1876. godine, II, 311; G. Todorovski, *Nekogašniot zgolemen interes na srpskite diplomati za otkup na čiflici vo Makedonija*, Glasnik, INI, br. 42, Skopje 1998, 87.

preduzumljivog, muhadžiri su osuđeni bili na ekonomsku propast".¹²⁶ Po muhadžirskim naseljima po Kosovu i Makedoniji svaki iskusniji putnik mogao je prepoznati mahale bosanskih muhadžira.¹²⁷ Donekle se razlikovao položaj muhadžira iz Bosne koji su došli u Metohiju od onih pristiglih na Kosovo. U Metohiji su muhadžiri zbog netrpeljivosti Albanaca, da bi opstali, bili prinuđeni da se albaniziraju. Na Kosovu pak, gdje su muhadžiri pristigli u većem broju, oni su obrazovali svoje kolonije-sela sa obilježjima gradske čaršije (sa hanovima, pekarama, mesnicama i drugim zanatskim radnjama) i naseobine u gradovima. Kako su pokazivali manji interes za zemljoradnju, posvetili su se zanatstvu i trgovini. Bili su kompaktniji i odbojniji. Zato je i netrpeljivost Albanaca prema njima bila manja.¹²⁸

Na mladoturskom kongresu 1910. u Solunu se u usvojenoj rezoluciji govorilo i o muhadžirskom pitanju: "Da bi se sprečilo prodiranje četa iz Bugarske i Grčke treba nastaniti jake muhamedanske kolonije na granici tih država. Kako 12.000 muhadžira naseljenih u Makedoniji nije ni izdaleka dovoljno, to će Komitet po saslušanju muhadžirskih komisija tražiti od vlade da poveća budžet za naseljavanje muhadžira. U ovoj godini treba u Makedoniji naseliti još 20 hiljada duša, a za to je potreban kredit od novih 220.000 lira. U Erzerumu treba osnovati novu muhadžirsku komisiju koja bi se brinula o naseljavanju muslimana iz Kavkaza i Turkestana koji su već izrazili želju da se presele u Tursku. Za njih će se iz izvanrednog budžeta odvojiti izvesna pomoć. Zemlja će se razdeliti svima". Pojedini govornici su isticali da će razoružanjem "egzarhista i patrijaršista", te naseljavanjem muhadžira, stanovništvo zaboraviti i "veliku Bugarsku", "staru Srbiju", "grčku Makedoniju", pa i "nezavisnu Albaniju".¹²⁹ U svojim ambicioznim

126/ I. Kosančić, *Novopazarski Sandžak i njegov etnički problem*, Beograd 1912, 62.

127/ J. Cvijić piše da su se prepoznavale: "po oronulim i posrnulim kućama, koje izgledaju kao da su napuštene; po dronjavom odelu ljudi i žena i po opštoj zaparloženosti; utisak je takav kao da sve što vidite govori i više: Mi smo ostavljeni i zapušteni i hoćemo da se zaparložimo i zatremo. Od ljudi, koji su po bosanskim varošima bili okretni trgovci, nije se održao ni jedan na sto, i pada u oči da ti, što su se održali i napredovali, mahom su bili liferanti turske vojske". Bilo ih je dosta među suvarijama i zaptijama (turskim žandarmima). J. Cvijić, *Govori i članci*, Sabrana dela, knj. III, Beograd 1987, 200-201; upor. *Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji*, Beograd 1989, 225-228.

128/ *Migracije i Bosna i Hercegovina*, diskusija B. Boškovića, 614-615.

129/ Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci*, 249. U Makedoniji je 1910. živjelo 1.100.000 makedonskih Slavena, 500.000 Turaka, 250.000 Grka, 120.000 Albanaca, 75.000 Jevreja i 10.000 Cigana - nav. prema M. Ekmečić, *Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XX, 1972-1973, Sarajevo 1974, 126-127. Kako navodi J. Trifunovski, po popisu iz 1953. u Makedoniji je bilo 203.936, po popisu iz 1961. godine 131.481, a po popisu iz 1971. godine 108.552 Turaka - nav. prema J. Trifunovski, *Tursko stanovništvo u SR Makedoniji*, Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986, 136.

kolonizatorskim namjerama mladoturci ipak nisu uspjeli. Naseljeno je te godine svega 600 porodica.¹³⁰ Država, prije svega, nije imala dovoljno finansijskih sredstava za rješavanje muhadžirskog pitanja.

Pripadnici prosrpske partije u Skoplju prijateljski su dočekivali muhadžire trudeći se da uđu i u njihov bosanski klub, koji se isticao akcijama prema Austro-Ugarskoj.¹³¹ Srpski konzul u Skoplju javljao je početkom jula 1910. kako *“Bošnjaci iseljenici ne izgledaju ni malo kao ljudi spremni za životnu borbu, naročito ne za oštru kakva je ovde. Svi oni, kao što sam pisao, zlopate se, nemaju rada, neznaju zanata, a čini se, ni volje nemaju za rad. Izgleda da su osuđeni ne da se pregone nego da vrlo brzo propadnu, iščile”*.¹³²

Napadi nisu bili rijetki.¹³³ Krajem maja 1910. bugarske komite napale su i zapalile selo Glavicu, čifluk koji su naselili bosanski muhadžiri. Slična sudbina je potom zadesila i sela Dragunovo i Rusimovo, naseljena Bošnjacima, u strumičkom kraju.¹³⁴ Jedan od viđenijih muhadžira koji je došao u Skoplje bio je ubijen nožem i bačen u bunar. U kočanskom selu Čifluk lokalni seljaci su, pak, uspjeli da demonstrativnim odbijanjem da obrađuju zemlju, spriječe naseljavanje bosanskih muhadžira. Iako je potom muhadžirsko naselje izmješteno preko Bregalnice, oni su dolazili u sukob sa njegovim stanovnicima. Zbog naseljavanja muhadžira *“došljaka koji su govorili srpski jezik”* bugarska vlada je protestirala kod mladoturaka, a kada to nije pomoglo, došlo je do akcije *“Bugarskog nacionalnog komiteta”* pa su Bošnjaci *“zažalili za svojom Bosnom”*.¹³⁵ U Nivčanima, u kočanskoj kazi, su 21. avgusta 1910. napadnute tri muhadžirske kuće. Ubijene su dvije žene i dvoje djece. Neki štipiski vojvoda Brlo sa svojom četom napravio je veliko zlo među muhadžirima u selu Orel. U Solunskom, Bitoljskom i Kosovskom vilajetu bilo je naseljeno 2.284 muhadžirske porodice od kojih je 431 došla iz Bugarske a 1.775 porodica iz Bosne. Od ovih bošnjačkih porodica, koliko ih se smjestilo u osam naseobina Solunskog, jednoj Bitoljskog i dvije Kosovskog vilajeta (bez Novopazarskog sandžaka) do maja 1911. oko trećine je brisano sa spiska, bilo da su se vratile

130/ *Istorija makedonskog naroda*, II, Beograd 1970, 298.

131/ B. Hrabak, *Novopazarški Sandžak u poslednjoj etapi otomanske vladavine (1908-1912)*, 105.

132/ On izvještava dalje kako se *“pored prirodne nespreme njihove i nepodobnosti Bugari spremaju da im onemoguće opstanak po selima. Sa mnogih strana mi stižu glasovi da se spremaju oružani ljudi da spreče i naseljavanje muhadžira i onemoguće im bavljenje u mestima gde su nastanjeni”*. Prema: I. Kosančić, nav. djelo, 62; B. Peruničić, Zulumi, 545-546.

133/ M. Zebić, *Unutrašnja kolonizacija u vezi agrarne reforme*, Almanah Udruženja pravnika, I, Beograd 1920, 292-296.

134/ Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci*, 249.

135/ A. Apostolov, *Kolonizacija na muhadžirite vo Makedonija i rastrojstvo na čifčiskite odnosi od krajot na XIX vek do 1912. godina*, 119.

ili pomrle od barske groznice.¹³⁶ Dio muhadžirskih porodica je iz Makedonije prešao u Sandžak nadajući se da će se tu bolje snaći i biti sigurniji. U Makedoniji bugarske, srpske i grčke komite nisu vodile borbu samo protiv Osmanlija, nego i jedni protiv drugih.¹³⁷

Pored iseljavanja Bošnjaka iz BiH tekao je i obratni proces njihovog povratka, iako je broj povratnika bio mnogo manji od broja iseljenika.¹³⁸ Jovan Cvijić je pisao kako je u aprilu 1910. došao iz Jenidže-Vardara u južnoj Makedoniji, na željezničku stanicu Topčin, gdje je, čekajući vezu za Beograd, upoznao neke bosanske muhadžire: *"To nije pravac u kome se oni sada kreću; oni idu obrnuto od Beograda Solunu."*¹³⁹ Vijesti o teškom položaju muhadžira stizale su u BiH pa su se istaknutije muslimanske političke ličnosti obraćale vlastima da se izdejstvuje odobrenje za povratak onih koji su željeli da se vrate, a turske vlasti im u tome pravile smetnje.¹⁴⁰

Prema zvaničnim izvještajima u muhadžirskoj naseobini kod Avret-Hisara za dva posljednja mjeseca 1910. umrlo je 125 lica, u Strumici 35, Đevđeliji 82, Tikvešu 30, Poreču 16, Solunu 28 i Katarini 38 lica. Kraljevski srpski konzulat u Solunu izvještavao je početkom maja 1911. nadležno ministarstvo u Beogradu o izuzetno teškom položaju bosanskih muhadžira u Solunu.¹⁴¹ Već krajem decembra 1910. oko 30 porodica je tražilo pomoć od austrijskog konzulata u Skoplju u namjeri da se vrati u Bosnu, upozoravajući da su se odlučili *"ako im ne bude nikakve pomoći od Konzulata ili od musl. eksk. odbora u Bosni - kome su se takođe molili - da krenu pešice, čim se prolepša vreme"*.¹⁴² Jašar-beg Kapetanović iz Počitelja u Hercegovini, u ime 80 porodica iz BiH raseljenih po Bitoljskom vilajetu pisao je: *"Selidba, ta zarazna bolest,*

136/ I. Kosančić, nav. djelo, 61; M. Nedeljković, *Krst i polumesec- najstrašnija srpska razdeoba*, Beograd-Bijelo Polje 1993, 71.

137/ V. Popović, *Istočno pitanje*, Beograd 1996, 205.

138/ T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata* (u daljem tekstu: *Povratak muslimanskih iseljenika*), u Zbornik: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 151.

139/ Cit. prema: J. Cvijić, *Govori i članci*, u: *Sabrana dela*, 201.

140/ Prema nekim podacima iz Turske se 1908. u BiH vratilo 117 lica, 1909. se vratilo 133 lica, 1910. se od 16.979 iseljenika vratilo 1.943 lica i 1911. je od 11. 404 iseljenika zabilježen 951 povratnik. Opšir. Dž. Juzbašić, *O iseljavanju iz BiH*, 620.

141/ On piše: *"Muhadžiri begaju iz naseobina, na kojima sem gole zemlje i zidova nemaju nikakvih sredstava za život. Neki se od njih vraćaju kućama u Bosnu, a drugi idu u varoš u glavnome da prose. Komitet za naseljavanje i opština solunska trude se da im nađu posla i kako tako iz zadrže ovde. I sada na radovima oko dočeka sultanovog ima isključivo Bosanaca. Ali je sve to malo da ih ishrani te ih većina prosi. Žalosno je videti decu i žene muhadžirske kako se vuku oko kasarni i čekaju da vojnici bace ostatke od svoga ručka ili večere. Oko svake kasarne ima ih 20-30 koji su tu od jutra do mraka"*. Opšir. B. Peruničić, *Zulumi*, 556.

142/ B. Peruničić, *Zulumi*, 543.

koja nemilosrdno hara po mojoj i onako napaćenoj domovini, nije poštedela ni mojega rodnog mjesta sa okolinom nego se nji 80 familija većinom sve sami vrijedni zemljoradnika u Tursku iselili, misleći da će nakon tridesetgodišnjeg pritiska među jednovjernom braćom kao iseljenici naći onoga utočišta kao što je Turska štampa neprestano predstavljala. Mi smo se nesretnici iselili, te mjesto blagostanja u novoj domovini, izloženi smo svakojakim neprilikama i patnjama, kao nijedan narod na svijetu, mi se jadnici osjećamo više da smo naseljeni u kojem zabačenom kraju divlje Afrike, nego u jednoj ustavnoj državi. Mi smo trpili i trpimo pored golotinje, bosotinje i samom glađu, a to smo trpili sve sa islamskog gledišta ali to se više ne može". On je zahtijevao od srpskog ministarstva inostranih djela da im omogući da se nasele ma gdje u Srbiji.¹⁴³

U septembru i oktobru 1910. godine, 110 porodica sa 681 osobom, vratilo se iz Turske u Bosnu jer se tamo nisu mogli snaći. U vranjskom kraju, u Srbiji, muhadžiri, koji su se nezadovoljni vraćali iz Turske u Bosnu, zadržavali su se kraće vrijeme goli, bos i gladni "da bi putem prošnje mogle sebi i decu odhrantiti i put produžiti". Ove nesretnike obilazio je i Mehmed ef. Remzi Delić, beogradski imam, koji je izvještavao kako su Turci muhadžirima naplaćivali čak i hljeb. Iz Vranja su muhadžiri potom dolazili u Beograd, gdje "stanuju po šupama po nekoliko dana u najcrnoj bedi", dok ne prikupe malo novca, odajući se prosjačenju, da se vrate u Bosnu.¹⁴⁴ Osmanska vlada je u aprilu 1911. odlučila da dozvoli odlazak onima koji to žele. Austrougarski konzul Para vizirao je više pasoša koje su osmanske vlasti izdale licima koja su se htjela vratiti u Bosnu. U januaru 1911. muhadžirska komisija u Solunu izjavila je da te godine neće biti naseljavanja zbog navodne groznice.¹⁴⁵ Osmanska vlada je u aprilu 1911. dala izjavu da neće sprečavati povratak iseljenika samo ako su prethodno nadoknade one svote koje su primili za naseljavanje i zadržavanje u Turskoj.¹⁴⁶

Proces iseljavanja Bošnjaka iz BiH je splasnulo nakon poraza Osmanskog carstva u Prvom balkanskom ratu u kojem je ono izgubilo sve svoje balkanske posjede i teritorije, uključujući i Sandžak, na samoj jugoistočnoj granici Bosne. Ovo carstvo koje je bilo u neposrednom bosanskom susjedstvu, samo preko Uvca i Metaljke, potisnuto je nakon ovog rata daleko, skoro do samog Istanbula. Njegova propast na Balkanu izmijenila je i Bošnjake u BiH pa i njihov odnos prema vlastitoj poziciji. Bošnjačko političko vodstvo se konačno osmjelilo da

143/ B. Peruničić, *Zulumi*, 550-551.

144/ Upor. S. Stamenković, *Osnovne promene u etničkoj strukturi vranjskog kraja*, Vranjski glasnik, knj. XIX, Vranje 1986, 116-117; B. Peruničić, *Zulumi*, 547-548.

145/ B. Peruničić, *Zulumi*, 551-552; Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci*, 250.

146/ Dž. Juzbašić, *O iseljavanju iz BiH*, 620.

narodu ukaže da je za njega jedini izlaz da se čvrsto drži sopstvene zemlje i da prihvati nemuslimansku državu kao realnost.¹⁴⁷

U Prvom balkanskom ratu (8. oktobra 1912 - 23. aprila 1913), koji je započeo ne samo kršenjem međunarodnog prava, već i postojećih validnih sporazuma, Osmansko carstvo oslabljeno ratom za Tripolitaniju, koje su već odavno nazivali "*bolesnikom na Bosforu*", doživjelo je poraz kod Kumanova (23. i 24. oktobra) i kod Bitolja (13. i 18. novembra). Osmanska vojska trpi poraze kod Skadra, Jedrena, Kirk-Kilise, Čataldže, Lile Burgasa, Soluna. Hiljade izbjeglica sa sjevera hrlilo je ka Istanbulu, "*jad i nesreće su preplavile ulice*".¹⁴⁸ Istaknuti francuski intelektualac Pjer Loti je povodom osmanskog poraza, braneći Osmanlije "*napuštene, prevarene od svih, pokradene*", kritizirao ponašanje Zapada: "*napredak, civilizacija, hrišćanstvo, sve je to ekstra-brzo ubijanje, ubijanje poput mašine*", napadajući balkansku gramzivost koja se nije zadovoljavala samo već osvojenim teritorijama, već je težila zauzimanju Istanbula, optužujući Evropu za saučesništvo u tom komadanju osmanske države: "*Bruka, bruka za Evropu, bruka za njeno lažno hrišćanstvo*".¹⁴⁹ Njemački car Vilhelm u svojoj dugoj bilješci zapisuje da su se Turci "*pokazali potpuno nesposobnim da zadrže zemlje i moraju napolje*".¹⁵⁰

Nakon izbijanja Prvog balkanskog rata među bosanskim muhadžirima, smještenim u evropskom dijelu Osmanskog carstva, pojavljuje se snažniji pokret za povratak u BiH. Na njegovo jačanje su utjecale pobjede balkanskih država u ratu sa Osmanskim carstvom, učešće u ratu, nevolje i pogromi kojima su bili izloženi, te strah od neizvjesnosti za sudbinu u okviru balkanskih hrišćanskih država. Sukob sa osmanskom državom nije imao samo obilježja rata sa drugom državom, već je djelovao i kao ideološki sukob kršćanstva i islama. Sloboda hrišćanskih balkanskih država je označavala eksproprijaciju na štetu muslimana, garantiranu odsustvom muslimana sa tih teritorija.¹⁵¹

U sjeni pobjeda nad Osmanskim carstvom u Prvom balkanskom ratu nisu ostala skrivena saznanja da "*Srbi i njihovi saveznici ubijaju albanske muslimane po selima, tjeraju na desetke tisuća slavenskih muslimana da bježe*

147/ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo 1996, 62-63.

148/ J. Hammer, *nav. djelo*, III, 525.

149/ A. Vileže, *Pjer Loti i balkanska Evropa*, Stvaranje, br. 8-10, god. L, Podgorica 1995, 938-939. Turska je u teškom položaju, piše Loti, "*jer su jednodušno odbačeni i prezreni ugovori... ta Turska kojoj su tri nedjelje ranije sva ministarstva pravde svečano obnovile data obećanja o teritorijalnom integritetu*" bila je napuštena a Evropa prvenstveno "*zaokupljena podjelom onoga što je od nje ostalo*".

150/ Upor. S. Skoko, *Drugi balkanski rat 1913*, 109-110; A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd 1981, 113.

151/ M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, Godišnjak za društvenu istoriju, II, br. 3, Beograd 1995, 353.

iz Makedonije i silom pokrštavaju muslimane koji govore bugarski".¹⁵² Najsnažniji pokretački činilac u balkanskim ratovima nije bila religija već agresivni nacionalizam. Nacional-šovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su izraz u ubijanju, protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana, ostavljenih na milost i nemilost pobjednika.¹⁵³ U tome nije zaostajala nijedna od vojski balkanskih država.¹⁵⁴ Kada nacionalno-osvajačka ili nacionalno-osvetnička raspoloženja zavladaju, tada se na površini pojave najgrozniji antipodi ljudskoj kulturi i ljudskom duhu.¹⁵⁵ Ono što je balkanskim ratovima udarilo pečat najbarbarskijih i najkrvožednijih ratova srednjega vijeka, pisao je Dimitrije Tucović, to su bile "reke krvi poubijanoga neboračkog stanovništva, nevine dece, žena i mirnih ljudi, radnoga sveta Stare Srbije, Albanije, Makedonije i Trakije, čija je jedina krivica što se drukčije bogu moli, što drugim jezikom govori, drugo ime nosi i što je na svom vekovnom ognjištu naivno sačekao četiri divlje najezde".¹⁵⁶

Makedonija je bila u plamenu. Posebno je nastradalo muslimansko stanovništvo u krajevima koje su u Egejskoj Makedoniji zauzele bugarska i grčka vojska.¹⁵⁷ Na teritoriji koju su okupirale grčke trupe bilo je spaljeno 16.000 kuća.¹⁵⁸ Američka štampa je pisala da "zločini i vandalizmi koje su Grci počinili nisu od one vrste koju ljudski um može opisati".¹⁵⁹ Gradovi Voden, Neguš, Ber, Enidže Vardar bili su pretvoreni u ruševine.¹⁶⁰ Bugari su u nekim čisto muslimanskim selima izvršili strašna krvoprolića. Bilo je muslimanskih sela u blizini Sereza, Drame, Kavale, koje su bugarski vojnici potpuno uništili, ne ostavljajući u njima nijedne žive duše.¹⁶¹

152/ N. Malcolm, *Kosovo. Kratka povijest*, Sarajevo 2000, 208.

153/ G. Abadžiev, *Balkanske vojni i Makedonija*, 163.

154/ D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, 32; T. Simovski, *Balkanske vojni i nivnite reperkusii vrz etničkata položba na Egejska Makedonija*, u Zbornik: *Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka Prvog svetskog rata*, Beograd 1976, 324; *Nedovršeni mir*. Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan, Beograd 1998, XIX.

155/ J. Marjanović, *Reforma ili revolucija na Balkanu*, JIČ, br. 3-4, Beograd 1975, 7.

156/ On je ocijenio da zločinstva nisu bila djela pojedinaca ni ličnoga raspoloženja, već sastavni dio "nacionalne" politike balkanskih država, čije su vojske ubijale nedužno muslimansko stanovništvo "sa zločinačkim uverenjem da time vrše jedno 'nacionalno delo', da, skidajući taj nevini svet s lica zemlje, skidaju s vrata neprijatelja sa kojim će u budućnosti biti teško izaći na kraj". Opšir. "Radničke novine", br. 223, Beograd 22. oktobar 1913; D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 7, Beograd 1980, 160-164.

157/ AS, MIDS, PO, 1912, f-XIII, D-3.

158/ P. Stojanov, *Makedonija vo vremeto na balkanskite i prvata svetska vojna (1912-1918)*, Skopje 1969, 208-212; T. Simovski, *Naselenite mesta vo Egejska Makedonija*, I, Skopje 1978, 11.

159/ H. Silajdžić, *Albanija i SAD kroz arhive Vašingtona*, Sarajevo 1991, 83.

160/ G. Todorovski, *Makedonija po rasparčuvanjeto 1912/13-1915* (u daljem tekstu: *Makedonija*), Skopje 1995, 85.

161/ AS, MIDS, PO, 1912, f-XVIII, D-3; *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VI, sv. 2, Beograd 1981, 156-157.

Vatre zapaljenih sela bile su jedini signal kojim su se pojedine kolone srpske vojske međusobno obavještavale o svom “*napredovanju*” i pravcima kretanja. Sa padom Kumanova u srpske ruke u Skoplju se slegao “*ceo onaj svet arnautskog stanovništva koje je srpska vojska, nadirući sa severa, gurala pred sobom i koje je tu, tražeći utočišta, velikim delom našlo - smrt*”.¹⁶² Pojava srpskih jedinica u blizini Skoplja izazvala je bila pravi haos u ovom gradu. U bolnicama je ležalo preko 900 osmanskih ranjenih vojnika kada se pročulo da srpske jedinice ulaze u grad. Bolnicu su prvo napustili ljekari a potom i bolničarke. Na ulicama je vladala graja i užasna panika. Ranjenici su se, preplašeni i ostavljeni, dizali jedan po jedan puzeći i zapomagajući na putu do kasarni ili do ulice, pokušavajući da se probiju do željezničke stanice i vozova koji su odvozili sretnike: “*Tu su tako, kao mravi, ležali iznemogli, polumrtvi, onesvešćeni... Nisu mogli dalje. Slabosti i rane ne dadoše im da se spasu, i da se odvuku do voza. Poskapavala je tu većina njih na ulici*”.¹⁶³ Muslimanska imanja u Skoplju su bila prosto razgrabljena od “*strane seljaka Srba i Egzarhista*”.¹⁶⁴ Izvršeni su veliki pogromi nad muslimanima u bitoljskom i kočanskom kraju. Brojne džamije su porušene.¹⁶⁵ U Štipu su bugarske komite opljačkale kuće i radnje muslimanskog i jevrejskog stanovništva. Pola grada je bilo ispražnjeno.¹⁶⁶ U toku ratnih operacija i Makedonci su dali eruptivnog oduška svom gnjevu i prema Turcima i muslimanima pa je stradalo nedužno stanovništvo.¹⁶⁷ U selima oko Skoplja zlostavljani su bosanski muhadžiri.¹⁶⁸ Lav Trocki je izvještavao 1912. o počinjenim komitskim divljaštvima i okrutnostima nedaleko od Prilepa, zbog kojih je regularna srpska vojska prigovarala: “*da su Turci ušli u našu zemlju, oni se ne bi ovako ponašali*”.¹⁶⁹ Blizu 2.000 “*turskih izbjeglica*”, većinom žena i djece, između Radovišta i Štipa, “*umrlo je od gladi - doslovno od gladi*” - pisao je jedan činovnik poslat u Štip da organizira filijalu nacionalne banke.¹⁷⁰

162/ “*Radničke novine*”, br. 223, Beograd 22. oktobar 1913. S. Tucović je pisao da će se počinjeni zločini “*pamtiti s kolena na koleno, kao što se pamte Vartolomejska noć, Sicijalijansko večernje, Kišnjevo, i kao što će se pamtiti Demir-hisar i Doksat*”.

163/ S. Đurić, *Dnevnik pobjeda. Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913* (u daljem tekstu: *Dnevnik pobjeda*), Beograd 1988, 244.

164/ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. V, sv. 3, Beograd 1986, 245.

165/ *Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914*, Skopje 1979, 248.

166/ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 34.

167/ Lj. Doklešić, *Kroz historiju Makedonje. Izabrani izvori*, Zagreb 1964, 209.

168/ M. Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, Marksistička misao, br. 4, Beograd 1985, 139.

169/ L. Trocki, *Srbija, jesen 1912, feljton*, “*Danas*”, Beograd 15. jun 1998; opšir. L. Trotsky, *The Balkan War 1912-1913: The War Correspondence of Leon Trotsky*, Monad Press, New York 1980.

170/ *Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912-1913*, Znakovi vremena, br. 11, Sarajevo 2001, 172.

Evropska štampa je o tim tragičnim danima svojedobno pisala da su izvršene takve pogromaške akcije koje su prevazišle "sve užasne svjetske historije". Milorad Marković, srpski borac, svjedočio je o zbivanjima u Strumici krajem oktobra 1912. godine: "I dalje isto. Komite čine svoje: ubijanja se nastavljaju. Bio sam, baš, svedok jednog groznog čina: pored mog stana provedoše milicija i komite deset Turaka. Vodeći ih, nemilosrdno ih tuku kundacima. U jedan mah gurnuše ih napred - i počеше ih bosti bajonetima. Nasta dreka, zapomaganje. To potraja za trenutak- nasto krkljanje i sve se utiša. Ranjene i dalje bodu. Posle toga pljačka. Izgleda da komite sve svoje stare račune svršavaju, ili, da dovode pred sud Turke da bi ih posle opljačkali. U varoši komite pljačkaju: vele da je jedan imao punu fišekliju lira, oduzeli, silovanja se vrše itd".¹⁷¹ Razoručavanje sela pretvorilo se ne samo u sakupljanje oružja, već i u otvorena razbojništva. Za vojnim kolonama su se vukla brojna stada opljačkane stoke. Dimitrije Tucović je pisao da su barbarski potezi "nekulturnih crnogorskih plemena i besne srpske soldateske" izvršili za godinu dana veću propagandu za Austro-Ugarsku "nego njeni konzuli i frateri za čitav vek".¹⁷²

U britanskom parlamentu čuli su se glasni protesti protiv zločina i lažnih nosilaca "kulture" i slobode, kao i iskazi da je suglasnost da se sa muhadžirima postupa kao i sa onima iz 1878. godine "užasna sramota i blamaža za civilizirane države".¹⁷³ Novinari su izvještavali o masovnom zatiranju muslimanskih sela. U kočanskom kraju, gdje je također bilo i bosanskih muhadžira, uništeno je selo Vitoš u kome je bilo 100 muslimanskih kuća, i od koga su ostale tek gomile kamenja. Njegovi su se stanovnici razbježali na sve strane. Slična sudbina je zadesila i selo Kalimance od koga su ostale samo ruševine. Preživjelo stanovništvo se rasulo po raznim mjestima u okolini, prepušteno gladi i milosti drugih. Jugoistočno od Kočana nalazilo se veliko selo Gradec koje je imalo oko 500 kuća sa 2.500 do 3.000 stanovnika. Nakon rata više nije bilo nijedne kuće. Nesretni mještani koji su preživjeli napravili su zemunice u kojima su živjeli.¹⁷⁴ Ova sela su nastradala već u oktobru 1912.

171/ S. Đurić, *Dnevnik pobjeda*, 139, 246. On je dalje kazivao o zbivanjima u blizini Prilepa i sudbini muhadžira koji su bili izloženi napadima srpske vojske. Oficiri su nagovarali vojnike da pljačkaju zbjegove. Oni su uzimali zlato a vojnici ostatak. Također su oficiri silovali žene: "iz varoši vodi divan drum preko Belasice uz brdo. Prođosmo selo Kosturino. S obe strane puta još sveže humke. Tu su sahranjeni pomrli iz zbeга. Putem - masa spavača i stvari, mahom jorgani. Oko jedne ćuprije leševi još nesahranjeni, staro, mlado; izgladneli psi. Jedno dete i posle 5-6 dana ostalo je još lepo, ispod žbuna leži a opružilo ručice".

172/ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 7, 197.

173/ S. Korkut, *Dvije preuzete rezolucije*, Socijaldemokrat, br. 5, Sarajevo 2001, 150.

174/ Lj. Lape, *Odabrani tekstovi*, 820. O muhadžirima u kočanskom kraju vidi opšir. J. Trifunovski, *O muhadžirima u Kočanskoj kotlini*, Etnološki pregled, br. 3, Beograd 1961; Isti,

kada je u te krajeve pristigla bugarska vojska: "Hrišćanski saveznici su se u ovom ratu pokazali spram Turaka kao varvari i divljaci". Proklamirani ideali s kojima su krenuli u rat pretvorili su se veoma brzo u običnu pljačku i razbojništvo, u masakre "naroda Polumjeseca" u interesu "kulture" Krsta.¹⁷⁵ Edith Duram je pisala o serijskim masakrima muslimanskog stanovništva, posebno uočavajući praksu odsijecanja noseva, gornjih usana, sa još uvijek živih žrtava.¹⁷⁶ Izvještači su navodili da za sto godina osmanske uprave u Makedoniji nije nanoseno hrišćanima toliko nepravdi, koliko su hrišćanski zavojevači napravili muslimanima samo za jedan mjesec.¹⁷⁷

Samo blizu Skoplja je, naprimjer, 12. novembra 1912. pobijeno 2.000, a kod Prizrena 5.000 Albanaca, dok je između 12.000 i 15.000 lica nestalo.¹⁷⁸ Skoplje je postalo veliki vojni logor. Muslimansko stanovništvo se sakrivalo. Srpska komanda je izdala naređenje da svako naselje u kojem je ispaljen metak iz albanske puške bude uništeno. Neki pukovnik A. Petrović je 5. januara 1913. izdao naredbu da u slučaju napada i ubojstva jednog srpskog vojnika treba mjesto odmah spaliti i razoriti, a sve muškarce starije od 15 godina pobiti. U Kosovskom vilajetu je tada pobijeno između 12.000 i 25.000 Albanaca.¹⁷⁹ Kada su dva crnogorska vojnika ubijena u blizini sela Punoševca na Kosovu, to selo je spaljeno do temelja. Stanovništvo je pobijeno, a djecu koja su bježla nabijali su na bajonete i bacali u kuće u plamenu.¹⁸⁰ Đakovica je bila opljačana "do posljednjeg dućana", nije se imalo obzira ni prema radnjama čiji su vlasnici bili Srbi; "zaprepašćenje je ovladalo i kod hrišćana i kod muslimana".¹⁸¹ Iz Vranja su pristizali brojni srpski seljaci da pljačkaju nezaštićena muslimanska sela. Njihove žene su nosile na svojim leđima čak i vrata i prozore sa opljačkanih kuća. U jesen 1912. godine, dok paljba topova još uvijek nije bila utihnula, u Kumanovo i Skoplje, kao i druga mjesta, počeo je pristizati veliki broj Srba iz Srbije i Austro-Ugarske da izvidi mogućnosti za naseljavanjem u "oslobođenim krajevima".¹⁸²

Islamske starine u Kočanskoj kotlini sa podacima o tekijama i derviškim redovima, Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar 1994.

175/ *Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912-1913*, 174.

176/ P. Cohen, *Srpski tajni rat*, Sarajevo 1996, 30.

177/ Lj. Lape, *Odabrani radovi*, 820-821; M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd 2001, 25-256.

178/ Opšir. o zločinima vidi: *Carnegie Endowment for International Peace*, Report for the *International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkans Wars*, Washington D. C. 1914, 151-152.

179/ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, 35; S. Bandžović, *Iskušenja historije*, Novi Pazar 1993, 156-157.

180/ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd 1991, 113.

181/ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. V, sv. 3, 308.

182/ J. Tomić, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima*, Beograd 1914, 6.

Iz Makedonije su ka anadolskim krajevima osmanske države krenule, među prvima, i brojne muhadžirske porodice koje su tu došle nakon 1878. godine, nastavljajući dalje svoja traganja za mirom i sigurnošću.¹⁸³ Muhadžirske bošnjačke porodice, iseljene u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj, te u Sandžak, po austrougarskim izvještajima, lišene *“usljed ratnih nemira posjeda i sve imovine, bježale su pred pobjednički nastupajućim armijama”*. Međunarodne anketne komisije su u solunskom kraju naišle na desetine hiljade očajnih muhadžira koji su bili smješteni po improviziranim logorima, prinuđeni da prodaju sve što imaju da bi se prehranili. Engleski izvori su ukazivali na krajnje nehumano ponašanje prema muslimanima u Makedoniji.¹⁸⁴ Do početka Drugog balkanskog rata, prema podacima Islamskog komiteta zaduženog za transport muhadžira iz Makedonije preko Soluna u Osmansko carstvo, bilo je registrirano 135.000 lica koja su brodovima bila upućena u Anadoliju. U svakom brodu koji je bio upućen u anadolske gradove bilo je po 2.500 muhadžira.¹⁸⁵

Prema procjeni austrougarskih vlasti, za vrijeme Prvog balkanskog rata u osmanskoj vojsci na frontu se nalazilo oko 20.000 bosanskohercegovačkih iseljenika.¹⁸⁶ To je utjecalo i na jačanje straha od odmazde. Brojni su izvori koji govore o masovnom egzodusu muhadžira iz srezova Petrič, Melnik, Serez, Strumica i Katerina. Bosanski iseljenici su bili izloženi i samovolji raznih razularenih komitskih četa. Kako nisu imali pomoći od osmanske države, a nisu *“nikako izgubile osjećaj za domovinu”*, dio muhadžira je zatražio od austrijskih konzularnih vlasti odobrenje za povratak u Bosnu i Hercegovinu.¹⁸⁷

U Skopskoj kotlini bosanski muhadžiri su 1912. panično napustili sela Mrševac, Džidimirce i Deljadrovce. U Mrševcu je bilo oko sto bošnjačkih domaćinstava. Njihov odlazak je bio iznenađen. Govorilo se da su u nekim njihovim kućama tada ostale i trpeze postavljene sa hranom. Selo Džidimirce, gdje je bilo oko sto kuća bosanskih muhadžira i oko 50 albanskih kuća - muhadžira iz Vranja, također je opustjelo. Selo Deljadrovce, u kome je 1908. bilo naseljeno između 40 i 50 bošnjačkih porodica, doživjelo je istu sudbinu. Sve do 60-ih godina XX stoljeća, s južne strane, u njivama, postojali su *“bošnjački grobovi”*.¹⁸⁸ Iseljavanje Bošnjaka iz sela Jasenova 1912. bilo je iznenađeno. Jedna majka je ostavila *“dete vo lulka”* (u kolijevci). Iseljavanje je zahvatilo i Vladilovce i Umin Dol. Selo Umin Dol je bilo pusto do 1921, kada

---

183/ M. Pandevska, *nav. djelo*, 143.

184/ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. VII, sv. 2, Beograd 1980, 197.

185/ G. Todorovski, *Makedonija*, 86.

186/ M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Vojna biblioteka, Sarajevo 1996, 71; E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, 108.

187/ T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika*, 151-152.

188/ J. Trifunovski, *O bosanskohercegovačkim muhadžirima*, 148.

je naseljeno srpskim kolonistima iz Banije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore.¹⁸⁹ Bošnjaci iz Kadinog Sela su se 1912. razbježali u različitim smjerovima: ka Skoplju, Bosni i Turskoj. Mnogi Bošnjaci koji su učestvovali u borbama kod Kumanova su ubrzo nakon poraza osmanske vojske pobjegli. Drugi su stradali u odmazdama hrišćanskog stanovništva iz okolnih sela.¹⁹⁰ Makedonija bošnjačkim muhadžirima nije donijela blagostanje, pokazavši se tek kao prolazna, privremena stanica na njihovom iscrpljujućem putu, obilježenog siromaštvom, bolestima i progonima.

Prvi masovni zahtjevi za povratak Bošnjaka u BiH javljaju se sredinom novembra 1912, kada su upućene njihove molbe austrougarskom generalnom konzulatu u Skoplju. Ovaj konzulat je izvještavao o velikoj bijedi u kojoj su se nalazili muhadžiri sakupljeni u Solunu. Oni su bili smješteni u nekoliko džamija i konjušnica, a njihova je bijeda *“neopisiva i nečuvena”*. Bosanskohercegovačka uprava je zahtjeve za povratak, koji su upućivani preko brojnih konzulata u evropskoj Turskoj, prihvatila, tumačeći to *“političkim i humanitarnim razlozima”*. Odlučeno je da pravo na povratak imaju samo bosanskohercegovački iseljenici koji su zadržali zemaljsku pripadnost, ili su je imali prije, a da se toga prava liše turski podanici. To je pravo bilo uskraćeno i Bošnjacima nastanjenim izvan teritorije koje su zauzele savezničke države, uz objašnjenje da bi povratak iseljenika iz tih oblasti mogao da izazove negativnu reakciju osmanske vlade.¹⁹¹

Transport repatriiraca išao je od Soluna brodovima do Trsta, a odatle željeznicom za BiH, preko Dobrljina i Bosanskog Broda. Kako povratnici nisu imali dovoljno sredstava za putne troškove, tu obavezu je preuzela Zemaljska vlada. Repatrijacija je počela u drugoj polovini novembra 1912. i intenzivno traje do sredine marta naredne godine. Prema zvaničnim podacima, do tada se vratilo, preko Trsta, oko 5.000 osoba. Njihovo zdravstveno stanje je bilo loše zbog nezavidnih uslova življenja i svakodnevnog gladovanja u Solunu. Mada je bio zabranjen povratak preko sandžačke granice, ipak je neposredno nakon izbijanja Prvog balkanskog rata, prebjeglo ovim pravcem u Bosnu oko 1.000 osoba. Broj povratnika bio bio mnogo veći da vlasti nisu ograničile povratak na porodice koje raspoložu vlastitim sredstvima za

---

189/ J. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljavanim u Makedoniji*, 168.

190/ M. Filipović, *“Bošnjaci” u okolini Skoplja*, 263.

191/ Zemaljska vlada je smatrala da broj onih koji žele da se vrate iznosi oko 50.000, dok su bošnjački prvaci procjenjivali njihov broj čak na 100.000 lica. Po dr. T. Kraljačiću, bilo je sasvim moguće da je Austro-Ugarska, dozvoljavajući povratak muhadžirima, u njima vidjela i potencijalne dobrovoljce u eventualnom ratu protiv Srbije i Crne Gore *“u kojima su vidjeli glavne krivce njihovih nevolja”*. Opšir. T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika*, 153.

izdržavanje nakon repatrijacije.¹⁹² Do marta 1913. među nekoliko hiljada povratnika u BiH iz Makedonije bilo je 1600 djece.¹⁹³ Porodice povratnika, pošto su većinom potjecale iz srezova Bosanska Gradiška, Prijedor, Prnjavor, Bihać, Cazin i Ključ, bile su i nastanjene u najvećem broju u po tim srezovima. Povratnici su naseljavani na državnoj zemlji. U zbrinjavanju povratnika je također učestvovalo i bošnjačko stanovništvo, njegove kulturne, humanitarne i političke organizacije. Veliki otpor naseljavanju pružala su sela iz kojih nisu porijeklom bili povratnici, kao i nebošnjačka sela. Pojedini srpski listovi, poput "Naroda", istupali su protiv povratnika, nazivajući ih sankilotima, nepouzdanim i problematičnim elementima.¹⁹⁴

One bošnjačke porodice, koje nisu imale mogućnosti da se vrate u Bosnu, niti su to željele, sele se u maloazijske oblasti osmanske države, posebno u Anadoliju. Austrougarski konzulat je iz Soluna izvještavao o propagandi kojoj su bili izloženi muhadžiri da se ne sele u Bosnu već u Anadoliju. Njihovo prebacivanje u maloazijske krajeve preuzeo je egipatski *Crveni polumjesec*. Po tim izvorima, zbog propagande je sredinom januara 1913. od zahtjeva za povratak u BiH odustalo više od 1.200 iseljenika. Neke su malobrojne bošnjačke porodice ostale u Makedoniji sve do 1941, kada će ih bugarske vlasti protjerati, zajedno sa porodicama bošnjačkih činovnika koje su došle u periodu između dva svjetska rata, te će se oni zaputiti ponovo ka Bosni i Hercegovini. Bio je izdat zakon po kome su sva lica na zauzetoj teritoriji bila dužna da se do 1. aprila 1942. izjasne kao Bugari, ili da se, u protivnom, isele.¹⁹⁵

Granice balkanskih država nastalih na ruševinama Osmanskog carstva često će biti osporavane, pokazujući da dioba ovog carstva nije samo po sebi vodila u mir i stabilnost. Prije balkanskih ratova nijedna hrišćanska balkanska država nije htjela priznati da postoji brojno stanovništvo koje ne bi prihvatilo njihovu

192/ T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika*, 157.

193/ M. Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, 140.

194/ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje 1910-1914*, Sarajevo 1999, 148-149; Isti, *Uticaj Balkanskih ratova 1912/13. na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja*, Radovi, Filozofski fakultet, knj. XII, Sarajevo 2000, 200.

195/ O iseljavanju iz Makedonije opšir. vidi: S. Milošević, *Iseljavanje stanovništva iz Makedonije u Drugom svjetskom ratu*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 1994, 102-103. Samo iz Skoplja, gdje su bili izloženi maltretiranjima od bugarskih vlasti, u Banja Luku je u toku maja, juna i jula 1941. kao i narednih mjeseci stigao znatan broj bošnjačkih porodica. Došle su porodice Adema Jusufovića, Nurije Jusufovića, Hivze Hodžića, Jusufa Hodžića, Fevzije Dizdarevića, Omera Dizdarevića, Alije Todorovca, Rušida Šomića, Muhe Tunje, Alije Blentića, Mustafe Blentića, Alije Numanovića, Derviša Kačarevića, Asima Kulenovića, Mehmedalije Kulenovića, Paše Halimića, Avde Malkočevića, Alije Jusufovića, Muje Spahića, Osmana Arnautovića, Jusufa Tatarića, Omera Mehića, Alije Karabaša, Omera Gluhaća, Mehmedalije Cocića, Nihada Kulenovića i Hasana Avdagića. Najveći dio njih je ostao u Banjaluci da živi i nakon rata - nav. prema: Arhivska dokumentacija Instituta za istoriju u Banja Luci, fond fotokopija.

vladavinu na područjima koja su one željele.¹⁹⁶ Nakon balkanskih ratova 1912-1913. balkanske države su pokušale da raspletu smjesu etničkih i religioznih narodnih grupa. Zato je došlo do prisilnih pomjeranja, protjerivanja i izbjegličkih kretanja.¹⁹⁷ Razmjene stanovništva također, bez obzira na početna očekivanja, nisu dovele do trajnog mira i smirivanja napetosti. Ako se kultura i geografija ne poklope, onda se poklapanje može nametnuti genocidom ili prisilnim migracijama.¹⁹⁸ Na Mirovnoj konferenciji u Bukureštu 1913. godine, nakon Drugog balkanskog rata, SAD su uputile notu njenim učesnicima tražeći da se u mirovni ugovor unesu odredbe o zaštiti manjina, odnosno da se osiguraju vjerske i građanske slobode svih stanovnika koji postaju državljani drugih država. Balkanske države, međutim, nisu htjele da preuzmu obaveze, poput onih koje su im velike sile bile nametnule na Berlinskom kongresu, istakavši kako je načelo vjerske slobode i jednakosti već priznato u tim državama, te da je takva odredba bila suvišna. Ovakve odredbe nije sadržao ni Londonski ugovor zaključen sa Osmanskim carstvom iste godine. Međunarodna zaštita manjina nije do Prvog svjetskog rata predstavljala opću ustanovu, već pojedinačne slučajeve proizišle iz nastanka novih država, odnosno teritorijalnih promjena.¹⁹⁹ Muslimani su bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarivana. Od 1,445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413,992 se iselilo u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova.²⁰⁰ Do 1923. izbjeglo je još 1,200.000 muslimana. Od muslimanskog balkanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 odsto. Ostatak je izbjegao, umro u muhadžirluku ili je bio ubijen (preko 600.000). Muslimani su tako postali jedno od naslijeđa Osmanskog carstva na Balkanu. "Svoje" muslimanske manjine imala je svaka balkanska država.²⁰¹

196/ J. Mccarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 9-10, Sarajevo 1999, 977-978; upor. M. Dogo, *Balkanske države i pitanje muslimana*, Godišnjak za društvenu istoriju, god. II, sv. 3, Beograd 1995; I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 303.

197/ U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi. Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo 1997, 52. Po nekim podacima, samo se sa Kosova u periodu 1912-1914. iselilo 302.907 Turaka. Opšir. *Manjine u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2000, 173.

198/ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1998, 173.

199/ Upor. M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, I, Beograd 1954, 424-425; M. Stojković, *Istorijski razvoj zaštite manjina i savremena međunarodna aktuelnost manjinskog pitanja u balkanskim odnosima*, u Zbornik: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, SANU, Beograd 1996, 552-553.

200/ J. Mccarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)*, 983. Između 1921. i 1926. u Tursku je došlo 398.849 muslimana, većinom kao dio razmjene stanovništva.

201/ K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive*, 82.

U dijelu Makedonije koji je pripao Srbiji “*nejasno definisana populacija*” trebala je svestranim radom da postane srpska.²⁰² Pojedine evropske velike sile su formalno upozoravale srpsku vladu da obezbijedi sve mjere zaštite za katoličko i muslimansko stanovništvo u novoosvojenim oblastima. Srbija, međutim, nije priznavala niti ozbiljno shvatala ovakve zahtjeve.²⁰³ U srpsko stanovništvo ubrajali su se i muslimani “*srpskog porekla*” koji su bili poznati pod imenom “*erlija*”, “*Arnautša*” i “*poturčenjaka*”.²⁰⁴ Trend “*demografske osmanlizacije*” (M. Dogo) karakterističan za balkanske nacionalne države u XIX stoljeću, se između 1912. i 1923. ulio u modernu problematiku manjina, u kojima države, u još nestabiliziranom međunarodnom okruženju, vide bilo opasnost za sopstvenu sigurnost, bilo prijetnju da postanu taoci, ili i jedno drugo.

Dr. Safet BANDŽOVIĆ

BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUHADŽIRI U MAKEDONIJI (1878-1912)

Zaključak

Dolazak Austro-Ugarske 1878. u BiH je za većinu Bošnjaka, u ekonomskom, političkom, vjerskom i kulturnom pogledu predstavljao civilizacijski šok, pod čijim su se dojmom mnogi od njih odlučili na seobu.

Proces iseljavanja Bošnjaka iz BiH trajao je u nekoliko valova sve do 1918. godine. Psihološki, odnosno religiozni i politički motivi imali su veoma značajnu ulogu pri iseljavanju Bošnjaka. Bitni uzroci iseljavanja nalazili su se i u oblasti ekonomskih i društvenih odnosa uspostavljenih nakon 1878. godine. Austro-Ugarska nije objavljivala opće brojeve bošnjačkih iseljenika iz raznih, najviše političkih razloga. Po njenim zvaničnim podacima iz Bosne i Hercegovine se od 1878. do 1918. iselilo 63.000 Bošnjaka. Prema procjeni niza naučnika iz BiH se od 1878. do 1912. iselilo između 140.000 i 180.000 Bošnjaka.

Znatan dio Bošnjaka se naselio i u Makedoniji, gdje je živio u veoma lošim uslovima, izložen neprestanim sukobima sa neprijateljskim raspoloženim lokalnim hrišćanskim stanovništvom. Muhadžiri su formirali nekoliko svojih

202/ Upor. P. Stojanov, *Makedonija vo vremeto na balkanskite i Prvata svetska vojna (1912-1918)*, Skopje 1969, 130-131; V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1982, 308; .S. Turlakov, *Vodič za Srbe početnike (1804-1941)*, Beograd 1999, 109.

203/ G. Todorovski, *Makedonija*, 273, nap. 6.

204/ J. Jovanović, *Južna Srbija od kraja XVIII veka do oslobođenja*, Beograd 1938, reprint Beograd 1990, 40.

naselja (Berovo, Hasanbegovo i dr.) kao i mahale na periferijama velikih makedonskih gradova. Neki su se tokom 1910-1912. vratili u BiH, a jedan dio se, nakon balkanskih ratova, u kojima su bili izloženi masovnim progonima, iselio iz Makedonije u Tursku. Transport repatriraca išao je od Soluna brodovima do Trsta, a odatle željeznicom za BiH, preko Dobrljina i Bosanskog Broda. U zbrinjavanju povratnika je također, pored organa vlasti u BiH, učestvovalo i bošnjačko stanovništvo, njegove kulturne, humanitarne i političke organizacije. Makedonija bošnjačkim muhadžirima nije donijela blagostanje, pokazavši se tek kao prolazna, privremena stanica na njihovom iscrpljujućem putu, obilježenom lutanjima, siromaštvom, bolestima i progonima.

Dr. Safet BANDŽOVIĆ

BOSNISCH - HERZEGOWINISCHE FLÜCHTLINGE IN MAZEDONIEN (1878 - 1912)

Zusammenfassung

Das Ankommen der Osterreich-Ungaren in BiH 1878 stellte für die meisten Bosniaker, im wirtschaftlichen, politischen religiösen und kulturellen Sinne, einen Zivilisationsschock, unter dessen Eindruck sich viele zur Auswanderung entschlossen.

Das Prozess der Auswanderung der Bosniaker aus Bosnien und Herzegowina dauerte, wellen -weise, bis zum Jahr 1918. Die psychologischen, bzw. religiösen und politischen Motive, hatten eine sehr bedeutende Rolle bei der Auswanderung der Bosniaken. Die wesentlichen Gründe der Auswanderung waren die Folge der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Verhältnisse, die nach 1878 hergestellt wurden. Die österreichisch-ungarische Verwaltung veröffentlichte nicht, aus verschiedenen, meistens politischen Gründen, die Zahl der bosniakischen Auswanderer. Nach ihren amtlichen Angaben, übersiedelten aus Bosnien und Herzegowina in der Zeit vom 1878 bis zum 1918, 63.000 Bosniaken. Nach Schätzungen einer Reihe von Wissenschaftlern aus Bosnien Und Herzegowina gab es zwischen 140.000 und 18.000, diejenigen, die in der Zeit vom 1878- 1912 ausgewandert sind.

Eine bedeutende Zahl der Bosniaken wurden in Mazedonien angesiedelt, wo sie unter sehr schlechten Bediengungen lebten, ausgesetzt den ständigen Auseinandersetzungen mit der feindlich gesinnten lokalen christlichen Bevölkerung. Die Flüchtlinge bildeten einige eigene Ansiedlungen (Berovo, Hasanbegovo u.a.) wie auch die Mahalas (Strassenzüge) an den Peripherien

der grossen mazedonischen Städte. Manche kehrten im Laufe der Jahren 1910-1912 nach Bosnien und Herzegowina zurück, ein anderer Teil, nach Balkankriegen, in denen sie den Massenverfolgungen ausgesetzt waren, wanderte aus Mazedonien in die Türkei aus. Der Transport der Repatrierten erfolgte mit dem Schiff von Solun (Tessaloniki) bis zu Triest, von da aus, mit der Eisenbahn, über Dobrljina und Bosanski Novi nach Bosnien und Herzegowina.

An der Versorgung der Zurückkehrer nahmen, neben der Behörden in BiH, auch die bosniakischen Bewohner, ihre Kultur- humanitären und politischen Vereinigungen teil. Mazedonien brachte den bosniakischen Flüchtlingen keinen Wohlstand, es zeigte sich nur als vorübergehende, vorläufige Station auf ihrem erschöpfenden durchs Herumziehen, Armut, Krankheiten und Vrfolgungen gekennzeichneten Weg.

---

jezik i književnost

Dr. Elbisa USTAMUJIĆ

FOLKLORNI REALIZAM U ROMANU “SREĆA MLADOG LJUBOVIĆA” HUSEINA ĐOGE

Roman Huseina Đoge Sreća mladog Ljubovića sa odrednicom u podnaslovu - Ljubavni roman iz 18. vijeka, izlazio je u nastavcima u Novom beharu 1933. i 1934. godine. Tadašnji urednik časopisa Alija Nametak s pravom primjećuje da je to prvi muslimanski historijski roman, žanr koji će u svojim modelitetima zasnovanim na novoj estetici ostvariti najveće domete dvadesetak godina kasnije. Narodna pjesma Svatovsko groblje na Morinama, poznata i kao Ženidba bega Ljubovića, poslužila je kao predložak ne samo u tematsko-fabularnom smislu već i u dosljednoj prezentaciji epskog kulturnog koda i tradicije sasvim određene etničke i društvene zajednice.

Postupak oblikovanja historijske građe s naglašenom folklornom inspiracijom česta je pojava u hrvatskoj i srpskoj književnosti 19. pa i početka 20. vijeka. Pisani su i ljubavno-avanturistički romani iz muslimanskog života u Bosni, poput djela Eugena Tomića (Zmaj od Bosne, 1887, Kapitanova kći, 1884, Emin-agina ljuba, 1888). Po uzoru na Šenoino shvatanje uloge historijskog romana: “analogijom između prošlosti i sadašnjosti narod dovesti do spoznaje samoga sebe”, nastali su kao rezultat želje da se podigne nacionalna svijest muslimana, a radi približavanja hrvatskom korpusu.

U međuratnoj bošnjačkoj prozi pojava neoromantizma inicirana je naglim odlaskom sa historijske scene muslimanske aristokracije koja je radikalno provedenom agrarnom reformom srozana do socijalne bijede. Fabula prožeta nacionalnim romantizmom mogla je imati nostalgичne čitaoce kojima su epska etika i ponos prošlošću njihova etnikuma bili mehlem za ranjenu dušu. Pa poticaj za roman razumijemo kao želju da se sačuvaju još svježija sjećanja i otrgnu od zaborava oblici osobene kulture življenja koja će svoj puni smisao i umjetnički izraz dobiti tek u romanima Meše Selimovića, Skendera Kulenovića i drugih.

Poput balade Hasanaginica, i Svatovsko groblje na Morinama, romana o sretnom ispunjenju ljubavi, imala je više prerada. Knez Nikola Petrović spjevao je romantičnu poemu Ženidba bega Ljubovića kada je Ljubović poslije neuspjelog nevesinjskog ustanka našao gostoprimstvo na Cetinjskom dvoru. Na sceni Sarajevskog pozorišta, 1944. godine, izvedena je drama Abdurahmana Nametka, a dorađena je objavljena u Mostaru (1966), pod naslovom Legenda o jednoj ljubavi i izvedena za proslavu četiristogodišnjice Starog mosta i petstogodišnjice Mostara. Sam lokalitet Svatovskog groblja na Morinama bio je izazovan i putopiscima. Alija Isaković u putopisu Na Morinama bilježi da ih je Evlija Čelebija 1664. godine proputovao "a kada je vidio visoravan obraslu zelenilom i cvijećem, prosto se preporodio i konji razigrani počeli se valjati po cvjetnoj travi". Isaković citira i Dedijerov zapis, iz aprila 1943. godine, o smrti 25 boraca koje je noću na planini uhvatila vijavica: "nekolicinu su s konja skinuli mrtve, ukočene od mraza". O opakoj ćudi Morina primjećuje Isaković: "Tom cvijetnom paklu samo legenda može da se odupre, ali ne može da ga odobrovolji".

Legende o Svatovskom groblju na Morinama vežu se za vremensko-prostornu i predmetnu realnost postojanja 59 stećaka, oko kojih se pletu predaje, a neke u romanu priča sluga Milutin kako ih je čuo od majke da žene pričaju. Zabilježena je legenda o bratu i sestri koji su bili dugo razdvojeni i kada ih je život ponovo sastavio, nisu se prepoznali, ali ih je prepoznala priroda i usprotivila se nedozvoljenoj vezi, pa im je na tom mjestu zamrzla svatove. Unesene su i druge predaje mitološkog karaktera: o haranju tim prostorima natprirodnih bića i sila kojima se objašnjava fenomen iznenadnih mećava i snjegova što uzimaju s vremena na vrijeme ljudski danak; o Aždahi koja "pometenike" odvlači u pećinu i tamo ih jede, pa ostavi samo kosti; Morama što se svake desete godine skupljaju i te zime dave i duše onog ko zaluta, zastane i zaspri na putu, a vjeruje se da je visoravan po njima dobila ime.

Romaneska priča započinje u piščevoj sadašnjosti, opisom Borija, porušenih i opustjelih dvora Hajdar Alajbega Čengića, sa sjetom i uzdahom, kao u Đalskog, priziva se u idiličnom ozračju slika nekadašnjeg života. Romantična folklorno-sevdahlijska ljubavna fabula odvija se u glavnim crtama prema linearnoj naraciji epske matrice. Poetska legenda se uklapa u koncept ljubavi, na prvi pogled, između dvoje pristalih mladih, Umihane Čengiće i Alibega Ljubovića, koja se razvija ašikovanjem, razmjenom amaneta i tajnim prstenovanjem, ali se komplikuje u međuvremenu očevim obećanjem djevojke Mustaj-begu Lakišiću, jer se u patrijahalnom svijetu očeva riječ ne može opovrgnuti. Radost i sreću prve ljubavi zamjenjuju patnja i napetosti u slijedu događaja: pripreme za svadbu u Odžaku i istovremeno zvanična prošnja i pripreme svatova u Mostaru; stariji i iskusniji Lakišić poziva Ljubovića na mejdan ili da prihvati poniženje i da mu u svatovima pod djevojkom dovede

svoga dorata; majka rješava situaciju tako što tajno šalje slugu i konja i dramatično zaklinje sina da odustane od dvoboja; slijedi svadbeno veselje i pripreme za povratak svatova i poruka Ljuboviću da svatove dočeka na konak, u Odžaku. Zaslijepjen uspjehom, jer je dobio što mu ne pripada, lijepu djevojku i dobrog konja, epske simbole ponosa i društvenog prestiža, Lakišić, u mržnji i zlu, sve dublje moralno pada, a što je srazmjerno gradaciji u fabularnom nizu koja vodi do dramatične kulminacije i konačno "preokreta sreće". Na Morinama se dešava čudo. Svatove uhvati iznenada mečava, izgube orijentaciju i svi izginu smrznuti u snijegu. Samo dorat uspijeva da spasi djevojku i slugu, izvodi ih na put, savladava sve prepreke i stiže gospodar u Odžak.

Pored tragične sudbine stradalih svatova, pjesma Svatovsko groblje na Morinama nije baladična, jer za glavne junake ima sretan kraj, ostvarenje ljubavi i afirmaciju pravde i dobra nad ohološću i zlom, posredovanjem više sile, prirode i njenih magičnih moći koje u mitologiji posjeduje i konj. U prvom planu poetske legende je mladi junak iz roda koje pripada najstarijem bosanskom plemstvu, o kome narodni pjevač iznosi mišljenje: "Svi su bezi na Hercegovini, /al kad dođe beže Ljuboviću/ više bega od lijeka nema". Mladić je oličenje tradicionalnih vrijednosti i etike, majci je dobar sin, a služi gospodar, posjeduje moćnog konja, pretilog dorata i njemu prema epskom shvatanju pripada djevojka neobične ljepote i gospodstva.

U ime društvene, porodično-patrijahalne harmonije i one univerzalnije prirodne, umiješale su se u izvršenju pravde neke više sile. Protivnik Mostarlija Mujo, kako ga degradira narodni pjevač, želi na silu da zadobije ono što mu prema poretku tradicionalnih vrijednosti nikako ne pripada, dok je mladi Ali-beg miljenik nekih zaumnih sila koje sežu do daljina mitske magme iz koje se izlučuje smisao odabranog para - erosa, plodnosti i obnavljanja života.

Svatovsko groblje na Morinama ima kompleksnu strukturu složenu od lirskih epskih i dramskih elemenata. Dramatičnim zapletom, neočekivanim raspletom i "preokretom sreće", ostvarena je struktura romanse u kojoj se funkcionalno prožima lirsko, narativno i dramsko.

Roman nije zasnovan samo na legendi i epskoj etici i logici događanja već ima utemeljenost u određenom društveno-političkom i historijskom kontekstu, a to je postupak kojim će se poslužiti Isaković u Hasanaginici. Pored postojanja bogumilskog groblja, poznatog kao Svatovsko groblje, radnja se odvija na detaljno iscrtanom geografskom prostoru sa mnoštvom toponima svih lokaliteta od Mostara do Nevesinja i Odžaka i do Uloga i Zagorja. Ispisana su imena sela, rijeka, potoka, okolnih brda i planina. Istinit je događaj i pogibija mostarskih Lakišića svatova na Morinama, to se desilo 6. novembra 1774.godine. Narodni pjevač na kraju pjesme o tome kaže: "Braćo moja, toj istina bila". Činjenica je i da je Ali-beg Ljubović živio u drugoj polovini 18.

stoljeća, o čemu piše Hivzija Hasandedić (Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini, Sarajevo 1990, 146 str.).

U pozadini romana se nazire politička situacija druge polovine 18. stoljeća u Bosni koja trpi pritisak na granice Otomanskog carstva. Sultan traži vojsku za daleka ratišta, a bosanski prvaci, na sastanku u Sarajevu, zaključuju da se ne može više slati vojska izvan Bosne i traže u sklopu imperije veću samoupravu, vojničku, finansijsku i administrativnu kako bi što bolje branili međe prema Beču, na Savi i Krajini, te prema Mlecima u sjevernoj i južnoj Dalmaciji.

Đogo je roman napisao na osnovu istraživanja i usmeno prenešenog sjećanja na događaj, te izvanrednog poznavanja narodnog života, mentaliteta, narodnog duha, jezika i narodne frazeologije, kao i patrijarhalnog obrasca kulture, oblika i načina života muslimanske aristokracije.

Transponovanjem legende u roman, autor je zadatu narativnu matricu prozeo intimnom dramom likova suočenih sa patrijahalnim zadatostima, na određenom historijskom fonu i lokalitetu, sa govorno-jezičkom, etnološkom i etnografskom izvornošću. Insistiranjem na činjenicama društvenih i klasnih odnosa, na autentičnosti ambijenta i govora, preciznošću historijskog okvira, scenografije, lokalnog kolorita postigao je osobeni folklorni realizam.

Romantično fabuliranje linearne progresije u obliku homogenog diskursa preplavljaju realistični opisi živopisnih pejzaža i etnografskog materijala: folklorne odore, ženske i muške, konjska oprema i oružje sa svim ukrasima i nakitom, eksterijeri kula i okoliš, scene narodnih običaja (ašikovanje, gaženje nišeste, davanje amaneta, prošnja, darovi, svadbeni običaji i drugo).

Razučeni dijalozi, prirodni i neusiljeni, dominantan su književni oblik i specifičnost autora koji je po prirodi talenta dramatičar i ogleđao se u žanru sa koncentracijom na životnom realizmu. Husein Đogo se u književnosti javio komedijama društvenog karaktera u Beharu (1908-1910. godine), a nastavio, u Novom Beharu, čiji je i prvi urednik, humoreskama, šalama i veselim igrama u jednom činu.

Vrijednost Đogina pripovijedanja je upravo u tome što narativno ustupa mjesto opisu i dramski funkcionalnom dijalogu. Tim narativnim postupkom oživljava oblike i manifestacije života sa smislom za slikoviti detalj i duhovitu situaciju često posmatranu iz humornog ugla. Pripovijedanje dobija posebno osvježenje interpoliranjem anegdote, aforizma, vica, čime i postiže osobenu ekspresiju, ali će današnjem čitaocu zasmetati prepoznatljivi obrasci i stilska sredstva preuzeta iz narodnog deseterca.

Mr. Muhamed ŠATOR

PRAVOPIISNA NORMA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM ČASOPISIMA KRAJEM DEVETNAESTOG I U PRVIM GODINAMA DVADESETOG VIJEKA

Kraj devetnaestog stoljeća u Bosni i Hercegovini donio je krupne promjene na kulturnom planu, pa i u jeziku, iako su to bile posljednje godine Benjamina Kallaya (umro 1903). Mada su se tih godina u procesu nacionalnog osvješćivanja, posebno Srba, javljali otpori nominaciji jezika imenom *bosanskim*, to nije bitno utjecalo na standardizaciju jezika. Nastavni jezik u školama, jezik listova, časopisa i knjiga, uopće sav jezik u javnoj upotrebi, pokazuje opredijeljenost za izgrađivanje jedinstvenog jezika sa istim pravopisnim odredbama zasnovanim na fonološkom principu. Pravopisne odredbe dosljedno se provode, posebno u školama, u nastavi, ali i u udžbenicima.

I jezik časopisa *Nada* pokazuje da su procesi ujednačavanja pravopisnih odredbi u toku, što se može vidjeti u tekstovima autora iz Srbije i Hrvatske. Ovaj časopis, koji je pokrenula Zemaljska vlada 1895, uglavnom je poštivao pravopisne odredbe iz *Gramatike bosanskoga jezika*, ali u tekstovima Srba i Bošnjaka često probijaju dijalekatske crte što je karakteristično i za *Bosansku vilu*, *Zoru* pa i *Bošnjak*. Pravilo o sastavljenom i rastavljenom pisanju riječi je kao i u svim dotadašnjim časopisima nedosljedno: *ne ćeš* 38/2, *neda* 99/5, *ne bi li* 480/24, *nezna* 196/10, *samnom* 435/22 - *Nada* 1896. Iako u *Nadi* ima najviše lijepo stilizovanih tekstova, pravopisnih neujednačenosti ima dosta kao i u drugim časopisima tog vremena - *Nada* 1896: prijevod 279/14, *prevod* 477/24, *pogrješke* 89/5, *griješaka* 478/24, *ušutila* 293/15, *riješenje* 60/3, *nijesam* 23/2, *doživila* 89/5, *dočerali* 23/2. Refleks *jata* je i u slijedećim godištim *Nade* pisan neujednačeno: *prevod* 159/8, *prijevod* 180/9, *nijesmo* 190/6, *želiti* 137/7, *grjehota* 174/9, *korjena* 480/24 - *Nada* 1897.

I u ovom časopisu glas *h* se gotovo u svim tekstovima bilježi gdje mu je

po etimologiji mjesto, ali ima primjera i sa neetimološkim *h*: *mehlem* 70/4, *sahati* 329/17 (*Nada* 1896), a gotovo redovno se piše oblik *kahva* i *kahveni* 292/15, pored *kava* 23/2, *mahane* 293/15, *suhe* 217/11, *duhanske* 271/11. Iako je *Nada* gotovo dosljedno poštivala fonetski pravopis, u alternacijama suglasnika ima dosta nedosljednosti - *Nada* 1896: *udesbe* 216/11, *predpošljednje* 472/24, *bogastvu* 57/3, *otpadci* 70/4, *pogodci* 478/24, što se može vidjeti i u sljedećem godištu: *odkle* 218/16, *razpredati* 387/20, *cvijetci* 41/3, *početci* 180/9. *Nada* također ima dosta lokalizama: *danaske* 97/5, *ondalen* 415/21, *jerbo* 89/5, *okle* 99/5 -1896. U priložima bošnjačkih autora u *Nadi* ima više nedosljednosti nego kod ostalih: *Bašagić*: *piso*, *proučavo*, *obožavo*, *ljubit*, *bit*, *ostavljajuć* 450-451/23, *doživila* 89/5 1896, *Mulabdić*: *zašutiše* 293/15, *povjest* 66/4 1896, *dostaput*, *tajčas* 96/5, *šcer* 156/8, *progovorit* 95/5, *poiskat* 194/10 1897, *Rizabeg Kapetanović*: *samnom* 435/22, *kaošto* 437/22, *čemane* 70/4, *zulumčar* 250/13 1896.

U ovom periodu gotovo isti autori saraduju i u drugim časopisima i publikacijama, što se može vidjeti i u kalendarima *Bošnjak*, u kome se može naći primjena sličnih pravopisnih odredbi. Jedan od saradnika kalendara *Bošnjak* je i Edhem Mulabdić, čiji prilozi pokazuju nemaran odnos prema pravopisu. Uz mnoštvo ikavizama: *rozumilo*, *zapovidi*, *volilo* (43, 1897), *volilo*, *želiti* (50, 1898), Mulabdić često piše infinitiv bez finalnog i (*vidjet*, *sramotit* 45-6, 1897), često vrši sažimanje vokala u glagolskom pridjevu radnom: *mogo*, *obazro*, *reko*, *došo* (43-4, 1897) a ima i drugih nedosljednosti, čak i u bilježenju glasa *h* (*artiju* 43, *aljina* 47, *sat* 43, *sahat* 43, *siroma* 47, 1897). Mulabdićev kolega, učitelj Ivan Klarić, u kalendaru *Bošnjak* za 1898. godinu poštuje pravopisne odredbe: *došao*, *obraćati*, *bivao*, *imao*, *pokucati* (52, 1898). U časopisu *Školski vjesnik* (1895) u Mulabdića nema takvih nemarnosti (*natjecati* 49, *zavoljela* 51, *vrijednost* 45, *ne može* 49, *ne bi* 51, *napretku* 51, *mogao* 49), što pokazuje da je u tom časopisu bilo lektorskih intervencija.

Kraj jednog i početak drugog stoljeća pokazuje, i pored nedosljednosti, relativnu stabilizaciju i ustaljivanje pravopisnih odredbi. Isto tako, iz sredina koje se služe istim jezikom, pa i približno istim pravopisom, zasnovanim na sličnim principima, stiže sve više knjiga i časopisa, što je imalo odraza i na jezičke tokove u Bosni i Hercegovini, gdje će koegzistirati oba pisma, ćirilica i latinica.

Dok jezik časopisa i udžbenika pokazuje priličan stepen pravopisne ujednačenosti, jezik u drugoj javnoj upotrebi, posebno u sudstvu i državnoj upravi, pretrpan je nezgrapnim formulacijama, jer su državni službenici bili mahom stranci. Na taj negativan uticaj ukazao je i časopis *Bošnjak*,¹ a posebno će to ukazivanje na njemačke konstrukcije biti aktuelizirano početkom

1/ *Bošnjak*, I/1891, br. 5, str. 1, Sarajevo, 30. jula 1891. (Salihaga, *Čuvajmo materinski jezik*).

dvadesetog stoljeća.²Na to je ukazivao i Petar Kočić.³ Međutim, karikiranje sudskog jezika u *Sudaniji* ne može biti mjerodavno za stvaranje slike o stanju jezika u školstvu, kako to sugeriše književnik Marko Marković.⁴ Za jezik udžbenika i za jezik časopisa takva ocjena o jeziku se ne može izreći, jer je u okviru zacrtane jezičke politike, koja se podudarala sa općim tendencijama i u drugim krajevima zajedničkog jezika, zvanična vlast strogo vodila računa.

Kraj devetnaestog stoljeća pokazat će da je učinjen veliki korak u razvoju pravopisne norme u Bosni i Hercegovini za samo petnaestak godina, od prvih godina rada Vladine Komisije za jezik (1883). Sve veći broj mlađih ljudi, obrazovanih po školskom sistemu i pravopisnim odredbama koje su provođene mjerama jezičke politike koje je Vlada intenzivirala izdavanjem udžbenika i pokretanjem listova i časopisa, te sve veći nacionalni zamah u listovima i časopisima, naročito poslije pojave *Gramatike bosanskoga jezika* i Brozovog *Hrvatskog pravopisa*, uz konačno stabiliziranje vukovskog načina pisanja u Srbiji, doprinijet će ustaljivanju fonološkog pravopisa u Bosni i Hercegovini kao i u drugim krajevima. Krajem XIX i početkom XX stoljeća u Bosni i Hercegovini izlaze *Bošnjak* i *Behar*, *Bosanska vila*, *Nada* i *Zora*, nešto kasnije *Gajret* i *Biser*, redovno se izdaju *Glasnik Zemaljskog muzeja* i *Školski vjesnik*, a dolaze brojni drugi listovi i časopisi iz drugih krajeva. U tom periodu pokreće se bogata izdavačka djelatnost (u Mostaru, naprimjer, *Mala biblioteka*).⁵

2/ O tome često piše *Školski vjesnik* u kome pravopisne pouke daje Ljuboje Dlustuš.

3/ Jedan od takvih Kočićevih tekstova, jeste i onaj pod nazivom *Bošnjakluk*, o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku (Petar Kočić: *Sabrana djela*, knjiga II, Sarajevo, 1967).

4/ Marko Marković, *Tragom kvarenja našeg jezika u nedavnoj prošlosti (Pitanja savremenog književnog jezika*, br. 1, 1949, str.15-40). I pored principijelno tačnih stavova da je državna administracija kvarila jezik, M. Marković je u tom povelikom tekstu iznio i mnoge diskutabilne ocjene: da Bosna nije sudjelovala u borbi za Vukov jezik i da uopće nije znala da se ta borba vodila (?!), da je Austro-Ugarska u zametku ugušivala svaki kulturni rad (?), da je bio "rđav uticaj škola na jezik"(!), itd. Posebno je zanimljivo da taj iskarikirani jezik državne uprave i sudstva Marko Marković naziva *bosanskim jezikom* (!). Takvu ocjenu kulturnih i jezičkih prilika za vrijeme Austro-Ugarske davali su mnogi srpski historioografi još od vremena *Bosanske vile* pa sve do dana današnjeg. Na ovaj način kao i Marković o jeziku za vrijeme austrougarske vladavine u BiH govori i J. Radulović nazivajući upravo taj karikirani jezik iz *Sudanije bosanskim*. (J. Radulović, *Jedno jezičko objašnjenje Kočićeve Sudanije, Naš jezik*, nova serija, knj. II, br. 5-6, Beograd, 1952, str. 173-186).

5/ Tada se javljaju mlađi autori: u *Zori* i *Bosanskoj vili*, u prvom periodu do 1907. godine, Šantić, Čorović, Dučić, Kočić, u Nadi Kranjčević, A. Tresić Pavičić, Matoš i drugi, u *Bošnjaku* Kapetanović Ljubušak, Mulabdić, u *Beharu* Bašagić, Mulabdić, Nuri Hadžić, R. Kapetanović, u *Gajretu* Đikić, u *Biseru* Čatić. Neki bošnjački autori (Bašagić, Mulabdić, Nuri Hadžić, Čatić) saraduju u gotovo svim tim časopisima, a tada se u bosanskohercegovačkim listovima javljaju autori iz Srbije i Hrvatske: V. Petrović, Pandurović, Dis, I. Sekulić, Ujević, Matoš, Nazor, Vojnović, uz bosanskohercegovačke autore koji se otvaraju prema modernijim nazorima: Mitrinovića, Jeftića, Mrasa, Čatića i druge. Svi oni će doprinijeti ustaljivanju i ujednačavanju pravopisnih normi u Bosni i Hercegovini.

Krajem devetnaestog stoljeća bošnjački autori se, osim u *Bošnjaku* i *Beharu*, javljaju u *Nadi* i *Bosanskoj vili*. Svjesni raskida sa pisanjem na arebici i na orijentalnim jezicima, arapskom i perzijskom prije svega, prvi evropski orijentisani Bošnjaci lomili su se između vjernosti tradiciji ili priklanjanju Srbima ili Hrvatima u periodu nacionalnog osvješćivanja, veoma burnog u Bosni i Hercegovini. U zavisnosti od nacionalnog opredjeljivanja, oni su birali i svoj jezički kod: umjesto da ostaju vjerni svom izvornom jeziku i osjećanju, jedan dio njih pokušava da piše etimološkim pravopisom kada ga definitivno napuštaju i Hrvati (O. Nuri Hadžić u *Beharu*) ili pišu uz preuzimanje kalkova, najčešće germanizama, bohemizama i hrvatskih neologizama, pa i tuđe fraze (Bašagić, Š. Sarajlić, Mulabdić), dok jedan dio bošnjačkih književnika, koji se opredjeljuju kao Srbi, pišu ekavicom i naslanjaju se na srpsku tradiciju (Osman Đikić, Avdo Karabegović Hasanbegov).

Sve to pokazuju tekstovi nastali početkom novog stoljeća, a najbolji primjer za to je jezik Safvet-bega Bašagića. Zbog siromaštva leksike i izraza u maternjem jeziku, posebno u sferi književnosti, filozofije, pa i uopće termina iz oblasti kulture i umjetnosti, Bašagić preuzima novostvorenu hrvatsku leksiku pozajmljenu iz češkog jezika uz sintaksičke konstrukcije preuzete iz njemačkog ili nekog orijentalnog jezika. Tako se u Bašagićevoj *Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine*⁶ nailazi na jezik koji je i konstrukcijom fraze a i leksikom, pa i pravopisom, drukčiji od tekstova tog vremena. Tu se susreću, naprimjer, slijedeće riječi koje Bašagić nije mogao preuzeti iz domaće tradicije: *predšastnik* (12), *polučivo* (115), *stanovit* (124), *naputak* (172), *prijepor* (91), *slavopjevci* (168), *pod izlikom* (63), *obnašati* (58), *zgodopisac* (41), *odora* (83), *zatočja* (94), *zlorabili* (106), *distrik* (44), *priprave* (115) a ima i veoma mnogo drugih tuđih često nespretno skovanih kalkova, posebno iz češkog jezika, kao i neologizama. U ovom djelu pravopis je veoma nedosljedan: pišu se riječi sa kontrakcijom vokala (*izdo* 29, *predo* 29, *obsjedo* 27, *pobjego* 30, *mogo* 30, *došo*, *poso* 37, itd., uz oblike u skladu sa pravopisom); ima dosta ikavizama (*razumiti* 16, *viditi* 172, *trpiti* 133), pisanja riječi etimološkim pravopisom (*cielim* 55, *prietnje* 128, *nasliedi* 130, *obsade* 81, *obširno* 120, *neizkusni* 55, *raztjeraju* 62, *dolazka* 111, *iztraga* 89, *izticao* 168, *svezku* 171, *nužno* 125), pisanja negacija sa glagolom (*nemisli* 95, *nebi* 126, *nesmije* 153) ili pomoćnog glagola *htjeti* u prezentu kao dvije riječi (*će mo* 120), pisanje prijedloga i padežnog oblika zamjenice kao jedne riječi (*samnom* 47); nejednakog pisanja velikog slova (*Turci* 7, 35, 72 i *turci* 35, 86, 90, *turska* 138 i *Turskoj* 59, *Sanski most* 131, *Novi Pazar* 151, *u krajini* 109, *na Krajiniu* 110,

6/ S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, vl. naklada, Sarajevo, 1900.

Crnogoraca 91, tatara 91, gazi Husrev bega 30, Gazi Husrev beg 31), itd.⁷ Sličnu situaciju nalazimo i u prvim godištimah Behara ne samo kod Bašagića nego i kod drugih bošnjačkih autora. Osman Nuri Hadžić u prvim godištimah Behara piše svoje tekstove etimološkim pravopisom a u prijevodu *Hiljadu i jedne noći* sa Fehimom Spahom fonetskim. U *Beharu* 1900, broj 12, Nuri Hadžić piše gotovo dosljedno etimološki (*uzko, upodpunili, vrijeme, podporu, razgovietna, sdušno, izpričamo*, 181, *izključivo, društvu, liepo, podpunoj* 182), a tako je i u kasnijim godištimah (*Behar* 1901, br. 8: *izpovied, saobćio* 125, br. 19: *razprava, dvie, predplatu, sdušno, izplatiti, niesam*, str. 308). Vjerovatno je etimološki pravopis bio razlog što je knjižica *Islam i kultura* Osmana Nuri Hadžića naišla na slab odziv čitalaca, pa on u *Beharu* 1901. (br. 19, str. 308) poziv na pretplatu piše etimološki, a Uredništvo (urednik S. Bašagić) uz ovaj tekst daje napomenu napisanu fonetskim pravopisom: “*Po želji pisca i našeg suradnika Osman ef. Hadžića donosimo po drugi put onaj poziv...*”

Behar je uglavnom dosljedan u pisanju glasa h: *duhan* 5/1, *mahane* 8/1, *mlačahna* 14/1, *lahak* 53/1, 1901: *lahko* 155/10, *mahane* 91/6, *sahat* 201/3, *lahak* 207/13, *dobrahno* 200/13, 1902: *gruhanje* 356/23, *mahnimo se toga* 325/21, *mlačahnog, uvehne* 375/24 (1900), a grupa hv ostaje neizmijenjena: *hvala* 207/13, 1902: *kahvi* 368/23, *zahvalno* 375/24. (1901).

U *Beharu*, međutim, ima dosta pravopisnih nedosljednosti, posebno u prvim godištimah: *Behar* 1900: *ne bi i nebi* 53/1, *nijesu* 4/1, 7/1, *nisu* 52/1, *u opće* 7/1, *uopće* 8/1, *Islam* 8/1, *islam* 100/1, *Behar* 1901: *istorija* 91/6, *historijski* 76/5, *Behar* 1902: *na jedan put* 374/24, *jedanput* 375/24, *izbit* 16/1, *napustiti* 16/1. U svim godištimah Behara ima dosta ikavskog refleksa jata: *Behar* 1901: *uviditi* 112/II, *letiti* 44/3, *obima* 74/5, *želili* 80/5, *živili* 198/13, *šutiti* 213/14, pogrešnog pisanja afrikata č i ć: - *Behar* 1901: *svećanost* 107/7, *ćetvrti* 117/8, 1902: *tiće* 355/23, *sveščić* 287/18, *pritišće* 375/24; mnogo dijalektizama i lokalizama - *Behar* 1901: *otalen* 227/15, 1902: *daklen* 321/21; sažimanja vokalskih grupa - 1900: *ustego* 4/1, *lego* 4/1, 1901: *mogo* 213/14, *priono* 214/4, *poodmako* 213/14; pisanja infinitiva bez finalnog i: 1900: *okoristit* 8/1, 1901: *osvjetlat, ocrnit* 212/14, 1902: *izbit* 16/1, *učinit, pustit* 323/21.

Sve to govori da su Bošnjaci u poštivanju pravopisnih odredbi bili nedosljedniji od Srba i Hrvata, a to je veoma vidljivo u *Memorandumu* koji

7/ Bašagić u pismu Abdulahu Ajni Bušatliću 1. IV 1900. godine, u vrijeme kada štampa *Kratku uputu u prošlost BiH*, piše sljedeće: “*Napokon pokušaj i ti što lijepo napisati, samo gledaj da bude čim narodnije, jer svi strani izrazi, koji su se preko švabskih škola uvukli u naš jezik zaudaraju na prvi mah svakome tankočutnom prijatelju jezika, a naročito našem svijetu. Ako što napišeš budi veoma oprezan, da pišeš popularno, prosto, jednostavno, kako narod govori i razumije, pa si napisao najljepše.*” (Hafiz A. Bušatlić: *Jedno Safvetbegovo pismo*, Novi behar, 7/1933-34, 19-21) (Podvukao M.Š.).

su, u sklopu borbe za vjersko-mearifsku autonomiju, muslimani uputili Franji Josifu i Benjaminu Kallayu 1901. godine. Mnoštvo dijalekatskih oblika iz supstandarda, mješavina više načina pisanja mimo odredbi bilo kog pravopisa, nedosljedan fonološki pravopis uz prisutno etimološko pisanje, slabosti u stilizaciji rečenice i druge nedosljednosti bit će karakteristika pisanja mnogih bošnjačkih autora u *Bošnjaku*, ali i u *Beharu* tokom cijelog perioda izlaženja.⁸

Za razliku od *Bošnjaka*, *Behar* nikada svoj jezik i ne naziva *bosanskim*. Međutim, neosporno je da je u *Beharu* stasao veoma veliki broj bošnjačkih književnika, koji će i pored pravopisnih i jezičkih lutanja, najaviti slobodnije korake ka evropeizaciji bošnjačke književnosti. Ti bošnjački književnici će nakon *Behara*, čija se uloga nikako ne bi smjela potcijenti zbog takvog odnosa prema jeziku, profilisati svoj književni kreda u prilogima u *Biseru* (1912-13, 1913-14) i *Gajretu* nakon prestanka izlaženja *Behara*.

U ovom periodu *Bosanska vila* (do 1908) i dalje je okrenuta folklornim temama i naslanja se na narodni jezik u vukovskom smislu. U mostarskoj Zori, kao što je već navedeno, također ima u nekim tekstovima dosta pravopisnih neujednačenosti. *Zora* 1901: *nećeš* 22/I, *ne ćemo* 22/I, *ne će* 434/XI-XII, *želila* 102/III-IV, *sporazumila* 199/IV, *volili* 434/XI-XII, *ščela* 102/III-IV, *odkako* 373/XI-XII, *tica* 376/XI-XII, *bogastvo* 397/XI-XII, *podatci* 280/VIII-IX, *mamurluk* 101/III-IV, *mahmuran* 101/III-IV itd.⁹

I pored neujednačenosti u primjeni pravopisnih odredbi, jezik časopisa ovog perioda, ako se upoređi sa početnim periodom standardiziranja, dvadesetak godina ranije, pokazuje, ipak, značajan pomak ka dosljednijem poštivanju pravopisnih odredbi. Za ujednačavanje pravopisa značajno je i to što iz drugih sredina koje se služe istim jezikom, pa i približno istim pravopisom, stiže sve više knjiga i časopisa koji pokazuju da je jezik listova i časopisa u ovom vremenu u Bosni i Hercegovini, uz razlike koje su očekivane, imao gotovo iste pravopisne tendencije kao u jezičkim procesima u Srbiji i Hrvatskoj. U ovom periodu, iako ima reagovanja posebno srpskih autora na

---

8/ Nemaran odnos prema pravopisnim odredbama u *Beharu* posljedica je čestih promjena urednika (Bašagić, Mulabdić, Čaušević, Šahinović, Dvorniković) i različitih političkih koncepcija koje govore o pravoj drami bošnjačkih intelektualaca koji su, raspeti između hrvatskih i srpskih interesa, tražili svoje mjesto u društvu, što se odražavalo i u jeziku. *Beharova* naklonost Hrvatima vidljiva je i u jeziku, a u periodu od 1908. do kraja izlaženja (urednik Ljubomir Dvorniković) *Behar* će se otvoreno nazvati hrvatskim listom.

9/ Jezik *Nade* u ovom periodu je stilski najuređeniji. Ako se izuzme prodor stranih riječi, posebno bohemizama, kao i nespretno napravljenih izvedenica i složenica, te pravopisne nedosljednosti svojstvene listovima ovog vremena, *Nada* ima najizrazitiji moderni časopisni profil i najstabilniju jezičku formu bez obzira što se javljaju autori iz drugih sredina. Prava je šteta što je *Nada* prestala izlaziti 1903, kada bosanskohercegovački intelektualci sigurnije kreću jezičkim putevima.

jezik hrvatskih listova i časopisa, ali i na jezik bošnjačkih časopisa, *Bošnjaka* i *Behara*, ne uočava se izrazita nacionalna polarizacija, a već krajem prve decenije XX stoljeća približavanje Srba i Hrvata u općejugoslavenskoj ideji odrazit će se i na jezičke tokove.

MOSTARSKO ALAHAMIJADO PJESNIŠTVO

Iako je vrlo teško precizno ustanoviti kada počinje pjesničko stvaralaštvo bosanskohercegovačkih muslimana na bosanskom jeziku pisano arebicom, jer se na njega dugo vremena gledalo s puno rezerviranosti i bez njenog istinskog, umjetničkog i estetskog valorizovanja, ipak se njena pojava može kontinuirano pratiti od početka sedamnaestog, pa sve do prve polovine 20. stoljeća. Alhamijado književnost je nastajala i razvijala se pored književnosti na orijentalnim jezicima i narodne epske i lirske pjesme, gotovo tri i po stoljeća, i u odnosu na ove dvije djeluje umjetnički skromnije i slabije. Razloge za tako nešto profesor Rizvić vidi u slijedećem: Nedostatak vlastite originalne književne tradicije na narodnom jeziku, nepoznavanje književnog stvaranja svojih slovenskih susjeda u BiH, koje je po svom duhu i prirodi inače bilo religijski zatvoreno, učinili su da se alhamijado literatura, s jedne strane, po svojim idejama, motivima i sadržini osloni na pobožno-didaktički vid naslijeđene orijentalne književnosti, a s druge strane, na muslimansku narodnu poeziju po obliku i književnom izrazu, uproščavajući ih do suhog, egzaktnog i nepoetskog izričja.¹

I u drugim krajevima Evrope gdje su vladale Osmanlije, kao što su Grčka, Albanija, Poljska, Bjelorusija imamo sličnu književnu pojavu, te u Španiji npr., u kojoj je utjecaj arapske civilizacije bio toliko jak skoro osam vijekova da se pored književnosti na španskom i latinskom jeziku razvila i književnost na narodnom jeziku pisana arebicom.²

1/ Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u BiH u doba austrougarske vladavine*, knjiga I, str. 29, Sarajevo, 1973.

2/ Abdurahman Nametak, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Sarajevo, 1981, str. 7. i 8.

Jedna od osnovnih karakteristika alhamijado književnosti je njena vezanost za muslimansku sredinu i nepostojanje dodirnih tačaka sa književnostima drugih naroda osim u početku nastanka, gdje se kod većine ljubavnih pjesama osjeća književna prisutnost Dubrovnika, Dalmacije i petrarkističke lirike, na koju nekoliko pjesama osobito leksikom živo podsjeća, što je vidljivo i prepoznatljivo i kod mostarskih alhamijado pjesnika. Najstariji dosada pronađeni alhamijado tekst je ljubavna pjesma "Hürvat türkisi" iz 1588/89. godine nekog Mehmeda Erdeljca, koga Ferenc Toldi neosnovano ubraja u mađarske književnike,³ dok je posljednji objavljeni alhamijado tekst "Mevlud" Saliha Gaševića objavljen u Sarajevu 1942. godine.⁴

Kao što je općepoznato, i Mostar je dao značajan broj istaknutih imena na polju nauke i literature u periodu vladavine Otomanskog carstva, pogotovo na orijentalnim jezicima. Međutim, nije zanemarivo ni alhamijado pjesništvo nastalo na ovim prostorima čiji se motivi u pjesmama kreću od ljubavnih, preko nazdravičarskih, do moralno-didaktičkih. Ne ulazeći u širu pojedinačnu, sadržajnu i estetsku analizu pjesničkog stvaralaštva mostarskih alhamijado pjesnika, u ovom kratkom pregledu donijet ćemo, ipak, o svakom od njih ponaosob nekoliko najbitnijih biografskih i bibliografskih podataka kao i pjesme po vlastitom izboru.

Ahmed-aga Aršinović Zirai

Porodica Aršinovića (Ziraizade) ubraja se među najstarije muslimanske porodice u Mostaru. U sidžilu mostarskog kadije iz 1651. godine⁵ spominje se Zirai Ahmed-agina mahala nastala u prvoj polovini 17. stoljeća na prostoru oko Mesdžida Ahmeda Aršinovića koji je sagrađen prije 1651. godine na lokalitetu Donje mahale, nedaleko od mosta Mujage Komadine i desne obale Neretve.⁶ Iz ove porodice potječe i pjesnik Zirai, koji je živio u 17. stoljeću i pjevao na turskom i bosanskom jeziku, čiji prvi spomen nalazimo u Kudsijinoj poslanici iz 1737. godine, gdje Kudsija osim Ziraije spominje još nekoliko mostarskih pjesnika iz tog perioda.^{6a} U jednoj međžmui Arhiva Hercegovine u Mostaru, br. R-667, inv. br. 31, list 78. i 79. orijentalista Hivzija Hasandedić je pronašao i prvi put objavio njegovu čuvenu pjesmu "A ja pođoh i povedoh konja na vodu",⁷ napominjući da on ne zna ko je njen autor ni kada je napisana.

3/ Dr. Smail Balić, *Kultura Bošnjaka, muslimanska komponenta*, Wien, 1973, str. 101.

4/ Fehim Nametak, *Bursali Sulejman Čelebi, Mevlud*, Sarajevo, 1973.

5/ *Sidžil mostarskog kadije br. 2*, list 53. Original se čuvao u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

6/ Hivzija Hasandedić, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Sarajevo, 1980.

6a/ Hivzija Hasandedić, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Sarajevo, 1980.

7/ Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, str. 444.

Muhamed Hadžijahić misli da joj je, s obzirom na mjesto i vrijeme nastanka, autor poznati mostarski stariji pjesnik Zirai Aršinović, koji je pjevao na bosanskom jeziku.⁸ Isto misli i dr. Safvet-beg Bašagić i tvrdi da je Zirai jedini pjesnik Mostara koji je pjevao na turskom i maternjem jeziku u prvoj polovini 12. vijeka po Hidžri, i kako nema nikakvih tragova da je još neko drugi pjevao u tom periodu, proizlazi da bi njen autor mogao stvarno biti mostarski legator Ahmed-aga Aršinović, čije je pjesničko ime bilo Zirai.⁹

Pjesma "A ja pođoh i povedoh konja na vodu" spada u red najstarijih alhamijado ljubavnih pjesama u kojoj se posebno ističe slobodan ljubavni izliv nježnosti jezičkim izrazom koji nije bio raširen u vrijeme nastanka pjesme i odudarao je od islamske duhovnosti. Primjetno je da u pjesmi nema velikog broja turcizama, da je napisana ikavicom i da je bila podložna utjecajima trubadurske poezije kao i narodne lirike. Pjesmu donosimo u cijelosti:

*A ja pođoh i povedoh konja na vodu,
a na vodi lipa gospa lišce umiva.
Zagrlim je, poljubim je, meni se moli:
"Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti Boga!"
Ja potrgah šeftelije kano jabuke.
"Bogme ću te sad bašlijom, pri sebi ruke!
Sva sam se oznojila od velike muke.
Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti vire!"
"Ja se tebi vrlo molim, moje janješce.
Nit' te pusujem niti velim obješenice.
Jere jeste crne oči i lipše lišce."
"Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti Boga!"
"Ah, divojko lipotice, lipa ti si boja!
Ja se milom Bogu molim, hoćeš biti moja".
"Pusti mene, mlad junače, biti ću tvoja.
Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti vire,
ja sam jedna sirotica u mile majke.
Ostavi se, mlad junače, mene divojke!
Bog te ubio, jer mi kršiš bile ruke!
Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti Boga!
Ja sam tiče jarebiče, a ti si soko,
kad me hoćeš ufatiti, ne let' visoko!"*

8/ Hivzija Hasandedić, *Nekoliko zapisa iz orijentalih rukopisa Arhiva Hercegovine u Mostaru*, POF XVI-XVII/1966-67, Sarajevo, 1970, str. 122.-124.

9/ Muhamed Hadžijahić, *Osvrt na dosadašnje objavljene tekstone i istraživanja iz problematike alhamijado književnosti*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knjiga 5, Sarajevo, 1978. godine.

*“Ah, da mi je poljubiti u črno oko!”
 “Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti vire!
 U mene je ljuta majka, karat će mene.
 Ako mene vidi bratac, ubit će mene,
 u mene moj dragi ima, ljubiti će mene.
 Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti Boga!
 Kose su mi ružice, ne trgaj mene!
 Lice mi je ljubičica, ne lubi mene!
 Ja sam jedna grličica, ne grli mene!
 Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti vire!
 Ako sam ja udovica, ne čini misli,
 ah i mi smo bir-zeman (d)e bile divojke.
 Pusti mene, mlad junače, tako ti Boga!
 Nemoj, nemoj, ah bre nemoj, tako ti vire!”*

Abdullah Bjelavac

Rođen je, živio i umro u Mostaru (1857-1905). Bio je sitnospsjednik i urar (sahadžija), a to im je zanimanje bilo kao neka porodična tradicija. Imao je dva sina: Abdurezaka Hifziju, poznatog našeg književnika i Mustafu, koga su ustaše ubile u Lepoglavi 1941. godine.¹⁰ U bosanskohercegovačkoj alhamijado književnosti pojavio se svojim pjesmama potkraj 19. stoljeća, potpuno drugačijim od onih kakve su dotada pisane. Naime, pjesme imaju tipični prigodničarsko-nazdravičarski karakter i jedinstven su primjer ove vrste poezije u alhamijado pjesništvu uopće. Pjesme su mu pronađene u jednom autografu Muhameda Ruždije¹¹, gdje su sabrana skoro sva djela Ruždijina, koja je A. Bjelavac vjerovatno uzeo da prepíše; na strani dvadesetoj zabilježio je ispod Ruždijinog teksta prvu pjesmu “Tebrik” (čestitka). Na strani 47. ima zabilježeno da je pisao ovo u Mostaru 7. zul-kadeta 1312. po Hidžri ili 8. aprila 1895. godine. Na stranici 63. napisao je drugu svoju pjesmu “Evo nami sad proljeće lipo doleti” u kojoj je u posljednjem distihu dao podatke o sebi što je inače uobičajni manir u orijentalnoj, a i u alhamijado književnosti.¹² Pjesma “Tebrik” (čestitka) ima svega osam stihova ispjevanih u jedanaestercu i, kao što smo već rekli, prigodničarskoga je karaktera.

10/ Dr. Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1931, str. 76.

11/ Dr. Abdurahman Nametak, *Abdulah Bjelavac*, Takvim 1981.

12/ Muhamed Ruždi je najplodni i najsvestraniji pjesnik bosanske alhamijado književnosti u 19. stoljeću. Ustvari, to je pjesničko ime Muharemage Dizdarevića iz Trebinja (1825-1905), podvukao N. O. Opširnije vidjeti u knjizi *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Sarajevo, 1981.

I druga njegova pjesma je ispjevana u formi kurban-bajramske čestitke sa puno toplih želja za napredak i sreću ljudi i to u trinaestercu. Oba ova stiha koja susrećemo u prvoj i drugoj pjesmi su karakteristična za Ruždijin "Zbornik" i nose tipične osobine starog mostarskog govora, kako je primijetio Abdurahman Nametak u svom kraćem osvrtu na ove dvije pjesme.

TEBRIK (čestitka)

*Bog veselo da učini Bajram vam,
Kao Bajram, i ostale dane vam!
Vaši posli sve sretnije išli vam,
Zameršaja nikada ne bilo vam!
S(e)rce časno muku da ne vidi vam,
Da provedeš veselo sabah, ahšam!
Da procvate na svijetu svašto vam,
Slavno, časno i svijetlo ime vam!*

EVO NAMI SAD PROLJEĆE LIPO DOLETI

*Evo nami sad proljeće lipo doleti,
I proljeće Kurban-bajram sretno prefati.
Mubareć vam Kurban-bajram sretan, čestiti,
I oslena svako dobro da vas usprati!
Rukujem se ovom knjigom, ti je prefati!
Molim: selam i merhaba ti mi ne krati!
U veselju puno godin da vas uzprati,
Sve veseje za vesejem da vas uzprati!
Tvoj poznanik Abdullah sam, vama poznati,
U Mostaru Bjelavac sam, evo podpis ti!*

Omer-efendija Humo je rođen u Mostaru 1808. godine i za njega se s pravom može reći da se među prvima zalagao za prednost narodnog bosanskog jezika nad turskim. Kao muderis, u svakodnevnom radu s učenicima i ljudima predlagao je preobražaj u sistemu obrazovanja, te insistirao da se nastava održava na maternjem jeziku tako da je svi razumiju, što je u ono vrijeme bio pionirsko-revolucionarni rad. Svoju ljubav za bosanski jezik izrazio je upečatljivim stihovima:

*"Brez šuhbe je babin jezik najlašnji
Svatko njime vama vikom besidi
Slatka braćo Bošnjaci, hak vam Omer govori"*

Ovaj obrazovani teolog pisac je prve štampane alhamijado knjige

“Sehletul-vusul” u Sarajevu 1875. godine u kojoj se nalaze kao dodatak i tri alhamijado pjesme: “Dova na bosanskom jeziku”, “Stihovi zahvale na bosanskom jeziku” i “Dženetska ilahija”, koja je bila vrlo omiljena i popularna u svim krajevima BiH i Sandžaka. Varijante ove pjesme zabilježili su Ahmed Aličić, Osman Sokolović i Mehmed Mujezinović, što po nekim mišljenjima dovodi u pitanje Humino autorstvo. Ibrahim Kemura, međutim, navodi kako “pri sadašnjim istraživačkim rezultatima nema razloga da Humi poričemo autorstvo”.¹³

Prvu i najdužu pjesmu od ove tri objavio je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak u “Istočnom blagu”, II dio, pod nazivom “Derviški savjeti”,¹⁴ a odatle su je preuzeli Kemura-Ćorović i štampali u svom djelu pod nazivom “Savjeti”.¹⁵ Verzija ove pjesme se znatno razlikuje od originala koji je štampao Humo. Kao što primjećuje Kemura, pjesme su mu sastavljene bez ikakvih literarnih pretenzija i imaju samo kulturno-historijsku vrijednost i one su prožete vjersko-didaktičnom notom, što uostalom odgovara žanru ove poezije.¹⁶ Pjesme su mu bile veoma popularne i recitovane su među narodom, tako da je neke njegove stihove zapisao i poznati folklorista Ivan Zovko iz Mostara. Ovom prilikom donosimo pjesmu “Dženetska ilahija”.

*Kad ja pođoh u džamiju,
susrete me naš pejgamber,
di me srete tu mi reče:
“Ovaj svijet kano cvijet,
ovi insan bijel behar,
puhnu ejan, spade behar.
Svačemu će feleć doći;
i insanu i hajvanu,
i tičici u gorici,
i ribici u vodici.
I nama će mrijet doći,
u mezar se zatvoriti,
u mezaru nejma pendžer,
da je gledam po Džennetu,
po Džennetu, po devletu.
U Džennetu jedna bahča,*

13/ Dr. Abdurahman Nametak, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Sarajevo, 1981, str. 224. i 225.

14/ Ibrahim Kemura, *Prva štampana knjiga arebicom na našem jeziku*, Glasnik VIS, br. 5/6, Sarajevo, 1969.

15/ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Istočno blago II*, Sarajevo, 1897.

16/ Kemura Sejfudin ef. Scheich und dr. Vladimir Ćorović: *Serbokroatische Dichtungen Bosnischer Moslims aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert*, Sv. 2, Sarajevo, 1912.

*u toj bahči jedno drvo,
ime mu je Tuba drvo,
na njem ima svaka voćka,
hazur odveć vrlo slatka,
pod njim ima jedno vrilo,
ime mu je Kevser vrilo,
kod njeg side tri buljuka;
jedan buljuk sve džometa,
drugi buljuk sve gazija,
treći buljuk sitna djeca,
sitna djeca iz mejtefa,
u ruci im po maštrafa;
kevser-šerbet oni toče,
te sve poje svoje majke,
svoje majke i babajke,
La ilahe illallah.
Ne prodaj se dunjaluku sakatom,
već kupujte sve Dženneta lezette.
Grih ti đunah ne bude,
Džennet-Bajram kad bude,
Džennet-saraj lipa kuća,
ko uniđe, eto sriće!*

Hamza Sulejman-ef. Puzić je posljednji veliki epigrafičar Mostara. Pisao je na turskom i bosanskom jeziku. U alhamijado književnosti poznat je po svom spjevu "Ibrahim terzija" od 265 stihova, uglavnom sedmeraca sa ponekim osmercom, te sa pravilnom rimom koja se ponekad proteže kroz deset ili čak 44 uzastopna stiha.¹⁷ Spjev je didaktično-poučnog karaktera, i on ga je, kako navodi Abdurahman Nametak, napisao prema zapamćenju iz usmenog prenošenja djela "Kitab kasida kelam Ibrahim" od Mula Sulejmana Tabakovića iz Novog Pazara iz 1278. godine po Hidžri ili 1861/1862. i na rukopisu koji je objavljen 1927. godine u Mostaru Puzić je zapisao: "Gradio Puzić Hamza u 1287. godini po Rumi tarihu kada je bio u ruždiji mektebu u četvrtom sunufu za turske vlade". Ovaj rukopis je bio vlasništvo Salihage Džokle iz Rotimlje i uništen je u julu 1943. godine, kad su Nijemci popalili kuće na Orašju u Rotimlji a stanovništvo poubijali.¹⁸

17/ Ibrahim Kemura, n. d., str. 214.

18/ Abdurahman Nametak, n. d., Sarajevo, 1981.

Puzić je bio izvrstan pjesnik na turskom jeziku i vrlo vješt sastavljač hronograma u svoje vrijeme. Poznata mu je duža elegija od 54 stiha koju je spjevao povodom tragične smrti muftije Karabega, a ona se nalazi u Arhivu Hercegovine u Mostaru (rukopis 29, inv. br. 375, na listovima 35b -37b),¹⁹ kao i hronogram uklesan na kamenoj ploči Šejh Jujine kuće na Mejdanu u Mostaru.²⁰ Ovom prilikom donosimo njegove malo poznate stihove o zbivanjima u IVZ-i 1937. godine.

*PJESMA HAMZE PUZIĆA POVODOM NEKIH
DOGAĐAJA U IVZ GODINE 1937.*

*Svak se čudi sada u nas,
Šta se radi ovo od nas!
Naši ljudi sada šute,
Oni nešto ružno čute.
Oni neće da se bude,
Niti hoće da se trude.
More biti da se boje
Da ne bude njima gore.
Neki dao svoje uho
Da bi nešto za se čuo
Ozgar novi ljudi doće,
Niko ozdal doći neće.
Kako kažu kalendari,
To će biti komesari...,*

odlomak

Na kraju ovog kratkog osvrtu na alhamijado poeziju mostarskih pjesnika treba spomenuti ljubavnu pjesmu "Lipa ti si, moj dilbere, bog te vidio" nepoznatog autora koja je zabilježena 1241. godine po Hidžri (1825/1826),²¹ i čiji se original čuva u Univerzitetskoj biblioteci u Beogradu pod brojem 22657 i koja po jezičkim osobinama, kao što su upotreba ikavizama i izraza: lipa, lišce, bile, čatma, oklačan, mećit, oplačan itd., po nastanku pripada 18. stoljeću i to hercegovačkom podneblju. Ove spomenute lekseme su karakteristika mostarskog narodnog govora 18, 19, i prve polovine 20. stoljeća, ali je teško dokazati samo na osnovu jezika da je pjesma ipak nastala u Mostaru

19/ Ibidem, str. 31.

20/ Hivzija Hasandedić, *Djela i kraći literarni sastavi Muslimana BiH koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u Arhivu Hercegovine u Mostaru*, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knjiga IV, Sarajevo, 1976.

21/ H. Hasandedić, *Sinan-pašina džamija u Mostaru*, POF XII-XIII, 1962/63, str. 263.-264.

iako sve upućuje na to. Pjesmu donosimo u cijelosti:

LIPA TI SI, MOJ DILBERE, BOG TE VIDIO

*Lipa ti si, moj dilbere, Bog te vidio,
lipo t' lišce imaš, ja te ljubio,
bile t' ruke imaš, mene grlile,
lipa t' medna usta imaš, mene ljubile!
Što su tvoje trepavice i oči,
vrlo ti me, moj dilbere, namučil,
al, me bogme ašikovat naučil!
Što su tvoje čatme, kapci, obrve,
odnesoš me moju pamet na more!
Pod kućom ti jedan duvar viran,
vazda idem ja za tobom u divan;
nad kućom ti jedan mećit oklačan,
vazda z tebe, dilbere, u nje sam oplaćan.
Za kućom ti jedno vrilo moćilo,
ne bi l' drago u nidarce skoćilo,
a skoćivši jednu noćcu noćilo.*

Još jedna alhamijado pjesma nepoznatog pjesnika iz Mostara pronađena je prilikom rekonstrukcije krova na kompleksu Velagića kuća u Blagaju u jednoj međžmui koja ima četrdeset stranica i čiji je sadržaj veoma raznovrstan. Ne može se precizno utvrditi ni autor, ni godina nastanka, osim da je ispjevana s puno emocija u ljubavnom zanosu i patnji istovremeno.²² Ovom prilikom donosimo dio pjesme:²³

*Neće sreća da uz mene ostane
Da mi ljubav sada bliska postane
ne bi l' bilo moje srce uz dragu
imam pero to mi daje sad snagu
Gdje je ljubi sad i pravda i obraz
i Bogu je evo žalan moj poraz
Jer se ne da moja draga poljubit
Oštrim nožem u srce ću sad udril*

22/ Zbornik *alhamijado književnosti*; Odabrao i priredio dr. Muhamed Huković, Preporod, Sarajevo, 1997, str. 49.

23/ Šaban Zahirović i Salih Trbonja, *Tri pjesme nepoznatih pjesnika iz Mostara*, Most, godina XII, br. 58 - 59, Mostar, 1985.

*moja krvca na tvom vratu nek bude
neka visi poput kazne i nek te osude
Ako odem ja u rajske vrtove
Ljepojke će rajske vazda pitat za mene...*

Sve ovo do sada rečeno govori nam o paralelnom postojanju, iako u manjem obimu, alhamijado pjesništva s narodnim, i onim što je stvarano na orijentalnim jezicima, koje, istina je, po umjetničkoj kvaliteti, jezičkoj ljepoti, motivima i vrstama dobro no zaostaje, pogotovo za ovim posljednjim. No, ono je postojalo u Mostaru kao književni izraz na narodnom bosanskom jeziku i kao takvog ga treba prihvatiti i proučavati bez obzira na njegovu slabiju literarnu vrijednost.

Mr. Vedad SPAHIĆ

RELIGIOZNO-DIDAKTIČKA POEZIJA OSMANA ĐIKIĆA

Apsolut vjere kao diferencijalno obilježje bošnjačke književnosti austrougarskog perioda ispoljavao se u cjelini opusa pojedinih stvaralaca obuhvatnim tretmanom motiva religijskog predznaka, kako u kohabitaciji s drugim temama tako i u zaokruženju zasebnih ciklusa ili čitavih knjiga s religijskom tematikom. Bio je to, naime, najsigurniji put do čitateljstva, vjerski snažno identificiranog i povučenog u svoje tradicionalno duhovno biće pred savremenim izazovima nacionalizacije i asimilacije. O receptivnoj konfiguraciji publike u tom smislu skrbe, bez izuzetka, svi protagonisti književnog života, sve suprotstavljene opcije neovisno o svojim nacionalno-ideološkim težnjama. Ne vezujući stvar za poetički plan, sekularni identitet književnih stvaralaca, izrazitu svjetovnost književnih sadržaja, čak izvjestan antiklerikalizam, u islamu, uprkos naglašenoj književno-političkoj polarizaciji, ipak prepoznajemo onu neupitnu tačku ideološkog konsenzusa, a diskurzivnu produkciju na toj tematskoj liniji kao komplementarnu politički eksplicitno angažiranoj književnosti.

Đikićev očekivani prinos na tom polju su pjesme iz zbirke *Muslimanskoj mladeži* (Dubrovnik 1902), ali i neke kasnije objavljene, npr. *Habul vatani minel iman* s tipiziranom intermotivskom hibridizacijom domoljubnih osjećanja i religijske predaje. Ipak, cijelu zbirku *Muslimanskoj mladeži*, izuzimajući prve dvije pjesme *Molitvu* i *Derviša*, okuplja čvrsto žanrovsko jedinstvo. To su duže epsko-lirske tvorevine koje bi se najpribližnije dale odrediti kao religiozno-didaktičke hićaje. U dosadašnjim klasifikacijama Đikićevog pjesništva ovaj se motivski krug označavao terminom religioznomistička poezija premda se, u istim radovima čak, konstatira kako je samo jedna pjesma u zbirci (*Derviš*) religiozno-mistička balada.¹ Dapače,

1/ Pogledati: Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, Sarajevo 1990, 373; K tome, osim epsko-lirske naravi Derviš ni po čemu, čak ni po tipu dramatičnosti, ne pripada žanru balade.

tendencija pjesama je na suprotnom polu od misticizma - izrazito je praktična i didaktična. Đikić nigdje i nikada, u hićajama pogotovo, ne tipuje na posvećenog čitatelja, koji bi se do smisla poetskog teksta probijao kroz zgusnute šifre mističkih simbola; ove stihovane priče namijenjene su niskoprofilnom, socijalno-historijski, čak i starosno determiniranom (sam naslov to jasno indicira) recipijentu, na koga, evocirajući temeljna mektebska znanja, treba djelovati sazajno i etičko-pedagoški. Kritika je, međutim, u *Muslimanskoj mladeži* očitala i neke trajnije literarne kvalitete. Po Rizvićevom mišljenju, u odnosu na prvu zbirku, uočljiva je bitna pjesnikova transformacija: "Đikićeva religioznost u službi rodoljublja i nacionalne ideje iz *Pobratimstva* ustupa u zbirci *Muslimanskoj mladeži* pred čistom religioznošću kao intimnim pjesnikovim ispovijedanjem i kao fanatičnom odanošću religioznoj mitologiji, sa naglašenom težnjom da se ta osjećanja prenesu i na druge u smislu religioznog i religioznoetičkog prosvjećivanja".² I drugi autori iznose povoljniju ocjenu. Josip Lešić smatra da su "njihovi kvaliteti više artifičijelnosti, raznovrsniji stih (?!-, op. V.S), bogatija leksika, fabula tečno i pregledno iskazana"³, a Ljubica Tomić - Kovač posebno izdvaja upravo pjesmu *Derviš*, u kojoj je "religioznom osjećanju dodao odgovarajući dekor, slikajući s puno umještosti ambijent u kome se kreću njegovi vjernici, što žive izuzetan život u nekim izuzetnim okolnostima".⁴ Međutim, kada je riječ o intertekstualnim asimilacijama, pored prepoznatih veza sa Bašagićevim povjesticama, intonacije i dužine stiha Vojislava Ilića, kranjčevićevskih rezonanci (zanimljiva bi bila komparacija sa *Mojsijem*), nisu zamijećene tematske i druge srodnosti Đikićevih religiozno-didaktičkih pripovijesti sa domaćom tradicijom usmenih i napose alhamijado hićaja⁵, kakve je, u isto vrijeme, stvarao pozni alhamijado pjesnik iz obližnjeg Trebinja Muhamed Dizdarević Rušdi, i sa kojima je mostarska

2/ Rizvić, ibidem 373; Teško je ne primijetiti da isti kritičari kao da govore o dva različita Đikića. U usporebi sa onim hiperčulnim, gotovo opscenim pjesnikom iz pojedinih ašiklija prirodno se zapitati je li uopće riječ o istom čovjeku. Zapravo, samo se još jednom potvrđuje da u svakoj tekstualizaciji konkretna materijalnost zbiljskog autora nezaustavljivo izmiče. Stvarni autor je ona "radikalna, nerastvoriva izvanjskost teksta koja u njegovoj unutrašnjosti doživljava permanentnu, ali neophodnu pa/tvrbu" (V. Biti, *Strano tijelo pri/povijesti*, 178). O fenomenu tekstualnog cijepanja pjesnikove građanske ličnosti, kao svojevrsnom indeksu "poetike kulture" tranzicijskog postokupacionog perioda, moglo bi se, možda u još ekstremnijim ispoljenjima, govoriti povodom Safvet-bega Bašagića i Muse Ćazima Ćatića.

3/ Josip Lešić, *Predgovor Sabranim djelima Osmana Đikića*, Sarajevo 1971, 22

4/ Ljubica Tomić - Kovač, *Poezija austrougarskog perioda*, Sarajevo 1991, 376

5/ Ni bošnjačka alhamijado hićaja, po tvrdnji Abdurahmana Nametka, nije autohton žanr. "U turskoj poeziji u hićajama je obrađen život više vjerovjesnika, na osnovu kojih je Rušdija izgradio svoje: *O Ismailu i njegovom ocu Ibrahimu*, o *Jusufu* i o *Ejjub-pjegamberu*. Za posljednju sam autor kaže da ju je preveo sa turskog" (Ab. Nametak, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Sarajevo 1981, 271).

sredina posigurno mogla doći u doticaj. I u jednom i drugom slučaju riječ je o upjesmljenim pričama iz života vjerovjesnika i značajnih ličnosti predislamske i rane islamske povijesti, od Ibrahima, Ismaila, Isaa do Muhameda i halife Omera. Slična im je i fabulacija, sa mudžizom (čudom, koje je svjedočanstvo Božijeg povjerenja i izraz božanske volje, moći i ljubavi prema čovjeku) kao vrhuncem narativnog razvoja priče. Ispriopovijedani događaj nije važan sam po sebi, on je samo povod za otkrivanje više, božanske svrhe djelatnosti glavnog junaka, čime se narativna preobražava u simboličku strukturu. I kada prati junaka u dužoj dionici njegove hijeropovijesti (poema *Hazreti Muhamed*, npr.), Đikića ne zanima biografija u smislu razvoja ličnosti; junak je dat takav kakav jeste od samog početka, kao ideja čije se ostvarenje zna unaprijed.

U stihovanoj pripovijesti Derviš, čiji junak nije hijeropovijesni nego arhetipski lik idealnog mumina (pa je tim isključena i supsumcija unutar specificiranog žanrovskog određenja hićaje), trebalo je, međutim, u izvjesnoj mjeri, pribjeći etabliranim mehanizmima karakterizacije, poglavito postupku psihoportretiranja:

*Njegovo usahlo oko, što samrt pred sobom gleda,
Ni jednom ne planu gnjevom nit' usna njegova kada
Pohuli Svevišnjeg Boga; s opekla lica mu bl'jeda
Pročitat nije se mog'o nijedan izražaj jada.*

Dok je dramatičnost pripovijesti o Božijim poslanicima i evlijama intertekstualno garantirana, u *Dervišu* je taj efekt trebalo proizvesti vlastitom imaginacijom, što Đikić prilično uspješno i čini poetizirajući i dinamički puneći opise ambijenta u kome se radnja odvija. Narativno funkcionalne slike užezene pustinje krupna su akvizicija u odnosu na manirističke kulise pejzaža (*Na Šćepangradu*, npr.) pisanih pod dojmom obljubljenе lektire, prvenstveno Vojislava Ilića. Pripovijedanje, nažalost kao nedovoljno iskorištena mogućnost u cjelini Đikićeva opusa, očito bješe domaći teren njegovih stvaralačkih dispozicija.

Pedagoški princip zornosti ostvarivan slikovno-poučnim oprimjerenjima pojačan je konativnim dizajniranjem poruke u formi izravnih obraćanja čitaocu, ne samo u finalnom naravoučeniju već i u središnjim dionicama hićaja ("Slušajte, čitači, mili..."), što u estetskom smislu predstavlja čist višak, ali je za osnovnu namjenu ovog stihotvorstva - didaktičko-prosvjetiteljsku, prvorazredno važno.

Pjesme molitvenog tona oslobođene su didaktičke tendencije, Doseg i karakter Đikićevih molitava najpotpunije se ogleda u usporedbi koju pravi Enver Kazaz omjeravanjem njegova djela sa postignućima najznačajnijeg bošnjačkog pjesnika austrougarskog perioda Muse Ćazima Ćatića, uz jasno izveden zaključak o Đikićevom "razvoju u jednodimenzionalnoj pjesničkoj

ravni, ne praveći odmak od tradicije i strogo poštujući njene kanone”.⁶ Na toj podlozi građena komparacija Đikićeve *Molitve* i Čatićeve *Teubei-nesuh*, osim kreacijske inferiornosti jednog i superiornosti drugog, potvrđuje temeljnu liniju genetsko-evolutivnih preobrazbi bošnjačkog pjesništva. I u Đikića se lirski subjekt javlja u prvom licu jednine, ali za istinsku individualnost tu nema mjesta. Dok se kod divanskih pjesnika gubila mističko-panteističkim utapanjem u božansku sveprisutnost, ovdje je podvrgnuta samoponištavajućoj identifikaciji sa kolektivom (narodom), u čije ime se zapravo, a ne u svoje, pjesnik i moli Bogu. Dobijamo tako, umjesto vjersko-didaktičke, drugu standardnu intermotivsku spregu - vjersko-patriotsku:

*Sedžde čineć Tvojoj Sili,
Molim Ti se, Bože Sveti,
Blagoslovi moj zavičaj -
Ovo st'jenje i vrleti!*

Pored općekonstatovane solidnosti u izvođenju kompozicionog slijeda događaja te stanovitih leksičkih obogaćenja, pjesme iz zbirke *Muslimanskoj mladeži* odlikuju se i adekvatnim izborom operativne, za naraciju komforne metričke forme (najčešće je to ilićevski pseudoheksametar). Druge vrijednosti ciklusa religiozno-didaktičkih hićaja tek su fragmentarne i počivaju u ponekoj uspjeljoj pjesničkoj slici ili figuri.

6/ Enver Kazaz, *Musa Ćazim Ćatić - književno nasljeđe i duh moderne*, Sarajevo 1992, 21.

Refik BULIĆ

PITANJE IKAVIZAMA U RANIM PISANIM SPOMENICIMA S TUZLANSKOG PODRUČJA

Govori Tuzle i okoline prema dosadašnjim dijalektološkim istraživanjima spadaju u ijekavskošćakavski (istočnobosanski) dijalekt, koji se odlikuje ijekavskom zamjenom jata. Ijekavska zamjena jata potvrđena je u svim istraživanim govorima na prostoru sjeveroistočne Bosne, osim nekih mjesnih govora u Bosanskoj Posavini (u granicama Brčko - Bosanski Šamac - rijeka Sava) koji se odlikuju ikavsko-jekavskom zamjenom jata i određuju kao "*srednjoposavski govor posavskog poddijalekta u sklopu slavonskog dijalekta*".¹

U južnoslavenskoj je dijalektologiji već dugo prisutna teza o ikavskom supstratu u predmigracionom periodu u međuriječju Bosne i Drine, prema kojoj se kasniji ijekavizam dovodi u vezu s migracijama i smatra unosom sa strane.²

Tvrđnju da je govor Tuzle i okoline u prošlosti bio ikavski zastupao je i historičar Adem Handžić.³ Govoreći o jezičkim karakteristikama Tuzle i njezine okoline, Handžić ističe "*...da treba ukazati na jednu jezičku pojavu koja je predstavljala posljedicu etničkih promjena u ovoj oblasti, na potiskivanje ikavštine koja je vladala u doturskom periodu i preovladavanje ijekavštine*".⁴ Handžić se poziva na mišljenje Vladimira Skarića: "*Od Dabra i Foče u Hercegovini pa sve dalje k sjeveru govorilo se tada ikavski. Poslije je došao s juga nov etnički elemenat koji je glas "jat" izgovarao kao "ije"*".⁵

1/ Dijalekatska pripadnost određuje se prema: Sekereš, *Klasifikacija slavonskih govora*, 136-139. Stoga je ovdje preuzet i termin govor, iako njegovo značenje kod Sekereša odgovara našem terminu govori.

2/ Aleksandar Belić, Miloš Moskovljević, Stjepan Pavičić, Berislav Nikolić i dr. Ta je teza posebno došla do izražaja u tumačenju porijekla ikavskih govora i ikavizama u dijalektima na području Srbije i Vojvodine.

3/ Adem Handžić, *Tuzla i okolina*, 115-116.

4/ Ibid., 115.

5/ Objavljeno u Glasniku Zemaljskog muzeja, 1930, str. 3.

Baveći se problematikom historijske dijalektologije u metanastazičkim oblastima i razrađujući njezinu metodologiju, Pavle Ivić je u radu *O nekim problemima naše historijske dijalektologije*⁶ smatrao da kao materijal za rekonstrukciju prvobitne dijalekatske slike mogu poslužiti:

- 1) pisani spomenici iz vremena prije seoba;
- 2) današnji dijalekti starih iseljeničkih grupa koje su napustile matične krajeve prije smjene stanovništva u njima;
- 3) toponomastika u metanastazičkoj oblasti;
- 4) tragovi dijalekatskog supstrata u današnjim govorima te zone.

Ovim Ivićevim izvorima Brozović dodaje i "*analizu pozajmica između naših i stranih dijalekata u oba pravca*"⁷, što u slučaju problematike u vezi sa zamjenom jata u govorima tuzlanskoga kraja nije od osobitog značaja, kao ni dijalekti iseljeničkih grupa.⁸

Naravno, treba znati da "*nijedan od ovih izvora podataka nije dovoljan, ali uzeti ukupno oni ipak imaju značajnu vrednost, naročito ako se njihova upotreba kombinuje s korišćenjem postojeće opsežne istorijske i etnografske literature o samim migracijama*"⁹.

Pisane spomenike iz vremena prije seoba, migracija unutar južnoslavenskoga jezičkog prostora, koje Ivić određuje kao prvi materijal za rekonstrukciju prvobitne dijalekatske slike na nekome području, mi u razmatranju ikavizama u jezičkoj prošlosti tuzlanskoga kraja ne bismo vremenski ograničavali na spomenike prije seoba, jer isključimo li nekoliko napisa na stećcima, takvih spomenika nema ili su za sada nepoznati, već bismo taj vremenski okvir pisanih spomenika pomjerali i u kasniji period, pošto i takvi pisani spomenici mogu poslužiti rasvjetljavanju predmigracionoga dijalekatskog mozaika na nekome prostoru, s obzirom na to da se jezičke promjene vrše postepeno i sporo i da pisani spomenici, uz ostale "nepouzdanosti" koje nose sa sobom, daju vrlo često i odlike starijega jezičkog stanja, posebno ako su prijepisi ranije napisanih djela ili pripadaju kanonskim vrstama.

Pisani dokumenti, međutim, sami ne mogu uvijek biti sigurna preslika jezičkog stanja iz vremena njihova nastanka. Analizirat ćemo dokumente koje Handžić navodi kao dokaze tvrdnji da je govor Tuzle i okoline bio nekada ikavski.¹⁰

6/ Južnoslavenski filolog, XXI, 1-4, Beograd, 1955-1956, 97-129.

7/ Brozović, *O rekonstrukciji predmigracionog mozaika*, 45-55.

8/ Ijekavskošćakavskim dijalektom, kojemu pripadaju i govori tuzlanskoga kraja, govori samo jedan dijalekatski otok izvan Bosne - nekoliko sela u Mađarskoj oko Pečuha. (Brozović, *Ijekavskošćakavski*, 123, nap. 7; 169) Taj je dijalekatski otok, međutim, nedovoljno istražen i prema dostupnim podacima ne može se dovesti u izravnu vezu s govorima tuzlanskoga kraja.

9/ Ivić, *O nekim problemima naše istorijske dijalektologije*, 99.

10/ "Ikavizam se pojavio oko kraja XIII v." (Belić, *Periodizacija srpskohrvatskog jezika*, 10.)

On smatra da se za tu tvrdnju može navesti brojna dokumentacija, navodeći da su to "natpisi na stećcima, toponimi evidentirani u turskim defterima, pojedinačni domaći izvori iz XVI vijeka, izvjesna djela nastala u toj oblasti iz XVII i XVIII vijeka na našem jeziku (aljamijado) itd." ¹¹ Handžić potom navodi primjere "izrazite ikavštine u oblasti sjeverno od Olova i Kladnja sve do Save, sačuvane u nazivima naselja evidentiranih u turskim popisima", ne samo prema njegovu čitanju, nego i čitanju drugih. Pri tome se poziva na čitanje Tajiba Okića, koji "spominje iz tih popisa slijedeća sela: Pribižnica (nah. Kladanj), i u okviru toga sela zemlja Bilo Polje; Ričica (nah. Maglaj); Pridvorica (nah. Olovci), (...) Didino (Gostilj), Vrh Rika (Sapna), Vitina Rika (Sapna), Osik (Gornja Tuzla), Bili potok (Koraj), Orahova Rika (Nenavište) i druga." ¹²

Kao dokumente "izrazite ikavštine sa tuzlanskog područja" Handžić navodi i ćirilčno pismo "fra Stipana Miletića gvardijana od Donjih Soli upućeno papi 6. juna 1581. godine: Priseti, slavni i svitli oče... molimo se Vašoj svetinji da nas i u napridak ne zaboravite tišiti...koje nevolje trpimo među Turci nevirnici vire naše..." ¹³, potom ikavizme u djelu "Makbül-i ārif (zv. Potur Šahidija), rječniku turskog i našeg jezika od učenog Tuzlaka Uskufije Bošnjaka, kako sam sebe naziva, nastalu u prvoj polovini XVII vijeka" ¹⁴, te jedan rukopis Bergivije "sa interlinearnim prevodom na našem jeziku (aljamijado) iz XVIII vijeka, pronađen u Gornjoj Tuzli, gdje je, po svoj prilici, i nastao" i u kome je vidljiva "borba" ikavštine i ijekavštine. ¹⁵

Svoje zaključke o jezičkim karakteristikama govora Tuzle i okoline u XVI stoljeću Handžić završava ocjenom: "Izvjesci zaključci jezičara koji su ispitivali uže jezičko područje u ovoj oblasti (Tuzla i okolina, moja napomena), doneseni, uglavnom, na osnovu fonetskih osobina današnjeg govora kao što je zaključak Ivana Brabeca, da je govor tuzlanskog područja uvijek bio ijekavski i da nikad nije bio prekinut u svom razvoju, biće svakako pogrešni" ¹⁶.

Handžićevi "dokumenti izrazite ikavštine sa tuzlanskog područja", kao što su "natpisi na stećcima, toponimi evidentirani u turskim defterima, pojedinačni domaći izvori iz XVI vijeka, izvjesna djela nastala u toj oblasti iz XVII i XVIII vijeka na našem jeziku (aljamijado) itd.", ipak, ne mogu predstavljati potpuno pouzdane dokaze o ikavizmima u jezičkoj prošlosti.

11/ Handžić, o. c., 115.

12/ Ibid.

13/ Ibid. Handžićevi su navodi prema: Fermendžin, *Acta Bosnae*, 319.

14/ Ibid.

15/ Ibid.

16/ O. c., 115 - 116. Handžić upućuje na Brabecovu disertaciju *Govor Tuzle i okolice* i na rad *Fonetske osobine u tuzlanskom kraju*.

Jezičke karakteristike nekoga kraja u prošlosti ne moraju se nužno poklapati sa jezičkim karakteristikama natpisa na stećcima, pisanim dokumentima, raznim prijepisima i sličnim pisanim spomenicima, te književnim djelima pisaca iz toga kraja.

Na odnos "*teksta određenog pisca prema dijalektu njegova rodnog kraja*" ukazuje se kao na jedan od osnovnih problema historijske dijalektologije i pitanje koje je "*od najvećeg značaja i, u najmanju ruku, zahtijeva veliku obazrivost u donošenju konačnih zaključaka*", jer "*se polazi od pretpostavke da se u djelima izvjesnog pisca (u šta se mogu uključiti i natpisi na stećcima, moja napomena) u najvećoj mjeri odražava jezik njegova rodnog kraja, tj. da je maternji govor morao ostaviti najdublje tragove u pogledu jezičkih osobitosti. Međutim, to u mnogo slučajeva ne mora biti sasvim tačno jer tekst nekog djela ne mora biti, a najčešće to i nije, adekvatan odraz govora nekog kraja*".¹⁷

To znači da se jezičke karakteristike teksta na nekome stećku ne moraju nužno "poklapati" sa dijalekatskim karakteristikama iz prošlosti kraja u kome je stećak pronađen. Stećci su nastajali na mjestima gdje su pronađeni, ili u njihovoj blizini, ali "klesari" tekstova na njima nisu nužno morali biti "govorni predstavnici" mjesnog dijalekta, pa čak i ako su bili, ne mogu se pri donošenju zaključaka o dijalekatskim značajkama toga kraja u prošlosti tekstovi na stećcima uzeti kao siguran dokaz - mogućnost da su klesani po "maniru", da su klesari na drugim mjestima učili zanat i slova, a time poprimili i neke jezičke osobenosti netipične za kraj iz kojega potječu, vrlo je teško isključiti.¹⁸

Sličan se zaključak može uopćiti i na pisane dokumente - kakvo je i pismo Stipana Miletića, iako je "*gvardijan od Donjih Soli*" i, možda, iz sela Miletići, koje je zabilježeno u "*nahiji Dolnja Tuzla*"¹⁹, ali i na prijevod *Bergivije* na naš jezik. Mjesto nastanka prijevoda samo se pretpostavlja, pa i da se sa sigurnošću utvrdilo da je to Gornja Tuzla, gdje je rukopis pronađen, opet ostaju otvorena pitanja porijekla jezičkih odlika teksta čiji odgovori zavise od idiolekatskih osobenosti autora prijevoda i od toga da li ih je dosljedno primjenjivao u prijevodu.

17/ Herta Kuna, *Djela bosanskih franjevac*, 149.

18/ Sigurno je da svi klesari nisu bili pismeni. Na ovaj zaključak ukazuje veliki broj stećaka bez teksta, ali s ornamentima, u pojedinim krajevima. Na području općine Živinice, naprimjer, prema knjizi *Živinice kroz istoriju, revoluciju i socijalističku izgradnju* (Društveno-političke organizacije i Skupština opštine Živinice, Živinice, 1988.) poslije Drugog svjetskog rata bilo je oko trista pedeset stećaka. Mnogi su bili s ornamentima, ali je na tome području bio samo jedan stećak na kome je uklesan tekst. Tekst je "otkrio" Ćiro Truhelka 1895. godine. U tekstu nema riječi s jatom. Ne bi se, međutim, mogla isključiti ni mogućnost da su čak i neki klesari tekstova na stećcima bili nepismeni i da su uklesavali tekst koji je napisao neko drugi, bolje reći da su ga "precrtavali" prema uzorku napisanom na nečemu i možda, daleko od mjesta klesanja. Ukoliko bi ova pretpostavka bila tačna, ona bi se mogla odnositi samo na dio "nepotpisanih" epitafa.

19/ *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533.)*, 29.

U razmatranju problematike zamjene jata u pisanim spomenicima koji su u vezi s područjem Tuzle i okoline, trebalo bi imati na umu i činjenicu da je franjevac Stjepan Matijević, koji je bio savremenik Muhameda Hevaija i koji je rođen u Tuzli,²⁰ preveo s talijanskog "malu knjižicu Girolama Panormitana *Confessionario raccolto dai dottori cattolici* i dade joj puni naziv *Ispovjedaonik sabran iz pravoslavnijeh naučitelja po p.o. meštru Jeronimu Panormitanu, reda pripovjedalaca s. Dominika, prinesen u jezik bosanski trudom p.o. f. Stjepana Matijevića Solinjanina, reda s. Frančeska male bratje oblužujućijeh, države Bosne Arđentine pripovjedaoca*. Knjižica je izašla 1630. godine, a bila je vrlo popularna kao priručnik za ispovijed."²¹

Iz navedenog se djela "vidi da je Matijevićev jezik bio ijekavski s vrlo malim brojem ikavskih i ekavskih oblika, koji su, najvjerovatnije, tuđi nanos u njegovu govoru jer Matijević nije stalno živio i radio u Tuzli, ili su ušli u njegovo djelo utjecajem jezika religioznih knjiga iz primorske i dalmatinske književnosti i drugih literarnih uzora".²²

Navođenje Uskufijina rječnika kao dokaz ikavskoj zamjeni jata u vremenu njegova nastanka, također je vrlo nepouzdan dokaz, zbog razloga ranije navedenih, ali i zbog toga što se radi samo o prijepisima, koji ne moraju biti jezička preslika originala. Ovo, naravno, ne isključuje mogućnost da je original ikavski, ali ako bi i bio, ikavizam u djelu, ipak, ne bismo mogli izjednačavati s govorom kraja u kome je djelo nastalo. To bi opet aktualiziralo već iznesene relacije: jezik pisca - jezik djela - jezik kraja u kome je djelo nastalo - jezik drugih sličnih djela toga vremena i sl. Nije isključena mogućnost ni da je na tuzlanskom području u to vrijeme nastalo još neko pjesničko djelo ili pisani dokument, koji nisu pronađeni ili sačuvani, a koji bi, možda, pružili i drukčiju sliku o refleksu jata na tuzlanskom području.²³

20/ "Matijević se rodio u posljednjoj četvrti šesnaestog stoljeća u Tuzli (najvjerovatnije 1580. godine), a školovao se i u franjevački red stupio u samostanu Svetog Petra apostola u Tuzli, ili u Gradovrhu. Služio je kao kapelan i ispovjednik po raznim mjestima Bosne preko 18 godina, a od toga šest u Sarajevu. Matijević je umro 1654. godine." (Slavko Pavešić, *Jezik Stjepana Matijevića*, Prilog poznavanja jezika bosanskih pisaca 17. stoljeća, JAZU, Institut za jezik, Zagreb, poseban otisak iz knjige *Rasprave Instituta za jezik*, knj. I, Zagreb, 1968, str. 373. - prema: *Monografija o Uskufiju*, 145, 146.).

21/ *Monografija o Uskufiju*, 146.

22/ *Ibid.*, 148.

23/ Šaban Hodžić u djelu *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja* (str. 48) donosi u prijevodu jedne isprave o oslobađanju roba iz 1641. godine imena svjedoka, koji potvrđuju tačnost te isprave, a među kojima se nalazi i jedan pjesnik - Mehmed Čelebi. Ostaje pitanje: može li pjesnik Mehmed Čelebi biti zapravo pjesnik Hevai? To što je potpisan kao Čelebi (gospodski, otmjeni, plemeniti - Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, šesto izdanje, 1989, 169.) samo je specifikum toga vremena. Na toj su ispravi kao Čelebi potpisana još dva svjedoka - Hasan Čelebi iz Gornje Tuzle i Ibrahim Čelebi iz Kolovrata (i danas sačuvan naziv mjesta u tuzlanskom kraju).

Toponimi evidentirani u turskim defterima, koji bi eventualno mogli biti dokaz ikavske zamjene jata na području Tuzle i okoline u šesnaestom stoljeću, zahtijevaju zasebnu analizu. U knjizi *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*²⁴ (iz 1519. i 1533. godine) naveden je veliki broj toponima sa supstituiranim fonemom jat²⁵, među kojima su i mnogi ikavski oblici. Takvi su:

- (u popisu iz 1519. godine):

Osik (nahija Gornja Tuzla), *Ričice*, *Gornja Pogorilica* (nahija Dolnja Tuzla), *Didino* (nahija Gostilj);²⁶

- (u popisu iz 1533. godine):

Osik (nahija Gornja Tuzla), *Ričica*, *Gornja i Dolnja Lišnica*, *Gornji Pogorilac*, *Dolnji Pogorilac*, (nahija Dolnja Tuzla), *Bili Potok*, (Mezra) *Viverica?* (nahija Koraj), *Vitina Rika*, *Vrh Rika* (nahija Sapna), *Didino* (nahija Gostilj), *Hranča Rika* (nahija Jasenica), *Cerska Rika* (nahija Kušlat);²⁷

Ipak, u istim se nahijama susreću i oblici koji imaju e ili ije kao supstituant jata. Takvi su toponimi:

- (u popisu iz 1519 godine):

Brezovik, *Dolnje Breške*, *Gornje Breške*, *Klještevina*²⁸, *Gornja i Dolnja Lešnica*²⁹, *Ljepunica* (nahija Dolnja Tuzla)³⁰; *Crijevići* (nahija Gostilj), *Podbrežje* (nahija Zvornik); *Kostijerevo* (nahija Kušlat);³¹

24/ Zvornički je sandžak u šesnaestom stoljeću uglavnom obuhvatao oblast koju smo ovdje nazvali tuzlanskim krajem, izuzev kladanjskog i ozrenskog područja, koja su prema tadašnjoj teritorijalnoj organizaciji turske uprave spadala u Bosanski sandžak. Zvornički je sandžak obuhvatao i oblast zapadne Srbije, južno od Save do Crne Gore, podijeljenu u nekoliko nahija, kao i nahije koje su bile na prostoru današnje Bosne i Hercegovine a čije prostore u ovome radu ne svrstavamo u tuzlansku oblast (Srebrenica, Šubin - jugoistočno i Budimir - sjeverozapadno od Srebrenice), ali će nam neki toponimi s refleksima jata zabilježeni u tim područjima poslužiti za usporedbe sa stanjem u tuzlanskom kraju.

25/ Teško se uvijek sa sigurnošću može govoriti o oblicima s jatom, jer je etimologija u nekim toponimima nekada nejasna, pa oblici sa *ije*, *je*, *i* ili *e* ne moraju uvijek biti porijeklom od jata.

26/ I u nahiji Šubin: *Bilica*, *Krivi Vir*, *Sikirić*. Nahija *Gostilj* ime je dobila po rijeci, koja se danas zove *Gostelja*. Kao *Gostilja* zabilježio ju je Risto Jeremić, koji ime s istim likom bilježi i u višegradskom, te *Gostilj* u prizrenskom i srebrničkom kraju (*Porijeklo stanovništva*, 144). Ime *Gostelja* je dobiveno alternacijom *i/e*, a u imenu *Gostilj* ne mora biti refleks *jata*, na šta ukazuje bilježenje istoga lika u prizrenskom kraju.

27/ Tako i: *Bila Rika* (nahija Ptičar, područje Jadrta uz Drinu na prostoru Srbije), *Sikirić*, *Žlibac* (Žlijebac) (nahija Šubin);

28/ Vjerovatno prema: *kliješte / klešte = klešta / kliješta*. V.: Rječnik srpskohrvatskoga književnog jezika, Matica srpska - Matica hrvatska, Novi Sad - Zagreb, 1967, knjiga II, 733.

29/ U popisu iz 1533. Gornja i Dolnja Lišnica (Handžić, Dva popisa, 92).

30/ Supstituant jata moglo bi biti i *e* nazivu sela Stepišići - Dobrinje, koje je u oba popisa zabilježeno u nahiji Dolnja Tuzla - u drugom popisu Stepišići, Dobrinje (Handžić, Dva popisa, 93). Selo Dobrinja nalazilo se u nahiji Gornja Tuzla i zabilježeno je samo u drugom popisu.

31/ Strelar (nahija Šubin);

- (u popisu iz 1533):

Brezovik, Dolnje Breške, Gornje Breške, Klještevina (nahija Dolnja Tuzla);³² *Mezra Medvede* (nahija Spreča); *Drijenča, Leskovac, Suho Brezje* (nahija Visore); *Crijevići* (nahija Gostilj); *Svetlića, Medvedina* (nahija Sokol); *Kostijerevo* (nahija Kušlat); *Brezovo Polje* (nahija Gra(da)čac); *Pobrežje* (nahija Zvornik), *Snežnica* (nahija Sapna);³³

U popisu iz 1533. godine zabilježeno je i selo *Dedino*³⁴ u nahiji Spreča i mezra *Dede Đuro* u nahiji Koraj. Ta dva imena, koja su semantički u vezi s imenicom *djed*, ne bismo sa sigurnošću mogli svrstati u oblike u kojima se javlja supstituant fonema *jat*, jer nismo sigurni da li su njihovi fonetski likovi u vezi s turskom imenicom *dede*, koja je ekvivalent našoj imenici *djed*. Slično mišljenje u pogledu takvih toponima iznosi i Ismet Smailović, ističući da “*ne treba da zbunjuje oblik djed (trebalo bi: ded, moja napomena), jer se tu ne radi o slavenskoj riječi u kojoj je umjesto jata refleks e, već o turskoj riječi dede koja znači isto što i slavensko djed (u jekavskom izgovoru), pa su Turci u svojim dokumentima našu riječ djed samo preveli u svoje slično dede*”.³⁵ Iako su u popisima neki toponimi prevedeni na turski, ovdje, ipak, ne bismo sa sigurnošću mogli isključiti ni oblik sa *e* kao supstituantom *jata*, jer na tu mogućnost upućuju i drugi ekavizmi ovdje zabilježeni.

Usporedimo li navedene toponime koji se susreću u oba popisa, vidjet ćemo da se oni, u pogledu refleksa *jata*, mogu svrstati u nekoliko skupina:

a) toponimi koji se u oba popisa susreću u ikavskim grafemskim likovima: *(Osik, Ričice (Ričica), Pogorilica (Pogorilac), Didino;*

b) toponimi koji se u oba popisa susreću u ekavskim ili ijekavskim grafemskim likovima: *Crijevići, Brezovik, Dolnje Breške, Gornje Breške;*

c) toponime čiji su grafemski likovi razlikuju u refleksu *jata* u prvom i drugom popisu: *Gornja i Dolnja Lešnica - Gornja i Dolnja Lišnica;*

d) toponimi koji su zabilježeni samo u prvom popisu iz 1519. godine: *Ljepunica, Podbrežje;*

e) topomi koji su zabilježeni samo u drugom popisu 1533. godine: *Bili Potok, (Mezra) Viverica, Vitina Rika, Vrh Rika, Hranča Rika, Cerska Rika, Mezra Medvedina, Drijenča, Leskovac, Suho Brezje, Svetlića, Medvedina, Brezovo Polje, Snežnica.*

32/ V. napomenu 32.

33/ Nahija Šubin: Seona, Brezovica, Strelar.

34/ U vrijeme popisa selo je imalo 13 muslimanskih kuća, hrišćanskih 38, baština osam (Handžić, Dva popisa, 141).

35/ Ismet Smailović, *Tuzla i njena okolica u 16. stoljeću u svjetlu onomastike*, 129.

Analiza ovih skupina pokazuje da se svi toponimi s ikavizmima iz prvog popisa ponavljaju s istim grafemskim likovima i u drugom popisu, te da se jedan toponim s ekavizmom u prvom popisu bilježi kao ikavizam u drugom popisu (*Lešnica - Lišnica*). Ovaj podatak prije može ukazivati na različito bilježenje uvjetovano različitom auditivnom percepcijom ili različito čitanje, nego na različiti izgovor u vrijeme prvog i drugog popisa. Vidljivo je također da je najveći broj toponima s refleksom jata među onima u skupini pod "e" (14), te da je među njima najveći broj likova s ekavskim refleksom jata (7), zatim s ikavskim (6), a najmanji s ijekavskim (1). Likovi s ekavskim i ijekavskim supstituantom jata u oba se popisa javljaju petnaest puta, dok se ikavski likovi javljaju jedanaest puta. Interesantno je javljanje lika *Ljepunica*, koji je mogao nastati ijekavskim jotovanjem. Ako je to čitanje tačno, onda bi taj podatak bio značajan za vrijeme vršenja ijekavskog jotovanja, jer ranije se uzimalo da bi to moglo biti u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću, ali je kasnije u pisanim spomenicima to jotovanje potvrđeno krajem šesnaestog stoljeća.³⁶ Bilježenje oblika s izvršenim ijekavskim jotovanjem 1519. godine, znatno bi pomjerilo vrijeme vršenja te promjene na našem terenu.³⁷

Najveći broj sela u drugom popisu ima zabilježene baštine, što upućuje na starinačko stanovništvo. Pošto je broj baština uz pojedina mjesta mali, moglo bi se pretpostaviti da je u takvim selima broj došlaca ili prišlaca veći od broja starenika, a pošto ta sela nisu zabilježena u prvom popisu, to bi moglo ukazivati da su naselja bila novijeg postanja. Ostaje onda pitanje: ako su došljaci s ijekavskog područja, zašto broj ijekavizama nije veći?

Za razmatranje problematike zamjene vokala jat ili tzv. ikavskog supstrata u tuzlanskoj oblasti mogao bi biti značajan i popis sela koja su u neposrednoj blizini sela Jelaške, jer je za pisca Matiju Divkovića (1563 - 1631), koji je rođen u tome selu, utvrđeno da je bio "čist jekavac i koji je pisao dobrim narodnim jezikom svog rodnog kraja".³⁸ Međutim, u *Popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*³⁹ u nahiji Olovo nema sela Jelaške. Ono u tome popisu pripada nahiji Visoko. Uz popis se daje podatak: "Selo Jelaška u

36/ *Enciklopedijski leksikon srpskohrvatskog jezika*, 169.

37/ Ipak, to se mora uzeti uvjetno, samo kao mogućnost jer, kako navodi Aličić, "ni u arapskom ni u turskom pismu ne postoji glas *lj*. Da bi što vjernije ispisali neku riječ u kojoj taj glas postoji, pisari su *nekada* (podv. R.B.) znali napisati upravo onako kako odgovara u našem jeziku, tj. *l i j*." (Ahmed S. Aličić, *Uvod, Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, XXIII)

38/ Pavle Ivić, *Dijalektologija*, 146-147. Širu literaturu o Divkoviću v. u *Zborniku radova o Matiji Divkoviću* (Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za književnost, Sarajevo, 1982, str. 356-361.).

39/ *Opširni popis Bosanskog sandžaka*, sv. I/1, I/2, II, III, Bošnjački institut Zürich - Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.

Kamenskoj, pripada Visokom. Selo Jelaška je prije 1570. priključeno nahiji Visoko, zajedno sa selom Radilovići i rudnikom željeza Radoševo".⁴⁰

Od imena za koja se može pretpostaviti supstittuant jata u popisu sela nahije Olovo⁴¹ navode se sela: *Pridvorica, Bila Voda, Međuričje, Vrela, Žljeb, Dolnje Slivnje, Pridvorica* (drugim imenom *Kusače*), *Rečica*. U nazivima sela u kojima se može pretpostaviti supstittuant jata ovdje su dominantni ikavizmi. Tu su i jedan ekavizam i jedan ijekavizam, koji ukazuje na izvršeno ijekavsko jotovanje (žlijeb > žljeb). Nazivi s izvršenim ijekavskim jotovanjem mogu biti dobar pokazatelj ijekavizma na tome području.⁴²

Slično stanje u pogledu zamjene jata u toponimima nalazimo i za područje nahija Kladnja, Birča (u popisu: Birče) i Ozrena u opširnem popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine:⁴³

*Ozren: Dolnja Bresnica, Gornja Bresnica, Pridol;*⁴⁴ *Birač: Nedeljska, Korin, Cvitan, Bilo Polje;*⁴⁵ *Kladanj: Brdijelji, jajlak zvani Obrežje.*⁴⁶

Od devet naziva sa supstittuantima fonema jat po četiri su ikavizma i ekavizma i jedan ijekavizam.⁴⁷

Miješanje ikavizama i ekavizama najuočljivije je u nahiji Brvenik, koja je također pripadala Zvorničkom sandžaku i sterala se daleko prema jugoistoku od tuzlanske oblasti sve do Raške i Novog Pazara:

1519: Belo Polje, Gornja Brezovica, Bresnik, Željeznica, Dolnja Pridvorica, Gornja Pridvorica, Brezna Žetanica, Popova Rika, Bela Stena, Brezova, Bili Potok, Rika, Župan Stepan, Liposalići, Dolnji Drin;

1533: Belo Brdo, Dolnji Drin, Bresnik, Željeznica, Reka, Bela Stena, Brezovik, Liposalići, Bili Potok, Župan Stepan.

40/ Sv. I/1, 506.

41/ Sv. III, 183-289

42/ V. napomenu 37.

43/ Svesku I/1, u kojoj je popis nahije Kladanj, obradio Adem Handžić; svesku 2, u kojoj je popis nahije Birač, obradila Snježana Buzov i priredila Lejla Gazić; svesku I/2, u kojoj je popis nahije Ozren, obradio Adem Handžić.

44/ Sv. I/2 463-473

45/ Sv. II, 359-384.

46/ Sv. I/1, 357-379.

47/ Pošto je ovo opširan popis Bosanskog sandžaka, u njemu su data i imena vlasnika baština, među kojima, ako su sa supstittuantom jata, nalazimo samo ikavske likove antroponima: Cvitko, Stipan, Stipašin, (Ozren); Stipan, Cvitko, Stipašin, Cvitoja, Stipačin, Stipko (Birče); Cvitko, Stipan, Cvitoje (Kladanj). Od takvih su imena najfrekventnija Cvitko i Stipan, a druga imena s pretpostavljenim supstittuantom jata obično su modifikacija tih imena. Značajno je to što je popis Kladnja i Ozrena obradio Adem Handžić, jer u pogledu njegova čitanja imena ne bi trebalo da bude razlike u odnosu na Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka.

Popisi pokazuju da su uz ikavizme, koji su vrlo česti, često bilježeni i ekavski oblici, a na osnovu toga se ne može govoriti o ekavizmu tuzlanske oblasti u vrijeme popisivanja.⁴⁸ Podatak o miješanju ikavizama i ekavizama u popisima može ukazivati na različitosti u bilježenju ili čitanju, ali ne i biti siguran dokaz o takvome izgovoru stanovništva u vrijeme popisivanja.

O jezičkim osobinama katastarskih popisa u uvodnom dijelu u *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* Ahmed S. Aličić je zapisao:

“Katastarski defteri pružaju dosta podataka za jezička istraživanja. Ono što je vidljivo u svim defterima od početka do kraja njihova postojanja je dijalekatska osobina koja je apsolutno štokavska. Zbog osobina arapskog pisma ne može se sa sigurnošću tvrditi da li je dominantna ikavština ili ekavština. S obzirom na geografski prostor koji je zahvatao Bosanski sandžak, može se pretpostaviti da u njegovom najistočnijem dijelu ima ekavštine, a u ostalim je, bar prema mnoštvu naziva za naselja i zavlascita imena ili druge geografske pojmove, sigurno zastupljena ikavština. Što se tiče ijekavštine, o njoj ne možemo decido govoriti. Pri tome imamo na umu da su riječi u kojima se pojavljuje jat, posebno dugi, obično pisane dugim vokalom e, pa bi izgledalo da je u pitanju ekavština. Ali je sigurno da je pisar pisao onako kao mu je bilo lakše, pa je komplicirano ije pisao sa e. Doduše, na najvećem dijelu prostora Bosanskog sandžaka veliki broj imena je pisan na način da nam omogućuje čitati i e i i, kao što je npr. Stipan i Stepan. Kod ovih i sličnih imena na čijem se početku nalaze dva suglasnika, što je po konstituciji turskog jezika teško izgovarati, dolaze kao pomoćni vokali i ili u, u zavisnosti od konsonanata, kako bi olakšali izgovaranje i pisanje pisaru. Tako kod imena Stepan ili Stipan, koje se piše kao Istepan ili Istipan smatraju da treba čitati na i, tj. kao Stipan, jer je to logika arapskog kratkog vokala i. Neki slučajevi nas navode da zaključimo kao je ipak ikavica bila pretežnija (od ekavice, moja napomena). Tako npr. rijeka se redovno piše kao rika, čak i u krajnje istočnim dijelovima ovog sandžaka. Inače, čitanje pojedinih naziva ili ličnih

---

48/ Interesantno je da u jednom potpunom Rešetarovu kvestionaru *Pitanja o govoru prostoga naroda*, koji je za “*cijeli kotar D. Tuzlu*” 30. aprila 1897. godine popunio Ešrefbeg Azabagić (Zemaljski muzej u Sarajevu, FAZM, Inventar folkl. zapisa III, No 14573), stoji napomena: “*Stanovnici muhamedanskog i katoličkog vjerezakona govore ovako (ijekavski, moja napomena), dočim oni pravoslavnog govore dete, mleko, reka, seno, lep itd.*” (Napomena uz prvo pitanje u kvestionaru). Podatak o ekavskom izgovoru za tu oblast ne može se uzeti kao tačan. Takav bi se izgovor mogao, eventualno, uzeti samo uvjetno za srpsko stanovništvo koje se doseljavalo u Tuzlu s ekavskog područja, a sigurno je bilo doseljavanja i s toga područja. Tu tvrdnju opravdava podatak da je u Tuzli 1879. godine bilo 947 pravoslavnih stanovnika, 1885. godine 1072, a 1895. godine 1495 pravoslavnih stanovnika. Podaci su prema: Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, OSLOBOĐENJE PUBLIC, Sarajevo, 1991, 68.

imena ostavljeno je na volju obrađivaču”⁴⁹, i ono “ne mora uvijek biti ispravno”.⁵⁰

Aličić smatra da su pisari sigurno dobro poznavali naš jezik,⁵¹ što se ne mora odnositi na najranije turske popise.⁵² Ipak, i iz ovoga Aličićeva razmatranja jezičke problematike u *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* može se zaključiti da je pisanje i čitanje toponima i imena nesiguran dokaz za utvrđivanje izgovora riječi s jatom u vremenu popisivanja.

I Handžić ističe da su “razni pisari jedan naziv često različito pisali”⁵³, te u podnožnim napomenama često naglašava različite načine pisanja i mogućnost različitog čitanja nekih toponimima.⁵⁴

Na osnovu podataka iz dijalektološke i onomastičke literature u kojoj su bilježeni toponimi može se zaključiti da ikavski likovi toponima koji se danas pojavljuju u tuzlanskoj oblasti nisu brojni i da među njima nema onih iz turskih popisa - oni ili su nestali kao naselja, ili su promijenili imena, ili se javljaju s ijekavskim likovima. Kasumović za užu tuzlansku oblast (područje općine Tuzla) bilježi samo *Lišnjak*,⁵⁵ Halilović za područje Tuholja nema toponima s ikavskim likovima,⁵⁶ nisu zabilježeni ni u govorima u gornjem toku Spreče,⁵⁷ dok Brabec navodi da je za selo *Drijenča* našao ikavski refleks u matici umrlih u Tuzli za 1815. godinu.⁵⁸

Brabec kao mogući ikavizam uzima i ime sela Višća, pretpostavljajući da “može biti srodno sa vješt”.⁵⁹ Selo *Višća* zabilježeno je u oba popisa Zvorničkog sandžaka - u drugom popisu kao *Vihća*, ali se u oba popisa spominje i drugo ime sela: *Koprivac*. Stoga Handžić pretpostavlja da su naziv *Višća* donijeli

49/ Ahmed S. Aličić, *Uvod, Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. I/1, XIX-XX 50/ Ibid., XXII.

51/ Ibid., XXI.

52/ Usp.: Adem Handžić, *Dva popisa*, 8, zabilješka 9.

53/ Handžić, *Dva popisa*, 9.

54/ Mogućnosti različitog čitanja imena u popisima i odsustvo većeg broja ijekavskih likova u njima ne opravdavaju eventualnu mogućnost tzv. “govora s nezamijenjenim jatom” u vrijeme popisivanja, koji je mogao dovesti do takvoga bilježenja. Takvi su govori do osamdesetih godina dvadesetog stoljeća “bilježeni” na srbijanskim prostorima (Posavotamnava, Valjevska Kolubara, Valjevska Podgorina, Rađevina), a “vrijednost” jata u njima je izgovor između *e* i *i*, pa su zbog pogrešne percepcije, čak i dijalektolozi, kako misli Remetić, umjesto toga glasa bilježili *i*. (O ovim govorima v.: Remetić, O nezamenjenom jatu i ikavizmima. Podatak o “pogrešnom bilježenju”, str. 97.)

55/ Ahmet Kasumović, *Toponimi, etnici i ktetici*, 77.

56/ Halilović, *Tuholj*, 278.

57/ *Moje zabilješke*

58/ Brabec, *Tuzla i okolica*, 13; *Fonetske osobine*, 54. Drijenča je zabilježena samo u drugom popisu Zvorničkog sandžaka (1533. godine) s ijekavskim likom, pa je ikavski lik *Drinča* iz knjige umrlih najvjerovatnije idiolektatska odlika onoga ko je to zapisao.

59/ Brabec, *Fonetske osobine*, 54.

doseljeni vlasi.⁶⁰ Podatak o importu imena sa doseljenim vlasima i njegovo bilježenje s grafemom *h* ne opravdavaju Brabecovu pretpostavku.

Ikavizmi su rijetki i u mikrotoponimiji tuzlanskoga kraja: *Bristovača* kod Doknja, *Ripište* u Kruševici, selu sjeverozapadno prema Gračanici,⁶¹ *Prisadi*.⁶² Ni onomastička građa Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka ne nudi ikavske oblike za tuzlanski kraj, osim: *Sikira* (brdo kod Vlasenice).⁶³

Vidjeli smo da ovdje analizirani pisani spomenici ne mogu biti siguran dokaz za ikavski supstrat u govorima tuzlanskoga kraja, a zaključak o ranijem ikavizmu ne mogu potvrditi ni malobrojni toponimi s jatom sačuvani u tuzlanskom kraju.

60/ Handžić, *Dva popisa*, 32, napomena 64.

61/ Brabec, *Fonetske osobine*, 54.

62/ Halilović, o. c., 350, Kasumović, o. c., 151, moje zabilješke. Prijasad - ono što se presađuje, npr. vočka. V. Vuk, *Rječnik*, 590.

63/ Dragomir Vujičić, *Onomastička građa Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka*, 259-305. Građu je Kapetanović dobio iz oko 45 tadašnjih kotara, a najčešće su je popisali načelnici kotara. Građa je iz vremena 1883 -1895. godine a sadrži imena tekućih voda, poznatijih vrela, znamenitijih planina i imena poznatijih mahala u gradovima. U ovoj je građi zabilježen i mikrotoponim *Piskavica* (polje kod Gornje Tuzle); zabilježio ga je i Halilović u Tuholju (*Tuholj*, 350) i ja u živiničkom kraju. Ovaj se oblik ne uzima kao mogući ikavizam, iako može biti u vezi sa supstitucijom jata, jer sam ga zabilježio kao ime parcele koja se ne može povezati s pijeskom.

SPISAK LITERATURE SA SKRAĆENICAMA

Belić, *Periodizacija*

Aleksandar Belić, *Periodizacija srpskohrvatskog jezika*, Južnoslavenski filolog, XXIII, Srpska akademija nauka, Institut za srpski jezik, knj. 1-4, Beograd, 1958, 3-15.

Brabec, *Fonetske osobine*

Ivan Brabec, *Glavnije fonetske osobine govora u tuzlanskom kraju (upoređene sa obinama u drugim štokavskim govorima)*, Pitanja književnosti i jezika, knj. IV/V, sv., Sarajevo, 1957-58, 43-68.

Brabec, *Tuzla i okolica*

Ivan Brabec, *Govor Tuzle i okolice*, doktorska disertacija u rukopisu, Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zagreb, 1955, 223 + 2 dijel. karte

Brozović, *Ijekavskošćakavski*

Dalibor Brozović, *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, Hrvatski dijalektološki zbornik, II, Zagreb, 1966, 119-208.

Brozović, *O jednom problemu naše historijske dijalektologije*

Dalibor Brozović, *O jednom problemu naše historijske dijalektologije: Stara ikavsko-jekavska granica*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, IV-V, Novi Sad, 1961-1962, 51-57.

Brozović, *O rekonstrukciji predmigracionog mozaika*

Dalibor Brozović, *O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata*, Filologija, 4, Zagreb, 1963, 45-55.

Bulić, *Gornja Spreča*

Refik Bulić, *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče: živinički kraj*, (rukopis), Filozofski fakultet, Sarajevo, 2000, 189.

Enciklopedijski leksikon

(grupa autora), *Enciklopedijski leksikon: srpskohrvatski jezik*, Interpres, Beograd, 1972, 604.

Halilović, *Tuholj*

Senahid Halilović, *Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. VI, Sarajevo, 1990, 249-357.

Handžić, *Dva popisa*

Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine), (dešifrovao, preveo i obradio Adem Handžić), ANUBiH, Građa, knj. XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo, 1986.

- Handžić, *Tuzla i okolina*
Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 401.
- Hodžić, *Stari turski dokumenti*
Šaban Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. I, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 1957, 47-84.
- Ivić, *Dijalektologija*
Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narječje*, Matica srpska, N. Sad, 1985, drugo izdanje, 214.
- Ivić, *O nekim problemima naše istorijske dijalektologije*
Pavle Ivić, *O nekim problemima naše istorijske dijalektologije*, Južnoslavenski filolog, XXI, knj. 1-4, Beograd, 1955-1956, 97-129.
- Jeremić, *O poreklu stanovništva*
Risto Jeremić, *O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti*, Glasnik Geografskog društva, sv. 7 i 8, Beograd, 1922, 141-157.
- Kasumović, *Toponimi, etnici i ktetici*
Ahmet Kasumović, *Toponimi, etnici i ktetici Tuzle i okoline*, Grafičar, Tuzla, 1991, 163.
- Kuna, *Djela bosanskih franjevac*
Herta Kuna, *Djela bosanskih franjevac s gledišta istorijske dijalektologije*, Jezik, 5, Zagreb, 1962-1963, 149-153.
- Moje zabilješke*
Moje zabilješke o govorima živiničkoga kraja
- Monografija o Uskufiju*
Huković - Kasumović - Smailović, *Muhamed Hevai Uskufi*, Univerzal, Tuzla, 1990, 203.
- Moskovljević, *Ikavski govor*
Miloš Moskovljević, *Ikavski govor u SR Srbiji*, Južnoslovenski filolog, XXVI, sv. 1-2, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1963-1964, 471-509.
- Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604.*
Opširni popis Bosanskog sandžaka, sv. I/1, I/2, II, III, Bošnjački institut Zürich - Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000.
- Remetić, *O nezamenjenom jat u ikavizmima*
Slobodan Remetić, *O nezamenjenom jat u ikavizmima u govorima severozapadne Srbije*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XXVII, SANU i Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1981, 105.

Sekereš, *Klasifikacija slavonskih govora*

Stjepan Sekereš, *Klasifikacija slavonskih govora*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, X, Novi Sad, 1967, 133-145 + karta

Smailović, *Tuzla i njena okolica u 16. stoljeću u svjetlu onomastike*

Ismet Smailović, *Tuzla i njena okolica u 16. stoljeću u svjetlu onomastike*, Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga LXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 13, Sarajevo, 1985, 125-132.

Vujičić, *Onomastička građa*

Dragomir Vujičić, *Onomastička građa Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, III, Institut za jezik, Sarajevo, 1982, 259-305.

Vuk, *Rječnik*

Vuk St. Karadžić, *Srpski rječnik*, Nolit, Beograd, 1969, 862.

---

književna tradicija

Nusret OMERIKA

ŠARIĆA KADUNA I NJENA SAHAT-KULA U NARODNOJ LIRSKOJ PJESMI NASTALOJ U MOSTARU

U vrijeme vladavine Otomanskog carstva balkanskim prostorima, kao važan kulturni centar Bošnjaka, Mostar se posebno ističe u periodu XVI, XVII i XVIII stoljeća, te postaje poznat, osim Starog mosta, po velikom broju učenih ljudi, pjesnika, pisaca, filozofa, muderisa, kadija itd., a u tadašnjem svijetu umjetnosti i literature posebno se ističu kao najmarkantnije ličnosti Mustafa Ejubović - Šejh Jujo i pjesnik Derviš-paša Bajezidagić (poginuo 1603. godine pod Budimom). Čuveni turski putopisac Evlija Čelebija prolazeći kroz Mostar 1664. godine je zapisao da *"na teritoriji Hercegovačkog sandžaka nema nijedan veliki grad napredniji i ljepši od šehera Mostara"*.¹ Ljepotu njegovih mahala, bašči, Neretve, Starog mosta, kula, dućana i djevojaka opjevali su posebno pjesnici koji su stvarali na orijentalnim jezicima ali i narodno pjesništvo, naročito sevdalinke i balade. Da je Mostar bio grad pjesme, svjedoči nam i češki muzikolog Ludvik Kuba, koji je boraveći u našem gradu 1893. godine za vrijeme mjeseca ramazana, sakupljajući lirske pjesme, zabilježio slijedeće: *"U porodicama muškarci pjevaju uz tamburu ili uz gusle, djevojke pjevaju uz tepsiju, tj. uz pratnju velike metalne tacne koja zveči, a koja inače služi kao posuda za jelo ili kao stolna daska"*.²

U drugoj polovici XVI i prvim decenijam XVII stoljeća Mostar je već brojao 24 mahale i u njegovom nastanku i razvitku veliku ulogu su imali njegovi dobrotvori - vakifi. Nas u ovom kraćem osvrtu interesuje jedina žena, veliki

1/ Evlija Čelebija, *Putopis*, Odlomci o jugoslavenskim zemljama, Sarajevo, 1996. str. 475.

2/ Citirano iz knjige *"Antologija bošnjačke usmene lirike"*, Muniba Maglajlića, Sarajevo 1977. str. 14.

dobrotvor, Fatima Šarić, čije su zadužbine opjevane i zabilježene u narodnoj lirskoj pjesmi, i to u nekoliko različitih varijanti. Ova je legatorka u svom gradu sagradila džamiju na Carini (srušena 1947. godine), mekteb i sahat-kulu.³ Ova Sahat-kula, koja je locirana u Kazaskoj čaršiji i za koju Evlija Čelebija kaže da se “*zvuk njena zvona čuje iz daljine na tri sata hoda*”,⁴ posebno je opjevana u narodnoj pjesmi kao i još neki kulturno-historijski objekti u Mostaru.

Sa književno-kulturološkog aspekta sve varijante počivaju na jedinstvenom motivu koji predstavlja svojevrsan izvor za proučavanje prošlosti Mostara. Jednostavnost i čistota pjesničkog kazivanja kao i izbor stihova u formi zaklinjanja Šarića kadune čini pjesme same po sebi neobičnim, neponovljivim i neprolaznim. Forma zaklinjanja otkriva ogromnu ljubav i odlučnost kao i kaduninu težnju da vlastiti naum pretoči u djelo, kako bi univerzalna ljepota građenja džamije, mekteba i sahat-kule bila u skladu s željom srca, da kucanje sata od čelika prenese u prostor egzistiranja svoga dragog:

*“Po kucanju sata od čelika
on bi čuo kucaj srca moga...”*

I tako narodna pjesma spaja nespojivo; sat od čelika i kadunino srce rušeći sve zakone poetike podizanjem ljubavi iznad zakona svakodnevnice, darovanog života i harmonije Svemira. Jačina zvuka koji će proizvoditi sahat od čelika na Sahat-kuli u Brankovcu mora se čuti po cijelom Mostaru a “*još da nije te Velež planine, čulo bi se ravnom Nevesinju*”, i čuo bi ga, naravno, Ibro Fazlagić zbog koga je i pravljjen, što pjesmi daje poseban pečat i lokalno obilježje.

U drugoj varijanti Šarića kaduna se zarekla u mahali među hanumama da će sagraditi veliki sahat u Mostaru zaklinjući se najvećim vrijednostima i temeljnim zakonima islama kao i onoga što on duhovno i materijalno baštini, spojivši svoj ovozemaljski život i ljubav, njegovu bespovratnost i trajanje s univerzalnim simbolima ostanka i opstanka ljudskog bića na zemlji prožetog bošnjačkom tradicijom i islamskom duhovnošću:

*...”Jest tako mi dina i imana
i tako mi šehri ramazana
sagradiću mekteb i munaru
i veliki sahat u Mostaru...”*⁵

Jedna od pjesama je zabilježila da će Šarića kaduna pored gradnje objekata islamske arhitekture popraviti na Buni ćupriju i oženiti brata, čime se ovaj

3/ Vidjeti opširnije: H. Hasandedić, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Sarajevo, 1980.

4/ Evlija Čelebija, n. d., str. 475.

5/ H. Hasandedić, n. d., str. 149. (Pjesmu je zabilježila rahmetli Zineta Šukalić iz Mostara).

motiv proširuje i produbljuje na ljubav i ljepotu, kako prema bratu tako i najužem zavičaju, da bi i jedno i drugo koristili čovjeku i bili u funkciji života i umjetnosti uopće:

*“Zaklinje se Šarića kaduna
Načinit ću mečet i munaru
I suviše sahat u Mostaru
A na Buni popraviti ću priju
Oženit ću brata kapetana
Džuzel ćerkom teman teftedara...”*⁶

Kao što vidimo, nema ničeg suvišnog u kaduninom zaklinjanju; sve je na svome mjestu, životno i emotivno utkano u jednu misaonu cjelinu, koja odslikava mjesto i vrijeme, želju i odvažnost, inat i snagu, da se riječ pretoči u stvarnost i veselje, i da ljubav ostane i opstane kako u srcu tako i u pjesmi, te da se tradicijom i naukom sačuva i prenosi, održava i pamti, uzdiše i sluša. Zanimljivo je napomenuti da je pjesma bila jedan od načina komuniciranja zaljubljenih u patrijarhalnoj bošnjačkoj sredini Bosne i Hercegovine, pa tako i za Šarića kadunu i njenog Ibru Fazlagića, koji je živio daleko od rodnog joj Mostara, u Fazlagića Kuli kod Gacka. Otud i tolika ljubav za sahat-kulom i njenim satom od čelika. Na kraju treba istaći da je u svim varijantama ove pjesme sve stvarno i postojeće, omeđeno i uvjetovano, kako pravilima morala tako sredinom i vremenom nastanka, da bi ljubavni doživljaj bio prepoznatljiv i jedinstven, i u onom, i u ovom vremenu.

Falila se Šarića kaduna

*Falila se Šarića kaduna
u hamamu među kadunama:*

*“Sagradit ću kulu na Brankovcu,
i na kuli sahat od čelika!*

*Nek' se čuje po c'jelom Mostaru,
kada kucne sahat od čelika!*

*Još da nije te Velež planine,
čulo bi se ravnom Nevesinju,*

*čulo bi se Fazlagića kuli,
čuo bi ga Ibro Fazlagiću!*

*Po kucanju saha od čelika,
on bi čuo kucaj srca moga!”*⁷

6/ Vehid Gunić, *Sevdalinke o gradovima*, str. 179, Bihać, 1997.

7/ Muhamed Žero, *Sevdah Bošnjaka*, Izdavač NIPP Ljiljan, 1995.

Zaklinje se Šarića kaduna

*Zaklinje se Šarića kaduna:
"Načinit ću mećet i munaru
I suviše sahat u Mostaru,
A na Buni popraviti ćupriju.
Oženit ću brata kapetana
Đuzel ćerkom teman testedara!
Što je rekla, nije ni porekla:
Načinila mećet i munaru
I suviše sahat u Mostaru,
I na Buni popravi ćupriju,
Oženila brata kapetana
Đuzel ćerkom teman testedara."⁸*

* * *

*Zareče se Šarića kaduna
u mahali među hanumama:
"Jest tako mi dina i imana
i tako mi šehri ramazana,
sagradiću mekteb i munaru
i veliki sahat u Mostaru,
nek se čuje preko Bišća ravna,
Velagića i Blagaja grada,
a da nije Bišine
čulo bi i Nevesinje".⁹*

* * *

*Zaklela se kaduna Fatima,
Da će graditi sahat u Mostaru,
Da se čuje po svemu Mostaru,
Po Mostaru i oko Mostara,
I još da će džamiju graditi
Baš na srijedi u cara malo.
Što je rekla, to je učinila:
Sagradila sahat u Mostaru,
I džamiju na srijedi Mostara,
To se čudo i do cara čulo.¹⁰*

8/ Vehid Gunić, n. d., str. 179.

9/ H. Hasandedić, isto kao u fusnoti broj pet.

10/ Karl Peez, *Mostar und sein Culturkreis*, Leipzig 1891, str. 33.

---

zaštita kulturnohistorijske baštine

Zlatko ZVONIĆ

SANACIJA KOSKI MEHMED-PAŠINE DŽAMIJE U MOSTARU

Vakif

Koski Mehmed-pašina džamija je sagrađena 1617/19. godine na lijevoj obali Neretve, dvjesto metara sjeverno od porušenog Starog mosta. Džamija je zadužbina Koski Mehmed-paše, koji je bio u službi velikog vezira Lala Mehmed-paše Sokolovića, sa funkcijom roznamedžije (hroničara) i vojnog defterdara. Na lokalitetu današnjeg Starog grada Koski Mehmed-paša je osnovao početkom 17. vijeka svoj vakuf, koji se sastojao od nekoliko objekata kao što su džamija, hanikah medresa, karavan-saraj (han) i nizovi dućana. U sklopu Koskinog kompleksa se još nalaze i dva turbeta kao i šadrvan. U vakifovom zadužbinskom dokumentu (vakufnami) je opisano šta je sve vakif (zadužbinar) ostavio i kako se time treba upravljati.

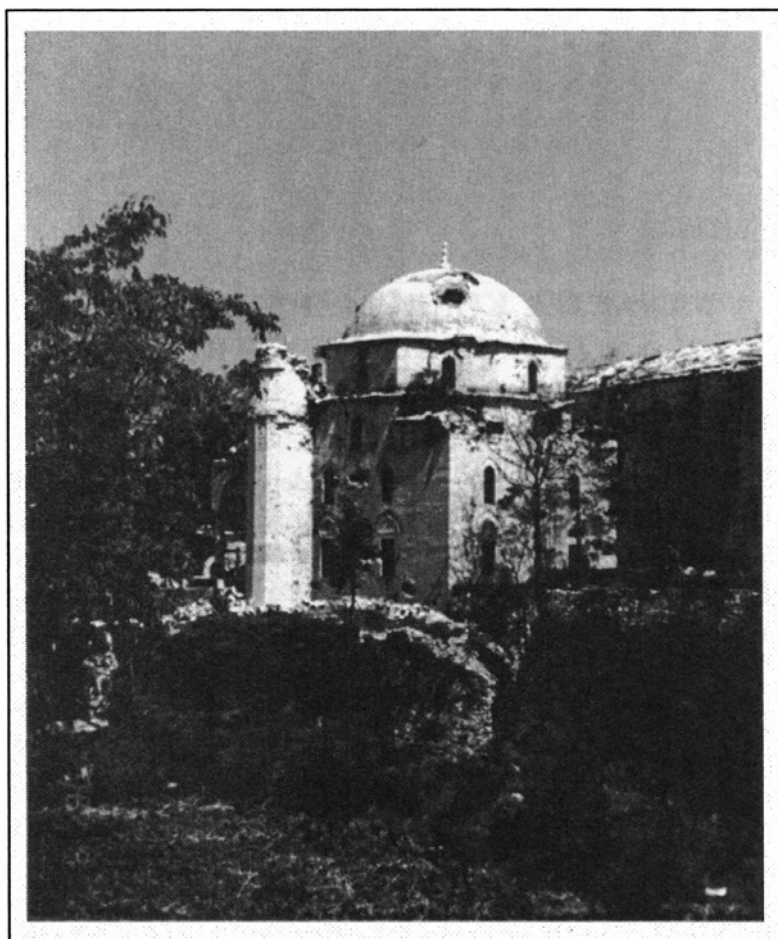
Džamija

Koskina džamija pripada ranocarigradskom stilu osmanske arhitekture koji odlikuju slijedeće karakteristike: glavna kupola je nad molitvenim prostorom, tri manje kupolice nad hajatom (trijemom) i prislonjena munara sa desne strane objekta.

U Bosni i Hercegovini reprezentivi tog stila su Karađoz-begova džamija, zatim hadži Alijina džamija u Počitelju, Ferhat-pašina i Ali-pašina u Sarajevu, nekadašnja Aladža džamija u Foči,...

Koskina džamija je u svojoj historiji bila dobro očuvana uz nekoliko manjih sanacija na izmjeni lima, opravku drugog hajata, preslaganje munare, unutarnje preslikavanje,...

U ratu 1992-95. godine na džamiji su izvršena posebno velika oštećenja od kojih se mogu nabrojati slijedeća. Munara je potpuno srušena do postolja, glavna kupola je probijena na pet mjesta, sav olovni lim je uništen, zapadna kupolica trijema oštećena, drugi hajat potpuno uništen, a južni i zapadni zid su

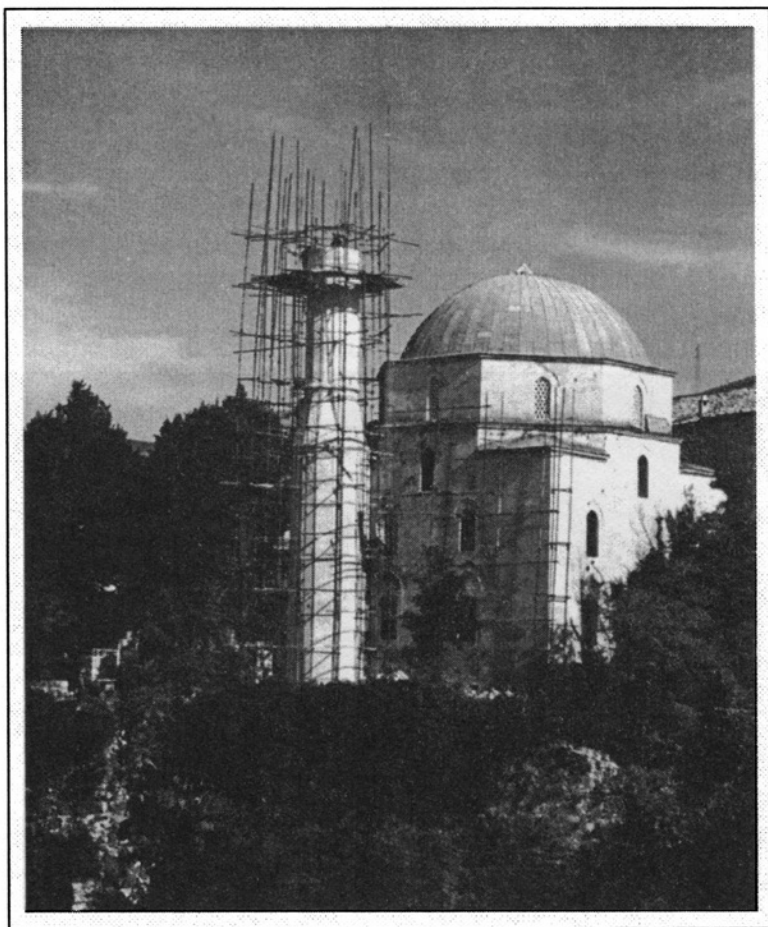

Koski Mehmed-pašina džamija nakon stradanja

pretrpjeli velika oštećenja... U unutrašnjosti džamije na mihrabu, mimberu, mahfilama i tranzenama su napravljena također veća oštećenja.

Nakon rata, u periodu 1996-2001. godine, uz nekoliko prekida, izvršeni su svi potrebni radovi na rekonstruisanju i oživljavanju ovog graditeljskog bisera. Krajnji cilj svih ovih radova je bio u što većem obimu vraćanje autentičnosti objektu. Izvršena je rekonstrukcija munare od ćupa (postolja), pa do vrha. Stavljene su nove olovne limove na glavnu i tri male kupole, te na drugi

trijem. Svi otvori nastali uslijed granatiranja i sva oštećenja na zidovima zatvorena su odgovarajućim kamenom. Inače, u rekonstruisanju i saniranju džamije poštivala se izvornost materijala u upotrebi kamena tenelije, sedre, olovnog lima, kvalitetnih vrsta drveta, kreča,... Izvršena je potpuna

Džamija u vrijeme rekonstruisanja munare

rekonstrukcija drugog trijema sa parapetnim kamenim pločama, drvenim stubovima i nastrešnicom.

Unutar džamije, oštećenja nastala na kamenom mobilijaru su sanirana. Veća oštećenja pretrpio je mimber, posebno njegov portal, koji je bio izlomljen na više dijelova, ali je prilikom rekonstrukcije uspješno spojen. Zidna slikana dekoracija koja je bila u velikom obimu oronula, u potpunosti je rekonstruisana na novoj podlozi. To je učinjeno vrlo uspješno od kupole pa do prizemlja.

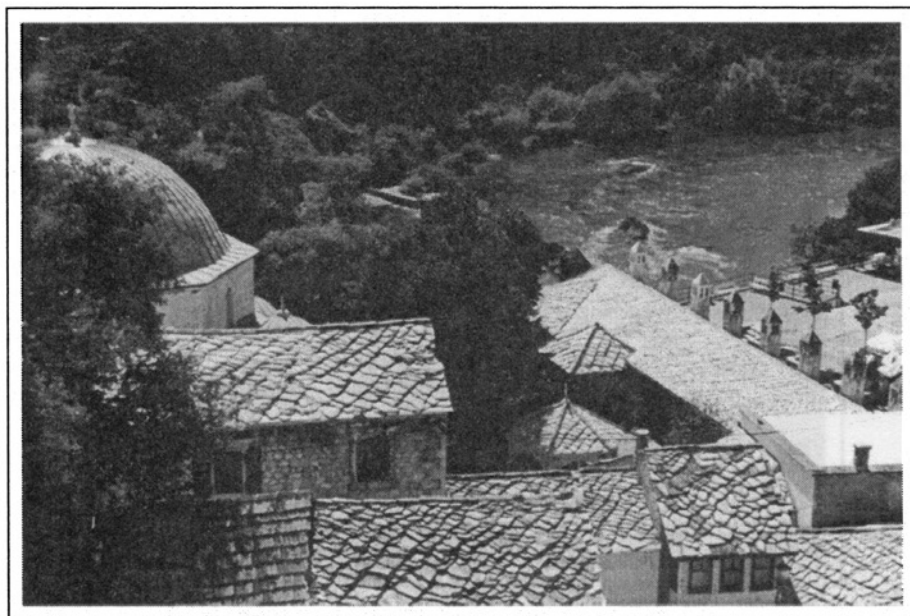

Slikanu dekoraciju čini glavna rozeta u kupoli, osam vijenaca koji se prostiru do tambura, u tamburu stabilca, levhe na zidovima, a u prizemnom dijelu također mediteranska stabilca.

Mihrab i mimber su urađeni sa vegetabilnim motivima. Slikarstvo Koskine džamije je generalno podređeno prirodnim bojama a bež podloga mu daje posebnu naglašenost.

Zaključak

Koski Mehmed-pašina džamija predstavlja pravi biser osmanlijskog graditeljskog naslijeđa na ovim prostorima. Arhitektonska proporcionalnost, kamena dekoracija, slikarstvo, te pozicija džamije na jednoj od najljepših lokacija Mostara, uz samu obalu Neretve sa pogledom na Stari grad, daje kompletnu vrijednost ovom ambijentu.

Džamija, šadrvan, medresa

Uz džamiju se nalazi još i šadrvan te medresa. Šadrvan je također u ratu oštećen u većem obimu, tako da su i na njemu izvršene veće opravke. Inače, šadrvan je sagrađen u 18. vijeku, te sam za sebe čini malu vrijednost. Pripada tipu šestougaoih šadrvana na zidanim stupcima, krovom pod kamenom pločom, a u sredini vodoskokom sa izljevnim mjestima. Šadrvan sadrži i sačuvana dva tariha koja govore o njegovoj gradnji.

Koskina medresa koja zatvara ambijent sa sjeverne strane sadrži male učionice i glavnu dersšanu, a ulaz u prostorije je iz hajata u dvorištu. Sagrađena je kao hanikah u 17. vijeku, da bi bila srušena poslije II svjetskog rata i ponovo totalno rekonstruisana u istom obliku 1979. godine. U ratu 1992-95. godine je dobro oštećena te je nakon toga ponovo sanirana.

Još se u sklopu ambijenta Koski Mehmed-pašine džamije, a uz samu Medresu nalazi jedno turbe, poznato kao Turbe šejha Derviša Ishaka. Ono je kamene gradnje, četverougaoone osnove, sa kamenom pločom i unutra kaburom. Također još jedno turbe konotira Koski Mehmed-pašinoj džamiji. To je Turbe šejh Mahmud-babe, koji je po predanju bio brat Koski Mehmed-paše. On je ujedno i završio građenje njegove džamije. Turbe se nalazi istočno od džamije i pripada zatvorenoj vrsti turbeta sa regionalnim karakteristikama.

Sa ovim popisom objekata, tj. sa džamijom, medresom, šadrvanom, turbetima i sa malim mezarlukom, ambijent Koski Mehmed-pašine džamije čini jednu od najznačajnijih cjelina osmanskog graditeljstva na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Danas, nakon godina urbicida, a zatim rekonstruisanja, on je opet vraćen u aktivni život Mostara.

Literatura:

- Hivzija Hasandedić, *Koski Mehmed-pašina džamija i vakuf u Mostaru*, Glasnik VIS-a, Sarajevo 1952. g. (III), br.5-7, str.146-157, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Arhiva Hercegovine*, Mostar 1977. g., str.61, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Sarajevo, 1980. g., str.17-19, 158, "Stare mostarske porodice-Koskije", Sloboda (Mostar), 18-31. III 1996. g., str.8, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar 2000. g., str.18-35, 264-266;
- Dr. Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb 1931. g., str.46;
- Dr. Vladimir Ćorović, *Mostar i njegova srpsko-pravoslavna opština*, Beograd 1933. g., str.18;
- Alija Nametak, *Arhitektonski spomenici turskog perioda u Hercegovini* (u dijelu Mostar i Hercegovina) 1937. g., str.1057;
- Džemal Čelić i Muhamed Mujić, "Jedna novootkrivena građevina starijeg doba u Mostaru", *Naše starine*, Sarajevo 1956. g., (III), str. 261-264;
- Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika BiH*, knjiga III, Sarajevo 1982. g., str. 219-225;
- Andrej Andrejević, "Islamska monumentalna umetnost 16. veka u Jugoslaviji", Beograd 1984. g., str.47-52;
- Ivanka Nikolić-Ribarević "Koski Mehmed pašina džamija", Sloboda (Mostar), 8. III 1989. g.;

Husein Čišić, *Mostar u Herceg-Bosni*, Mostar 1991. g., str. 35;
Amir Pašić, *Islamic Architecture in Bosnia and Herzegovina*, Istanbul 1994.
g., str.41,48,77,95,192;
Dr.Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar 1999. g., str.115,194;
Likovna pozornica Mostara, (priredio Salko Šarić), Mostar, 2001. g., str. 31.

Zlatko ZVONIĆ

SANACIJA KOSKI MEHMED-PAŠINE DŽAMIJE U MOSTARU

Z a k l j u č a k

Koski Mehmed-pašina džamija predstavlja pravi biser osmanlijskog graditeljskog naslijeđa na ovim prostorima. Arhitektonska proporcionalnost, kamena dekoracija, slikarstvo, te pozicija džamije na jednoj od najljepših lokacija Mostara, uz samu obalu Neretve sa pogledom na Stari grad, daje kompletnu vrijednost ovom ambijentu.

Sa ovim popisom objekata, tj.sa džamijom, medresom, šadrvanom, turbetima i sa malim mezarlukom, ambijent Koski Mehmed-pašine džamije čini jednu od najznačajnijih cjelina osmanskog graditeljstva na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Danas, nakon godina urbicida, a zatim rekonstruisanja, ovaj objekat je opet vraćen u aktivni život Mostara.

Zlatko ZVONIĆ

DIE INSTANDSETZUNG DER KOSKI MEHMED PASCHA MOSCHEE IN MOSTAR

Zusammenfassung

Die Koski Mehmed Pascha Moschee stellt die echte Perle der osmanenischen Bauerbschaft auf diesem Gebiet dar. Die architektonische Verhältnismässigkeit, die steinerne Dekoration, die Malerei, die Position der Moschee, auf einer der schönsten Lokalitäten in Mostar, an dem Neretvaufer, mit dem Anblick auf die Altstadt, vermitteln diesem Ambiente den vollständigen Wert.

Mit dem Verzeichnis der Objekte, d.h. mit der Moschee, Medresse, dem Springbrunnen, den Turbets (Grabmählen der Angesehenen) und kleinem Friedhof, macht das Ambiente der Koski Mehmed - Pascha Moschee eine der bedeutendsten Einheiten der osmanischen Baukunst auf dem Territorium von Bosnien und Herzegowina.

Heute, nach Jahren des Stadtötens, und der Rekonstruktion danach, wird dieses Objekt in das aktive Leben der Stadt Mosatr zurückgegeben.

Serhat PAMUK

SLIKANA DEKORACIJA KOSKI-MEHMED PAŠINE DŽAMIJE U MOSTARU (prilog rekonstrukciji slikarstva)

Kratak osvrt na ukrašavanje od prošlih vremena do danas

Kad prevrćemo stranice historije, možemo vidjeti da slike i ukrašavanje postoje od najstarijih razdoblja. U prvim vremenima su ljudi na pećinskim zidovima izražavali linijama, tj. slikovnim izrazom su pokazivali poteškoće, ljepote i nade života koji su živjeli. Od tog do ovog vremena ova pojava je stigla neizmijenjena, a jedina promjena je sadržana u materijalu i kompoziciji koja se koristi. Zauzimajući uzvišeno mjesto u okvirima islamske civilizacije, u svijetu umjetnosti, Turci su na jednoj strani tražili ljepotu u jedinstvenosti, a na drugoj strani nastojali da se od stvarnog približe Stvoritelju. Zbog toga se može reći da njihovo ostajanje vjernim mjerilima prirode i osnovnim crtama izvire iz osjećanja odanosti, poštovanja i divljenja prema Allahu dž.š. Na taj način, dodajući lično tumačenje, tražili su putove približavanja mnoštva Jednome, množine jedini.

Razvoj turske dekorativne umjetnosti

Turci su ukrašavanjem velikih prostora, ostavljajući svoj potpis u umjetnosti, svoje modele uzimali sa realnim pogledima iz prirode i crtali u skladu sa svojim umjetničkim užitkom i nazorima. Može se reći da je ovaj put koji je označen kao "karakterizacija" bio jedna prekretnica u svijetu umjetnosti te da su se klasični motivi pojavili sa ovim metodom. Iz ovog razloga u pogledu ukrašavanja prostora kao umjetnosti možemo sa divljenjem promatrati i prirodu i umjetnika. Primjere turskog ukrašavanja u predislamskom periodu možemo vidjeti u Srednjoj Aziji kroz motive koji se nalaze na posudama, malim

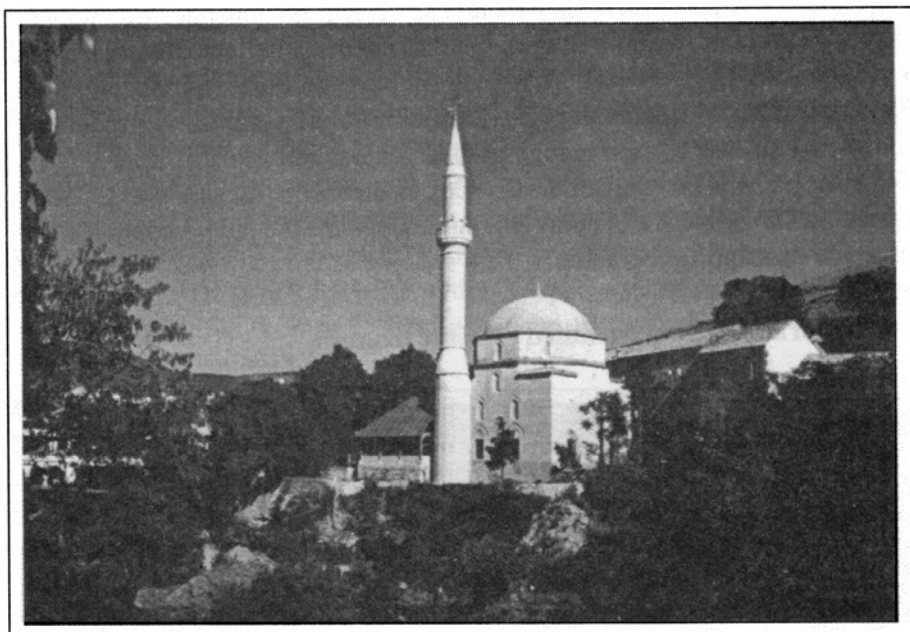
ćupovima i drugim stvarima turskih plemena i drugih azijskih naroda. Motivi naroda Sumere, Indije, Kine, Irana su se, prevalivši nekoliko razdoblja, provukli sve do današnjeg turskog ukrašavanja usklađenog sa turskim pojmom umjetničkog užitka. Elementi ukrašavanja koje su Turci upotrebljavali u Srednjoj Aziji su predstavljali uvođenje znakova koji odražavaju njihova vjerska ubjedenja. Kasnije su, odvojivši se od svoje vjerske karakteristike, jedan po jedan prihvatili oblik ukrašavanja.

Tursko ukrašavanje se ustvari razvilo poslije islamizacije i u ovom periodu je steklo skladnost, prefinjenost i jedinstvenost u skladu sa duhom islama. Seldžučki ukrasi su se u sredinama u kojima su se nalazili pojavili kao široka umjetnost u svojoj osobnosti i izrazu. Posebno je pažnja poklonjena u oblasti arhitekture, ukrašavanju džamija, medresa, karavan-saraja. Ukrašavani su dijelovi kao što su prozori i vrata, te njihovi okviri. Oblici združenih prostora koji se prožimaju, osmougaoni i dvanaestougaoni geometrijski oblici i linije koje su donijele arabesknju kompoziciju u seldžučkoj umjetnosti arhitektonskog ukrašavanja izražavaju osjećaj beskonačnosti koju je islam probudio u umjetniku. U kompozicijama, sa koje god tačke da se pođe stiže se opet na početak. U ovome jasno možemo osjetiti pojam prijašnjih i posljednjih ahirskih vremena u našoj vjeri. Osmansko ukrašavanje vidimo kao izraz koji ljepotu nalazi u umjerenosti linija i oblika, u jednostavnosti i harmoniji, a ne u pretjeranosti. Naprimjer, Osmanlije su odbacile ukrašene najgornje dijelove bizantskih stupova i opredijelili se za jednostavne elemente. Elementi koji su se upotrebljavali u arhitektonskom ukrašavanju su nastali po uzoru na biljke, linije i pisma. Biljke su, stilizujući se, potpuno gubile prirodne oblike. Naročito su se birali motivi lista itika, graha, bršljana, te cvjetovi ruže, zumbula, lale, karanfila, šipka, trešnje i kruške. Poklonjena je pažnja topoli, te naru koji se ubraja u dženetsko voće. Primjer za ovo nalazimo i u Koski Mehmed-pašinoj džamiji u Mostaru.

Bokocrtni motivi koji dolaze iz Srednje Azije i rumelijski motivi nisu izgubili od svoje vrijednosti. Arabesknju ukrašavanje prostora je obezbijedilo cjelovitost kompozicije, iako se upotrebljava odvojeno od motiva kufskog i nesihske pisma i dželijskih ukrasa. Svi elementi osmanlijskog ukrašavanja su viđeni u kamenorestvu i kineskim panoima. Boje kao što su tamnoplava, zelenoplava, merdžan crvena koje dominiraju na porcelanu su se zbog islamske simbolike dosta upotrebljavale u džamijama. Porast broja vjerskih objekata i umnožavanje knjiga je u skladu sa moralnim vrijednostima rodilo želju kako za dekorisanjem prostora tako i za ukrašavanjem malih predmeta. Ova želja je tursko ukrašavanje dovela do njegovog vrhunca i tako je rođena turska islamska umjetnost, koju je s pravom priznala Evropa i čitav islamski svijet.

Savršenost, jednostavnost i prefinjenost koja se vidi u turskom ukrašavanju

XV stoljeća nije videna ni u ranijem turskom ukrašavanju niti kod drugih islamskih naroda. Kao izuzetak, pojavila se sličnost ukrašavanja u iranskoj umjetnosti kao posljedica razmjene, prožimanja iranskih i turskih umjetnosti. I pored toga, ako se promatra okom znalca, uočavaju se jasne posebne karakteristike umjetnosti oba naroda.

Koski Mehmed-pašina džamija nakon izvršenih radova

Odgojna uloga džamijskih dekoracija

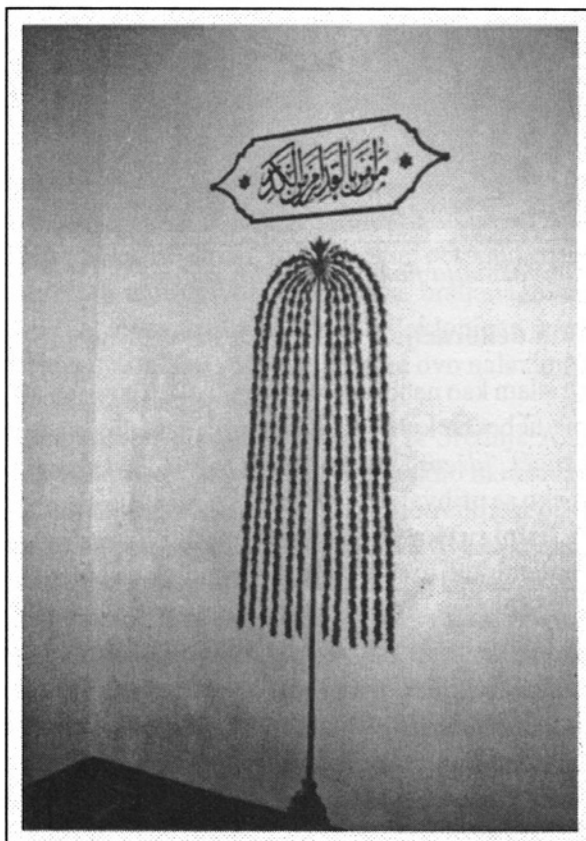
Džamije koje simboliziraju islam kao nebesku, objavljenu vjeru su građene sa kubetom da bi podsjećale na nebesko kube. Riječ džamija (turski džami) po svom značenju dolazi od riječi “*džem*”, što znači “*onaj koji okuplja*”. Ako se promatra iz ovog ugla i ako se prihvati da je u čovjeku prisutno mnogo osobina kao što su dobar, loš, lijep, ružan, gazap, merhametli itd., može se zaključiti da je čovjek poput minijaturnog univerzuma skupio sve ove osobine u sebi. Ukratko, stvarna džamija je čovjek. Džamija je Allahova kuća, iako se On ne može ograničiti pojmom mjesta. Međutim, u Kur’anu u suri Tin Allah dž.š. saopćava: “*Čovjeka sam stvorio u najljepšem obliku, (znači sa najuzvišenijim osobinama)... zatim, u drugoj suri “...i udahnuo sam u njega od svog Ruha*”. Iz ovoga se može razumjeti da je čovjek ustvari istinska džamija, a da je srce mjesto gdje se pojavljuje Allah dž.š. U nastavku sure Tin se navodi: “*... a potom sam vas povratio u najružniji oblik*”, znači čovjek je

spušten u najniže od najnižeg. Znači, napor za uzdizanje od ovog najnižeg morala do uzvišenog morala Muhammeda a.s. moguć je praćenjem puta koji nalaže Kur'an-i-Kerim i Sunnet našeg peygambara Muhammeda a.s. Zbog toga, kao što ukrašavanje poljepšava džamiju, tako čovjek uljepšava lijep moral. Ako rezimiramo, ukratko može se reći da džamija slič i podsjeća na čovjeka, a da ukrašavanje podsjeća na lijep moral i da su islamski umjetnici kroz stoljeća, kako u džamijama, tako i u drugim djelima islamske umjetnosti, polazeći od prefinjenosti odgoja čovjeka ukrašenog lijepim moralom, slikom ili linijom, objašnjavali želju i izražavali veliku čežnju čovjeka da se približi Allahu dž.š. i da su na taj način ostavili mnoge poruke generacijama poslije njih.

Naša nadanja od Allah dž.š. su da će ova djela koja su poklon naših očeva i majstora što su ih čuvali i opravljali poklonivši im srce biti podržani i šticeeni od strane današnjih generacija.

Dekoracije Koski Mehmed - pašine džamije

Nakon istraživanja džamijske dekoracije, kaligrafije i opće analize svih njih: kojem vijeku pripadaju, koji su njeni originali, koji su nakon izgradnje džamije oslikani, jasno je definisan nacrt glavnog kubeta, pandantifa, vrhova ivica, polovine kubeta, mukarnasa (skolaktita), mihraba, mimbera, ulaznih vrata, mahfila, zidova i hajata.

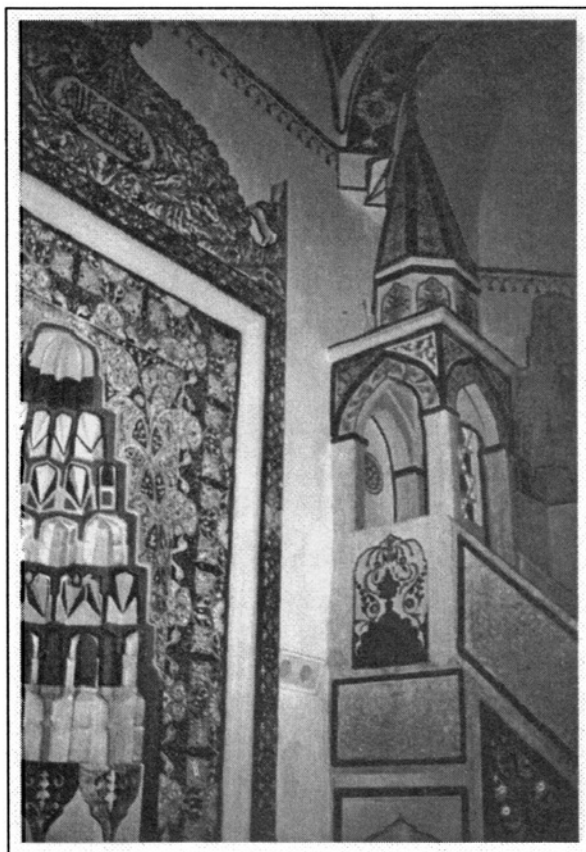
Deseni centara glavnog kubeta sa cjevkastim oblicima pripadaju klasičnom osmanskome vremenu 16. vijeka. Između obručastih desena

Slikarstvo u prizemlju džamije

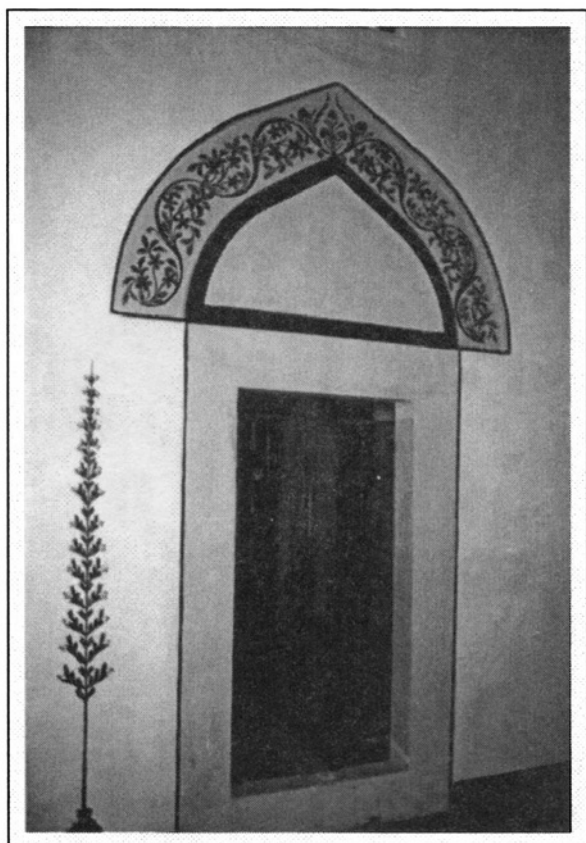
i centra dekoracije kubeta postoji pet dekorativnih polja u obliku Sunca, iz kojih se dalje niz kube razvija osam polja. Na kraju dekoracija u obliku Sunca najbližem obručastom desenu izrađeni su deseni lale. Između prozora na kubetu nalazi se ukupno osam stabala: šipka, limuna, masline, kruške, hurme, trešnje, grožđa i narandže. Od ovog drveća oko 95% je bilo rasuto sa zidova. Uz stabla sa obje strane nalaze se po dvije ruže i četiri karanfila u kompoziciji s vazama. Dakle, oko čitavog kubeta nalazi se 16 vaza ruža i 16 karanfila. Iznad pandantifa nadstrešno nalaze se motivi lale u naopako - ravnom obliku iz klasičnog osmanskog vremena 16. vijeka. U pandatifima su napisana imena: "Allah, Muhammed, Ebu Bekr, Omer, Osman, Alija, Hasan, Husejin". Od ovih natpisa u prijašnjem stanju 99% sa zida se bilo rasulo. Mukarnasi (skolaktiti) ukrašeni su sa 4 štampana motiva iz 17. vijeka. Iznad mihraba na 99% površine nalazi se velika kamena kruna sa baroknim desenima i mihrabskim ajetom iz 17. vijeka. Odmah ispod nalaze se dva dekorativna polja, tanki i široki, koji su urađeni klasičnom slobodnom kompozicijom iz 17. vijeka. Na mihrabu oko mukarnase nalaze se dva međusobno isprepletena dekorativna polja. Oni su urađeni u klasičnoj kompoziciji iz 17. vijeka. Unutar mihraba je šest slikanih stupova koji se svojom kompozicijom urezuju u mukarnas (skolaktit). Na vratima mimbera je mimberski ajet vijugave kaligrafije a deseni njegove krune urađeni su motivima biljne dekoracije. Iznad vrata mimbera nalazi se kompozicija jedne tanke grane ruže koja je urađena u stilu barokne glazure iz 18. vijeka. Iznad mimberskih vrata pronađene su

Mihrab i mimber nakon rekonstrukcije slikarstva

dvije male dekoracije zlatnog ispisa. Pripremljene su, očišćene i uvrštene u završni oblik dekoracije ovog dijela. Dekoracija mimbera je kupasto narezana sa navojcima, široki obručasti motivi i trokutasta polja sa zvjezdicama. Na ogradi koja okružuje mahfile ispod kamenog bloka je tanki obruč koji ima klasični štampani motiv iz 17. vijeka. Džamijski prozori su ukrašeni baroknim stilom iz 19. vijeka. Na zidovima je ukupno 11 arapskih natpisa, u 6 ovalnih i 5 čertverougaoonih okvira. Njihovu novu kaligrafiju vješto je uradio Avdo ef. Abaza. Između prozora, sa desne i lijeve strane nalazi se po jedano stablo, ukupno 16 slobodno izraženih stabala drenjine (igde). S lijeve strane mihraba su dvije vrbe. Iznad ulaznih vrata nalazi se dekorativni okvir sa cjevkastim oblicima koji ih okružuje. Upotrebljeni su klasični barok deseni iz 17. vijeka.

Odmah iznad dekorativnog okvira koji okružuje vrata su dva buketa ruža nacrtana u stilu barokne glazure u 18. vijeku. Na površini trokutastog kompozicijskog mjesta na arapskom jeziku napisana je dova. Ivica ovog natpisa je uokvirena u barokne motive iz 17. vijeka. Više od 50 % ovih rukopisa i

nacrta je vremenom izbrisano. Na vanjskom dijelu ulaznih vrata nalazi se okvir sa tankim cjevkastim motivima koji je ukrašen rokoko stilom iz 17. vijeka. Iznad vanjskih ulaznih vrata na ivici kamena na kome je tekst tariha nalaze se barok deseni iz 19. vijeka od kojih se otprilike 70% raspalo. Sve dekoracije su ostale u početnoj ideji. Nakon ispitivanja, idejne dopune dekoracije, ukoliko je bila nerazumljiva, unesene su na nacrt a potom oslikane.

Slikarstvo u prizemlju džamije

U svakoj od njih ostavljen je dio iz prvobitne kako bi se jasno uočila njena identičnost sa postojećom. Iz dekoracija je čitljiv civilizacijski hod njenog džemata i ljudi koji su u njoj i oko nje živjeli.

Stručni restaurator

Serhat Pamuk -Istanbul

Prevod:

Senad Hasanagić-Mostar

---

prevodi i bibliografija

FRAGMENTI IZ DJELA "ISLAMSKA UMJETNOST" dr. 'AFFIFA al-BAHNASIJA (Al-Fann al-islami, Al-Taba'a al-ula, Dimašq, 1986)

A/ Iz Predgovora:

Zajedno sa širenjem islama pronosila se jedna bogata civilizacija čiji teorijski i misaoni okviri su bili iscrtavani monoteističkim vjerovanjem. Pošto islamu nije svojstvena množnost izvora, a u skladu s tim ni neusaglašenost tumačenja i prakse, unatoč mnogobrojnim tragalačkim naporima, mnogostrukom stvaralačkom doprinosu i raznolikosti forme, civilizacija odnjegovana u okrilju islama je jedinstvena. Budući da je umjetnost primaran izraz civilizacije, kad je riječ o jedinstvenoj a višeznačnoj civilizaciji koja se širila u svijetu islama, ono što se naziva islamskom umjetnošću može se označiti kao stvaralački izraz civilizacije, specifičan tome idejno i u praktičnoj primjeni jasnom vjerovanju, izraz posvjedočen u pisanim tragovima i praksi, tako što je trajao i razvijao se ne izlazeći iz okvira vlastite doktrine i dalekosežne filozofije čije razmjere širenja i pronošnja nije dostigla nijedna druga filozofija.

Pripadnost autentičnom vjerovanju ovoj umjetnosti je zacijelo dala snažan pečat neupitne izvornosti koja je trajno čini jedinstvenom. Jedinstvo joj se ogleda u formi i sadržini, bez obzira na razmaknutost granica prostorne zastupljenosti i dugotrajno smjenjivanje epoha. Upravo to jedinstvo nas presudno opredjeljuje da u okvirima jedne knjige govorimo o svim vidovima umjetnosti koji su se pojavljivali u okrilju islama, na prostorima od Indije do Španije, budući da smo čvrsto uvjereni da se ona začela u arapskim zemljama u kojima je islam započeo, na prostoru na kojem se posvjedočilo njegovo rođenje i širenje, gdje je vjerovanje uspostavilo nadzor nad tekovinama misli, etike i tradicijskih vrijednosti, gdje se stabilno vjerovanje identificiralo najprije s Arapima koji su počeli širiti vjeru i bili njeni uzorni akteri sve do vremena u

kojima se politička vlast počela razjedinjavati i prelaziti u ruke nearapa. Arapski halifat u Bagdadu je bio simbol njene duhovnosti, sve dok se nije vrhovni vladar iz Bagdada premjestio u Konstantinopol, a sa njim u novo poprište prešao i vladarski plašt, žezlo, prsten i drugo što je tu vladavinu simboliziralo.

Povezanost s jedinstvenim duhovnim vođom ukazuje na povezanost s jedinstvenim poimanjem vjerovanja, kao pozadine različitih stvaralačkih doprinosa koje su ljudi iznijeli u skladu sa specifičnim sklonostima i jedinstvenom tradicijom. To civilizacijsko jedinstvo je bilo okvir raznovrsnoga individualnog doprinosa aktera, a umjetnost se razlikovala nekad u skladu s geografskim granicama, a drugi put s obzirom na historijska razdoblja označena vladavinom pojedinih vladara.

Ne poričemo, dakle, da su geografske podjele ostavile jasne tragove, da su i historijska razdoblja ostavila svoj slijed i da su vladari bili neposredni akteri i umjetnosti i civilizacije. Međutim, uprkos svemu, djela o islamskoj umjetnosti su zapadala u pogrešno definiranje njene izvornosti, što je proizvelo uvjerenje da postoji veći broj njenih identiteta, temeljeno na pojavljivanju većeg broja vladavina i vladara.

Ono novo što ovdje želimo utvrditi je da su svi vidovi ove umjetnosti bili kreacija čovjeka koji se napajao jednom kulturom, praticipirajući u njoj vlastitim udjelom, čovjeka čija apsolutna, svekolika i trajna privrženost je bila upravljena jednome Gospodaru, koji mu je bio utočište i zaštita, za čije zadovoljstvo je radio i stvarao, opredjeljujući se za to po slobodnom izboru, ne bivši nikakvom vjerskom odredbom na to obavezan, niti limitiran ikakvim formama ili vrstama. Privrženost istoj vjeri i jedinstvo cilja umjetničke djelatnosti su temeljne naznake po kojima se može dokazivati jedinstvo te umjetnosti, prilikom komentiranja njenog bogatstva i njene stvaralačke snage.

Već prvi prostrani mesdžid je u sebi sadržavao vid umjetničke kreacije. Mesdžid je, dakako, mogao ostati u formi u kakvoj je bio Vjerovjesnikov mesdžid u Medini, natkriven palminim granjem, ograđen zidom. Međutim, islam je bio postolje civilizacije u čijim okvirima su se ljudi počeli natjecati u povezivanju građevinskih formi i umjetničkih stilova s poimanjima vjerovanja koja su se vremenom počela umnožavati u njihovoj svijesti. Tako je započinjala posebna izvornost, razvijana na objektima građevinarstva - škola, palača, karavan-saraj, lječilište, svratište i slično - razvijajući se najprije kroz prostranost mesdžida, da bi se nedugo zatim umjetnost počela pojavljivati i u drugim oblicima stvaralačkog izraza, kao što su kaligrafija, arabeska, slikarstvo i drugo.

Kao što se odlikuje jedinstvom, islamska umjetnost se odlikuje i raznovrsnošću. Uvjereni smo da na svijetu ne postoji umjetnost koja je očuvala svoju jedinstvenu osobenost kao islamska, unatoč bogatoj raznovrsnosti, bez premca ispoljenoj u formi. Raznovrsnost je zastupljena naročito u

građevinarstvu koje je u tome najdalje otišlo, dotle da se može govoriti o stilovima zasnovanim na izdiferenciranim arhitektonskim osnovama. To možemo primijetiti ako upoređujemo mesdžid iz Isfahana s npr. mesdžidom iz Istanbula ili mesdžidom iz Kajravana. Kod njih ćemo uočiti vrlo jasne razlike u području građevinskih rješenja, ali ne možemo, ipak, govoriti o različitim umjetničkim osobenostima, tim prije što su estetske pretpostavke ostale jedinstvene, bez obzira na raznovrsnost građevinskih stilova.

Ovo može biti još upečatljivije kad se uzme u obzir raznovrsnost arapske kaligrafije. Uprkos postojanju različitih modaliteta u ovoj grani umjetnosti, čiji ukupan broj prelazi stotinu, nju karakterizira jedinstvena osobenost - u cijelosti počiva na upotrebi istog slova, bez obzira na mnogovrsnost njegovih oblika, jednom u formi kufskog, drugi put u formi neshi, treći put u formi rik'a, četvrti put u formi divanskog slova itd.

Pošto jedinstvena osobenost čini osnovu i temelj islamske umjetnosti, posebnu pažnju u ovom djelu smo obratili istraživanju njene filozofije, pitanju kojem teoretičari i historičari nisu poklanjali odgovarajuću pažnju, uprkos njegovom iznimnom značaju prilikom definiranja identiteta ove umjetnosti i njenih estetskih dimenzija, sasvim neovisnih od estetskih pretpostavki drugih umjetnosti.

Nekoliko poglavlja smo posvetili razmatranju džamija, zajedno s različitim građevinskim formama i umjetničkim dekoriranjima. Teorijski smo razmotrili načela imitacionoga i neimitacionog slikarstva, čije razlike se posebice jasno mogu uočiti na bojama i linijama mozaika i ukrasa na marginama rukopisa. Obratili smo pažnju i različitim primijenjenim umjetnostima, zajedno s raznovrsnim materijalima koji se u njima koriste.

B/ Iz sadržaja:

Mjesto islamske umjetnosti među umjetnostima

Poželjan je osvrt na poimanje umjetnosti rašireno na Zapadu, uveliko sada uvriježeno i u arapskom svijetu, uporedbom s autentičnim islamskim poimanjem umjetnosti, sada nam sasvim nepoznatim, budući da smo se od njega sasvim udaljili. Dužni smo istaknuti da ovakav pristup nipošto ne znači da upoređivanjem želimo iznaći vrijednosti po kojima se jedno poimanje ističe nad drugim, već znači nastojanje da pojasnimo osobenosti dviju izdiferenciranih umjetnosti. Ovakav pristup nam nalaže da iznesemo svoj stav o njima, s ciljem da se vidi koliko smo mi baštinici neupućeni i ne znamo različita razdoblja islamske umjetnosti, kako smo presjekli svaku vezu s njenim izvornim utemeljenjima.

Kad se razmatra tema islamske umjetnosti, temeljno pitanje koje se nameće istraživaču je to da je osobenost islamske umjetnosti konstituirana usljed

zabrane, čemu su se priklonili najprije orijentalisti, a za njima i prosvijećeni muslimani, insistirajući na dokazivanju ili poricanju aspekta zabrane. Takav stav zapravo pruža poruku da islamska umjetnost, otkako postoji, živi u stanju skučenosti koja joj onemogućava da se upotpuni i dozrije, a to ujedno podrazumijeva slijedeće:

- uvjerenost da je imitaciona umjetnost kakvu je upoznao Zapad u helenističkom dobu, razdoblju preporoda i baroka, jedini legitiman vid umjetnosti;

- gledanje na islamsku umjetnost kao na dekorativnu, kao na umjetnost koja u poređenju sa zapadnjačkom ne može dostići razinu istinske umjetnosti;

- da je nepostojanje figurativne umjetnosti, kakva se na Zapadu pojavila u razdoblju preporoda, posljedica zabrane koju je islam izrekao imitacionom slikarstvu, otvarajući prostor procvatu arapske apstraktne ornamentike.

Figurativna umjetnost Zapada nije jedini legitiman vid umjetnosti

Klasičnu (grčko-rimsku) umjetnost i umjetnost razdoblja evropskog preporoda dijeli dug historijski period u kojem je umjetnost bila čvrsto povezana s crkvom. Umjetnost toga dugog perioda je, prema mišljenju istraživača razdoblja preporoda, bila lišena bilo kakvih osobnosti. Na bizantijskom istoku se smatrala svetim činom koji se prakticao u specifičnim prigodama, sa specifičnim smislom, u svrhe predstavljanja svetačke porodice sljedbenicima, putem ikona kao konvencionalnih simboličkih slika u oblicima od kojih se nije moglo odstupati. Ikone su postavljane u pročelje crkve u vidu ikonostasa, a vjernici su pred njima skrušeno stajali, obraćajući im se s vremena na vrijeme. Ni lomljenje ikona (ikonoklazma), tokom 13. stoljeća u Konstantinopolu, ne govori ni o čemu drugom nego o posvećenosti koje je slici pripisivano u bizantijskom periodu.

Ni idoli koji su u 11. i 12. stoljeću ukrašavali pročelja katedrala nisu isticali bilo kakvu umjetničku osobnost, već su navlastito bili kolekcije od kamena, postavljene u istakama i udubljenjima, u krug poredane, doimajući se najslabijim muzičkom orkestru koji prati zvukove božanskih melodija emitiranih s masivnih orgulja koje ispunjavaju unutrašnjost katedrala.

Kad su istaknuti teoretičari iz četrnaestog stoljeća u Italiji, na bazi eksponata iz Firence, počeli slike Marije Djevice i Isusa istraživati sa stanovišta da su najljepše i najsavršenije, počelo je vraćanje grčko-rimskoj umjetnosti poimanja koje podrazumijeva i shvaćanje da su priroda i čovjek izvori ljepote i savršenstva. Ubrzo je i božanstvo bilo otjelovljeno u liku čovjeka. Tako je umjetnosti postalo predodređeno da uporno nastoji oponašati čovjeka idealne tjelesne konstitucije, najljepše vanjštine i najplemenitijih osobina i stremljenja.

Istraživači razdoblja preporoda smatraju da je umjetnost započela s renesansom u Evropi, a da bizantijska i gotska umjetnost nisu ni bile istinske umjetnosti, već uglavnom dekoriranje i uljepšavanje svetišta ili iskazivanje počasti Mariji Djevici i Isusu. Uporno se pozivalo na pridržavanje načela te nove umjetnosti, da se od njih ne odstupa, dotle da su tadašnji teoretičari iznijeli pretpostavke umjetnosti, usklađene s načelima, praksom i stilovima preovlađujućim u razdoblju preporoda. Nakon toga, u razdoblju Francuske revolucije, međutim, umjetnici kao neposredni akteri, zagovaraju doslovno vraćanje rimskoj umjetnosti, tvrdeći da je ona bila izvor umjetnosti doba preporoda. Oni su to zagovarali kao izričit uslov, dokazujući svoju upornost snagom svog pribora. U svakom slučaju, novija figurativna umjetnost, koja je zapravo postala zapadnjačka tradicijska umjetnost, vezana je za rimske korijene. To je realistična umjetnost čiji vrhunski izraz se i sada ostvaruje kroz prikazivanje ljudskog lika.

Međutim, jesu li specifične odlike te umjetnosti bile trajno stabilne?

Činjenica je da je figurativna umjetnost vrhunac dostigla za razdoblja preporoda, u 16. stoljeću, kad je preovladavalo konceptualno oponašanje, nakon kojeg su ubrzo uslijedili barok i rokoko, pravci koje historičari umjetnosti na Zapadu ocjenjuju kao deformaciju i zablude, ili, blaže rečeno, kao stagnaciju i dekadenciju, uprkos činjenici da su trajali sve do Francuske revolucije. Prvo čega se poduhvatila Francuska revolucija bila je osuda ove umjetnosti, putem koje se zapravo sudilo vladarima i vlasteli što su je bili prigrlili. Prije nego je i okončano razdoblje Revolucije, prodor je izvršio romantički duh. Otvorila su se vrata stvaralaštva, s kojim su se pojavile brojne škole i nebrojeni umjetnički pravci. Zapadnjačkoj umjetnosti s klasičnim poimanjem nije ni bilo moguće da se ponovo vrati u okrilje tradicije osim putem jedne nove revolucije, a to je bila komunistička revolucija koja je označila povratak evropske tradicionalne umjetnosti, premda su joj se ciljevi i sam predmet počeli razlikovati od jedne do druge sredine.

Umjetnički pravci u zapadnoj Evropi i Americi danas pate od samoizgubljenosti podalje od tradicijske izvornosti, budući da su čvrsto povezani s tehnološkim razvojem društva, društvenim problemima i civilizacijskim krizama kroz koje prolaze i pojedinac i društvo na liberalnom Zapadu. Novija umjetnost Zapada je u području preovlađujućih pravaca i stilova nastala uglavnom neovisno od utjecaja neevropskih umjetnosti, potvrđujući svojim specifičnim obilježjima poglede evropskih filozofa i estetičara, ili revolucionara i reformista. Nije ni bilo moguće da izvanjski utjecaji djeluju na nju, jer je izražavala poglavito tradicijske pobude. Nije bilo moguće da na Zapad učine prodor utjecaji bilo koje druge umjetnosti, budući da je njegov trajni materijalni napredak, počevši od razdoblja preporoda, pospješivan imperijalizmom,

kolonijalizmom i emigriranjima, presudno širio tu umjetnost koja se pronijela svijetom zajedno s plasiranjem alata, opreme, mode i ekstravagancije. Širenje zone zastupljenosti ove umjetnosti odvijalo se u skladu i ravnomjerno sa širenjem zapadnjačke političke i ekonomske nadmoći svijetom.

Tokom dugoga razdoblja do doba preporoda, umjetnosti drugdje u svijetu mimo Evrope, slijedile su izvorne tradicijske tokove. Bile su to umjetnosti misaonih, filozofskih i estetskih sadržaja, sasvim neovisne o zapadnjačkoj umjetnosti. Međutim, njima materijalne i političke prilike nisu bile blagonaklone kao zapadnjačkoj umjetnosti. Istorodne prilike u Aziji i Africi su bile u radikalnom zaostajanju, takve da umjetnostima koje se inače razvijaju zajedno s razvojem civilizacije, nisu ni omogućavale da se dalje razvijaju i šire. Čak i nakon što je civilizacija na azijskom kontinentu načinila značajan pomak, preporod na njemu je u brojnim aspektima krenuo na osnovama zapadnjačke ponude, tako da se ni umjetnosti nisu iskazivale kroz isključivo vlastite sadržaje, već dobroano s uvezenom vanjštinom. Upravo to i jeste ono što narode tih kontinenata sada podstiče da se vrate svojim izvornim umjetnostima, da ih preporode, kloneći se uvezenih i nametnutih utjecaja.

Ovaj otpor, čije različite vidove i efekte vidimo danas, potvrđuje težnje za osamostaljenjem tradicijskih osobenosti u umjetnosti, dajući na znanje, iz dana u dan jasnije, da zapadnjačka umjetnost nije mjera svim umjetnostima, da ona nije svjetska umjetnost, upozoravajući i da se ona pronosila zajedno sa zapadnjačkom ekspanzijom diljem svijeta ili istovremeno sa širenjem zapadnjačkog sistema obrazovanja. Svi fakulteti umjetnosti u svijetu još i danas približno slijede put kojim je prošla škola za lijepe umjetnosti u Parizu, tako da u njihovim programima nema nijednog semestra izučavanja lokalne tradicijske, a kamoli islamske umjetnosti. U to se nesumnjivo možemo uvjeriti i na arapskom slučaju - od samog osnivanja Škole za lijepe umjetnosti u Kairu, 1908. godine, ne samo da su njeni profesori bili isključivo Francuzi, već je i dekan bio Francuz, a predmet izučavanja je bila zapadnjačka umjetnost.

Je li islamska umjetnost dekorativna umjetnost koja nema ništa zajedničko s poimanjem figurativne umjetnosti ?

Sasvim se bilo uvriježilo mišljenje da se na islamsku umjetnost gleda kao na dekorativnu umjetnost, za koju su se orijentalisti iz razdoblja kolonijalizma zainteresirali da je zaštite, kao da se radilo o nečemu nesvakidašnjem što zaslužuje dušebrižnost. Oni u njoj nisu vidjeli ništa više nego zadovoljstvo stranog istraživača da istražuje nešto neobično, kao da se radilo o otkrivanju nepoznatog svijeta, ne prepoznavajući na samom početku da su se našli pred umjetnošću s dubokim tradicijskim korijenima i filozofskim domašajima koji

zahtijevaju istinski temeljito ispitivanje. Dugo nakon toga, nekima je to postalo jasno, nakon čega su svoje viđenje objavili u Francuskoj i Americi, stičući tako ugled spisatelja koji mjerodavno sude o umjetnosti koja je imala snažnog utjecaja na savremenu umjetnost, iznijevši da, primjerice, Picasso nije ništa drugo nego umjetnik koji je bio dobar znalac postulata islamske umjetnosti (E. Delorey, *Picasso et l'art musulman*).

Unatoč vrijednim studijama koje su iznijeli historičari umjetnosti, poput Nijemca Kuhnela, Francuza Marcaisa, Amerikanca Ettinghausena i mnogih drugih, posvećenim islamskoj umjetnosti, rijetki su se uopće bavili mišlju da otkrivaju njene tajne, da definiraju njenu filozofiju, premda su raniji Gayetov i D'avenneov pokušaj bili istakli neke vrijedne naznake u tome, za razliku od većine drugih analiza proisteklih iz pogrešnog razumijevanja. Zaslužuje da bude posebno istaknuta studija Bišra Farisa koja, mada sasvim sažeta, pruža čvrsto uvjeravanje da je u svrhe pisanja filozofije islamske umjetnosti neophodno dugovremeno saživljavanje s njom i posjedovanje iznimnog dara u otkrivanju njenih tajni.

Premda posljednjih godina možemo naići na veći broj radova zasnovanih na boljem razumijevanju ove umjetnosti, kao što je Brionova studija, kojom se želi dokazati da je arabeska apstraktna umjetnost i temelj savremene apstraktnosti, autor reterira i izjavljuje da arapska ornamentika u biti nije ništa više nego dekorativna umjetnost koja ne može izraziti bilo kakve individualne sklonosti umjetnika.

Unatoč tvrdnji Herberta Rida i Društva Bauhaus-škole da se diferenciranje dekorativne, primijenjene i figurativne umjetnosti zasniva na pogrešnom razvrstavanju, jer se tako razvrstavaju prema kriteriju kreativnosti kao temeljnom uvjetu umjetničkog djela, produžava se zastarjelo gledanje na umjetnost, po kojem se arapska ornamentika kvalificira kao umjetnost u kojoj nema stvaralačke vrijednosti, te ne može dostići razinu figurativne umjetnosti na Zapadu.

Nema sumnje da danas ne postoji niko ko bi mogao opravosnažiti ovakve stavove, pogotovo nakon poplave različitih evropskih pravaca u umjetnosti koji su doslovno izašli iz svih okvira evropske umjetnosti shvaćene u njenoj tradicijskoj formi, sada kad gledamo tipične tehničke crteže uz koje se koristi šestar, linijar, aparati, magnet i druga pomagala, koji se zajednički zovu optičkom školom (Op art), a sve to da bi statička umjetnost sa svojim sadržajima bila uvedena u sferu dinamike. Stoga sad gledamo tvorničko smeće i srozavanje užitka u predmetu predstavljanja. Takve tvorevine se nazivaju *populističkom* i *neorealističkom* umjetnošću, pored naziva *apstraktna* umjetnost, koja se zasniva na površinama i linijama bez ikakvog značenja i bilo kakve poruke, osim što se vidi da je to nekakva novotarija i ekstravagancija.

Ovi ekstravagantni sadržaji u sklopu zapadnjačke umjetnosti ne mogu

dati za pravo nijednome kritičaru ili spisatelju da iz okvira poimanja evropske tradicijske umjetnosti površno gleda na islamsku umjetnost, već je trebaju razumjevati sa stajališta poimanja više umjetnosti, da u njoj pronađu znakove stvaralaštva koje je prethodilo svim umjetnostima, budući da se u njoj može pronaći slobodan stvaralački svijet koji počiva na teorijskim osnovama kakve drugdje još nisu otkrivene. Slični našim su i pogledi A. Papadopula, kad otkriva tajne spiralnih efekata i minijatura u popunjavanju praznina.

Mi još od šezdesetih godina nastojimo dublje proniknuti u tajne poimanja islamske umjetnosti, priželjkujući da naše istraživanje služi kao vodič u jednome općem pokretu za utvrđivanje porijekla umjetnosti arapskih i islamskih zemalja.

Radi li se o islamskoj zabrani slikanja ili o zaštiti tradicijskih umjetničkih osobenosti?

Stav orijentalista koji se najčešće može čuti, da je zabrana slikanja u islamu zapreka pojavljivanju figurativne umjetnosti, počiva na razumijevanju figurativne umjetnosti u formama u kakvim se ono pojavilo kod Grka, ili u razdoblju preporoda, kao neprikosnovene mjere i krajnjeg cilja jednog umjetnika. Mi smo svoj stav o tome već izložili, a sad ćemo pokušati osvijetliti samo pitanje zabrane.

Stav o zabrani temeljimo na stanovištu da ona ne stoji kao izričita vjerska oblogacija vezana za Vjerovjesnikov odnos prema slikanju gledano u cijelosti. Zabrana nije upravljena na islamsku umjetnost u njenoj estetskoj ravni koja svoje korijene vuče iz tradicija semitske drevne umjetnosti, a koje su u islamu dobile nove dimenzije, nesumnjivo i sasvim jasno se bazirajući na duhovnim načelima i poimanju monoteizma koji se ogleda u svim područjima djelovanja: misaonom, društvenom i umjetničkom. Svoj stav možemo potkrijepiti brojnim primjerima iz povijesnog razvoja islamske umjetnosti koji jasno pokazuju da je ova umjetnost dosljedno čuvala svoju osobenost, a da su politička previranja koja su je pratila imala sasvim neznatan udio.

Dekoracije koje znamo iz omejevičke umjetnosti, koje i danas postoje u omejevičkim palačama, kao što su Al-Hayr al-Šarqi, Al-Hayr al-Garbi i Al-Maflar, potvrda su privrženosti Arapa u prvom razdoblju islama temeljima tradicijske umjetnosti. Na imitacionim slikama koje možemo naći u ovim palačama, naročito u palači 'Amra, možemo uočiti kontrolu arapskog duha nad načelima slikarstva koje je preovladavalo kod Sasanida, Bizantijaca, a koje je također bilo istočno slijeđenje klasične helenističke umjetnosti.

Zabrana u islamu u biti je samo poziv na učvršćivanje tradicijskih tekovina. Vjerovjesnikove riječi: "Meleci ne ulaze u kuću u kojoj ima slika i pasa", mogu se shvatiti sa smislom da arapski duh treba biti lišen tih čudnih modela

i oblika koji su u vidu idola ili slika utisnutih na platnima i zavjesama, uvoženi posredstvom trgovaca koji su dolazili iz Sirije i Jemena. Vjerovjesnikove riječi su bile upozorenje radi očuvanja izvornosti umjetnosti, kao i podstrek na preporod vrednota drevne duhovnosti koja vodi porijeklo od slavni semitskih predaka. Ibrahim Halil je bio prvi vjerovjesnik koji je zagovarao preporod vrednota semitske tradicije, a u tome ga je naslijedio posljednji Vjerovjesnik, odavši mu priznanje kao prvom vođi monoteista.

Ni statuete uvožene iz Sirije, koje su nosile imena bogova, zauzimajući značenjsko mjesto idola od kamena i bronzne, koje su ljudi koristili kao talismane, praznovjerno očekujući da im čuvaju opskrbu, nisu bile ništa drugo nego rimske ili bizantijske klesarske rukotvorine, po umjetničkom sklopu sasvim neprimjerene arapskom temperamentu i navikama. Kad je Vjerovjesnik rekao Aiši, vidjevši je u ogrtaču uvezenom iz Sirije, išaranom slikama nekakvih krilatih bića: "Okani se tog ogrtača, slikari će biti kažnjeni na Sudnjem danu", zacijelo je podrazumijevao one umjetnike koji prave crteže sa idolopokloničkim obilježjima, izraženim u formi oprečnoj arapskom poimanju monoteizma.

Islam je ustrajavao u očuvanju semitske duhovne tradicije i u umjetnosti. U Perziji koja je bila usvojila brojne klasične utjecaje, zastupljene posebno u umjetnosti partskog ogranka Perzijanaca, duhovne specifičnosti ispoljene u sklonostima ka imitacionom slikanju nastavljene su u minijaturi. To je bio dokaz da islam nije branio slikarstvo, već je odbijao nakaradno izražavanje slikama, nastojeći da odbijanjem uvezenih ekspresija zaštititi izvorni tradicijski duh.

Kriza kroz koju, na drugoj strani, prolazi zapadnjačka umjetnost, prevazilazi ekonomsku i društvenu krizu, dotle da se umjetnost vratila na početnu tačku, na nulu, pretvorivši se, kako veli Hewig, u antiumjetnost. Ta kriza umjetnosti je najvjerojatnije proizašla iz dva razloga:

- kroz izvođenje umjetnosti iz okvira tradicijskog poimanja zasnovanog na realizmu i razumijevanju čovjeka kao stožera umjetničke i prirodne ljepote, uz opterećivanje umjetnosti nastojanjima da se iznađe nešto novo i ekstravagantno;

- usljed traganja za mogućnostima novog poimanja koje bi izrazilo složenu strukturu zajednice u tokovima savremenog progressa. Potreba za širenjem vidika je uslovlila prihvaćanje ekspresija iz drugih tradicijskih umjetnosti, kao što posvjedočuje djelo Gogena, koji je živio na Tahitiju i prihvatio utjecaje tradicijske umjetnosti atlantskog otočja, zatim u djelu Van Goga, koji je prihvatio utjecaje japanske umjetnosti, ili u djelu Picassa, koji je prihvatio utjecaje afričke umjetnosti.

Zacijelo je islamska umjetnost sa svojim linijama i bojama bila iznimno privlačna nekim umjetnicima. Premda ushićeni njenim ekspresijama istoka i sunca, istaknutim pomoću boja i simetričnog razmještaja neobičnog sklopa

linija, oni nisu pomišljali da se zainteresiraju za njenu filozofiju i estetiku. Međutim, u svakom slučaju, pružili su dokaz o sposobnosti arapskoislamske umjetnosti da ide ukorak s vremenom i općim napretkom, kao i o njenoj saglasnosti s modernim poimanjem umjetnosti. Time su oni muslimane izložili odgovornosti da se nepokolebljivo vraćaju svome izvornom naslijeđu i tradicijskim vrijednostima, da na svoju umjetnost s mjerom primjenjuju savremene stilove.

Konstituiranje islamske umjetnosti

Islam se širio civilizacijskom zonom koja se odlikuje drevnom historijom. Drevna umjetnost je, posijavši svoje tragove po prostranim područjima, izvršila vidne utjecaje na perzijsku umjetnost koja je cvjetala u skladu s jačanjem države. U skladu s tim, bizantijska umjetnost je, također, pretrpjela utjecaje umjetnosti koja je cvjetala na prostorima Male Azije, a posebno u Siriji.

Kad se islam pojavio na terenima nad kojima su gospodarile dvije spomenute imperije, njihovim posredstvom je naslijedio neke tradicijske vrednote za koje nema sumnje da su ih iznjedrili davni preci Arapa. Premda se preovlađujuća umjetnost razvijala kroz različite epohe, u okrilju zavičajnih i doseljenih zajednica i vođstava, stvaralo ju je izvorno stanovništvo tih krajeva. Aja Sofiju, koja se smatra vrhunskim ostvarenjem bizantijske umjetnosti, izgradila su dvojica arhitekata sa sjevera Sirije, Antimos i Trales. To arhitektonsko čudo, koje je postalo tipičan obrazac osmanske arhitekture, ne sadrži, dakle, nikakve rimske utjecaje. Car Konstantin, koji je Bizantiju uspostavio 311. godine, sa sobom nije donio ni građevinski obrazac, niti umjetničke stilove koji su preovladavali u Rimu. Stoga bizantijska umjetnost nesumnjivo duguje bogatoj tradiciji koju je naslijedila, ne oklijevajući u oživljavanju izvornih drevnih osobnosti koje je izvorno stanovništvo od početka uspostavilo na univerzalnim osnovama. Kupola na stijeni i velika Omejevička džamija u Damasku slove kao arhitektonska čuda, premda se islamska vlast iz pustinjanskog načina života za začuđujuće kratko vrijeme transformirala u vlast napredne i organizirane zajednice. To, naravno, jasno govori o prilagodljivosti Arapa brzom napredovanju u okrilju stabilnog vjerovanja.

Zona islama se protekla i izvan tog područja koje čuva drevna tradicijska načela. U novim područjima islam je koegzistirao s civilizacijama u procvatu koje imaju različito porijeklo. Islamska znamenja na čijim osnovama se konstituirala umjetnost u zoni rođenja islama, pronijela su se i očuvala sa svojom raskoši, navlastito zato što su služila kao odgovarajuće ruho monoteističkom vjerovanju koje, također, vuče stare korijene. Svemogući bog (II), gospodar nebesa i zemlje, onaj je u kojeg su vjerovali arapski preci od početka ljudske historije.

Ova umjetnost se širila pronoseći monoteistički okvir i stabilnu sadržinu, usklađenu sa stabilnošću vjere. Taj okvir je bio jezik na kojem su korespondirali stvaraoci. Kao što su imali jednu vjeru, i njihova umjetnost je jedna. Premda mnoge moćne organizacije uspostavljaju i u praksu uvode razna obožavanja i izvršavanja propisanih dužnosti, suština svih organiziranja se u biti svodi na vjerovanje u jednoga Boga i razumijevanje čovjeka kao bića koje je nastalo po jednom stvaraocu. Tako se i ova umjetnost, usklađujući se sa suštinom islama, podredila izražavanju Neprikosnovenoga Apsoluta, pritom se kloneći nesuvislog definiranja i likovnog predstavljanja Njegovih neizrecivih svojstava, na jednoj strani, i tragajući za izrazima značaja Njegovog djela, na drugoj strani.

Opravdano je istaknuti da je geografski faktor imao stanovitu ulogu u konstituiranju osobnosti islamske umjetnosti. Ova umjetnost se pronijela diljem prostrane zone koja se proteže od Bengalskog zaljeva pa sve do Atlantskog okeana. To je jedna specifična zona veoma sličnih klimatskih prilika. Svuda je pretežno suha klima, s mnogo sunca a relativno malo kiše, koja je nametnula svoje zahtjeve u formi izgradnje objekata i naselja. Svugdje su gradovi zbijeni a ulice u njima tijesne, da prolaznike mogu štititi od sunčeve pripeke i kiše. Kuće se otvaraju prema prostranim dvorištima nalik na vrtove, a u njima su manji ili veći bazeni, sadnice ili grmovi ruža koji kuću izvana zaklanjaju od žestine sunčevih zraka i hladnih vjetrova.

Zacijelo je islam svoje duhovne vrednote ugradio u zatečenu umjetnost. Stanoviti društveni obrazac i način života su nesumnjivo utjecali na novo konstituiranje umjetnosti na osnovama načela vjerovanja. U skladu s tim, može se reći da je islamska umjetnost jedinstvena sa stanovišta civilizacijskog porijekla i vjerovanja, unatoč udjelu geografskog faktora. Jedinstvo islamske umjetnosti je trajalo uprkos razvrstavanju stilova i bogatstvu sadržaja. Kao takva, ona se pronosila cvjetajući i u predjelima izvan zone islama, i u predjelima u kojima muslimani uopće nisu zastupljeni.

Širenje ove umjetnosti se odvija i u naše vrijeme. I moderna umjetnost se u jednoj ubuhvatnoj formi važnih strujanja napaja tradicijama islamske umjetnosti. Stoga ne želimo o njoj govoriti sa stanovišta geografskih zona, tih ogromnih prostranstava na kojima je započinjala, svjesni jedinstva naravi i klime u njima i nepostojanja stvarnih političkih granica između vladavina koje su u njihovim okvirima uspostavljane. Ne pristajemo na hronološku podjelu ove umjetnosti prema nastanku vladavina ili vladajućih dinastija, uvjereni da je ovu umjetnost stvarala zajednica koja je bila objedinjena u zajedničkoj vjeri, te da ova ili ona vladavina nisu imale presudnu ulogu u podsticanju ili zaustavljanju njenog razvoja. Nesebično podržavamo Marcaisa kad kaže: *“Političke granice, pogotovo u islamskim zemljama, nisu bile prepreka.*

Vještačke granice su bile još slabija prepreka, jer zemlje u kojima cvjeta islamska umjetnost čvrsto povezuju trajne i neprolazne veze”.

Uprkos svemu, i mi povremeno koristimo nazive nekih vladavina, ali s ciljem markiranja epoha u razvoju islamske umjetnosti i njenih formi, stoga što se ne može poreći značaj političkih uslova u stvaranju odgovarajuće klime za procvat i bujanje umjetnosti ili njeno stagniranje. Korišćenje naziva geografskih oblasti i vladarskih dinastija, dakle, ne služi diferenciranju različitih osobenosti, jer islamska umjetnost se začela kao jedinstvena i takva je trajno ostala. Njeno jedinstvo jednako nalazimo i u formi i u sadržini. Ako pogledamo stranicu turskog Mushafa, andalučku kamenu česmu, sablju iz Damaska (dimiskija), platno iz Mosula (muslin) ili perzijski bakreni ibrik, nećemo dvojiti da sve to spada u islamsku umjetnost.

Specifične veze između umjetnosti i islama se, nema sumnje, trajno iskazuju u raznovrsnim oblicima. Utvrđivanje veza između filozofije umjetnosti i filozofije islama postavlja zadatak da se temeljito istraži estetika islamske umjetnosti, estetika koja se sve donedavno nije mogla ni pretpostaviti, prvenstveno stoga što su historičari islamske umjetnosti, orijentalisti, na ovu umjetnost gledali sa stanovišta estetskih pretpostavki zapadnjačke umjetnosti, tako da nisu uočavali postojanje u njoj nečeg što je iznad svih estetskih zahtjeva u svijetu umjetnosti. Složit ćemo se da postoji zapadnjačka estetika koja se zasniva na statističkim načelima i pokazateljima, kao i na oponašanju stvarnosti. Kad se radi o drugim neupitnim estetikama, među koje spada i islamska, one se, nesumnjivo, razlikuju od nje, ali nipošto u mjeri u kojoj to prepostavljaju orijentalisti. Specifična estetika islamske umjetnosti se ogleda upravo u njenome unutrašnjem jedinstvu, a to je jedinstvo koje u pitanje ne dovodi ni većina njenih istraživača.

Politička previranja i razvoj islamske umjetnosti

Historičari su složni u podjelama povijesnih vremena prema smjenjivanjima vladavina i vladarskih dinastija, s ciljem diferenciranja političkih pokreta i zbivanja po kojima su dinastije ostavile svoje tragove, kao i radi utvrđivanja specifičnoga civilizacijskog napretka u pojedinim razdobljima. Ovakva podjela se uvriježila i kad se govori o umjetnosti, a naročito o islamskoj, koja kadšto i ima specifična obilježja, nekad u skladu s različitim geografskim oblastima a drugi put u skladu s političkim prilikama.

Islam je započeo 621. godine, a sasvim se potvrdio nakon Hidžre 622. godine, pod vođstvom Vjerovjesnika Arapina, Muhammeda sina Abdullahovoga, koji se rodio 570. godine. Njegovo pozivanje je u islam uvelo cjelokupan Arabijski poluotok, zajedno s Jemenom. Nakon toga, Vjerovjesnik je preminuo, a naslijedile su ga pravedne halife: Abu Bakr al-Siddiq (vladao

632-634), 'Umar ibn al-Kattab (634-644), 'Ulman ibn 'Affan (644-656) i 'Ali ibn Abi Talib (656-661). Za njihovog vremena islam se pronio i obuhvatio mnoge predjele kojima su vladali Sasanidi i Grci. U novim oblastima islam je došao u neposredan dodir s postojećim civilizacijama.

Od početka umejidskog razdoblja koje je trajalo od 661. do 750. godine islam se već učvrstio, premda vojni pohodi još nisu prestajali. Započelo je razdoblje upostavljanja islamske države i civilizacije, posebno za vladavine 'Abd al-Malika ibn Marwana i njegovih sinova koji su podigli prve dvorce u maniru islamskog građevinarstva, koje su žitelji Šama izgradili u skladu sa svojim lokalnim sklonostima. To je označilo početak konstituiranja islamskog građevinarstva. Nakon toga su se pojavili Abasidi. Oni su halifat prenijeli u Bagdad koji je podigao halifa Al-Mansur. Njihova vladavina je trajala od 750. do 1258. godine. Prijestolnica im je od 836. do. 893. godine bila Samara, koju je podigao Al-Mu'tasim. Islamska umjetnost je s Abasidima istakla nove specifičnosti koje su se pridružile umejidskim.

Ni kasniji prelazak vlasti na nearapske zajednice u islamskoj državi nije zaustavio razvoj umjetnosti. Istaknute seldžučke vojskovođe, kakvi su bili Tugrul-beg, Arslan i Sandžer, bili su odani islamskoj tradiciji. Usljed istinske privrženosti vjeri, podizali su mesdžide i škole za izučavanje vjerskih znanosti, zauzevši istaknuto mjesto u historiji islamske umjetnosti. Za vladavine Mameluka Egiptom i Sirijom, unatoč njenoj nestabilnosti, ove zemlje su obogaćene mnogobrojnim građevinskim čudima, čijim brojem i raskošima se i danas ushićuju posjetioci.

Razdoblje od tri stoljeća (10, 11. i 12) iskazuje se kao epoha najmarkantnije označena razvojem islamske umjetnosti koja je u prvim razdobljima dosljedno čuvala pečat ranijih umjetnosti. Iako se u ovom razdoblju počela od njih postepeno udaljavati, u svemu se, ipak, lahko mogu uočiti drevni elementi koji su trajno čuvani, ali ostaje da se bolje upoznaju i sadržaji postepenih unovljavanja. U svakom slučaju, nije teško uvjeriti se u osobenost islamske umjetnosti kroz jednu sasvim neupitnu izrecivost njene cijelosti.

U isto vrijeme u kojem je islamska umjetnost dobijala svoje poticajne sadržaje, počelo je i njeno razgranavanje, a povijesne prilike izvjesno mogu markirati primjere razgranavanja. Iran je počevši od 1218. godine bio izložen najezdi Mogula koji su kasnije prihvatili islam. Sultanija, Meraga i Tibriz su za njihovog vremena postali centri značajnih zbivanja u umjetnosti. Tu se pojavila i minijatura.

Najezdom Timurida u šesnaestom stoljeću, islamska umjetnost na krajnjem istoku je izložena utjecajima indijske kulture, dok u zapadnim dijelovima carstva Turci sa sobom unose nove umjetničke obrasce, posebno izražene u području građevinarstva.

Filozofija islamske umjetnosti

Islamskoj umjetnosti su karakteristične osobenosti koje je odlikuju u odnosu na druge umjetnosti: zapadnoevropsku, indijsku, kinesku i druge. Svaka od tih umjetnosti bi trebala imati svoju zaokruženu filozofiju. Međutim, istorodna filozofija je, uopćeno gledano, manjkava i nedovršena u većini ovih umjetnosti. Razvijena je samo u zapadnoevropskoj, budući da je tamo prisutna još od Platonovog vremena. Zato i jeste, unatoč štetnim posljedicama, ta filozofija postala mjera vrednovanja i drugih umjetnosti. Međutim, mnogi zapadnoevropski umjetnici su imali uvida u arapsku, japansku, okeanijsku i druge umjetnosti, što dokazuje da postoji stanovit čvrsto isprepleten umjetnički svijet.

Neki evropski učenjaci su skrenuli pažnju na različite i manje poznate umjetnosti, koje karakterizira različito porijeklo i različite osobenosti. Brojni moderni umjetnici su odlazili da se napajaju vrednotama neevropskih umjetnosti, a i historičari umjetnosti su se natjecali u njihovom izučavanju.

Ono što u osobenosti islamske umjetnosti prije svega na sebe skreće pažnju jeste to da se ona iskazuje u apstraktnim floralnim ili tehničkim oblicima, na koje se primjenjuje naziv arapska ornamentika (arabeska), u čijim okvirima dominiraju mnogobrojni kaligrafski stilovi, čije stvaralačke forme su se razgranale u čak stotinu različitih modaliteta.

Kad je riječ o arapskoj ornamentici, to je crtež koji se zasniva na tehničkim formama u kojima šestar igra značajnu ulogu. On iznosi tro, četvero, petougao i višeugaone kompozicije, razvijajući ih u vrste bez broja i kraja. Tako je islamski umjetnik otkrio jedan novi svijet tehničkih formi u koje je uvijek unosio ne samo vjerska, već i deskriptivna označenja. To se posvjedočuje u sjajnim, blistavim i nadasve privlačnim formama koje simboliziraju Božiju svemoć (*"On sve stvara i rastvara"*), kao dodatak estetskim označenjima koja se posvjedočuju čarobnim izgledom linija u preplitanju, te u izboru i slaganju boja. Ova vrsta arabeske se naziva končastom arabeskom.

Druga vrsta arapske ornamentike je rafinirani crtež u kojem se koriste cvjetne forme, a naziva se rekviriranom arabeskom. Razlika među dvjema vrstama ne počiva na racionalizmu, redu i preciznosti prve, kao ni na spontanosti i dinamici druge, već im se dihotomija iskazuje u ezoteričnim označenjima kroz koja se reflektira frekventnost poticaja za one koji neprestano zikr čine Uzvišenom gospodararu (*"... ljudi koje trgovina i prodaja ne ometaju da Allaha spominju"* Al-Nur, 37.).

Postoji i forma umjetničkog stvaralaštva koja objedinjuje tehničku i floralnu ornamentiku, a to je arapska kaligrafija. Pored jezičke znakovne uloge, arapsko pismo ima i značajnu estetsku funkciju. Otkako se iskristaliziralo kasno nabatejsko pismo u formama u kojima je otkriveno u Umm al-đamalalu i Harranu

(Sirija), s porijeklom iz drugog, odnosno petog stoljeća, bilo je baza razvoju arapskog pisma koje će se razvijati u Medini, Kufi, Šamu i drugim krajevima. Tu se ono ustalilo najprije u formi kur'anskog pisma kakvo preovladava u osmanskim mushafima, a kasnije se, pod vodstvom Ibn Muqle i Ibn al-Bawwaba, razvijalo u različite oblike i forme, tako da se počelo diferencirati prema pokrajinama i centrima. Spominje ih Ibn al-Nadim svome *Popisu znanosti (Fihrist al-'ulum)* kao i drugi kasniji spisatelji. Njihov broj je narastao na oko stotinu različitih formi i vrsta. Ovakvo bogatstvo formi i vrsta ima zahvaliti kaligrafima koji su, kao akteri umjetnosti, trajno nastojali slova uljepšati i dotjerati, nekad iznoseći ih bez ikakvih dodataka, a drugi put ih kombinirajući s ornamentikom.

Slobodno se može reći i da se arapska ornamentika iskazuje u zgusnutim imitacionim formama, koje se zasnivaju na potiskivanju i gubljenju kaligrafske perspektive, odnosno na punoći i popunjavanju praznina. Islamsko slikarstvo se, nipošto, ne svodi samo na ornamentiku. Međutim, činjenica što je ornamentika najizrazitiji vid islamskog slikarstva, obavezuje nas da taj vid detaljno proučavamo i da, otkrivajući njegove tajne, proniknemo u filozofiju integralne islamske umjetnosti.

Imitaciono slikarstvo, koje poglavito počiva na slikanju prirode i živih bića, pruža znatnu građu na čijim osnovama bi se moglo proniknuti u estetiku islamske umjetnosti, koja, u svakom slučaju, nadilazi okvire ornamentike, zalazeći tako u područje kakvog-takvog imitacionog slikarstva, zasnovanog na načelima koja do danas nije bilo lahko ustanoviti, a što je, posljedično, proizvelo privid o manjkavosti i nedozrijevanju islamskoga tradicijskog slikarstva.

Priredio i preveo
Mehmed KICO

Esad KURTOVIĆ

BIBLIOGRAFIJA ŠEFIKA BEŠLAGIĆA (1908 - 1990) (djelo posvećeno izučavanju materijalne kulture)

Šefik Bešlagić je rođen 6. 4. 1908.g. u Gornjoj Tuzli. Njegov otac Agan bio je učitelj, a majka Devleta, rođena Mulalić, domaćica. Osnovnu školu završio je u Doboju, nižu gimnaziju u Tuzli, a Učiteljsku školu u Sarajevu 1928.g. Od 1929. do 1935.g. bio je učitelj u Žeravcu kod Dervente i u Gračanici. Višu pedagošku školu pohađao je na umjetničkoj grupi predmeta 1935-1937.g. u Zagrebu, gdje je i diplomirao. Kao nastavnik građanskih škola službovao je u Drnišu, Konjicu i Tuzli u periodu od 1938. do 1943.g.

Od 1943.g. Bešlagić je u partizanima na raznim dužnostima (komandant bataljona Tuzlanskog odreda, komandant mjesta u Gornjoj Tuzli i Gračanici, saobraćajni oficir III korpusne vojne oblasti, okružni organ Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača). Imao je čin kapetana I klase. Za doprinos antifašističkoj borbi nagrađen je sa više odlikovanja i priznanja. U toku rata odlikovan je Ordenom za hrabrost i Ordenom zasluga za narod III reda, a poslije rata Ordenom rada II reda i Ordenom zasluga za narod sa srebrnom zvijezdom.

Nakon Drugog svjetskog rata Bešlagić je povjerenik Sreskog, Okružnog i Oblasnog odbora u Doboju i Tuzli. Obavljao je funkciju direktora Gimnazije u Doboju (1947-1949.g.). Zatim je inspektor u Ministarstvu prosvjete i Ministarstvu za nauku i kulturu Narodne republike Bosne i Hercegovine do 1952.g. Na mjestu direktora Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti (Zavoda za zaštitu spomenika kulture) Bosne i Hercegovine je u periodu od 1952. do 1967.g., kada, po vlastitoj želji, odlazi u penziju. Bio je i predsjednik Društva konzervatora Jugoslavije. Bešlagić je vanredno studirao u Beogradu na Filozofskom fakultetu 1949-1950.g. Godine 1955. dobio je zvanje stručnog saradnika, 1959. zvanje savjetnika, a na samom početku 1961. zvanje višeg stručnog saradnika. Za naučni rad u proučavanju materijalne

kulture Bosne i Hercegovine nagrađivan je istaknutim priznanjima svoga vremena, Dvadesetsedmojulskom nagradom Bosne i Hercegovine za 1972.g. i nagradom 'Veselin Masleša' za naučnoistraživački rad. Dobitnik je Plakete grada Sarajeva, Plakete grada Doboja i Povelje Turističkog saveza Bosne i Hercegovine. Umro je 19.11. 1990, a sahranjen je sutradan, 20.11. 1990.g. na gradskom groblju Bare u Sarajevu.

Iza sebe Šefik Bešliagić je ostavio djela trajne vrijednosti. U svome vremenu pripadao je omalenoj plejadi stručnjaka, entuzijasta i ljubitelja starine koji su predstavljali nosioce poslijeratnog, socijalističkog i modernog izučavanja bosanskohercegovačke kulturne baštine. U tom miljeu je gradio i izgradio naučni i stručni respekt koji je po kvalitetnim rezultatima daleko prevazilazio granice Bosne i Hercegovine, Jugoslavije i šire. Preokupacija Bešliagićevog interesa je kamen, djelo ljudskog stvaralaštva u kamenu. To su stećci, nišani, stolice i korita, pretežno nadgrobni spomenici, ali i natpisi, način izrade, simbolika ukrašavanja, pripadnost, rasprostranjenost, evidentiranje, konzerviranje, zaštita i upotrebna vrijednost kamena. Višegodišnja tematska specijaliziranost rezultirala je ostvarenjima koja ga svrstavaju među najpoznatije historičare materijalne kulture Bosne i Hercegovine. Svojim djelom i pozicijom direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture, Bešliagić se zalagao za zaštitu materijalnih spomenika kao integralne kulturne baštine Bosne i Hercegovine i svoga vremena. U Zavodu je uređivao časopis Naše starine. Svoje radove, naučne i stručne pristupe, te radove naučopopularnog karaktera objavljivao je kod renomiranih izdavačkih kuća i njihovih glasila. Prema naučnom i stručnom obimu radi se o plodnom stvaralačkom izrazu. Bešliagićev opus je rezultat dugotrajnijeg istraživanja i metodološki pripremljenog rada. U cjelini, njegovo djelo nije bilo predmetom detaljnijeg sagledavanja, kao novije zasebne sveobuhvatne kritičke analize. Takvu poziciju gradilo je i izgradilo od prvih radova ono samo, ostajući do današnjih dana svjedokom unutrašnjeg stvaralačkog valoriziranja. Pristupi proučavanju materijalne kulture Bosne i Hercegovine, naročito bosanskom srednjovjekovlju, bez njegovih radova ne bi se mogli zamisliti. Svojim prisustvom Bešliagić je ostavio značajan trag u razvoju mnogih segmenata struke. Njegovo djelo verificirano je brojnom citiranošću, prisustvom i polazištem u mnogim literaturnim i istraživačkim radovima današnjice. Treba očekivati da će se prirediti i zaslužena cjelokupna analiza djela ovog istaknutog naučnog radnika.

Ponuđena bibliografija, u kojoj su radovi najviše stručne razine u najvećem obimu obuhvaćeni, zbog nemogućnosti da se dođe do pojedinih brojeva periodike i štampe, naročito naučopopularnih izdanja, nije konačna. Data je u hronološkom nizu, prema godinama objavljivanja. Zasebna izdanja su izdvojena. U napomenama, u skraćenom obliku izloženi su prikupljeni podaci

o ocjenama pojedinih Bešlagićevih radova. Iza bibliografije, dato je nekoliko bilježaka posvećenih njegovom životu i djelu te dijelovi materijala iz procedure za Bešlagićev izbor za višeg stručnog saradnika, koji pokazuju respektabilne ocjene Bešlagićevog rada, prema obimu i značaju kasnijih njegovih radova, reklo bi se, Bešlagićevih početaka.

Skraćenice češće citiranih institucija, izdanja i časopisa:

ANU BiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine; **GDI BiH** - Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine; **GEM** - Glasnik Etnografskog muzeja; **GZM (A), (E)** - Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija), (Etnologija); **EJ** - Enciklopedija Jugoslavije; **ELU** - Enciklopedija likovnih umjetnosti; **IA MI BiH** - Iseljenički almanah Matice iseljenika Bosne i Hercegovine; **JAZU** - Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; **JLZ** - Jugoslavenski leksikografski zavod; **NS** - Naše starine.

POSEBNA IZDANJA

1. *Kupres, (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine V)*, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954, str. 200.¹
2. *Stećci na Blidinju*, JAZU, Zagreb 1959, str. 78.²
3. *Kalinovik, (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine VII)*, Sarajevo 1962, str. 108.³
4. *Grborezi, srednjovjekovna nekropola*, (koautor Basler Đuro), Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1964, str. 100 + 6 priloga + 43 table slika i popis tabli.
5. *Popovo, (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine VIII)*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo 1966, str. 174 (sa prilogima 126 slika na str. 103-174).⁴
6. *Stećci centralne Bosne, (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine) IX*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1967, str. 116.
7. *Stećci i njihova umjetnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1971, str. 158 + 2 karte.⁵

1/ D. V., *Pregled 44/10*, Sarajevo 1954, 275-276; Dvorniković Vladimir, *Südostforschungen* 14, München 1955, 487-488; Momirović P., *NS* 3, Sarajevo 1956, 331-332.

2/ Tihic Smail, *Oslobođenje*, XVI/4156, Sarajevo 21.10. 1959, 5.

3/ Dizdar Mak, *Život XII/6*, Sarajevo 1963, 113-114.

4/ Tihic Smail, *Oslobođenje*, XXIII/6964, Sarajevo 22.10. 1967, (Nedjelja) 2; Tihic Smail, *NS* 12, Sarajevo 1969, 197.

5/ Drljić Rastislav, *Dobri pastir XXI-XXII/1-4*, Sarajevo 1972, 372-373; Kraljačić Miroslav, *Oslobođenje XXIX/8562*, Sarajevo 1.4. 1972, 7; Redakcija, *NS* 13, Sarajevo 1972, 259-260.

8. *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1971, str. 495.⁶
9. *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANU BiH, Djela 53, Odjeljenje društvenih nauka 30, Sarajevo 1978, str. 95 + Ilustracije (63 slike).⁷
10. *Stećci - kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1982, str. 638.⁸
11. *Kamene stolice u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, ANU BiH, Djela 59, Odjeljenje društvenih nauka 34, Sarajevo 1985, str. 119.⁹

ČLANCI, RASPRAVE, BILJEŠKE I OSVRTI

1940.

12. *Godišnja skupština Sokolske župe Mostar*, Sokolski glasnik 18, Beograd 1940, 3.

1946.

13. *U okruhu dobojskom analfabetske tečajeve pohađa 22.504 lica*, Oslobođenje IV/16, Sarajevo, 21.04. 1946, 6.
14. *Što više omladine u srednje stručne škole!*, Oslobođenje IV/31, Sarajevo 4.8. 1946, 6.

1950.

15. *Naše umjetničke škole*, Odjek IV/4, Sarajevo 1950, 4.
16. *Povodom dvije godine rada Podružnice za kulturno-umjetničke priredbe*, Odjek IV/12, Sarajevo 1950, 8.

1951.

17. *Gradska vječnica u Sarajevu postaje sjedište važnih kulturnih i naučnih ustanova*, Oslobođenje IX/1308, Sarajevo 6.1. 1951, 4.
18. *Važni dokumenti o životu naših naroda u srednjem vijeku*, Oslobođenje VII/1328, Sarajevo 29.1. 1951, 3.

6/ Tihic Smail, *NS* 13, Sarajevo 1972, 251-252; Tihic Smail, *Oslobođenje* XXIX/8548, Sarajevo 18.3. 1972, (Nedjelja) 7; Rupčić Bonicije, *Crkva u svijetu* VIII/3, Split 1973, 270-277.

7/ Basler Đuro, *Nova et vetera* XXVIII/1-2, Sarajevo 1978, 413-414; Tihic Smail, *Oslobođenje* XXXVI/10794, Sarajevo 24.6. 1978, 17; Živković Pavo, *Radio Sarajevo Treći program* VIII/25, Sarajevo 1979, 565-568.

8/ Zorić Damir, *Radovi* 17, Filozofski fakultet - Institut za povijest, Zagreb 1984, 207-211; Bošković Đurđe, *Starinar* 36, Beograd 1985, 256-257; Petrović Rade, *GDI BiH* 34, Sarajevo 1983, 199-200.

9/ Jalimam Salih, *Odjek* XL/1, Sarajevo 1987, 25; Jalimam Salih, *Istorijski zbornik* 9, Banja Luka 1988, 186-187.

1952.

19. *Zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini*, Život I/1, Sarajevo 1952, 35-38.
20. *Spomenici kulture i njihova zaštita*, Oslobođenje IX/1669, Sarajevo 3.3. 1952, 4.
21. *Dolinom budućeg jablaničkog jezera (Kulturno bogatstvo koje treba sačuvati)*, Oslobođenje IX/1702, Sarajevo 11.4. 1952, 4.
22. *Postavljanje bista istaknutim kulturnim radnicima u Sarajevu*, Oslobođenje IX/1842, Sarajevo 20.9. 1952, 4.

1953.

23. *Proučavanje i zaštita stećaka*, NS 1, Sarajevo 1953, 167-175.
24. D-r A. Benac, Široki Brijeg, Zemaljski muzej, Sarajevo 1953, Život II/9, Sarajevo 1953., 474-475.
25. *Zaštita spomenika kulture briga svih nas (Napori i rezultati rada Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti)*, Oslobođenje X/1989, Sarajevo 23. 2. 1953, 6.
26. *Pitanje konzervacije Begove džamije*, Oslobođenje X/1937, Sarajevo 1-2. 1. 1953, 12.
27. *Još jedan prilog proučavanju stećaka*, Oslobođenje X/2069, Sarajevo 24.05. 1953, 11. (Alojz Benac, "Široki Brijeg")

1954.

28. *Stećci u dolini Trebišnjice*, NS 2, Sarajevo 1954, 180-212.¹⁰
29. *Istambulski saraji*, Oslobođenje XI/2453, Sarajevo 15. 8. 1954, 8.
30. *Istambulske džamije*, Oslobođenje XI/2462, Sarajevo 25. 8. 1954, 4.

1955.

31. *Mastan Bubanjić*, GDI BiH 7, Sarajevo 1955, 67-80.
32. *Zaštita i proučavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti BiH*, Muzeji 10, Zagreb 1955, 21-29.
33. *Rad Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Bosne i Hercegovine*, Zbornik zaštite spomenika kulture IV-V (1953-1954), Beograd 1955, 327-334.

1956.

34. *Rijetka vrsta nadgrobnih spomenika u kumanovskom kraju*, GEM 19, Beograd 1956, 256-270.
35. *Zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini*, Zbornik zaštite spomenika kulture VI-VII (1955-1956), Beograd 1956, 275-288.

10/ Bakaršić Sulejman, *Geografski pregled 1*, Sarajevo 1957, 193.

36. *Međunarodna konvencija o zaštiti kulturnih dobara u slučaju rata*, Pregled VIII/1-2, Sarajevo 1956, 14.
37. *Stari krstovi u Drežnici*, NS 3, Sarajevo 1956, 179-188.
38. *Stećci kod Raške Gore*, NS 3, Sarajevo 1956, 253-260.
39. *Međunarodna konvencija o zaštiti kulturnih dobara u slučaju rata*, NS 3, Sarajevo 1956, 323.
40. *Napori i rezultati u radu Saveza muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ* (Osvrt na prvu godišnju skupštinu), NS 3, 1956, 324.
41. *Konzervatori Bosne i Hercegovine posjetili Istanbul*, NS 3, Sarajevo 1956, 325.
42. *Muzeji*, Muzeološko-konzervatorski časopis br. 8, NS 3, Sarajevo 1956, 328-329.
43. *Značajna internacionalna manifestacija* (Ovogodišnja "Nedjelja muzeja i zaštite spomenika kulture i prirode"), Oslobođenje XIV/3145, Sarajevo 8.10. 1956, 4.

1957.

44. *Zaštita spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u BiH*, Muzeji 11-12, Zagreb 1956-1957, 70-74.
45. *Problematika zaštite spomenika Narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini*, NS 4, Sarajevo 1957, 5-16.

1958.

46. *Spomenici Narodnooslobodilačke borbe u Jajcu i njihova zaštita*, NS 5, Sarajevo 1958, 69-94.
47. *Stećci na Nekuku kod Stoca*, GEM 21, Beograd 1958, 155-175.
48. *Stećci na Duvanjskom polju*, Starinar 7-8, Beograd 1958, 375-396.
49. *Zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini*, Zbornik zaštite spomenika kulture IX, Beograd 1958, 139-152.

1959.

50. *Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima*, GZM (A) 14, Sarajevo 1959, 239-247 + 2 table.
51. *Avtovac*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 197.
52. *Bočina* (koautor Horvat Anđela), ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 206.
53. *Bahtijevica*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 208.
54. *Bijenja*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 379).
55. *Blidinje*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 406-407.
56. *Boljuni*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 429.
57. *Borina*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 439.
58. *Srednjovjekovna umjetnost (Bosna i Hercegovina)*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 450-457.

59. *Brankovići*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 487.
60. *Brotnjice*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 510.
61. *Budmir*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 526.
62. *Carevac*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 580.
63. *Cernica*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 607.
64. *Cista*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 633.
65. *Crkvina*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 634.
66. *Crnac*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 687.
67. *Čepikuće*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 720-721.
68. *Čerin*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 721.
69. *Čitluk 2*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 736.
70. *Čuklić*, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 737.
71. *Uređenje nekropola stećaka u Boljunima*, NS 6, Sarajevo 1959, 135-142.
72. *Selo Kosača i njegovi spomenici*, NS 6, Sarajevo 1959, 243-246.
73. *Rasprava na temu "Svjedočanstva revolucije"*, Oslobođenje XVI/4001, Sarajevo 19. 4. 1959, 5.

1960.

74. *Stećci u Gornjem Hrasnu*, NS 7, Sarajevo 1960, 91-111.
75. *Stećci u Opličićima*, NS 7, Sarajevo 1960, 143-154.
76. *Novi opšti Zakon o zaštiti spomenika kulture u FNRJ* - Referat na IV. savjetovanju konzervatora FNRJ u Sarajevu, 5. oktobra 1959, NS 7, Sarajevo 1960, 197-206.

1961.

77. *Etudes des pierres tombales médiévales, stèles funéraires en Bosnie - Herzégovine*, Résumé des communications du XIIe Congrès internationale des études byzantines, Belgrade - Ochrid 1961, 11-13.
78. *Boljuni. Srednjovekovni nadgrobni spomenici*, Starinar 12, Beograd 1961, 175-205.¹¹

1962.

79. *Stećci u Brotnjicama*, Anali Historijskog instituta JAZU 8-9, Zagreb 1962, 65-83.
80. *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici (u dolini Trebišnjice)*, NS 8, Sarajevo 1962, 17-38.
81. *Treći kongres Društva konzervatora Jugoslavije*, NS 8, Sarajevo 1962, 257.
82. *Šesto savjetovanje konzervatora Jugoslavije*, NS 8, Sarajevo 1962, 258.

---

^{11/} Dizdar Mak, *Život* XI/10, Sarajevo 1962, 367-368; Vidović Drago, GD BiH 13 (1962), Sarajevo 1963, 388-389.

83. *Izbor stećaka i nišana za novu stalnu izložbu Vojnog muzeja JNA*, Vesnik Vojnog muzeja 6-7, Beograd 1962, 37-55.
84. *Dabarsko polje*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 1.
85. *Debelo Brdo*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 19.
86. *Dejčići*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 25.
87. *Drežnica*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 90.
88. *Duvanjsko polje* (koautor Basler Đuro), ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 137.
89. *Gacko*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 340.
90. *Gorani*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 404.
91. *Gošića Han*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 409-410.
92. *Gradac 2*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 442.
93. *Grborezi*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 453.
94. *Grubač*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 479.
95. *Gvozdno*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 490.
96. *Hreša*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 577.
97. *Hrasno*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 576.
98. *Humsko*, ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 640.
99. *Imotska krajina* (koautor Basler Đuro), ELU II, JLZ, Zagreb 1962, 674.
100. *Registrowanje spomenika kulture* (Dvogodišnja akcija na terenu Bosne i Hercegovine), Oslobođenje XIX/4950, Sarajevo 18. 3. 1962, 6.

1964.

101. *Zaštita spomenika narodnooslobodilačkog rata*, NS 9, Sarajevo 1964, 5-22.
102. *Stećci u Bitunjoj*, NS 9, Sarajevo 1964, 79-109.
103. *Novopronađeni natpisi na stećcima*, NS 9, Sarajevo 1964, 133-144.
104. *Les "Stećci" médiévaux Recherches et études*, *Archaeologica Yugoslavica* 5, Beograd, 1964, 113-126.
105. *Stećci u Ziemlju*, *Starinar* 15-16, Beograd 1964-1965, 279-292.
106. *Kalinovik*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 134.
107. *Kočerin*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 203.
108. *Kopošić*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 216.
109. *Kotorac*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 231.
110. *Krajšina*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 237.
111. *Lađevine*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 273.
112. *Livanjsko polje*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 325.
113. *Ludmer*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 346.
114. *Ljubinje*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 352.
115. *Ljubuški*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 357.
116. *Nevesinjsko polje*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 545.
117. *Kupres* (koautori Bejtić Alija i Basler Đuro), ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 265.

118. *Obalj*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 583.
 119. *Olovo*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 593.
 120. *Opličići*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 596.
 121. *Police 1*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 698.
 122. *Popovo polje*, ELU III, JLZ, Zagreb 1964, 711.
 123. *Mjesec dana zaštite spomenika kulture*, Oslobođenje XXI/5851, Sarajevo 16. 9. 1964, 7.
 124. *Spomenici - počasna smotra istorije* (Mjesec dana spomenika kulture, učesnik razgovora), Oslobođenje XXI/5876, Sarajevo 11.10. 1964, 8.

1965.

125. *Stećci, "Bosna i Hercegovina, znamenitosti i ljepote"*, Beograd 1965, 121-134.
 126. *Spomenici kulture, "Sarajevo, foto-monografija"*, NIP Zadrugar, Sarajevo 1965, 38.
 127. *Ljubinje - srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, NS 10, Sarajevo 1965, 113-163.
 128. (sa Ibrahimpašić Fikretom i Kajmaković Zdravkom), *Ćirilski natpis iz doba Kulina bana*, NS 10, Sarajevo 1965, 203-208.
 129. (sa Ibrahimpašić Fikretom i Kajmaković Zdravkom), *Novo svjetlo na vrijeme Kulina bana*, Oslobođenje XXII/6134, Sarajevo 2. 8. 1965, 3.
 130. *Les "stećci" medievax - Recherches et etudes*, Arhitektura-urbanizam 31, Beograd 1965, 12.
 131. *Sepulkralna arhitektura srednjovjekovne Bosne (Umjetnost Semorada i Grubača)*, Arhitektura-urbanizam 31, Beograd 1965, 12-13.

1966.

132. *Postoljani*, ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 8.
 133. *Premilovo polje*, ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 19.
 134. *Radimlja*, ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 46.
 135. *Repovci*, ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 83.
 136. *Risovac*, ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 100.
 137. *Semorad*, ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 193.
 138. *Ubosko*, ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 468-469.
 139. *Varošište*, ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 493.
 140. *Veličani*, ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 503-504.
 141. *Vjetrenica*, ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 541.
 142. *Vlahovići*, ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 542.
 143. *Vranjevo Selo*, ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 550.
 144. *Zaštita spomenika* (Bosna i Hercegovina) (koautori Tihčić Smail i Basler Đuro), ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 607.
 145. *Zgošća*, ELU IV, JLZ, Zagreb 1966, 612.

1967.

146. *Nekoliko novopronađenih natpisa o stećcima*, NS 11, Sarajevo 1967, 41-51.
147. *Trnovo, srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, NS 11, Sarajevo 1967, 101-135.
148. *Sedamstogodišnjica Sopoćana*, NS 11, Sarajevo 1967, 205.
149. *Ase leži Petko Raiković...*, Oslobođenje XXIV/7011, Sarajevo 10.12. 1967, (Nedjelja) 7.

1968.

150. *Radimlja 1*, EJ VII, 1. izdanje, JLZ, Zagreb 1968, 14-15.
151. *Sankovići*, EJ VII, 1. izdanje, JLZ, Zagreb 1968, 134.
152. *Sijarić Ćamil*, EJ VII, 1. izdanje, JLZ, Zagreb 1968, 194.
153. *Stećci Majevice*, Oslobođenje XXIV/7037, Sarajevo 7. 1. 1968, (Nedjelja) 6.
154. *Dragocjena prizma (U istočnoj Bosni pronađeni hrišćanski spomenici u obliku nišana, najvjerovatnije iz XV vijeka)*, Oslobođenje XXV/7271, Sarajevo 31. 8. 1968, (Nedjelja) 4.

1969.

155. *Hrišćanski nišani XV vijeka u Bosni*, Zbornik Svetozara Radojčića, Filozofski fakultet Beograd, Odjeljenje za istoriju umetnosti, Beograd 1969, 25-30.
156. *Novopronađeni natpisi na stećcima*, NS 12, Sarajevo 1969, 133-149.
157. *Stećci okoline Kladnja*, NS 12, Sarajevo 1969, 155-177.

1970.

158. *Stećci Hodova*, Anali Historijskog instituta JAZU 12, Dubrovnik 1970, 113-165.
159. *O stećcima u okolini Kalesije*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne 8, Tuzla 1970, 45-49.
160. *Stari maliosorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću*, Glasnik Muzeja Kosova 10, Priština 1970, 363-386.
161. *Stećci Majevice*, Starinar 20, Beograd 1970, 11-22.
162. *Osobeni spomenici (Stećci Crne Gore predstavljaju vrijedan dio našeg kulturnog naslijeđa)*, Oslobođenje XXVII/7906, Sarajevo 6. 6. 1970, (Nedjelja) 7.
163. *Tragovima naslijeđa (Poslije završetka dugogodišnje akcije evidentiranja stećaka)*, Oslobođenje XXVII/7996, Sarajevo 5. 9. 1970, (Nedjelja) 7.

1971.

164. *Naknadna zapažanja na nekropoli stećaka u Boljunima*, Starinar 22, Beograd 1971, 177-178.

165. *Natpisi na stećcima*, Odjek XXIV/10, Sarajevo 1971.
 166. *Stećci i bogumili*, Odjek XXIV/19, Sarajevo 1971, 8.
 167. *Nova slika starog blaga (Simpozijum u Zenici: Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura)*, Odjek XXIV/20, Sarajevo 1971, 1, 23.
 168. "*Okrugli sto o Radimlji*" (Sačuvati prirodni ambijent: razgovor Šefika Bešlagića, Alojza Benca i Marka Gadžića sa Mugdimom Karabegom), Oslobođenje XXVIII/8213, Sarajevo 13. 4. 1971, 8.

1972.

169. *Oblici stećaka*, Radovi ANU BiH 18, Odjeljenje društvenih nauka 15, Sarajevo 1972, 173-213.
 170. *Stećci u okolini Vlasenice*, Starinar 23, Beograd 1972, 107-124.
 171. *Nevesinjski stećci*, NS 13, Sarajevo 1972, 97-123.
 172. *Stećci oko Kušlata i Nove Kasabe*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne 9, Tuzla 1972, 65-75.
 173. *O običaju "dvostrukog sahranjivanja" kod naših naroda*. Povodom natpisa na stećku Miroslava Raškovića, GZM (E) 27/28, Sarajevo 1972-1973, 193-212.
 174. *Zagonetka malisorskih spomenika*, Odjek XXV/9, Sarajevo 1972, 27.
 175. *Nekropole i spomenici*, Odjek XXV/12, Sarajevo 1972, 23.
 176. *Oblici, ukrasi, natpisi* (O nevesinjskim stećcima i njihovoj originalnosti), Odjek XXV/21, Sarajevo 1972, 26.

1973.

177. *Neki najnoviji rezultati istraživanja stećaka*, "*Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*", Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 279-286.
 178. *Biografija Šefika Bešlagića*, "*Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*", Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 511.
 179. *Bibliografija objavljenih radova Šefika Bešlagića*, "*Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*", Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 512-513.
 180. *Stećci u okolini Žabljaka*, GEM 36, Beograd 1973, 111-138.
 181. *Starobosanski mramorovi*, IA MI BiH 9, Sarajevo 1973, 220-224.
 182. *Uspomeni Ilije Grbića*, Odjek XXVI/24, Sarajevo 1973, 5.

1974.

183. *Stećci i neki njima slični nadgrobni spomenici u okolini Zadra*, Radovi Centra JAZU 21, Zadar 1974, 57-89.
 184. *A sei Miroslav Rašković leži* (Naučna i umjetnička vrijednost jednog stećka u Pošćenju kod Šavnika), Odjek XXVII/12, Sarajevo 1974, 26.
 185. *Kako je nastao stećak*, Oslobođenje XXXII/9503, Sarajevo 16. XI 1974, 8.
 186. *Tajne stećaka*, Oslobođenje XXXII/9504, Sarajevo 17. XI 1974, 8.
 187. *Zagonetni jezik stećaka*, Oslobođenje XXXII/9506, Sarajevo 19. XI 1974, 13.

188. *Zapis Tvrtkovog vojvode*, Oslobođenje XXXII/9507, Sarajevo 20.XI 1974, 12.

189. *Gdje je domovina stećaka*, Oslobođenje XXXI/9520, Sarajevo 05.XII 1974, 8.

1975.

190. *Natpisi stećaka sjeverne Dalmacije*, Radovi ANU BiH 55, Odjeljenje društvenih nauka 18, 1975, 129-143.

191. *Novopronađeni natpisi na stećcima u Gornjoj Međedi kod Gradačca*, Članci i građa kulturnu istoriju istočne Bosne 11, Tuzla 1975, 27-33.

192. *Stećci u okolini Šibenika*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I, Zagreb 1975, 179-200.

193. *Stećci u Pivi*, Starine Crne Gore 5, Cetinje 1975, 81-119.

194. *Epitaf bosančicom u Perastu*, Starine Crne Gore 5, Cetinje 1975, 265-268.

195. *Nekropola drobnjačke vlastele u Pošćenju*, Zbornik Narodnog muzeja 8, Beograd 1975, 431-452.

196. *Velika vrijednost jednog stećka u Pošćenju kod Šavnika*, IA MI BiH 11, Sarajevo 1975, 147-150.

197. *Dokumenti prošlosti*. Povodom izložbe glagoljice u Rijeci, Odjek XXXVIII/8, Sarajevo 1975, 22.

198. *Djela odvažnih majstora (Zbog teškoća oko prenošenja, stećci su najčešće pravljeni kraj mjesta gdje će biti postavljeni)*, Oslobođenje XXXII/9548, Sarajevo 4. 1. 1975, 7.

199. *Stihovi o putovanju stećaka (U nekim slučajevima prevlačenje stećaka predstavljalo je pravu mobu čitavog sela)*, Oslobođenje XXXII/9559, Sarajevo 15. 1. 1975, 9.

200. *Majstori stećaka (Onaj koji je klesao stećak nazivao se kovač, a onaj koji je pisao natpise - pisar ili dijak)*, Oslobođenje XXXII/9563, Sarajevo 19. 1. 1975, 7.

201. *Grubač i Semorad (Najistaknutiji umjetnici stećaka djelovali su u Boljunima u drugoj polovini XV vijeka)*, Oslobođenje XXXII/9564, Sarajevo 20. 1. 1975, 3.

202. *Postavljanje stećaka (Brižljivo odabrana mjesta za nekropole dokaz su pažnje živih prema mrtvima)*, Oslobođenje XXXII/9580, Sarajevo 5. 2. 1975, 11.

203. *Pod stećcima blago (Ostavljanje priloga za pokojnike, zdjela s hranom, nakita, odjeće, stari je paganski običaj koji se sačuvao i u vrijeme stećaka)*, Oslobođenje XXXII/9602, Sarajevo 27. 2. 1975, 11.

204. *Kome pripadaju stećci*, Oslobođenje XXXII/9795, Sarajevo 10. 9. 1975, 9.

205. *Vrijeme stećaka*, Oslobođenje XXXII/9821, Sarajevo 6.10. 1975, 9.

206. *Stećci u obliku kuće*, Oslobođenje XXXII/9824, Sarajevo 9.10. 1975, 9.

207. *Neobični nišani*, Oslobođenje XXXII/9827, Sarajevo 12.10. 1975, 7.
208. *Ljepota nikšičke nekropole*, Oslobođenje XXXII/9883, Sarajevo 9.12. 1975, 9.
209. *Dalmatinski stećci*, Oslobođenje XXXII/9892, Sarajevo 18.12. 1975, 11.
210. *Nišani poput stećaka*, Oslobođenje XXXII/9903, Sarajevo 29.12. 1975, 9.

1976.

211. *Stari grad Jeleč u Podrinju*, Prilozi Instituta za istoriju XI-XII/11-12, Sarajevo 1975-1976, 221-237.
212. *Spomenik stare Bosne (Pola milenija nišana Mahmuta Brankovića)*, Odjek XXIX/18, Sarajevo 1976, 18.
213. *Nekoliko nekropola stećaka u okolini Foče, "Gornje Podrinje u doba Kosača"*, Međurepublički multidisciplinarni naučnoistraživački program III, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1976, 35-40.

1977.

214. *Jedan stari običaj (Neproučena pitanja dvostrukog sahranjivanja)*, Odjek XXX/3, Sarajevo 1977, 18.
215. *Nišan Mahmuta Brankovića*, IA MI BiH 13, Sarajevo 1977, 91-94.

1978.

216. *Autohtoni spomenici (Stećci sjeverne Dalmacije)*, Odjek XXXI/2, Sarajevo 1978, 22.
217. *Stećci, "Duvanjski dani kulture"*, Samoupravna interesna zajednica kulture općine Duvno, Duvno, 1978.

1979.

218. *Nišan Mahmuta Brankovića*, Zbornik Narodnog muzeja 12, Beograd 1979, 477-489.
219. *Zaštita stećaka, Čovek i njegova životna sredina 2*, Beograd 1979, 49-51.
220. *Scena kola i lova kao reljefni motivi stećaka*, Most 26-27, Mostar 1979, 95-107.
221. *Stećci u Boljunima*, Slovo Gorčina, Stolac 1979, 28-34.

1980.

222. *Jedan austrougarski popis stećaka*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I), Split 1980, 638-647.
223. *Majstori stećaka*, Radio Sarajevo, Treći program, VIII-IX/27-28 (1979-1980), Sarajevo 1980, 249-273.
224. *Jeleč na Govzi*, Odjek XXXIII/24, Sarajevo 1980, 4.

1981.

225. *Biljezi pismenosti (Ćirilčki epigrafski spomenici stare Bosne)*, Odjek XXXIV/8, Sarajevo 1981, 9.

226. *Armenski hačkari i naši stećci*, NS 14-15, Sarajevo 1981, 65-83.
 227. *Dvije nekropole stećaka u okolini Knina*, NS 14-15, Sarajevo 1981, 97-105.
 228. *Derviš Tafro* (In memoriam), NS 14-15, Sarajevo 1981, 295-296.
 229. *Stećci u okolini Trogira*, GEM 45, Beograd 1981, 155-191.¹²
 230. *Novi hrišćanski nišan* (U selu Stranama kod Prače pronađen je još jedan vrijedan spomenik iz XV vijeka), Oslobođenje XXXVIII/11791, Sarajevo 25. 4. 1981, (KUN) 3.

1982.

231. *Izveštaj o probnom kopanju na crkvini kod sela Vrtuci 1960-1961. god.*, GZM (A) 37, Sarajevo 1982, 87-92.
 232. *Hrišćanski nišani u Stranama kod Prače*, Prilozi Instituta za istoriju XVIII/19, Sarajevo 1982, 261-270.
 233. *Si kami varda...* (Srednjovjekovne kamene stolice iz Donje Bukovice i Kosora), Odjek XXXV/19, Sarajevo 1982, 13.
 234. *Pretpostavke i dokazi* (O lokalitetu Crkvina kod sela Vrtuci na Ilidži), Oslobođenje XXXIX/12168, Sarajevo 15. 5. 1982, KUN IV/49, 2.
 235. *Reljefi kamenih stolica* (Jedinstveni spomenici prava srednjovjekovne Bosne i Hercegovine), Oslobođenje XXXIX/12373, Sarajevo 4.12. 1982, KUN IV/73, 7.

1983.

236. *Ćiro Truhelka i stećci*, Radovi ANU BiH 73, Odjeljenje društvenih nauka 22, 1983, 37-55.
 237. *O umjetnosti stećaka*, Radio Sarajevo, Treći program, XII/40, Sarajevo 1983, 319-348.
 238. *Srednjovjekovne kamene stolice iz Donje Bukovice i iz Kosora*, IA MI BiH 19, Sarajevo 1983, 124-129.
 239. *Broj i teritorija stećaka (najnovije stanje)*, Most X/46-47, Mostar 1983, 91-94.
 240. *Natpis vojvode Mastana u Drežnici*, Most X/50, Mostar 1983, 229-234.
 241. *Koliki je broj stećaka*, Oslobođenje XL/12614, Sarajevo 5. 8. 1983, 7.
 242. *Tajna kamenih stolica*, Oslobođenje XL/12627, Sarajevo 18. 8. 1983, 7.

1984.

243. *Epitaf kneza Radivoja Vlatkovića u Opličićima kod Čapljine*, Most XI-XII/55-56, Mostar 1984-1985, 119-123.
 244. *Epitaf Vignja Miloševića u Kočerinu*, IA MI BiH 20, Sarajevo 1984, 140-142.
 245. *Glagoljski epigrafski spomenici* (Dr Branko Fučić, Glagoljski natpisi, Djela JAZU, knj. 57, Zagreb 1982), Radio Sarajevo, Treći program, XIII/45, Sarajevo 1984, 451-457.

12/ Trifunovski Jovan, *Balkanica* 15, Beograd 1984, 428-429.

246. *Prvi kompleksan prikaz* (Branko Fučić, Glagoljski natpisi, JAZU, Zagreb), Oslobođenje XLI/12972, Sarajevo 1. 8. 1984, KUN VI/162, 7.
247. *Gradešin natpis iz Puhovca 1*, Spomenik izuzetne vrijednosti, Naša riječ XXIX/1776, Zenica 1984, 9.
248. *Gradešin natpis iz Puhovca 2*, Jedinствен slučaj u epigrafici, Naša riječ XXIX/1777, Zenica 1984, 9.
249. *Gradešin natpis iz Puhovca 3*, Gradeša - Kulinov sudija, Naša riječ XXIX/1778, Zenica 1984, 8.

1985.

250. *Epitaf velikog kaznaca Nespine iz Malog Čajnog*, Starinar 36, Beograd 1985, 215-220.
251. *Epitaf Vlatka Vlađevića*, Odjek XXXVIII/22., Sarajevo 1985, 16.
252. *Plodovi našeg vremena* (Zbog čega, i pored svih društvenih odluka i akcija, stećci i dalje propadaju?), Oslobođenje XLII/13421, Sarajevo 30.10. 1985, KUN VII/222, 8.

1986.

253. *Grubač*, EJ IV, 2. izdanje, JLZ, Zagreb 1986, 618.
254. *Ktitorski ćirilski natpis u Humcu kod Ljubuškog*, Južnoslovenski filolog 42, Beograd 1986, 129-136.
255. *Stećci - simboli u kamenu*, Sarajevo '84, Turistički savez, Sarajevo 1986, 25-29.
256. *Kamene stolice stare Bosne*, Sarajevo '84, Turistički savez, Sarajevo 1986, 25-28.
257. *Presentation of hunt on stećaks*, Naš svijet XXII/248, Sarajevo 1986, 28.
258. *Dance presentation on stećaks*, Naš svijet XXII/251, Sarajevo 1986, 28.
259. *Život i običaji predaka* (Bosanska srednjovjekovna umjetnost), Oslobođenje XLIII/13543, Sarajevo 5. 3. 1986, KUN VIII/237, 8.
260. *Slova na kamenu* (O Franjevačkom muzeju na Humcu i njegovoj "Humačkoj ploči"), Oslobođenje XLIII/13765, Sarajevo 15.10. 1986, KUN VII/270, 6.

1987.

261. *Korito ćatrnje u Hamzićima*, Hercegovina 6, Mostar 1987, 71-81.
262. *Povodom dolaska grofa Tisze u Sarajevo 1918. godine* (i rasprave Dr. Ć. Truhelke), Osječki zbornik 18-19, Osijek 1987, 389-398.
263. *Narodne i borbene igre na stećcima*, IA MI BiH 23, Sarajevo 1987, 170-171.
264. *Turniri na stećcima*, Naš svijet XXIII/258, Sarajevo 1987, 24.
265. *Masters of stećaks* (*Grubač and Semorad were two of the best known stećak stonecutters*), Naš svijet XXIII/265-266, Sarajevo 1987, 32.
266. *Jedinstvena umjetnička pojava* (*Na području opštine Ćitluk postoje lokaliteti iz prvih decenija 16. vijeka, koji su pripadali župi Broćno, u Humskoj Zemlji*), Oslobođenje XLIV/14025, Sarajevo 7. 7. 1987, 7.

1988.

267. *Dijaci stećaka*, Odjek XLI/18, Sarajevo 1988, 16.
268. *Kameno korito u Hamzićima*, IA MI BiH 24, Sarajevo 1988, 95-96.
269. *Kameno korito iz Pašić - Kule*, Naš svijet XXIV/270, Sarajevo 1988, 33.
270. *Klesari stećaka*, Naš svijet XXIV/275, Sarajevo 1988, 30.
271. *Klesanje kao umjetnost*, Oslobođenje XLV/14450, Sarajevo 10. 9. 1988, (KUN VII/355), 8.

1989.

272. *Hrišćanski nišan*, IA MI BiH 25, Sarajevo 1989, 142-143.
273. *Dokazi rane državnosti* (Iz doba Kulina bana), Oslobođenje XLVI/14815, Sarajevo 18. 9. 1989, (KUN VIII/407), 9.

1990.

274. *Dva srednjovjekovna ćirilička epigrafska spomenika u okolini Makarske*, Hercegovina, 7-8, Mostar 1990, 15-22.
275. *O velikom kamenu*, Oslobođenje XLVII/15240, Sarajevo 21.11. 1990, 12.

1997.

276. *Stećci u Boljunima*, Slovo Gorčina, Mostar 1997, 33-40.

O životu i djelu Šefika Bešliagića:

- Redakcija, Bešliagić Šefik, ELU I, JLZ, Zagreb 1959, 358.
- ... Odlikovanja povodom Dana Republike (Bešliagić Agana Šefik, Orden rada sa zlatnim vijencem), Oslobođenje XVIII/4858, Sarajevo 15.12. 1961, 4.
- ... U Sarajevu juče svečano uručene 27-julske nagrade (Decenije sa stećcima, Šefik Bešliagić), Oslobođenje XXIX/8674, Sarajevo 25.07. 1972, 8.
- Tihić Smail, Bešliagić Šefik, Enciklopedija Jugoslavije I, 2. izdanje, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1980, 613-614.
- Fejzagić Admir, Tajne stećaka, (Razgovor sa Šefikom Bešliagićem, dobitnikom ovogodišnje nagrade SOUR "Veselin Masleša" za naučnoistraživački rad), Oslobođenje XLI/12942, Sarajevo 02.VII 1984, 6.
- Miletić Nada, Bešliagić Šefik, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom I, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988, 62.
- ... Bešliagić Šefik, Hrvatski leksikon I, Naklada Leksikon i Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1996, 92.
- Tošić Đuro, Bešliagić Šefik, Enciklopedija srpske istoriografije (Priredili Ćirković Sima i Mihaljčić Rade), Knowledge, Beograd 1997, 279-280.

Iz dokumentacije za izbor Šefika Bešlagića za višeg stručnog saradnika 1960-1961.g.

Šefik Bešlagić, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH, sa potrebnom dokumentacijom (prijava, odluke o zadnjim izborima u viša zvanja, mišljenja referenata, biografija i spisak radova) prijavio se na konkurs za izbor u više zvanje 7. 3. 1960.g. Na sjednici Komisije za izbor stručnjaka i naučnih radnika u viša zvanja, održane 14. 1. 1961.g., Bešlagićev izbor bio je trećom tačkom dnevnog reda. U zapisniku je zabilježena diskusija prof. dr Branislava Đurđeva: "Smatram da je drug Bešlagić dao veliki stručni doprinos u vršenju konzervatorske službe kao i požrtvovano radio na tim poslovima, pa stoga mislim da istoga treba bez daljnijega unaprijediti".* Na osnovu pozitivnog mišljenja Komisije, Savjet za nauku NR BiH 23. 1. 1961.g. donosi Odluku o izboru Šefika Bešlagića za višeg stručnog saradnika, sa danom 31.12. 1960.g.**

---

*/ Na istoj sjednici pozitivno su riješena unapređivanja Marka Vege, Mehmeda Mujezinovića i Đoke Mazalića, dok je za unapređivanje Gavra Subotića utvrđeno da u prijavi nedostaju mišljenja referenata.

**/ Mišljenja referenata, Cvita Fiskovića i Mirjane Ljubinković, primljena su Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH 15. 1. 1960.g. Sve informacije o izboru, kao i prepisi mišljenja referenata, su iz dokumentacije Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Fond Savjet za kulturu i nauku NR BiH, Opšti spisi 1960, kutija 10, sveščić 02-03 (235/60; 484/60). Koristim priliku da se još jednom zahvalim mr. Seniji Milišić za skretanje pažnje na ovu dokumentaciju i ustupanju navedenih signatura.

Zemaljskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti
Sarajevo

U vezi sa Vašim aktom broj 314 0-1-923/ -59 šaljem Vam u prilogu moje mišljenje o radovima Šefika Bešlagića, koji se prijavio za naučnog saradnika – odnosno višeg stručnog saradnika.

Meni se lično čini da je dovoljno dati bitne, glavne konstatacije, bez većih objašnjenja, ali ako su i ona potrebna, javite mi, pa ću ih naknadno poslati.

s drugarskim pozdravom

Mirjana Ljubinković

Zemaljskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti
Sarajevo

Šefik Bešlagić koji se javio na vaš konkurs za višeg stručnog saradnika, odnosno za naučnog saradnika – radi već više godina na problemima zaštite spomenika kulture s jedne strane, i njihovom naučnom proučavanju – s druge strane.

Stručnim problemima zaštite i konzervacije spomenika kulture Š. Bešlagić se bavio teoriski i praktično. Njegovi članci posvećeni ovom pitanju (Problematika zaštite spomenika Narodnooslobodilačkog rata u BiH, Spomenici Narodnooslobodilačkog rata u Jajcu i Proučavanje i zaštita stećaka) dokazuju poznavanje problematike zaštite i terena. Ovi teoriski članci su odjeci zapaženog rada Š. Bešlagića na organizovanju zaštite spomenika kulture u BiH.

Njegova pažnja do sada je bila uglavnom skoncentrisana na probleme stećaka u BiH. I s pravom. To je problem zaštite spomenika kulture i najspecifičnijih i najbogatijih u BiH. Njima je Š. Bešlagić prišao svestrano i planski. Evidencija i dokumentacija prvi i osnovni problem, već je skoro gotova. Sistematska obrada građe je u toku, i tu je Š. Bešlagić dao nekoliko važnih prinosa tretirajući naučno veoma kompleksnu njihovu problematiku: likovne pretstave, ornamentiku, istoriski okvir, etnografske podatke i epigrafske spomenike, (Kupres, Stećci Duvanjskog polja, Stećci na Blidinju, Stećci u dolini Neretve, Stećci kod Raške Gore, Mastan Bubanjčić i dr.). I bez ovih radova Š. Bešlagića neće se moći dalje raditi na ovom veoma značajnom području našeg stvaranja –

te smatram da on ima sve uslove da dobije zvanje višeg stručnog saradnika, odnosno naučnog saradnika.

Dr Mirjana Ljubinković

NARODNA REPUBLIKA HRVATSKA
Konzervatorski zavod za Dalmaciju
S P L I T

Split, 9. I. 1960.

Pošt. pret. 186 * Telef. 21-51
Broj: 621/1-60.-

ZEMALJSKOM ZAVODU ZA ZAŠTITU SPOMENIKA
KULTURE I PRIRODNIH RIJETKOSTI N.R.B. i H.

Sarajevo

PREDMET: Referat o naučnom radu Š. Bešlagića.

Zahvaljujući Vam na povjerenju, čast mi je dostaviti referat o naučnom radu druga Šefika Bešlagića.

Uz drugarski pozdrav.

Direktor:
Dr. Cvito Fisković

Referat

o naučnom radu direktora Šefika Bešlagića

Od 1952.g. kada je stupio u konzervatorsku službu Šefik Bešlagić intenzivno, požrovno i sistematski radi na konzervaciji, zaštiti i spašavanju spomenika u N.R. B. i H., na uređenju sredovječnih nekropola i ostalih spomenika, počevši od najstarijih pa sve do spomenika N.O.B.-e.

Dolazeći s njim u dodir, preko zajedničkih konzervatorskih poslova F.N.R.J. i kao član komisije u N.R.B. i H. u pitanju pojedinih spomenika, a poznavajući prilike u kojima se razvija naša konzervatorska služba, smatram da je Bešlagić, nakon oslobođenja jedan od naših najistaknutijih konzervatorskih radnika. On se istakao pri organiziranju konzervatorske službe ne samo u N.R.B. i H., koja se tu razvila, ponajviše njegovom zaslugom, već i čitave zemlje. Stoga je i izabran za predsjednika Društva konzervatora F.N.R.J.

S njegovom konzervatorskom dužnošću povezoao je, kao što je i logično svoj naučni rad, te je od 1952.g., kao što je poznato, napisao nekoliko članaka i rasprava o stećcima i njihovoj zaštiti na teritoriji N.R.B. i H., u stručnim časopisima, a izdao je o tome i dvije knjige, od kojih je jednu objelodanila Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Problematikom stećaka on se intenzivno bavi, obuhvaćajući je planski i metodološki ispravno, osvrćući se pri tome na ostale, osobito nadgrobne spomenike. Iz tog područja ima, pored već objavljenih i nekoliko studija u štampi, pripremljenih za tisak i u rukopisu. U svim tim radovima on evidentira dragocjenu kulturnu, historijsku i umjetničku baštinu N.R.B. i H. i otkriva njene nepoznate spomenike u teže pristupačnim krajevima.

Bešlagićev rad je protkan ispravnim naučnim metodom i akribijom. Proučavajući stećke, on ih nije samo opisao, već ih je povezivao sa historijskim zbivanjem, ispitivao natpise na njima i grobove pod njima, u kojima je nađeno oružja, keramike i nakita. Stoga je svojim studijama dao značajne priloge proučavanju sredovječne Bosne, njene samostalnosti i političke historije. Pri tome se osvrtao i na spomenike u susjednim pokrajinama i na ekspanziju te vrsti umjetnosti u obližnjim krajevima.

Prateći njegove konzervatorske zahvate i praktične radove, pročitavši njegove članke i studije, a i koristeći se njima, smatram da je Šefik Bešlagić zaslužio da bude preveden u zvanje višeg stručnog suradnika.

Dr. Cvito Fisković
Direktor Konzervatorskog zavoda
za Dalmaciju u Splitu

PRILOG BIBLIOGRAFIJI BLAGAJA (MOSTAR)

Nedaleko od Mostara u Bišću polju nalazi se naselje Blagaj, koje je tokom cijelog srednjeg vijeka bilo značajani upravni centar Humske zemlje. Prvi pomen Bišća potiče iz 1220. godine. Blagaj se kao grad spominje prvi put 1428, a kao prijestolnica hercega Stjepana Kosače 1452. godine, kada ga je on zaposjeo. Grb porodice Kosača iz 1583. nalazi se u Veneciji i čuva u biblioteci Nazionale Marciana.¹

Sredinom petnaestog stoljeća, tačnije 1466, grad Blagaj zauzela je turska vojska.² Turci su u gradu držali svoju posadu sve do 1835. Turska posada sastojala se od dizdara: Sinan-bega (1505), Jusuf-bega (1605), Jakub-age (1520), Mustafage (1698), Hadži Sulejman-age - Turudića (1728-1731) Osmanage (1732) i drugih.³ Pored dizdara, odnosno zapovjednika blagajske tvrđave, posada ovog grada se sastojala i od ćehaje, imama, mujezina i 53 mustahfiza. U vrijeme turske vladavine Blagaj od sastojao od nekoliko mahala, a to su: Carska (Hassa) ili Mahala džamije (mehalle-i cami) ili Varoš, Hasanagina ili Donja (zir) dol, Bunsko i Galičići na lijevoj obali Bune. Kao mahale Blagaja još se spominju Pograđe i Kosor.⁴

S obzirom na brojnost i sveukupnu vrijednost kulturno - istorijskih spomenika, Blagaj ulazi među najznačajnije istorijske strukture u Bosni i Hercegovini. Za vrijeme turskog perioda do 1841. godine, u njemu je izgrađeno sedam džamija, tekija, turbe, dva mekteba, medresa, Karađoz-begov hamam (između 1570. i 1664), dva hana, tri musafirhane i dva kamena mosta Karađoz-begov i Lehin, desetak dućana⁵ i oko 450 stambenih kuća.⁶ Svaka od mahala

1/ Atanasovski V.: *Pad Hercegovine*, st. 177.

2/ Mujezinović M.: *Islamska epigrafika BiH*, st. 313-344.

3/ Hasandedić H.: *Prilozi za istoriju Blagaja*, (GDIBiH XIX), st. 248, 249.

4/ Hasandedić H.: *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Mostar, 1997, st. 15.

5/ Hasandedić H., navedeno djelo, st. 30-52.

6/ Čelebija : *Putopis* (II), st. 230.

je raspolagala sa većim ili manjim istorijsko-ambijentalnim vrijednostima stambenih kompleksa. Od sakralnih objekata u Blagaju su Turbe i Tekija sa musafirhanom. Pored stambenih kompleksa Velagića kuća sagrađenih 1776⁷, Kolakovića kuća sagrađena je 1853. godine.⁸ Vrelo Bune u Blagaju je jedno od najljepših vrela zbog karakterističnog fenomena krša i po količini izvorske vode pripada mu čelna pozicija u Evropi. Blagaj pored ovih vrijednosti obiluje bogatstvom prirodnih pejzaža, rijetkom faunom i florom, spomenicima kulture i uopšte ovo područje predstavlja jednu skladnu cjelinu spomeničkih i prirodnih vrijednosti.

Prilog bibliografije o Blagaju sadrži oko 350 bibliografskih jedinica koje su poredane abecednim redom po prezimenu autora i naslova tekstova a unutar istih hronološkim redom izdanja.

ALIČIĆ, Ahmet: *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985.

ALIČIĆ, Ahmet: *Područje donjeg toka Neretve u osmanskim izvorima*, Mostar, IC, Kabes (IV), br. 33-34 / 1998, str.47-49.

ANĐELIĆ, Pavao: *Srednjovjekovni gradovi u Neretvi*, Sarajevo, GZM 13/ 1958, str. 178-231.

ANĐELIĆ, Pavao: *Blagaj - srednjovjekovni grad*, AP, 7 / 1965, str. 178-180.

ANĐELIĆ, Pavao: *Nisu pronađeni ostaci antičke ranosrednjovjekovne arhitekture*, Mostar, Sloboda 6 / 1966, str.8.

ANĐELIĆ, Pavao: *Bobovac i Kraljeva Sutjeska - stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1973, str. 271.

ANĐELIĆ, Pavao: *Grbovi Hercega Stjepana Vukčića Kosače na kruni jedne kućne cisterne u Dubrovniku*, Trebinje, ZM Tribunija, sv.1 / 1975, str. 83-100.

ANĐELIĆ, Pavao: *Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku*, Mostar, Hercegovina, br. 1 / 1981, str.41-72.

ANĐELIĆ, Pavao: *Blagaj (Historija)*, Zagreb, Enciklopedija Jugoslavije (II), JLZ 2 / 1982, str.6.

ANĐELIĆ, Pavao: *Vladarska imanja u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo, Svjetlost, 1982, str. 221-242.

ANĐELIĆ, Pavao: *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo, 1983.

ANĐELIĆ, Pavao: *Doba srednjovjekovne bosanske države*, "Kulturna istorija Bosne i Hercegovine" (2. prerađ. izdanje), Sarajevo, Veselin Masleša, 1984, str. 435-587.

ANĐELIĆ, Pavao: *Blagaj* (Stjepan grad, Mostar) Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom III, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1988, str. 290-291.

ANĐELIĆ, Pavao: *Bišće i Blagaj - politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku*, Pavao Anđelić, Marijan Sivirić i Tomislav Anđelić / *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar, ZIRAL knj.101, (Biblioteka: Stećak, knj. 3), 1999, str. 223-254.

ANĐELIĆ, Pavao: *Vladarski i vlastelinski dvorovi u srednjovjekovnoj bosanskoj državi*, Sarajevo, HM IV / 17, 2000, str. 149-156. * Priredio i bilješkama popratio Tonči Grbelja.

ANONIM: *Blagaj na Buni sa sjeverne strane*, Sarajevo, Nada, 9 / 1903, 9, 120.

ANONIM: *Blagaj: Ulaz*, Sarajevo, Nada, 9 / 1903, 9, 120.

ANONIM: *Blagaj: Veliki štit s unutrašnje strane*, Sarajevo, Nada, 9 / 1903, 9, 120.

ANONIM: *Blagaj: Doksat, palača (lijevo), tamnica (desno)*, Sarajevo, Nada, 9 / 1903, 9, 121.

ANONIM: *Blagaj: Veliki štit*, Sarajevo, Nada, 9 / 1903, 9, 122.

ANONIM: *Blagaj: Štit u predvorju*, Sarajevo, Nada, 9 / 1903, 9, 121.

ANONIM: *Blagaj: Rimski grad*, Sarajevo, Nada, 9 / 1903, 9, 121.

ANONIM: *Blagaj: Tloris kapikula*, Sarajevo, Nada, 9 / 1903, 9, 121.

ANONIM: *Blagaj: Puškarnica*, Sarajevo, Nada, 9 / 1903, 9, 121.

ARNAUTOVIĆ, Esad: *Bosna i Hercegovina koju su izdali*, (o knjizi autora John V.A. Fina i Roberta J. Donie, Sarajevo, 1995), Mostar, Most, (XXII), br.93, 1996, str. 30.

ARNAUTOVIĆ, Esad: *Pregled historije BiH od prahistorije do kraja srednjeg vijeka*, Mostar, Pedagoška akademija, 1998, str. 98 - 106, 119.

ARNDT, Čepelin E.: *Motiv iz Blagaja*, Sarajevo, Nada, 9 / 1903, 24, 334.

ARNDT, Leo W.: *Begovina na Buni kod Mostara*, Sarajevo, Nada, 9 / 1903, 18, 224.

ATANASOVSKI, Veljan: *Pad Hercegovine*, Beograd, Istorijski institut, 1979, str.262.

AUGUSTINOVIĆ, Anto: *Mostar - ljudi, kultura, civilizacija*, Mostar, Hrvatska kulturna zajednica u Federaciji BiH, 1999, str. 9, 11, 20-22, 27, 34, 49, 246, 253, 269, 275, 277, 292, 299, 351, 353, 369.

AUSTRIJSKI konzulat u Mostaru, (Zbirka; kutija 2 / 1875): *Blagaj* (list 332 / 288) Arhiv Hercegovine Mostar, 16. 12. 1875 / 704.

BABIĆ, Anto: *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo, Svjetlost, 1972, str. 81-167.

- BABINGER, Franz: *Sary Saltyng Dede bei Blagay*, Split, Jugoslovenski turizam 1- 8 / 1928, str. 20-22.
- BAKULA, Petar: *Hercegovina prije sto godina (šematizam)*, Mostar, 1970, str.104 -106.
- BALIĆ, Smail: *Kultura Bošnjaka*, Zagreb, 1994, str. 29, 86, 151, 157, 162, 164.
- BANOVIĆ, Stipan: *Preljuba i blago Hercega Stjepana*, Split, Smotra dalmatinska, god. 26 / 1913, (53), str.1 -2; (54), 1; (55), 1-2 . * O Hercegu Kosači i borbi oko njegove ostavštine.
- BASLER, Đuro: *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Veselin Masleša (Biblioteka Kulturno nasljeđe), 1972, str. 171 + 169 slika.
- BASLER, Đuro: *Istočni zid grada Blagaja na Buni*, Mostar, Hercegovina, 3 / 1983, str. 29-34.
- BASLER, Đuro: *Kršćanska arheologija*, Mostar, Crkva na kamenu, 1986, str.66.
- BASLER, Đuro: *Spatantike und fruchhristliche Arcitektur in Bosnien und der Herzegowina*, Redigiert von Renate Pillinger - Andreas Pulz - Hermann Vettters, Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1993, str.104 + 126 sl.+1.k.
- BAŠAGIĆ, Safvet-beg: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine* (od 1463 do 1850), Sarajevo, 1900, str.1-215.
- BAŠAGIĆ, Safvet-beg: *Kako se za turske uprave Jugoslavija dijelila na kadiluke* (pred "Bečki rat"), Sarajevo, Novi behar (IV), 12 / 1930, str. 179.
- BATLAK, Nijaz: *Velagićevina*, Mostar, Most, (XXII), br.93 (4.n.s.), 1996, str. 55.
- BENAC, Alojz: *Zelena Pećina*, Istorijat istraživanja i terenski podaci. (L' Abri vert), Sarajevo, GZM XII / 1957, str. 61 - 92 + 1 plan + tbl. I - XIII.
- BENAC, Alojz: *Tragom prošlosti Hercegovine*, (od Zelene pećine do Lisičića), Mostar, Most, (VII), br. 31 / 1980, str.103-109.
- BESAROVIĆ, Vojka: *Italijani - Dubrovački ljekari u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo, Prilozi Instituta za istoriju (XX), 21 / 1985, str. 252.
- BEVOLKERUNGS - *statistik von Bosnien und Hercegovina*, Statistika miesta i pučanstva BiH, Sarajevo, C. i kr. vladina tiskara - službeno izdanje, 1880, str.106.
- BEŠLAGIĆ, Safet: *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1931, str. 74.

- BEŠLAGIĆ, Šefik: *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, djela ANUBiH 53, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 30 / 1978, str. 95 + ilustracije (63 slike).
- BEŠLAGIĆ, Šefik: *Stećci - kultura i umjetnost*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1983.
- BEŠLAGIĆ, Šefik: *Kamene stolice u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, ANUBiH; djela (LIX), 34 / 1985, str. 47, 48. * Kosor - Blagaj.
- BIANKINI, Juraj: *Bosna, Hercegovina i Dalmacija*, Sarajevo, Kalendar "Prosvjeta", 1927, str.19 - 24.
- BLAGAJ - Mostar; *Gaković*, 1999, str. 32. (vodič)
- BLAGOJEVIĆ, M.: *Planine i pašnjaci u srednjovjekovnoj Srbiji (XIII - XIV veka)*, Beograd, IG 2-3 / 1966, str. 3-95.
- BLAU, Otto: *Ausflüge in Bosnien. (hierzu eine Karte) .- Zur Statistik von Bosnien* (Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, II. Bd. 6. H. - Berlin, 1867, str. 499-519.
- BOGIĆEVIĆ, Vojislav: *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1975, str. 32.
- BOGIĆEVIĆ, Vojislav: *Raboš i njegova upotreba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, G.Z.M. (n.s.); sv. VIII, 1953, str. 212.
- BOSANSKI glasnik IX .g./ Bosnischer Bote IX. Jahrgang /.- Sarajevo, (1900), str. 172, 202; (1905), str. 115, 139, 164; (1910), str. 126, 180, 189; (1918), str. 382.
- BOSNA I HERCEGOVINA, Sarajevo, Sarajevska Sekcija udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekata, maja 1922, str. 29, 30, 34, 35, 36, 68, 70.
- BOŽIĆ, Ivan: *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd, S A N, Posebna izdanja knj. CC; Istorijski institut (knj. 3.), 1952, str. 175, 207.
- BRATIĆ, Tomo: *Hercegovo vrelo i grčki grad*, Sarajevo, GZM (V), 1893.
- BRKLJAČA, Seka: *Iz srednjovjekovne istorije Blagaja*, Mostar, Hercegovina, br. 9 / 1996, str. 15 - 18.
- BRKOVIĆ, Milko: *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, Zadar - Mostar, Zavod za povijesne znanosti HAZU (106), ZIRAL, 10 / 1988.
- BUKLICA, Đorđe: *Srbi i Hrvati muslimanske vere na otomanskim dvorima, admirali turske mornarice Vrbaske novine*, 7 (81) / 1936, * O Ahmed - paši Hercegoviću...
- ČELEBIĆ, Abdulah: *Islamska umjetnost na našim prostorima*, Mostar, Kabes, (II), br. 13 / 1996, str.16-18.

- ČELEBIĆ, Abdulah: *Šehid - Lik Derviša*, (Ders održan na vrelu Bune u Blagaju 20. 2. 1991.) Mostar, Kabes, god. I, br. 4 / 1996, str. 26 - 28.
- ČELEBIJA, Evlija: *Putopis II*, Sarajevo, 1950, str. 453 - 455.
- ČELEBI, Evlija: *Grad Blagaj*, Zagreb, Behar, (V), br. 22 - 23 / 1996, str. 35.
- ČELIĆ, Džemal: *Musafirhana Blagajske tekije*, Sarajevo, Naše starine (I), 1953, str. 189 - 193.
- ČELIĆ, Džemal i Mujezinović M: *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1969, str. 17, 21, 58, 177, 184, 192, 205, 206, 207, 210, 211, 214, 215.
- ČELIĆ, Džemal: *Drvorezba u Bosni i Hercegovini*, Mostar, Most, (III), br. 11 / 1976, str. 115 - 119. (vrata na velikom čošku u Kolakovića kući u Blagaju)
- ČELIĆ, Mustafa: *U državi Herceg Stjepana. Pod zlatnom aureolom južnjačkog sunca. U šumi čempresa i maslina. U glavnom gradu zemlje hercegovine. Na podnožju Šćepan - grada*. Zagreb, Novosti (XXI), 237 / 1927, str. 11.
- ČOVIĆ, Borivoj: *Bronzano doba u Hercegovini - stanje i problemi istraživanja*, Trebinje, ZM Tribunija 4 / 1978, str. 133 - 147.
- ČREMOŠNIK, Gregor: *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka*, III, *Humске povelje i pisma*, Sarajevo, GZM, sv. VI, 1951, poseban otisak, st. 39.
- ČREMOŠNIK, Gregor: *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka*, Sarajevo, GZM - n.s.(VII), 1952, str. 272 - 336.
- ČUSTO, Šućrija: *Hercegovina i Blagaj u 15. vijeku*, Mostar, IC Kabes (I), 1 / 1995, str. 26.
- ČUSTO, Šućrija: *Iz čekmedže o Blagaju*, Mostar, IC Kabes (I), 3 / 1996, str. 46.
- ČUSTO, Šućrija: *Stjepan - Ahmed paša Hercegović*, Mostar, IC Kabes (I), 4 / 1996, str. 30.
- ČUSTO, Šućrija: *Blagajska tekija*, Mostar, IC Kabes (I), 4 / 1996, str. 47.
- ČUSTO, Šućrija: *Blagaj kroz vijekove*, Mostar, IC Kabes (II), 6 / 1996, str. 50.
- ČUSTO, Šućrija: *Kulturna hronika Blagaja (1900 - 1963)*, Mostar, IC Kabes (II), 7 / 1996, str. 58; 10 / 1996, str. 64.
- ČUSTO, Šućrija: *Vodič kroz Blagaj*, Mostar, 1998.g., str. 22.
- ČUSTO, Šućrija: *Aždaha i derviš*, Mostar, IC Kabes (IV), 29 / 1998, str. 59.
- ČUSTO, Šućrija: *Ačik - paša i Zejneba*, Mostar, IC Kabes (IV), 35-36 / 1998.- str. 79.
- ČUSTO, Šućrija: *Ni bos ni obuven*, Mostar, IC Kabes (V), 41-42 / 1999, str. 58-59.
- ČEMAN, Mustafa: *Islamske prosvjetne ustanove i islamska prosvjeta u Bošnjaka* (Bibliografija objavljenih radova), Sarajevo, GR IZ BiH (61), 3-4 / 1999, str. 377 - 404.

- ĆIRKOVIĆ, Sima: *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd, posebna izdanja SANU (376), Odjeljenje društvenih nauka, 48/ 1964, str.101.
- ĆIRKOVIĆ, Sima: *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd, SKZ, 1964.
- ĆIRKOVIĆ, Sima: *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Sarajevo, Prilozi za istoriju BiH, 1 / 1987, str.191-254.
- ĆOROVIĆ, Vladimir: *Blagajska priča*, Sarajevo, Bosanska vila, 22 - 23 / 1907, str. 327.
- ĆOROVIĆ, Vladimir: *Jedna blagajska pjesma*, Sremski Karlovci, Brankovo kolo, XV / 1909, str. 542-543.
- ĆOROVIĆ, Vladimir: *Historija Bosne*, Beograd, SKA 129 - Društveni i istorijski spisi, knj. 53 / 1940.
- ĆOŠKOVIĆ, P.: *Ustrojstvo "crkve bosanske" i njezine uloge u XV stoljeću*, Beograd, Rukopis doktorske disertacije, 1987.
- ĆURČIĆ, Vejsil: *Kamene stolice*, Sarajevo, Napredak VIII, br. 3 / 4 (1933), str. 27 - 30, *Zadružni glasnik XII*, br.21 (1939), str.2 - 3. * Opis kamenih stolica na području BiH.
- ĆURČIĆ, Vejsil: *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, GZM, 1943, str. 86, 87, 129, 154.
- ĆURIĆ, Hajrudin: *Crnogorsko - hercegovački odnosi u doba Petra II Njegoša*, Cetinje, Istorijski Zapisi, 1951, str. 334 - 352.
- ĆURIĆ, Hajrudin: *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800 - 1878*, Beograd, SANU 339 - Odjeljenje društvenih nauka knj. 50 / 1965, str.232.
- ĆURIĆ, Hajrudin: *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo, Veselin Masleša, Kulturno nasljeđe, 1983, str. 21, 210.
- DANIČIĆ, Đuro: *Rječnik iz književnih starina srpskih (I - II)*, Beograd, 1863, str. 398.
- DEDIJER, Jefto: *Hercegovina - antropogeografske studije*, Sarajevo, 1991, str. 51- 53, 77-79, 93, 96, 223, 239, 249.
- DINIĆ, Mihajlo: *Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina*, Beograd, JIČ 3, 1937, str.119-146.
- DINIĆ, Mihajlo: *Trg Drijeva u srednjem veku*, Beograd, Godišnjica N.Čupića 47 / 1938, str.109-147.
- DINIĆ, Mihajlo: *Zemlje Hercega Svetoga Save*, Beograd: Glas SKA, (CLXXXII), 1940, str.188, 249, 250, 294.

DINIĆ, Mihajlo: *Humsko - trebinjska vlastela*, Beograd, SANU, Posebna izdanja, knj. 397 / 1967.

DINIĆ, Mihajlo: *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd, SKZ (istorijsko-geografske studije), 1978, str. 178 - 269.

DIZDAR, Mak: *Kameni spavač*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1975.

DIZDAR, Mak: *Stari bosanski epitafi*, Sarajevo, 1977, str. 47 (336); 156 (374); 235 (401); 276 (415).

DIPLOMATARIUM Ragusanum - Ragusai Akleveltar. - Budim - Pešta, 1887, str.577.

DRAGANOVIĆ, Kr.: *Tobožnja "Stjepanska biskupija - Ecclesia Stephanensis" u Hercegovini*, Oko (1629), Zagreb, 1934, str. 29-58.

DŽUMHUR, Zuko: *Moj Mostar*, Zora (počasni broj), Odbor za proslavu, Mostar, 1968, str. 340.

ĐUKOVIĆ, M.Vasa: *Iz Blagaja u Žitomislić*, Sarajevo, Bosanskohercegovački istočnik (IV), sv. 9-10 / 1890, str. 361-367.

ĐUKOVIĆ, M.Vasa: *Iz Blagaja na Trijebanj*, Sarajevo, Bosanskohercegovački istočnik (VI), sv. 4-5/ 1892, str. 159-168.

ELEZOVIĆ, Gliša: *Tursko - Srpski spomenici Dubrovačkog arhiva*, Beograd, 1932, str. 58-59.

ELEZOVIĆ, Gliša: *Real Estate of Ahmed Pasha Hercegovich in Dubrovnik - A Source for Plunder of the Republic of Dubrovnik / Nekretnine dobara Ahmed - paše Hercegovića u Dubrovniku - izvor za pljačku Dubrovačke republike*, Sarajevo, POF 36 / 1986 (1987), str. 37 - 56.

FAJIĆ, Zejnil: *Popis vakufnama iz BiH koje se nalaze u Gazihusrefbegovoj biblioteci u Sarajevu*, Sarajevo, Anali GHB V-VI / 1978, str. 266.

FAJIĆ, Zejnil: *Katalog arapskih turskih i perzijskih rukopisa br. III*, Sarajevo, 1991, str. 2583-2587.

FAJIĆ, Zejnil: *Popis vakufnama iz BiH koje se nalaze u GHB u Sarajevu*, Sarajevo, GHB Anali V-VI, 1978, str. 226. * Tekija u Blagaju.

FAZLAGIĆ, Nasuf: *Dvorske spletke u Hercegovini*, Mostar, Most, god. XXVI, br.125-126 (36 - 37 n.s.), 2000, str. 76-79.

FERMENDŽIN, E.: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica* - Zagreb 1892.

FILIPOVIĆ, Nedim: *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, Sarajevo, Godišnjak ANUBiH, XII / 10, 1974, str. 153, 158, 161, 162, 163, 167, 179, 183, 186.

FOTOKATALOG *Mostar - Blagaj*, Mostar, "SLOVO", 1997, str. 39, fot. Alija Drljević i Jakub Hadžić; tekst i legende Šemsudin Z. Serdarević.

GAŠPAROVIĆ, Ratimir: *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, Sarajevo, ANUBiH Djela (XXXVIII), 1970, str. 32-35, 38, 45-46.

GILJFERDING: *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo, 1972, str. 64-66.

GLASNIK Zemaljskog muzeja Sarajevo (III) 1891, str. 183; (XX) 1908, str. 324; (XXXIII) 1931, str.64.

GOVEDARICA, Blagoje: *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, Sarajevo, ANUBiH, 1989, str. 91, 96, 100, 107, 207. * Zelena Pećina.

GRUJIĆ, M.Radoslav: *Eparhijska vlastela u srednjovjekovnoj Srbiji*, "Bogoslovlje", 7 / 1932 (2) str. 93-142; (3) str. 181-200. + 6 geografskih crteža. * O Žičkoj, Humskoj eparhiji.

GUJIĆ, Kasim: *Hercegovina, herceg Stjepana, hercegov stari grad i njegovi gospodari*, Sarajevo, Obzor 72 / 1931 (173), str. 5; (174), str. 5; (175), str. 5; (176), str. 5; (177), str. 5.

GUJIĆ, Kasim: *Herceg Stjepan osnivač i prvi gospodar Hercegovine*, Sarajevo, Jutarnji list, 24 / 1935. (8447), str. 11. * Prigodom 500-godišnjice vladanja Hercegovinom (1435-1935).

GUSLE u Mostaru (1888-1938), Mostar, Prosvjeta, 1938, str. 273 i 279.

HADROVIĆ, Ahmet: *Gradska kuća orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1993, str. 38, 150-152.

HADŽIBEGIĆ, Hamid: *Odnos Crne Gore prema Osmanskom Carstvu sredinom XVIII stoljeća*, Sarajevo, Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. III - IV / 1952 - 53, V/ 1953, str. 506.

HADŽIHUSEINOVIĆ, Salih: *Povijest Bosne*, Sarajevo, El-Kalem, knj. 1 i 2 / 1999, str. 45, 61, 138, 550, 948, 1029,1215.

HADŽIOSMANOVIĆ, L. i Trako, Salih: *Tragom poezije bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, str.40.

HAJDARHODŽIĆ, Hamdija: *Dubrovačke i mletačke pripreme pred razgraničenje (1699.g)*, Sarajevo, Anali GHB, knj. XI - XII / 1985, str. 310.

HANDŽIĆ, Adem: *Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u osmanskom carstvu*, Sarajevo, Anali - GHB, knj. IX - X / 1983, str. 115.

- HANIĆ, Elvedin: *Orao-ptica koja nestaje*, Mostar, Most, god. XXIV, br. 106-107 (17-18 N.S.), 1998, str. 124-126.
- HAMZIĆ, Refik: *Tito u Hercegovini*, (iz novinarske bilježnice), Mostar, Most, (VII), 30 / 1980, str. 59-77.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Prilozi za istoriju Blagaja na Buni u doba turske vladavine*, Sarajevo, GDI BiH (1970 / 71), XIX / 1973, str. 235 - 267.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Islamski spomenici u Blagaju na Buni*, Sarajevo, Preporod, 42 / 1972, str. 43-45.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Djela i kraći literarni sastavi Muslimana BiH koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u Arhivu Hercegovine u Mostaru*, Sarajevo, GHB Anali IV / 1976, str. 128.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Zadužbine Ali - paše Rizvanbegovića na Buni*, Sarajevo, VIS Glasnik, 1 / 1976, str. 18-23; (br. 2), str. 29.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Nekoliko novih podataka o kamenom mostu u Konjicu*, Mostar, Most, br.19-20 / 1978, str. 119 - 120.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Hercegovački vakufi i vakifi*, Sarajevo, GHB Anali knj. IX - X / 1983, str. 29, 30, 31, 48, 49 i 50.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Hafizi Mostara i bliže okoline*, Sarajevo, VIS Glasnik 2 / 1988, str. 206-207.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Nekoliko novih podataka iz prošlosti tekije u Blagaju kod Mostara*, Sarajevo, VIS Glasnik, 2 / 1988, str. 207-212.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Sarajevo, Mešihat IZ, 1990, str. 19, 47, 48, 69, 73, 95, 119, 153-159, 197, 228 i 274.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Zadužbina Čejvan Kethode u Hercegovini*, Sarajevo, Prilozi OI POF (V) 1955, str. 275-286.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Fevzi Blagajac*, Mostar, IC Kabes, 20 / 1997, str. 52.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Mostar od postanka do razaranja 1992 / 1993*, (retrospektiva i sadašnjost) AH Hercegovina, 9 / 1997, str.19-28.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Mostar, IC 1997, str. 13-66.
- HASANDEDIĆ, Hivzija: *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000, str. 49, 50, 168, 218-220.
- HODŽIĆ, Sabit: *Širenje islama u Hercegovini*, Mostar, IC Kabes, (II) br. 5 / 1996, str. 46-47.

IMAMOVIĆ, Enver: *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo, Međunarodni centar za mir 1995, str. 27-32, 149-150, 302.

IMAMOVIĆ, Mustafa i Abdurahmanović Asim; *Bosanska država u doba kralja Tvrtka (XIV st.)*, Sarajevo, Atlas svijeta za osnovnu i srednje škole, 1998, str. 30 - 31.

IMAMOVIĆ, Mustafa: *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Matični odbor, 1997, str. 9, 11, 30, 42, 51, 53, 60, 72, 77, 78, 80, 83, 142, 175, 180, 222, 249, 424, 530.

INDUSTRIE Compass Jugosavien Ungarn 1928 / 1929, Wien, 1928, str. 457.
*Blagaj - Đorđo Skočajić; Manufakturwarenhandel (1923)

IVIĆ, Aleksa: *Kada i od koga je Stjepan Vukčić dobio titulu "Herceg od Svetoga Save"?*, Novi Sad, Ljetopis Matice Srpske CCXXX (2), 1905, str. 80-94.

IZVJEŠTAJ o radu OOSSRN Mostar, Mostar, 1964, str. 14.

JAHIĆ, Ervin: *Obilježja muslimanske prisutnosti (proučavanje bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima)*, Zagreb, Behar, 25 - 26, VII - X. 1996, str. 15-17. * Dr. Abdurahman (Milivoj) Malić branio 1935. na Sorboni disertaciju naslovljenu "Bulbulistan du Shaiki Fewzi de Mostar, Poete herzegovine de langue persone" (M. Fewzi, napisao je "Bulbulistan" na perzijskom jeziku 1739, a umro je kao predstojnik Tekije u Blagaju kod Mostara, 1747.g.

JALIMAN, Salih: *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države*, Tuzla, Historijski arhiv, 1997, str. 144.

JARAK, Nikola: *Sedamdeset i pet godina savremenog pčelarstva Bosne i Hercegovine (1881-1955)*, Sarajevo, Radovi ND NRBiH, knj. XIV, Odjeljenje priv.-teh. nauka, knj.3, 1959, str. 208, 214, 223, 243.

* Poznati pčelari iz Blagaja kod Mostara bili su Velagići koji su na Kongresu hrvatskih i srpskih pčelara u Rumi 1909. godine dobili pčelarska odlikovanja (Adem-beg Velagić).

JIREČEK, Konstantin: *Spomenici srpski*, Beograd, Spomenik SKA, knj.11, 1892.

JIREČEK, Konstantin: *Trgovački drumovi i rudnici u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, Sarajevo, 1950. * Prevod Đorđe Pejanović.

JIREČEK, Konstantin: *Istorija Srba* (knj.I. do 1537 politička istorija), Beograd, IP "Narodna knjiga", 1952, str. 12, 66, 70, 76, 171, 205, 347, 357, 361-365, 369-372, 375-383, 386, 389, 391-395, 400, 401, 421, 428.

knj. II.-str. 39, 46, 59, 126, 168, 235, 277, 288, 290, 313, 323-327, 332, 334, 336, 366, 368, 370, 372, 387, 389, 391, 397, 424. *Jireček i Radonić/

JORG, N.: *Notes et extraits pour servir a L'histoire des Croisades*, Paris, 1899, str. 243.

JOVANOVIĆ, Ljubomir : *Ratovanja hercega Stjepana s Dubrovnikom (1451-1454)*, Beograd, God. Nikole Čupića (X), 1888, str. 87-198.

JOVANOVIĆ, Ljubomir: *Stjepan Vukčić Kosača*, Beograd, SKA Glas (XXVIII), 1891, str. 1-56.

JUKIĆ, F. Ivan: *Putopisi i istorijsko - etnografski radovi*, Sarajevo, 1953.

JUZBAŠIĆ, I.: *Stari gradovi u hercegovačkoj Hrvatskoj*, "Hrvatski narod", 5 / 1943 (865), str. 6. * O gradovima Blagaj, Ljubuški, Stolac, Počitelj i Mogorjelo.

KADIĆ, Muhamed: *Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1967, str. 90, 136.

KAJMAKOVIĆ, Zdravko: *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1971.

KALENDAR "Bošnjak" za 1893, Sarajevo, 1892, str. 49.

KAMBER, Dragutin: *Vjera Hercega Stjepana*, Sarajevo, Napredak ,VI (5 / 6) 1931, str. 78-79.

KAPIDŽIĆ, Hamdija: *Iskorištavanje šuma u doba Ali - paše Rizvanbegovića u Hercegovini*, Sarajevo, Gajret, 1935, str. 70-72.

KAPIDŽIĆ, Hamdija: *Prilog istoriji Hercegovačkog ustanka 1882 godina*, (objavljivanje vojničkog zakona, 4 novembra 1881), Sarajevo, GID BiH, 1950, str. 208, 209.

KAPIDŽIĆ, Hamdija: *Prilozi za istoriju BiH u XIX vijeku*, Sarajevo, NDRBiH (Građa III), knj.1 / 1956, str.19, 32, 53, 56, 82.

KARANOVIĆ, Milan: *Istorijski značaj titule "Herceg od Sv. Save"*, Beograd, Politika, 32/ 1935 (9685), str. 8. * Ove godine se navršava 500 godina otkako je S.Vukčić Kosača uzeo ovu titulu.

KARANOVIĆ, Milan: *O Hercegu Stjepanu, prilikom proslavljanja 500-godišnjice njegova vladanja*, Zagreb, Nova Evropa XXIX (7-8), 1936, str. 236-244.

KASUMOVIĆ, Ismet: *Ustanove sufijskog obrazovanja u BiH u osmanskom periodu*, Mostar, Kabes, god. II, br. 7 / 1996, str. 56-57.

KEBO, Alija: *Šeher Blagaj a kasaba Mostar*, Sarajevo, Oslobođenje, (10685), 35 / 4. 3. 1987, str.2.

KEBO, Alija: *Arheološki park u Blagaju*, Sarajevo, Oslobođenje, (15325), 48 / 18. 2. 1991, str. 7.

KEMURA, Sulejman: *Herceg Stjepan po narodnom predanju*, Sarajevo, Novi behar XI (1-2),1937/38, str. 19-20.

KLAIĆ, Nada: *Srednjevjekovna Bosna*, Zagreb, 1989, ("Oslobođenje" u svom izboru objavilo dijelove knjige od 21. juna do 11. jula 1990.g. (18 nastavaka).

- KLAIĆ, Vjekoslav: *Bosna*, Zagreb, 1878, str. 119.
- KLJAJO, Zvonimir: *Fragmenti iz historije blagajskog kadiluka od kraja XVII do kraja XVIII stoljeća*, Mostar, PA Zbornik radova, 1984, str. 65-83.
- KOJIĆ, Ljubinka: *Manastir Žitomisljić*, Sarajevo, Veselin Masleša, "Kulturno nasljeđe", 1983, str. 20, 29, 37, 40 i 156.
- KOVAČEVIĆ, Desanka: *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo, 1961, str. 49, 50, 51, 59, 86, 101, 104, 106-107, 124, 134, 151, 159, 160, 162-163, 173, 175, 178, 180-181, 188.
- KOVAČEVIĆ, Desanka: *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978, str. 45, 115-117, 119, 136, 170, 264, 292, 302, 332, 346, 350.
- KOVAČEVIĆ - KOJIĆ: *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, Prilozi za istoriju BiH, 1 / 1987, str. 132.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija: *Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Godišnjak ID BiH, II / 1950, str. 122.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija: *Muteselimi i njihov djelokrug*, Sarajevo, ND RBiH, Radovi VII; Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, 3/1957, str. 137.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija: *Izabrana djela* (II), Sarajevo, Veselin Masleša, 1991, str. 231, 237, 247, 280, 284, 446-465.
- KREŠEVLJAKOVIĆ i Kapidžić: *Sudsko - administrativna podjela BiH početkom 19. stoljeća*, Sarajevo, IPZ Pravni fakultet u Sarajevu, 1950, str. 250.
- KREŠEVLJAKOVIĆ i Kapidžić: *Stari hercegovački gradovi*, Sarajevo, Naše starine II/1954, str. 9-22.
- KREŠEVLJAKOVIĆ i Kapidžić: *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat*, Sarajevo, ND NRBiH, Građa VII / 5, 1957, str. 36, 37, 72.
- K. S. P.: *Herceg Stjepan 1435 - 1466*, Sarajevo, Prosveta XIX / 1935, str. 231-234.
- KRHAN, Asim: *Blagajska tekija* (pjesma), Mostar, Kabes, god. (II), br. 11 / 1996, str. 16.
- LAZIĆ, L. Sima: *Kratka povjesnica Srba*, Zagreb, piščevo izdanje, štamparija Karla Albrehta, (II), 1894, str. 132-133.
- LIEBENWEIN, M.: *Kraj mlinova u Blagaju*, Sarajevo, Nada, 6 / 1900, 24, 380.
- LILEK, Emil: *Riznica porodice "Hranići"* (nadimak Kosača), Sarajevo, GZM BiH 2, 1889, str. 1-25.
- LJILJAK, Milan: *PTT u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1975, str. 31.

- LIZDE, Senad: *Vrelo Bune*, Mostar, Most XXIII (101: n.s. 12), 1997/98, str. 42.
- LJUBIĆ, Sime: *Poviestnička istraživanja o Hrvoju velikom bosanskom vojvodi i spljetskom hercegu*, Zagreb, Rad JAZU XXVI, 1874, str. 74 -92.
- MAHMUTĆEHAJIĆ, Rusmir: *Živa Bosna*, Sarajevo, Oslobođenje, 1994, str. 76, 126.
- MANDIĆ, Nikola: *Kosače - Hranići, rod Hercega Stipana*, Mostar, Motrišta br.7/1998, str. 131, 132.* Regesta sidžila Blagajskog suda (vlasnik fotokopija fragmenata sidžila). Iste kopije posjeduje i Arhiv Hercegovine u Mostaru. Originali se nalaze u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Sidžile preveo i obradio Hivzija Hasandedić.
- MARKOVIĆ, Mirko: *Descriptio Bosnae & Hercegovinae*, (BiH na starim zemljovidima), Zagreb, AGM, Posebna izdanja, 1998, str. 496.
- MATAKOVIĆ, Petar: *Putovanje po balkanskom poluotoku*, Zagreb, RAD JAZU, knj. LXII, 1882, str. 62, 63,64, 65, 66.
- MIKLOSICH, Franz: *Monumenta Serbica*, Viena, 1858, str. 43.
- MIKLOŠIČ, Franz: *Blagaj u Monumenta Serbica*, (Viena 1858), Graz, 1964, str. 328.
- MIHIĆ, Ljubo: *Turistički motivi i objekti u Hercegovini*, Beograd, 1968, str. 44, 45, 47, 62, 109, 119, 120, 143, 144.
- MIŠIĆ, Siniša: *Humska zemlja u srednjem veku*, Beograd, DBR Publisching FF, 1996.
- MJESTO života - *Kronogram iz 1129 (1716 - 1717) godine o obnovi tekije na izvoru Bune u Blagaju*, Sarajevo, Takvim, 1979, str. 235-241.
- MJESTO života - *Kronogram iz 1129 (1716 - 1717) godine o obnovi tekije na izvoru Bune u Blagaju*, Sarajevo, Glasnik IVZ - XLIV , br.4, 1981, str. 428-432.
- MITRAŠEVIĆ, Nadežda: *Zapisnici sjednica ONOO Blagaj (19.VIII 1942- 14. IV 1943)*, Sarajevo, Zbornik radova Muzej revolucije BiH 1, 1975, str. 133-167.
- MUJEZINOVIĆ, Nermina: *Blagaj kod Mostara*, Mostar, Hercegovina, br.11 - 12 / 2000, str. 55.
- MUJEZINOVIĆ, Mehmed: *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine (III)*, Sarajevo, Veselin Masleša (Biblioteka "Kulturno nasljeđe"), 1982, str. 313-345.
- MUJIĆ, Muhamed: *Položaj cigana u jugoslovenskim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo, Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. III - IV / 1952-53,1953, str. 137-194.
- MUJIĆ, Muhamed: *Prilog proučavanju uživanja alkoholnih pića u BiH pod osmanskom vlašću*, Sarajevo, POF sv. V / 1954-55, 1955, str. 287-298.

MULJAČIĆ, Žarko: *Dubrovački izvještaj o prilikama u Hercegovini u proljeće 1788*, Sarajevo, GID BiH (IV), 1952, str. 279.

MUŠIĆ, Omer: *Hadži Muhamed Sejfidin, šejh Sejjija iz Sarajeva*, Sarajevo, Anali GHB, knj. VII - VIII / 1982, str.7.

NAMETAK, Alija: *Karađozbegovo doba*, Sarajevo, Novi behar, 1953.

NAUMOV, P. Jevgenij: *Bosanski i humski vlasteličići*, (Prilog istoriji feudalne staleške terminologije XIV - XV vijeka), Sarajevo, Godišnjak DIBiH 1977-1979, 1979, str. 30-37.

NEWEKLOWSKY, Gerhard: *Die Bosnischen - Hercegowinische Muslime*, str. 49.

NIKIĆ, Andrija: *Uzroci smrti u Hercegovini (1914-1918)*, Mostar, Mostarensia 10 / 1999, str. 166, 167.

NIKOLIĆ, Ivanka: *Ikone pravoslavne crkve u Blagaju kod Mostara*, Mostar, Hercegovina, br.4 / 1984, str. 201-218.

NIKOLIĆ, Ivanka: *Djelo majstora blagajskog Đorđa Kafaloforosa*, Mostar, Hercegovina br.7-8 / 1990, str. 63-66.

NILEVIĆ, Boris: *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije (1557)*, Sarajevo, 1990, str. 55, 67.

NOVA općinska vijeća u Hercegovini - Mostar selo čine: Donje Brotnje, Žitomislić, Mostarsko blato, Blagaj i Kočerin.- Narodna sloboda - glasilo hrvatske pučke stranke za Hercegovinu, Mostar, br.7, god. XI / 1929, str. 4.

NOVAKOVIĆ, Stojan: *Srpske oblasti X i XII veka*, Beograd, Glasnik Srpskog učenog društva knj.48 / 1880, str. 1-151.

NJAVRO, Mato: *Hercegovina (povijest, kultura, umjetnost, prirodne znamenitosti, turizam)*, Zagreb, Privredni vjesnik, 1985.

OBRADOVIĆ - Č., Mirjana: *Vodosnabdijevanje stanovništva Hercegovine*, Sarajevo, ANUBiH, (36) 6 / 1978.

OKUKA, Miloš i Šoše, Meho: *Bosna i Hercegovina prije 100 godina u riječi i slici*, Sarajevo - München, Wings of Hope, 1999, str. 47, 48, 51, 67, 68, 130.

* slike: br. 45- Rudolf Bernt (1901.); br. 72- Michel (1912.); br. 81- Michel (1912.); br.172- Renner (1897.) + karta iz 1909. godine.

ORBIN, M.: *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1978.

ORUŽJE KROZ VIJEKOVE - Sarajevo, 1988, (katalog izložbe), br.113 (X-XI st); br.126 (IX-X st); br.202 (XV st).

PACHA, Omer and the Christian rebels: *Hercegovina*, London, 1862.

PAPIĆ, Mitar: *Prodor vilajeta u svijet*, Zagreb, Oko, 11. 6. 1981, (Bosna na međunarodnim izložbama u prošlom vijeku).

PAPIĆ, Mitar: *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo, 1984, str. 18.

PAŠIĆ, Amir: *Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina*, Istanbul, Ihsanoglu 1997, str. 259.

PAVLOVIĆ, Dobroslav: *Spomeničko nasljeđe Jugoslavije*, Beograd, NIŠRO "Turistička štampa", 1980, str. 98, 106.

PECO, Asim: *Prilog proučavanju hercegovačke antroponimije u predturskom periodu*, Sarajevo, ANUBiH, (knj. LXX), 13 / 1970.

PEC, Karl: *Mostar i njegov kulturni krug*, Lajpcig, F.A. Brokhaus, 1891, (Mostar, prevod: Branko Šantić), str. 117, 118, 120, 121, 124, 125, 126, 149, 150, 154, 181.

PEJANOVIĆ, Đorđe: *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo, 1951, str. 122-123.

PEJANOVIĆ, Đorđe: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd, SAN, Posebna izdanja, knj. CCXXIX / 12, 1955, str. 5, 6, 8, 11, 12, 29-33, 40, 76, 79.

* Karta popisa stanovništva BiH po turskim izvorima 1865. g.- str. 121.

PEROVIĆ, Serafim: *Srpska pravoslavna hercegovačko-zahumska mitropolija*, Mostar, Paher i Kisić, 1901, str. 25-30, 67, 68, 228, 131, 135.

PETROVIĆ, fra Leo: *Katoličko stanovništvo u Mostaru*, Sarajevo, Kalendar Napredak za 1937 - 1936, str. 120-132.

POPARIĆ, Bartul: *50. godina povijesti hercegovačke*, Split, 1895, str. 106.

POPARIĆ, Bare: *Herzoge von Sveti Sava*, Agramer Tagblatt 10 / 1895, str. 192, 196, 206.

POPARIĆ, Bare: *Tužna povijest Hercegovine zemlje (1437-1482)*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1942, str. 151.

POPARIĆ, Bare: *Tužna povijest Hercegovine zemlje*, Zagreb, Lukom, 1997, str. 106. *pretisak.

POPOVIĆ, Jovo: *Kroz planine Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Planinarsko društvo, 1935, str. 125.

POVIEST hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, Sarajevo, HKD "Napredak", knj. I, 1942, str. 178, 192, 323, 366, 380, 491, 492, 527, 574, 580.

* Karta: Bosna i susjedne zemlje oko 900., str. 179.

Karta: Bosna i susjedne zemlje oko 1230., str. 185.

Karta: Granice Tvrtkova kraljevstva 1390., str. 344.

- Fotos takozvane stolice hercega Stjepana., str. 401.
- Fotos Blagaj: Veliki štit s unutarnje strane., str. 593.
- PRELOG, Milan: *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade (1463- 1739)*, Sarajevo, J.Studničke i druga, (b.g.), str. 7-21.
- PRIJEDORČANIN: *Blagaj i Derviš - kula*, Sarajevo, Bosanska vila, (II) / 1887, str. 54-56.
- PRODUŽENĆ: *Bosna*, Budim, "Srbski ljetopis za 1863.g", 1864, str. 126, 134-137.
- PROSTORNI PLAN opštine Mostar 2000. godina, Mostar, RO Zavod za prostorno uređenje Mostar, 1982. godina, str. 39, 58, 59, 65, 71-73, 76, 77, 107, 108, 109, 114, 116-119, 122, 122c, 122d, 142, 143, 159, 167, 175, 180-182, 184, 185,192, 207, 209, 213, 219, 226.
- PROSVJETA (1902- 1927), dvadeset pet godina rada, Sarajevo, Društvo Prosvjeta, 1927, str. 129.
- PUCIĆ, Medo: *Spomenici srbski* (knj.I), Beograd, 1858.
- PUTOVANJE Katarina Zena g. 1550 u Carigrad preko Bosne i Hercegovine, Zagreb, RAD JAZU, knj. LXII / 1882, str. 62, 64, 66.
- RADIMSKI, V.: *Bišće - polje kod Mostara*, Sarajevo, GZM III / 1891, str. 159-192. * Pokretna stolica sa naslonom za ruke i leđa.
- RADIMSKY, W.: *Das Bišće polje bei Mostar*, Wien, knj. I., 1893, str. 7, 12, 26-27.
- RADIMSKY, W.: *Bišće polje kod Mostara* (Das Bišće polje bei Mostar), Sarajevo, GZM, 1894.
- RADIMSKY, W.: *Das Bišće polje bei Mostar* (Archaologische- topographische Studie: Wissenschaftliche Mitt. Bos. und Herc.,2 / 1894, str. 3-34 + 51. sl.)
- RADOJČIĆ, Nikola: *Dva odlomka Ilariona Ruvarca o Kosačama*, Sarajevo, GZM IV - V / 1950. *Separat, str. 15.
- RADULOVIĆ, Žarko: *Potencijalne mogućnosti razvoja turističke privrede*, Mostar, Most, br.12 -13 / 1977, str. 317-326.
- RAEVSKI: *Hercegovina*, (Prevod s ruskog jezika iz Žurnala Min. nar. prosvjete 1840. za mjesec juli i avgust) Budim, Srpskij Letopis za godinu 1851. br. I; knj.83, str. 59-90.
- RATKOVIĆ, Aleksandar: *Blagajska tvrđava u svijetlu najnovijih istraživanja*, Mostar, Hercegovina, 10 / 1998, str. 7-16.
- RATKOVIĆ, Aleksandar: *Novi podaci o mostarskoj tvrđavi*, Mostar, Hercegovina, 11-12 / 2000, str. 67-78.

RENNER, Henrik: *Herceg Bosnom uzduž i poprijeko*, Mitrovica, 1900, str. 557 + 350 ilustr.

RIZVIĆ, Muhsin: *Bosanski muslimani u Andrićevo svijetu*, Sarajevo, Ljiljan, 1995, str. 608.

RODT: *Aus dem alten / Illyrien reiseerinne rungen*. - Bern, 1897, str. 65, 70.
* Iz stare Ilirije, sjećanje na putovanje.

ROSKIEWICZ: *Studien uber Bosnien* (putovanje Bosnom 1863. i 1864. godine, str. 136-141. * Djelo u pet poglavlja (geografičko statistički opis, putopis, Kur'an i običaji muhamedanskog žiteljstva, uprava i historički razvoj osmanske vojske uz 500 original orografičkih nacrtu sa lica mjesta, tok Neretve i drugo.)

SARIĆ, Samija: *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (1919-1921)*, Sarajevo, 1991, str. 33, 133, 207, 300, 428. * Prijedlog kustosa Vejsila Ćurčića za popravak Stjepanovog grada u Blagaju 93/97/2- L:8. Izvadak iz zapisnika sa sjednice Kotarskog vijeća Mostar od 5. 2. 1920. u vezi sa početkom izgradnje opštinske ćuprije (Lehine) u Blagaju ! / 90 /27 - L:8.

SEFEROVIĆ, Mensur: *Trinaesta hercegovačka NOU brigada*, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1988, str. 46, 50, 54, 96, 106, 114, 161, 164, 177, 179, 181, 183-185, 187, 189, 196, 197, 199, 204, 214, 217, 223-225, 325.

SEMIZ, N. Savo: *Blagaj i njegove znamenitosti*, Sarajevo, Bosanska vila, 13 / 1898 (3), str. 42-42; (4), str. 53 - 55. * Istorijski pregled.

SIDŽIL *Blagajskog kadije (SBK)*, br. 297, list 18 a. Original se čuva u Arhivu Hercegovine u Mostaru. SBK, br. AT XXI / 1025. - list 9 b. 10 a i 77b.Original u Provincijalatu hercegovačkih franjevacu; SBK, br. 288, list 27 b. Arhiv Hercegovine; SBK, br.55, list 11 b i br.57, list 21 b u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

SIJARIĆ, Ćamil: *Herceg Bosno i tvoji gradovi*, Sarajevo, Svjetlost, 1986.

SKARIĆ, Vladislav: *Izabrana djela (III)*, Sarajevo, 1985, str. 181, 205-206, 221, 232.

SKOK, Petar: *Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima (kazala i karte)*, Zagreb, Jadranski institut JAZU, 1950, str. 38.

SMIČIKLAS, T.: *Codex Diplomaticus regni Croatiae, dalmatice et Slavoniae*, Zagreb, 1904, str. 293, 302, 353.

SOCIJALISTIČKA R BiH (enciklopedija - separat), Zagreb, 1983, str. 76, 80, 81, 84, 274.

SOLOVJEV, Aleksandar: *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu*, Sarajevo, Godišnjak Istorijskog društva BiH, (V) /1953.

SPAHIĆ, Mustafa: *Povijest islama za III i IV razred medrese*, Zenica, Gazi Husrev-begova medresa, 1995, str. 294, 296, 303, 306, 341.

SPAHO, Fehim: Arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu, Sarajevo, POF XXV / 1976, str. 31-42.

SPAHO, Fehim: *Sidžil Blagajskog kadije iz druge polovine 18. stoljeća*, Trebinje, Tribunija, br. 3 / 1977, str. 195-211.

SRBI u Mostaru: rasprave i ogledi, Beograd, Svet knjige, 2001, str. 21 - 43, 2. fotosa, (Biblioteka: Baština).

SRNDOVIĆ, Suzana: Građa za bibliografiju radova o Hercegovini, knj.1, Beograd, Društvo "Aleksa Šantić", IP "Svet knjige", 2000. * Monografske publikacije.

STANOJEVIĆ, St.: *Istorija srpskog naroda*, Zagreb, Izdavačka knjižarnica Napredak, 1926, str. 231-237.

STOJANOVIĆ, Ljubomir: *Blagajski natpisi*, Beograd, Južnoslovenski filolog (I) 1-2 / 1913, str. 109-110.

STOJANOVIĆ, Ljubomir: *Stare srpske povelje i pisma I/1*, Beograd - Sremski Karlovci, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda SKA / Prvo odjeljenje, 19 / 1929, str. 83 - 85, 337, 446, 569, 571, 586, 613, 615, 618, 619.

STOJANOVIĆ, Ljubomir: *Stare srpske povelje i pisma I/2*, Beograd - Sremski Karlovci, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda SKA / Prvo odjeljenje 24 / 1934.

SUČESKA, Avdo: *Ajani- prilog proučavanju lokalne vlasti u našim krajevima za vrijeme Turaka*, Sarajevo, 1965.

ŠABANOVIĆ, Hazim: *Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira (1699)*, Sarajevo, GID BiH, IV / 1952, str. 182. * Sandžak Hercegovina (182-184)

ŠABANOVIĆ, Hazim: *Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II.(1463)*, Sarajevo, GID BiH, VII / 1955, str. 37, 39, 40, 43.

ŠABANOVIĆ, Hazim: *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959, str. 139-143, 162-163.

ŠABANOVIĆ, Hazim: *Književnost muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1977, str. 449-453. * Bibliografija.

ŠATOR, Muhamed: *Bosančica - staro bosansko pismo*, Mostar, Most, god.XXII, (br.93 : 4 n.s.) / 1996, str. 36.

ŠEMATIZAM Srpske pravoslavne eparhije zahumsko-hercegovačke, Sarajevo, 1912, str.14, 52, 57.

ŠESTAK, I. F.: Milita'rische beschreibung des Paschalik's Hercegowina und des Fursten- thums Crnagora fammt karte. - Wien, 1962.

ŠEŠELJ, I.: *Hercegovno vrelo*, Sarajevo, GZM (III / I), 1891, str. 92. * Herceg Šćepan.

ŠIŠIĆ, Ferdo: *Vojvoda Hrvoja Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416)*, Zagreb, 1902.

ŠIŠIĆ, Ferdo: *Ljetopis popa Dukljanina*, Beograd, 1928, str. 327.

ŠKRIVANIĆ, G.: *Putevi u srednjovjekovnoj Srbiji*, Beograd, 1974, str. 54, 55.

ŠOLIĆ, Petar: *Parkovi Mostara i okolice*, Split, 1974, str. 49, 51, 81, 83, 86-89.

THALLOCY, L.: Hervoja herceg es cimere, Tural 10 / 1892, str. 1-12.

THALLOCY, L.: *Glagoljski misal hercega Hrvoja u Eski-saraju u Carigradu*, Sarajevo, GZM BiH, 4 / 1892, str. 104-107.

THALLOCY, L.: A Blagay - Csald Okleveltara.- Budapest, 1897, str. 597.

THALLOCY, L.: Codex diplomaticus comitum de Blagay.- Budapest, I / 1897.

THALLOCY, L.: Geschichte der Grafen von Blagay.- Wien, 1898.

THALLOCY, Ludwig: Studien zur Geschichte Bosniens u Serbiens im Mittelalter.- Munchen und Leipzig, 1914, str. 425-427 ; Listine X, str.343.

TIHIĆ, Smail: *Bosna i Hercegovina "Blago na putevima Jugoslavije"*, Beograd, Enciklopedijsko-turistički vodič - Jugoslavijapublik, 1983, str. 262-337.

TOPUZ, Ćamil: *Tekija u Blagaju*, Mostar, Most, god. XXII, (br.93 : 4 n.s. / 1996, str. 58.

TOŠIĆ, Đuro: *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1987, str. 63, 147, 152, 165.

TROJANOVIĆ, Simo: *Bosna i Hercegovina*, Beograd, 1898, str. 72, 73.

TRPKOVIĆ, V.: *Kada je Stevan II Kotromanić prvi put prodro u Hum?*, Beograd, IG 1-2 / 1960, str. 151-154.

TRPKOVIĆ, V.: *Humska zemlja*, Beograd, Zbornik Filozofskog fakulteta knj. VIII, 1964, str. 254-257, 258.

TRUHELKA, Ćiro: *Naši gradovi*, Blagaj na Buni, Sarajevo, Nada, 9 / 1903, (9), 119-120.

TRUHELKA, Ćiro: *Naši gradovi*, Sarajevo, 1904, str. 63-69.

TRUHELKA, Ćiro: *Tursko - slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo, 1911.

- UMJETNOST Bosne i Hercegovine. - Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 85, 86, 111.
- VAJZOVIĆ, Dervo: *Stanovništvo Mostara i prigradske zone*, Mostar, Sloboda, 1979, str. 8.
- VAKUFNAME BiH (XV i XVI vj.). Sarajevo, 1985, str. 13, 84, 119, 125-128, 162.
- VASIĆ, Milan: *Mostovi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1967.
- VEGO, Marko: *Povijest Humske zemlje (Hercegovine)*, I dio, Sombor, 1937, st. 166.
- VEGO, Marko: *Najnovija arheološka otkrića u Blagaju*, Mostar, Sloboda, 1956. * Iskopavanje u Vručima u Podgrađu kod Blagaja. (1,2,3)
- VEGO, Marko: *Historijska karta srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, Svjetlost, 1957.
- VEGO, Marko: *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, Svjetlost, 1957.
- VEGO, Marko: *Iskopavanje u Vručima u Blagaju kod Mostara*, Beograd, Starinar, 1958, str. 336, 337.
- VEGO, Marko: *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*. Neue und revidierte Inschrift aus der Herzegovina. Sarajevo, GZM XV - XVI / 1960 -1961, str. 259-286; XVII / 1962, str. 191-243; XIX / 1964, str. 173-211.
- VEGO, Marko: *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1962.
- VEGO, Marko: *Blagaj kao turističko mjesto*, Mostar, Sloboda XVIII / 23, 22. 3. 1962, str. 4.
- VEGO, Marko: *Historijska karta srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo, Svjetlost, 1978.
- VEGO, Marko: *Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Kosače*, Mostar, Most, 19-20 / 1978, str. 123-142.
- VEGO, Marko: *Prilog poznavanju srednjovjekovnih gradova hercega Stjepana Vukčića Kosače*, Mostar, Most, 28-29 / 1980, str. 129-141.
- VEGO, Marko: *Ispisi iz Historijskog Arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini*, Mostar, Hercegovina, 1 / 1981, str. 279-312.
- VEGO, Marko: *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878*, Čitluk, 1981, str. 61, 62, 101-106, 112-123, 127, 227, 252.
- VEGO, Marko: *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, Svjetlost, 1982. *prvi pomen toponima Hercegovine kojim se imenuje Zemlja Hercega Stjepana (1. 2. 1454.g.)

VUKIĆEVIĆ, M. Milenko: Ali - aga Dadić, Mostar, Zora, 1898, (br.9, god. III, str. 309-312); (br.10 - str. 339-342.)

WILDENHAINSKI, Rudolf: *Bosna i Hercegovina*, Zagreb, Hrvatsko planinarsko društvo, 1908.- str. 140-144, 148.

WISSENSCHATLICHE Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1893-1912.

ZELENKA, Anđelko: *Legende Hercegovačkog grada*, (Blagaj), Mostar, Sloboda, br.1, god. XVIII / 1962, str. 6.

ZELENKA, Anđelko: *Vojno - geografska karta Hercegovine iz 1788*, Trebinje, ZM Tribunija, 8 / 1984, str. 31-37.

ZNAMENITI i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925 sa pregledom povijesti Hrvatske, Bosne i Istre, hrvatske književnosti i razvitka hrvatskog jezika te hrvatskih vladara, hercega, banova i biskupa, Zagreb, 1925.

ZVONIĆ, Zlatko: Ko je bio Karađoz-beg ?, Mostar, Kabes, IC god. IV br. 35-36 / 1998, str. 41-43.

ŽIC, Nikola: *Zemljopis NDH za niže razrede srednjih škola*, Zagreb, Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, 1941, str. 41, 141.

ŽIVKOVIĆ, Pavao: *Tvrtko II Tvrtković*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, 1981, str. 75, 121, 124, 169, 176.

ŽIVKOVIĆ, Pavao: *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo, Zavičajni muzej - Travnik, 1982, str. 153 (2222), 159 (2361), 160 (2375), 180 (2706), 189 (2861), 190 (2873), 191 (2890, 2891), 193 (2930).

ŽIVKOVIĆ, Pavao: *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII stoljeća i povijest Hrvata Bosanske posavine do početka XX stoljeća*, Mostar , Napredak, 1994.

ŽIVKOVIĆ, Pavao: *Sumrak Bosne i Huma - (Zadnje godine bosansko-humske samostalnosti)*, Orašje, 1997.

---

prikazi i osvrti

Dr. Jusuf Mulić, KONJIC I NJEGOVA OKOLINA U VRIJEME OSMANSKE VLADAVINE

Konjic, 2001, str. 406

Općina Konjic je krajem novembra 2001. godine u ediciji Biblioteka Kulturno naslijeđe, knjiga 2, objavila monografiju KONJIC I NJEGOVA OKOLINA U VRIJEME OSMANSKE VLADAVINE, prof. dr. Jusufa Mulića, rođenog Konjičanina. Izdavanjem ove Monografije historiografska literatura za osmanski period u Bosni i Hercegovini obogaćena je jednim interesantnim i originalnim djelom, u kojem je veoma dokumentovano opisan historijat Konjica i njegove okoline od najranijih dana osmanske do austrougarske okupacije. Ova knjiga prima se i čita sa pažnjom, tim više, što s jedne strane, ispunjava prazninu koju nisu mogli popuniti dosadašnji pojedinačni prilozi, a, s druge strane, što stručnjake i laike kroz specifičnu materiju uvodi u jednu osebnju epohu naše prošlosti.

I ovlašno upoznavanje sa strukturom monografije *Konjic i njegova okolina u vrijeme osmanske vladavine*, a pogotovo pažljivo čitanje neodoljivo nameće utisak da je njen autor, kako u detaljima, tako i u pogledu istraživačkog postupka i svih faza obrade teme, polazio od činjenice: da se sabere i objavi sve što je dostupno u objavljenim i neobjavljenim izvorima, onim poznatim i manje poznatim iz višestoljetne bogate historije ovog grada. Sakupljeni izvori i njihovo prezentiranje govore o ogromnom naporu i još većoj ljubavi za rodni kraj i želji da se sačuva od zaborava ono što je ostalo zabilježeno na razne načine. Iz stranice u stranicu, osim obilja saznanja, dr. Mulić potvrđuje, dopunjava, ispravlja ili opovrgava različite ocjene svojih prethodnika. Opisao je sve aspekte u historijskom razvoju Konjica i njegove okoline ali je ukazao i na brojne dileme i praznine zbog oskudnih pisanih izvora te ostavio nasljednicima u amanet da ih dopunjavaju i objašnjavaju.

Čitav ovaj postupak pretpostavljao je i konsultiranje brojne literature (192 naslova) i arhivske građe. Naročito su temeljno korišteni osmanski popisi (defteri) i službeni vilajetski godišnjaci (salname). Upravo tako široko područje historijskih izvora različitog karaktera omogućilo je autoru da u sve faze istraživanog osmanskog perioda situira Konjic u određene društveno-ekonomske i političke okvire, tj. da razvoj Konjica i njegove okoline promatra u ovisnosti od općih i posebnih potreba i interesa.

Posebno želim naglasiti činjenicu da dr. Mulić uglavnom pušta izvorima "da govore", bez suvišnih, a naročito tendencioznih tumačenja. U pogledu metodološkog slijeda historijskih izvora, različite provenijencije, autor Monografije se opredijelio za tematsku obradu (19 poglavlja), a unutar svake teme hronološkom prezentiranju materije.

Prvo poglavlje (17-20) odnosi se na: OSMANSKO ZAPOSJEDANJE ŽUPA ČIJA SU NASELJA U SASTAVU DANAŠNJEG PODRUČJA OPĆINE KONJIC. Grad Konjic jedinstven je u čitavoj Bosni i Hercegovini po tome što su njegovi današnji dijelovi na dvije obale rijeke Neretve do osmanskog zaposjedanja Bosanskog kraljevstva bile u sastavu dvije feudalne oblasti. Riječ je o dvije srednjovjekovne feudalne oblasti, koje su u svom sastavu imale župe:

a) Kraljeva zemlja (Bosna): župa Bosanska Neretva i

b) Zemlja hercega Stipana Vukčića Kosače (Hercegovina): župe Hercegovačka Neretva, Kom i Zagorje (dio koji se odnosi na područje Bjelimića).

Prema, zasada, raspoloživim pisanim izvorima župa Bosanska Neretva bila je u osmanskim rukama već krajem 1466. a hercegovačke župe 1465. godine.

Poglavljja od II do V (21-99) sadrže podatke o: teritorijalnom organizovanju vojne, upravne i sudsko-administrativne vlasti; timarima i timarskim organizacijama; agrarnoj strukturi konjičkog stanovništva i agrarnim odnosima te o poreskim obavezama.

U poglavljima VI i VII (107-116) objašnjeno je kako je tekao proces doseljavanja muslimana, Vlaha i Arbanasa u konjički kraj.

U VIII poglavlju (117-126): PRELAŽENJE NA ISLAM STAROSJEDILAČKOG I DOSELJENOG NEMUSLIMANSKOG STANOVNIŠTVA ističe se da su na području današnjeg konjičkog kraja do dolaska Osmanlija u nahiji Bosanska Neretva živjeli pripadnici Crkve bosanske i Katoličke crkve, a u hercegovačkim nahijama: Neretva, Kom i Zagorje pripadnici Crkve bosanske. Prema autorovim saznanjima prelazak na islam odvijao se u tri etape:

a) prva, sporadično prelaženje na islam od osmanskog zaposjedanja do kraja XV stoljeća,

- b) druga, masovno prelaženje na islam od kraja XV do kraja XVI stoljeća i
- c) treća, sporadično prelaženje na islam od kraja XVI stoljeća do kraja osmanske vlasti.

U procesu prelaženja na islam nije bilo nikakve brzine. Nisu zapažene niti neke osjetne razlike među pripadnicima triju vjerskih zajednica (vjernici Crkve bosanske, Katoličke crkve i pravoslavni Vlasi). Autor navodi samo činjenice koje su dostupne prema osmanskim popisima ali se ne upušta u analizu razloga koji su navodili nemuslimansko stanovništvo da islam prihvate za svoju vjeru.

IX. poglavlje (127-194) VJERSKE ZAJEDNICE jedno je od najvećih i najinteresantnijih u ovoj Monografiji. Ono predstavlja pravu studiju o sakralnim objektima u konjčkom kraju.

Pojedinačno su opisane vjerske zajednice: Crkva bosanska, Katolička i Pravoslavna crkva te Islamska zajednica. U okviru prikaza Islamske zajednice zapaženo mjesto zauzima iscrpan pregled konjičkih džamija (Prkanjska, Čaršijska, Tekijska i Vardačka) kao i 11 džamija iz bliže okolice Konjica. Za svaku pojedinu džamiju navedeni su iscrpni podaci o: vakifu (ako je poznat), tehnički opis građevine, vrijeme i način izgradnje te grafičke ilustracije.

Poglavlje X (195-215) STANOVNIŠTVO I NJEGOV VJERSKI SASTAV obiluje tabelama iz kojih se veoma pregledno vidi kretanje i brojnost stanovništva ovog kraja te njegova etnička pripadnost i vjerska struktura. Prezentirani podaci o stanovništvu, koji su autoru bili dostupni, izloženi su prema organizacionim jedinicama pojedinih vjerskih zajednica, upravnim jedinicama i naseljima od 1469. do 1873. godine.

U poglavlju (217-238) DRUMSKI I POŠTANSKO-TELEGRAFSKI SAOBRAĆAJ detaljno i interesantno opisani su: izgradnja makadamskog drumu Mostar-Konjic-Sarajevo te izgradnja mostova na rijeci Neretvi u Konjicu i u Glavatičevu i na nekoliko rječica, pritoka Neretve. Opis starog Kamenog mosta u Konjicu dopunjen je faksimilima crteža u pokušaju njegove rekonstrukcije. Što se tiče poštansko-telegrafskog saobraćaja, autor navodi da se sve do šezdesetih godina XIX stoljeća odvijao tatarsko-menzilskim saobraćajem. Redovni telegrafski saobraćaj u Bosni i Hercegovini otvoren je 1858. godine u pravcu Metković-Mostar-Sarajevo, a prva telegrafska stanica u Konjicu uspostavljena je 1877. godine.

HANOVI I KARAVAN-SARAJI, XII je poglavlje (239-242). Nakon kraćeg opisa o namjenama hanova i karavan-saraja u osmanskom periodu, opisani su hanovi u Konjicu i ostalim mjestima u njegovoj bližoj okolici. Koliko je bilo moguće iz literature saznati, u današnjem gradu Konjicu u to vrijeme postojao je jedan han na desnoj obali Neretve i po jedan han, jedan karavan-saraj i jedno sklonište za putnike u zimskom periodu na lijevoj obali.

Poglavlje XIII (243-278) PRIVREDA: Podaci o privredi u Konjicu i njegovoj okolini u pisanim izvorima vrlo su šturi. Poznato je da su glavno zanimanje stanovnika ovog kraja bili poljoprivreda i stočarstvo. Organizovani razvoj zanatstva otpočeo je relativno kasno. Među zanatima posebno su mjesto zauzimali obrada željeza (sabljarstvo) i kože. U poglavlju su detaljno opisane sve aktivnosti vezane za iskorištavanje bogatih šumskih kompleksa u konjičkom kraju te trgovinu i razvoj kreditiranja privrede.

U XIV (279-280) poglavlju o ZDRAVSTVENIM PRILIKAMA u Konjicu, zbog nedostatka relevantnih izvora, dato je jako malo podataka. Autor konstatuje da su zdravstvene prilike na ovom području u periodu osmanske vladavine (kao i na području cijele Bosne i Hercegovine) bile izuzetno loše. Posebno su bile česte epidemije kuge od koje su često umirale i čitave porodice. Prvo i jedino javno kupatilo u Konjicu podignuto je 1622. godine a nije utvrđeno kad je prestalo sa radom.

XV ŠKOLSTVO (281-283): U poglavlju o školstvu veoma su kratko opisani pojedini sistemi školstva pripadnika Crkve bosanske, te Katoličke i Pravoslavne crkve i, malo opširnije, muslimansko školstvo. Nedostatak pisanih izvora onemogućio je autora Monografije da o ovoj interesantnoj tematici da više podataka. U okviru opisa školstva Crkve bosanske opisan je rad učilišta u selu Gornja Bijela u nahiji Hercegovačka Neretva, a u okviru pravoslavnog školstva Pravoslavna osnovna škola u kasabi Konjic za period 1871-1875. godine. U okviru opisa muslimanskog školstva u Konjicu u vrijeme osmanske vladavine opisani su jedan sibjan-mekteb i dvije medrese: Junuz-čauševa ili Junuz-age Prohe i Muhamed (Mehmed)-čauševa derviška medresa.

Poglavlje XVI (289-299) KULTURNI ŽIVOT. Prema dostupnim pisanim izvorima u vrijeme osmanske vladavine u Konjicu i u selu Seonica živjeli su brojni školovani ljudi. Kulturna aktivnost odvijala se sve do 1866. godine (u Sarajevu osnovana Sopronova štamparija), uglavnom, kroz prepisivanje brojnih rukopisa. Autor navodi sve (zasada) poznate rukopise koje su prepisali konjički kaligrafi. Nema podataka o nekom značajnijem književnom djelu autora sa ovog područja. Zahvaljujući zapisivačima, sačuvane su narodne pjesme (neke i sa melodijom-notni zapisi) nastale u ovom kraju. Neke od njih nevedene su u ovoj Monografiji.

XVII poglavlje (305-337) RAZVOJ DIJELOVA GRADA NA DVIJE OBALE NERETVE I NJIHOVO OBJEDINJAVANJE U JEDNU GRADSKU CJELINU

Ovo poglavlje govori o historijskom razvoju svakog pojedinog dijela grada. Historijski pregled dopunjen je brojnim tabelama (popisi imena kućedomaćina po mahalama, poreskih obveznika) i faksimilima grafika Konjica.

XVIII poglavlje (337-338): AUSTROUGARSKA OKUPACIJA KAZE KONJIC I KRAJ OSMANSKE VLASTI

Prema zvaničnim podacima o hronologiji austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine Konjic se predao 6. oktobra bez ikakvog otpora, a u iskazima o poginulim, ranjenim i nestalim vojnicima i oficirima austrougarske vojske, područje Konjica nije ni spomenuto. Tako je nakon više od četiri stoljeća prestala vlast Osmanlija u konjičkom kraju.

XIX poglavlje (339-353) ZANIMLJIVI DOGAĐAJI IZ KONJICA I NJEGOVE OKOLINE sadrži zanimljive podatke o: ubistvu neretvanskog kadije Isaa, pokretu Husein-bega Gradaševića i njegovom odjeku u konjičkom kraju, upravi Galiba Ali-age Rizvanbegovića-Stočevića, otporu Hercegovine pohodu Omer-paše Latasa, ženidbi potpukovnika Muhamed-bega Ilhanija Tatlom Prohić iz Konjica te hajdučiji i robovima u konjičkom kraju.

U Monografiji su objavljeni pored izvor i literature i dva autorska priloga: *Džemal Čelić*, URBANA STRUKTURA I ARHITEKTURA KONJICA *Senadin Begtašević*, PUTOPISCI O KONJICU I NJEGOVOJ OKOLINI

Na kraju, moramo konstatovati da tehnička oprema ove Monografije nije u skladu sa njenim sadržajem. Format i boja knjige nisu najbolje odabrani, ali to nikako ne umanjuje njenu vrijednost.

Mina KUJOVIĆ

Vesna Miović-Perić, NA RAZMEĐU: OSMANSKO-DUBROVAČKA GRANICA (1667.-1806.) **Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku.**

Dubrovnik, 1997, 448 str.

Odnosi Osmanskog carstva i Dubrovačke republike predstavljaju jednu veoma neobičnu historijsku pojavu. Činjenica da se radi o jednoj svjetskoj supersili pred kojom su nestajale imperije, padala carstva i kraljevstva u čiji državno pravni okvir su se utopile različite pravne i druge tradicije, neizostavno nameće pitanje kako je Dubrovačka republika, tako mali i geostrateški značajan prostor, ostala pošteđena i kako je uspjela očuvati svoj suverenitet pred jednom silom kakvu je nekoliko stoljeća predstavljalo Osmansko carstvo, posebno u usponu svoje moći.

Letimičan pogled na bibliografske sadržaje govori nam da je mnoštvo pitanja i pojava u odnosima Osmanskog carstva i Dubrovnika, nalazilo svoje mjesto u istraživačkim zahvatima i samim tim ponuđen je i dio odgovora na takav upit. No, oni su najčešće fokusirani na određena pitanja i probleme. Pred nama je upravo jedan, po našoj ocjeni veoma uspješan, pokušaj da se, kako vremenski tako i po raznovrsnosti sadržaja, na sveobuhvatniji način rasvijetle ti odnosi u svim svojim pojavnim oblicima.

Premda na prvi pogled po svom naslovu ne ostavlja utisak da se radi o historičkom sadržaju, knjiga „*Na razmeđu*” Vesne Miović-Perić, (izd. Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Dubrovnik, 1997), svojim podnaslovom, Osmansko-dubrovačka granica (1667-1806), približava nas svojoj sadržajnoj suštini. Ma koliko imao povoljan položaj, Dubrovnik odnosno teritorij koji mu je pripadao, bio je vrlo često ugrožavan, posebno u vrijeme ratova Mletačke republike i Osmanskog carstva ali i od raznih snaga s osmanskog teritorija koje vlasti nisu bili u stanju uvijek kontrolisati. Ponekad se nalazio i pod pritiskom onih koji u ime Osmanskog

carstva treba da provode carske odluke i zakone. Stoga, kao i činjenice da se najveći dio onoga o čemu je riječ zbiva na graničnim područjima, naslov "Na razmeđu" ima svoje puno opravdanje i sasvim jasno definiše poziciju Republike.

Obilje arhivske građe Povijesnog arhiva u Dubrovniku i izvjesna zapostavljenost tog perioda od strane istraživača s razlogom su opredijelili autora da popuni tu prazninu u formi opširne monografije pod navedenim naslovom, nastale prije svega iz bogatih arhivskih serija, podserija dokumenata turskog i dubrovačkog porijekla. U radu su korišteni izvorni dokumenti osmanskih vlasti, na turskom jeziku (fermani, bujruđije, arzovi, ilami, hudždžeti) ali i u prijevodu tih dokumenata od dubrovačkih dragomana na hrvatski i talijanski, prepiske Dubrovčana sa susjednim osmanskim vlastima, uputstava dubrovačke vlade svojim predstavnicima u Osmanskom carstvu, razna pisma sa podacima o problemima na granici itd. Autoru su u značajnoj mjeri poslužili tužbe, svjedočenja i zapisnici sa sudskih procesa, odluke Senata Dubrovačke republike kao i istrage o pojedinim kriminalnim djelima. Kroz mnoštvo navedenih dokumenata autor nam rekonstruiše te odnose i ponašanje vlasti s obje strane. Pored osnovnog teksta koji tretira različite pojavne oblike tih odnosa, mnoštvo fusnota i objašnjenja na mnogim stranicama nadilaze obim osnovnog teksta i predstavljaju bogate sadržaje o pojedinim pojavama i događajima.

Svoj sud o odnosima autor je istakao u Uvodu (str. 9-11) ocjenjujući da su oni "vrlo intenzivni, složeni, osjetljivi na svim razinama, varirajući u rasponu od suradnje do prijevare, od nužne blagonaklonosti do vjerske netrpeljivosti. Iz načelnog stava Dubrovčana i Osmanlija o međusobnom prijateljstvu i toleranciji ni u jednom trenutku nije se gasio iznijansirani hladni rat, od pukog nadmuđrivanja do otvorenih ozbiljnih prijetnji". U sedam poglavlja ove knjige autor istražuje elemente, uzroke i posljedice odnosa, dok su osmo i deveto poglavlje Zaključak i Prilozi.

U međusobnim odnosima manifestiranim kroz različite vidove i na različite načine učestvuje mnoštvo subjekata svih nivoa vlasti, kako onih najviših tako i najnižih i u njima. Direktno ili indirektno aktivno sudjeluju i na njih, pozitivno ili negativno, utječu svi nosioci državnih funkcija ali i obično stanovništvo nastanjeno uz granicu. U prvom poglavlju *Osmanske vlasti i Dubrovnik* (str. 13-45) autor predstavlja sve aktere i izvršitelje pojedinih državnih poslova i njihov udio u međusobnim odnosima. Primarna uloga pripada višim državnim službenicima, sultanu i drugim članovima Porte, potom bosanskom beglerbegu i hercegovačkom sandžak-begu. Ti odnosi počinju veoma rano (1430. g.), prije negoli su Osmansko carstvo i Dubrovačka republika postali administrativni susjedi ali su intenzivirani padom Bosne i gradova u Hercegovini. Početna korespondencija išla je ka sultanu ali se učvršćivanjem Osmanlija u Bosni i Hercegovini, postepeno prenosila na nosice sultanove vlasti u Bosni,

bosanskog beglerbega i hercegovačkog sandžak-bega, kao sponi između dvije vlade. Pitanja finansijske naravi, trgovina, carine, porezi, godišnje daće, najčešći su povod prepiske dvije vlade. Autor nas sistematično i redosljedom upoznaje i sa drugim subjektima na nižim razinama i njihovom ulogom u tim odnosima. Kako se približavamo onim svakodnevnim životnim pojavama i problemima, utisak je da ti odnosi postaju složeniji. To je posebno vidljivo iz dijelova koji govore o pitanjima sudske nadležnosti, ulozi kadije, mjerama koje su preduzimane da se osigura red na obje strane, posebno o istragama i kažnjavanjima i izvršenjima kazni.

Od ponašanja vojnih struktura Osmanskog carstva, kapetana, trebinjskog paše, vojnih posada na granici, klančara, pandura najzad emina na carinama umnogome je zavisio nivo saradnje. Zbog nasilja nad stanovništvom, posebno u vrijeme zategnutih odnosa ili ratova s Mlečanima, ozbiljno je dovođeno u pitanje ono za čim se težilo. Stoga su krađa stoke, voća, povrća ponekad dovodili gotovo do otvorenih sukoba. S druge strane, kada je trebalo, nastojali su darovima, poklonima i raznim uslugama osmanskim uglednicima održati te odnose na nivou dobre saradnje.

Svjesni nužnosti saradnje s Osmanskim carstvom, Dubrovčani su razvijali aktivnosti koje su im olakšale i unapređivale odnose. Učenje turskog jezika i stimuliranje prevodilačke djelatnosti bitan su segment dubrovačke strategije spram Osmanskog carstva. Ona se manifestirala kroz angažman učitelja turskog jezika koji su dolazili u Dubrovnik do slanja polaznika tečajeva u velike gradove Carstva (Istanbul, Jedrene, Sofiju) na usavršavanje jezika. Pored jezika oni su istovremeno učeni diplomatiji, posebno pravilima osmanskog ceremonijala. Dubrovačko-osmanski odnosi su počeli trgovačkim pitanjima koja su sve vrijeme dominirali u cjelokupnoj saradnji, o čemu nam govori drugo poglavlje "*Pogranična trgovina*" (47-64). Ona se odvijala na mjestima određenim za razmjenu, tzv. "*skale*" koje su predstavljale trgovišta u pograničnom dijelu. Najčešći predmet kupoprodaje i s jedne i druge strane su stoka i poljoprivredni proizvodi, ali i odjevni predmeti ili sirovine kao vuna, pamuk i sl. Trgovinu žitaricama, kao strateški važnim proizvodima, Osmanlije su držale pod svojom kontrolom i u zavisnosti od odnosa sa Mlecima povremeno uvodili zabrane ili ograničavale količinu izvoza žitarica. Usljed oskudice vodom predmet trgovine između dvije strane mogao je biti i led. Ma koliko je trgovina bila obostrano korisna i unapređivala te odnose, ona ih je s druge strane otežavala. Neriješeni dužničko-povjerilački odnosi, rješavani intervencijom vlasti ali i krađom, otimanjem, robe i slično, dovodili su vlasti u težak položaj. Posebno osjetljivo pitanje trgovina je predstavljala u vrijeme sukoba ili zategnutih odnosa sa Mlečanima i zabrane izvoza žitarica iz Osmanskog carstva u Mletačku republiku. Krijumčarenje kao jedini preostali način Osmanlije su rigorozno

kažnjavali. Stoga su dubrovačke oficijelne vlasti vodile računa da sama vlast svojim mjerama kao i dubrovački građani ne dovedu do pogoršanja odnosa. Krijumčari su ipak nalazili načina da izigraju i osmansku i dubrovačku vlast.

"Borba za pašnjake i plodno tlo" (str. 65-95), treće poglavlje posvećeno je agrarnoj problematici. Teritorijalna naslonjenost i jedne i druge je prisiljavala da u borbi za opstanak potraže izlaz preko granice, pa su siromašna dubrovačka pogranična sela u potrazi za obradivim površinama koristili obradive hercegovačke parcele, pašnjake i šumu. Iako je zakonski ta oblast regulisana na sličan način s obje strane, u korištenju su, namjerno ili ne, nanošene štete što je dovodilo do progona korisnika, pa i do otvorenih sukoba kao što je to bilo između 1708-1720. godine. U mnogo manjem obimu podanici Osmanskog carstva su koristili dubrovačko tlo.

Siromašniji slojevi ili porodice u Dubrovačkoj republici, izlaz iz teške situacije su tražili odlaskom na osmansko ili mletačko područje, pa su obavljali razne zemljoradničke poslove ili radili kao sluge na imanjima ili kućama bogatijih, prihvatajući tamo i islam. Odlazili su mlađi i stariji, muškarci i žene. Opoziv djeteta od strane roditelja ili traženje zaostavštine Dubrovčanina umrlog na osmanskom teritoriju čest je predmet sporova. S druge strane, u teškoj ekonomskoj situaciji nalazili su se i pojedini podanici Osmanskog carstva pa su, da bi izbjegli namete, spas tražili na dubrovačkoj strani. Ovim problemima autor se bavio u četvrtom poglavlju, *"Bjegunci, izbjeglice i doseljenici"* (str. 97-116).

Jedno poglavlje *"Kuga na dubrovačkoj granici - vrijeme od kacamorštine"* (str. 117-136) autor je posvetio nečemu što ne spada u domen političkih niti ekonomskih odnosa, ali su se pojave o kojima je riječ znatno odražavale i na te sfere.

Trgovački kontakti s različitim krajevima predstavljali su potencijalnu opasnost širenja raznih zaraza koje su se mogle prenositi i putem robe. Stanovništvo Dubrovnika je redovno informirano o mjerama zaštite koje su podrazumijevale provjetranje, spaljivanje i pranje zaražene robe a trgovci su mijenjali odjeću ili se povlačili u izolirana mjesta. Pojave ove vrste uzrokovane su često velikim sušama, pojavom gladi i ratovima na tom području. Zaraze u osmanskome susjedstvu Dubrovčane su primoravale na mjere organizovanja zaštite od strogog praćenja zaraza, zabrane kretanja stanovništva, nadzora lokalnih puteva i sl.

Lošija strana osmansko-dubrovačkih odnosa predstavljena je u poglavlju *"Zločin"* (str. 137-147). Riječ je o različitim oblicima provala, krađa vršenih planskim upadima i uzimanjem nezaštićene robe, često kao vid naplate zaostalog duga. Kradena je stoka na ispaši, vršeni prepadi na putu, oduzimana oprema od putnika ili tegleća stoka ali i drugi predmeti, trgovačka roba i novac. Nerijetko, na meti su se nalazile i kuće. Mnoštvo obračuna na granici opterećivalo

je odnose po snazi dva nejednaka rivala i favorizovalo jačeg, koji i pored određenih pravnih legislativa, svoje obaveze iz tog domena nije uvijek ispunjavao. Sporovi na granici su završavali i umorstvom.

Veoma opširno sedmo poglavlje, "*Organizirani zločin*" (str.167-265), govori da su odnosi u dubrovačkom susjedstvu bili i zaoštreni. Takvu dimenziju davala su im zbivanja u širem okruženju, posebno poslije ratova vođenih u dubrovačkom susjedstvu. Autor omeđuje periode u kojima je do njih dolazilo određenim događajima kao što su period od potresa do Morejskog rata (1667-1699), razdoblje između Kandijskog i Morejskog rata (1689-1699), od kraja Morejskog rata do 1806. godine. U takvim okolnostima stvorena je povoljna klima za intenzivnu hajdučiju i osvetnički rat. Koristeći nepovoljan položaj Dubrovnika i želeći ugroziti njegov opstanak, u tome su posebno prednjačili Vlasi i Crnogorci, ali od pritisaka i organiziranja pojedinih nedjela ponekad nisu bili lišeni ni nosioci lokalne vlasti. S dubrovačke strane organiziranom zločinu bili su skloni oni koji su bili ugroženi. Učešće pojedinih strana u zločinu bilo je različito i autor ga prezentira na egzaktan način, kako po godinama, tako brojem i procentom učesnika ili žrtava zločina, kao i način stradanja i motive ubojstva. Takvi podaci pokazuju da je na osmansko-dubrovačkoj granici od 1671-1800. g. najveći broj dubrovačkih podanika stradao od Vlaha (63%) Crnogoraca (23,98%) i Turaka (12,13%) dok su od Dubrovčana također najviše stradali Vlasi (61,54 %) Turci (21,15 %) i Crnogorci (17,31 %).

U kratkom zaključnom razmatranju (poglavlje 8) "*Zaključak*" (str. 265-268) autor je istakao osnovne elemente koji su određivali karakter tih odnosa izražen kroz obostrani interes za ekonomskom i političkom saradnjom. Dubrovnik je potreban Osmanskom carstvu jer je donosio ekonomsku korist, dok je Osmansko carstvo za Dubrovnik predstavljalo važan faktor zaštite. No, i pored kohezivnih faktora, autor je dobro uočio i one koji su opterećivali međusobne odnose kao što su vjerska različitost, odmetnuti Crnogorci i Vlasi, vojna nadmoć Osmanlija ali i ekonomska moć Dubrovnika.

"*Prilozi*" (str. 269-384) čine deveto i najobimnije poglavlje ovoga djela. U njemu je dat 121 prilog različitih dokumenata nastalih u korespondenciji pojedinih organa vlasti Osmanskog carstva i Dubrovčana, ili dokumenata u kojima se registruju pojedine pojave kroz predstavke, pritužbe, sudske procese, svjedočenja, izvještaje, sl. Ovim autor čitaocu stavlja na raspolaganje korištenu arhivsku građu na osnovu koje može graditi i vlastiti sud i olakšava mu kritički pristup. To ovome djelu daje dodatnu vrijednost.

Glosar turskih (str. 385-388) i Glosar dubrovačkih izraza (str. 389-395) kao prateći sadržaji omogućuju onima kojima korištena terminologija nije bliska, lakše snalaženje u na momente teško razumljivim sintagmama. Kraj knjige rezerviran je za sljedeće: Literatura (397-406), Vrela Povijesnog arhiva

u Dubrovniku (str. 406), Sažetak (str. 409-412) i Kazala (str. 413-445) - osoba i geografskih pojmova.

Po načinu koncepcije i šarolikošću problema knjiga je pogodna za različite aspekte i teme, diplomatske, političke, privredne, agrarne, vojne i dr., što samo uvećava njenu upotrebnu vrijednost i značaj. Predstavljajući sve dimenzije tih odnosa, autor nas dovodi do odgovora da ekonomski interes kreira te odnose, te da oni počivaju prije svega na tom interesu. Historiografija je ovim dobila još jedno vrijedno djelo, nezaobilazno u budućim istraživanjima, za nas posebno značajno jer istovremeno rasvjetljava i dio bosanskohercegovačke prošlosti.

Aladin HUSIĆ

ANALI DUBROVNIK, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, svezak 38, Zagreb-Dubrovnik 2000.g., str. 415.

Najnoviji, 38. broj Anala Dubrovnik donosi niz novih radova i priloga iz historije Dubrovnika i njegovog susjedstva koji zaslužuju pažnju struke i ljubitelja starine u Bosni i Hercegovini.

Izbori su značajan i čest čin ustavnog i političkog života Dubrovnika. Izborom u Velikom vijeću i iz njegovog sastava popunjavale su se gotovo sve službe u Dubrovniku. Središnje institucije vlasti birane su apsolutnom a lokalne relativnom većinom glasova. Naglašenim tradicionalizmom zaziralo se od znatnijih promjena sistema vlasti. Tek u 18. stoljeću, izbornim zakonom iz 1747.g., dolazi do promjena. Cilj rada Nelle Lonza je rekonstrukcija i tumačenje izbornih modela u Dubrovniku (*Izborni postupak Dubrovačke Republike*, 9-52). U prvom dijelu rada detaljnija analiza posvećena je izbornim pripremama, kandidacijskom postupku, glasanju, utvrđivanju rezultata i mjerama koje štite pravilnost izbora. U drugom dijelu autor analizira poziciju dubrovačkog izbornog modela, naročito s obzirom na Veneciju i njen model. Na kraju je obrađeno razdoblje preobrazbe izbornog sistema u 18. stoljeću.

Stanovnici kasnosrednjovjekovnog i renesansnog Dubrovnika su imali razmjerno racionalno organiziran prostor svoga življenja. Postojale su legislativne odredbe za svaki pojedini segment javnog života grada, a često ni privatni život pojedinca nije bio izvan interesne sfere izvršnih vlasti. Razlog za tako restriktivan odnos je poimanje javnog i privatnog, poprilično različito od današnjeg. U svome radu Gordan Ravančić pažnju usmjerava na međudnos privatnog u dubrovačkoj dokolici (*Javni prostor i dokolica u kasnosrednjovjekovnom i renesansnom Dubrovniku*, 53-64). Autor piše o prostorima u kojima su se Dubrovčani bavljali i provodili slobodno vrijeme. Najčešće

mjesto dokoličarenja su krčme, ulice i trgovi, klaustar franjevačkog samostana, kao i prostor gradske javne kuće.

Slabije istraženu tematiku odbrambenog ustrojstva dalmatinskih gradova svojim radom animira Robert Skenderović (*Prilog proučavanju vojne organizacije dalmatinskih komuna u srednjem vijeku*, 65-87). Predmet analize su vojna doktrina komuna, ljudski potencijal, odbrambene mjere, mletačka vlast u dalmatinskim komunama tokom 15. stoljeća i profesionalni vojnici. Odbrambeno ustrojstvo dalmatinskih komuna određeno je malim ljudskim potencijalom i nametnutom ograničenošću od država koje dominiraju Dalmacijom. Organizirana odbrana, uz jake zidine, odolijevala je razbojništvu iz zaleđa i gusarima s mora, ali nije mogla zaustaviti Veneciju i prodore Osmanlija.

Mario Reljanović u svome radu govori o pečatu Nikole Kačića (*Pečat omiškog kneza Nikole Kačića iz 1245. godine*, 89-102). Iscrpno je opisan dosad nepoznati pečat Kačića sačuvan u Državnom arhivu u Dubrovniku i ispraćen razvoj Omiške kneževine u 12. i prvoj polovini 13. stoljeća.

Pitanju prodaje Konavala Sandalja Hranića Dubrovčanima pažnju posvećuje Esad Kurtović (*Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima*, 103-120). Autor isključuje dosad uvriježeno stajalište da poziciju Sandalja Hranića diktiraju njegove finansijske teškoće.

Mir, sloboda i prosperitet Dubrovčana, mada već zajamčeni na Porti, u stvarnosti su uveliko zavisili o volji i naklonosti bosanskih i hercegovačkih uglednika. Dobri odnosi sa susjedima bili su predmet političke i društvene svakodnevnice. Animacijom obimne građe Dubrovačkog arhiva Vesna Miović-Perić u svome radu prati kako su Dubrovčani uspijevali da opstanu uz zahtjevno susjedstvo (*Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke Republike*, 121-164). Darovi, novac i usluge, koje autor detaljno podastire kao slikovite primjere, bili su najvažniji činitelji dubrovačke diplomacije na osmanskim dvorovima. Među bosanskim sandžakbezima i beglerbezima bilo je i iskrenih dubrovačkih prijatelja i onih koji su od Dubrovčana željeli izvući što više materijalne koristi. Bilo je i onih koji su nastupali kao ozbiljni i opasni neprijatelji. Svi su u narušenoj osmanskoj hijerarhiji bili u prilici da postupaju u skladu sa svojom naravi i nagonima. Za njih dubrovačke usluge i darovi nisu bili samo znak časti i uvažavanja, nego i značajan dodatak ograničenim prihodima, kojeg se nisu odricali.

Predmet rada Antuna Paveškovića je duhovno pjesništvo Mavra Vetranovića, Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića (*Topos "pravog puta" u duhovnom pjesništvu Vetranovića, Dimitrovića i Nalješkovića*, 165-184), dok Slavica Stojan pažnju posvećuje francuskom doseljeniku u Dubrovnik, pjesniku Marku Brueroviću (*Pjesnička ostavština Marka Bruerovića na četiri jezika*, 185-199).

Središte rada Stjepana Ćosića je izvještaj o stanju u Dubrovačkom okrugu okružnog poglavara u Dubrovniku Friedricha Waidmannsdorfa (1819-1825) (*Waidmannsdorfov izvještaj o Dubrovačkom okrugu iz godine 1823.*, 201-242). Izvještaj upućen pokrajinskom namjesništvu u Zadru ima 80 stranica, podijeljen je na 16 poglavlja, pisan je na talijanskom jeziku, a nalazi se u Državnom arhivu u Zadru. On predstavlja prvi opsežan prikaz stanja u Dubrovačkom okrugu (nekadašnja Dubrovačka republika i otok Korčula). Autor ga s razlogom predstavlja izuzetno važnim u proučavanju prošlosti Dubrovnika tokom prve polovine XIX stoljeća. Izvještaj je sastavljen poslije prikupljanja relevantnih informacija i kao najcjelovitiji izvještaj tokom prvih godina austrijske vlasti zaslužuje pažnju struke. Uz iscrpan komentar, autor ga objavljuje u cjelini.

Političkim prilikama u Dubrovniku kroz prizmu aneksije Bosne i Hercegovine pažnju posvećuje Pero Depolo u svome radu (*Političke struje u Dubrovniku i aneksija Bosne i Hercegovine (II dio)*, 243-303). Ovaj rad je nastavak prvog dijela objavljenog u prethodnom broju Anala. U radu se analiziraju stajališta dubrovačkih političkih glasila (Crvene Hrvatske, Prave Crvene Hrvatske i Dubrovnika) prema aneksiji Bosne i Hercegovine. U zaključku su dati rezultati analize. Autor ističe znatne razlike glasila u pristupu aneksiji. "Prava Crvena Hrvatska" pozdravlja aneksiju videći u njoj korak prema rješenju hrvatskog pitanja u integralnom smislu i zastupajući ekskluzivno hrvatstvo. "Crvena Hrvatska" je suzdržana ali odobrava aneksiju nalazeći u njoj približavanje južnoslavenskih naroda u Monarhiji. "Dubrovnik" osuđuje aneksiju razinom velikosrpskih pozicija, nalazeći da aneksija dovodi u pitanje opstanak srpske nacije i nezavisan položaj Srbije. Glasila prenose dijametralno različite ideološke pozicije triju dubrovačkih političkih stranaka, Hrvatske stranke prava, Samostalne organizacije Hrvatske stranke i Srpske narodne organizacije.

Rad Antuna Ničetića posvećen je plovidbi sv. Pavla 61. godine na relaciji od Krete do "Melite" (*O nekim navigacijskim aspektima plovidbe svetoga Pavla od Krete do Melite*, 305-370). Iscrpnom analizom autor potkrepljuje pretpostavku da je brod sa sv. Pavlom, poslije dvije sedmice lutanja morem, doživio brodolom na Mljetu (Melita), a ne na Malti (Melita) kako se to smatra.

U rubrici Osvrti i kritike, pored pogleda na niz novijih izdanja, uvršteni su i prigodni i stručni pogledi na više istaknutih djelatnika i institucija u proučavanju dubrovačke prošlosti (Nikša Lučić, *In memoriam: Stjepan Krivošić (Sisak, 17. rujna 1918, Zagreb, 15. kolovoza 1999.)*, 371-372; Buklijaš Tatjana, *Dubrovnik u djelu Mirka Dražena Grmeka (1924-2000)*, 373-377; Vekarić Nenad, *Povjesničar Ivo Perić, istraživač dubrovačke prošlosti (Povodom 70. godine života)*, 377-385; Vekarić Nenad, *50. godina Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u*

Dubrovniku, 386-387; Čoralić Lovorka, Dubrovačke teme u časopisu Croatica christiana periodica, 387-391).

Ponudjenim sadržajima Anali Dubrovnik i najnovijim brojem potvrđuju visoku stručnu razinu u proučavanju prošlosti Hrvatske, Sredozemlja i jugoistoka Evrope s Dubrovnikom kao centrom historijske i svjetske baštine.

Esad KURTOVIĆ

Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit: POVIJEST BOSNE I - II /Sarajevo 1999/

Davno je konstatovano da je historija historiografije Bosne i Hercegovine bogata temama i sadržajima, historičarima i istraživačima, te da ima dugu i vrijednu tradiciju koja seže u XVII i XVIII vijek. Treba napomenuti da se historijska nauka razvijala prema potrebama historičara i vremena, društvenim i političkim okolnostima, a bila je opterećena mnogim objektivnim i subjektivnim slabostima koje su pratile razvoj ove nauke i u drugim evropskim društvima. U tematskom pregledu historičari su uglavnom istraživali probleme osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini, specifičnosti i dodirne tačke te su, istražujući bosanskohercegovačku državnopravnu tradiciju, nastojali historijskoj nauci dati nacionalno obilježje. Ovo se posebno odnosi na istraživače koji su živjeli i pisali u prijelomnom XI-X vijeku, kada se pojačava interes za historiju i kod određenih društvenih slojeva, što se vidi i iz napisanog i publikovanog.

Potrebno je ovom prigodom ukazati i na određeni paradoks kada je u pitanju istraživanje, pisanje i uopće bavljenje historijskom naukom u Bosni i Hercegovini, posebno u XIX vijeku. On se odnosi, prije svega, na šarolikost tema ali i na to da istraživači koriste historijske izvore prvog reda što danas koristi dvostruko: kao historijski izvor prvog reda i kao slijed mišljenja o promjenama u društvu te kao valjan doprinos poimanju historije kao naučne discipline.

Vrlo je bitno istaknuti i sljedeće: istraživači historije Bosne i Hercegovine od XVII vijeka do modernih vremena istraživanje i pisanje doživljavaju isključivo kao individualni čin i napor, koji, opet, svoje shvatanje historijskog procesa, svoj metodski i metodološki pristup određuju nizom činjenica i odrednica. Prije svih to je primarno iskustvo historijskog dešavanja, zatim vlastiti, osoben sud o prošlosti, uticaj društveno-političkih prilika, pitanje i problem vjerodostojnosti historijskih izvora, kao i uticaji i dodiri evropskog iskustva u tumačenju i pisanju historijskog djela.

U historiji historiografije Bosne i Hercegovine, posebno u njenom razvojnem luku iz XIX vijeka, sigurno je nezaobilazno, mada nažalost još uvijek potpuno neobilježeno, ime i djelo Saliha Sidkija Hadžihuseinovića Muvekkita, istraživača i pisca bosanskohercegovačke sveukupne historije, čije se nedavno publikovano djelo: "*Tarih - i - Bosna*" u prijevodu na bosanski jezik: *Povijest Bosne*, u dvije knjige, smatra međašem moderne historije historiografije Bosne i Hercegovine. O samom piscu se vrlo malo zna. Valja reći da se radi o historičaru čiji je život posvećen istraživanju bosanske historije. Poznato je da je rođen 1825. godine u Sarajevu gdje je i stekao sva znanja. Povučeni od svijeta, darovit, precizan, strpljiv i uporan, ispisivao je stranice i stranice historijskog djela neobične snage i upotrebne vrijednosti. Muvekkit je umro u rodnom gradu 12. marta 1888. godine. Nažalost, original rukopisa pored ostalog uništen je u četničkom granatiranju Orijentalnog instituta u Sarajevu, maja 1992. godine.

Ovlaš nabačene činjenice ukazuju da se radi o izuzetnom djelu o čijoj sudbini se može napisati historijsko djelo. Poznato je u historiji i niz pokušaja da se ono publikuje. Tako još za života autora, historičar Ibrahim-beg Bašagić u časopisu Vatan, broj 8 od 31. oktobra 1884. godine, upozorava na ovo vrijedno djelo, koje, iako još nezavršeno, ukazuje na potrebu štampanja. Radi se o obimnom historijskom djelu /u prijevodu na bosanski jezik to je ukupno 1428 stranica/ tematski šarolikom, neobičnom po kvalitetu istraženog historijskog procesa ali i posebno interesantnom za svakog budućeg istraživača.

Ovim tekstom namjerava se potcrtati samo jedna od niza odrednica ovog obimnog historijskog djela, činjenica posebno uočljiva, da se kroz *Povijest Bosne* Muvekkita provlači jedan dominantan historijski metod, koji vrlo hrabro odgovara na tzv. evropske modele historijskog pisanja i u sebi iskazuje totalni pogled prema tumačenju bosanskohercegovačke prošlosti od najstarijih vremena do 1878. godine.

U originalu Muvekkitova *Povijest Bosne* pisana je na turskom jeziku i to "*ne baš takvim kakav ne bi trebao jezičnih i stilskih korekcija*", kako je to zapisao Mehmed Handžić. Prema istom autoru, Muvekkit je dao autograf nekom Murat ef. Sariću, koji je dobro poznavao turski da ga stilski sredi. U autografu su se primjećivale korekcije, koje su, inače, pisane crvenom tintom, ali nalaze se samo na prvih nekoliko listova.

Povijest Bosne pisana je u obliku ljetopisa u kome je historijski materijal izložen hronološkim redom, iz godine u godinu, a za osnovu Muvekkit je uzeo promjene na stolicama tursko-osmanlijskih namjesnika u Bosni i Hercegovini. Posebna zanimljivost ovog djela je u tome što je autor vrlo pretenciozno pokušao i u tome uspio da obradi sveukupnu historiju Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do 1878. godine. Prema mišljenju dr. Hazima Šabanovića, radi se o pokušaju da se u "*suvisloj cjelini prikaže prošlost Bosne pod turskom vladavinom*".

U obradi predturskog doba historije Bosne i Hercegovine Muvekkit se koristi nalazima historijskih istraživanja Vjekoslava Klaića i Antuna Kneževića, ali i sve dotada pristupačne historijske izvore i literaturu pisanu na turskom i bosanskom jeziku, posebno sidžile, fermane, berate, historijska djela Ibrahima Pečevija, Mulla Mustafe Bašeskije, neke druge nepoznate mudžmue, te niz, danas, gotovo nepoznatih djela.

Muvekkitov interes za historiju i historijsko istraživanje iznimno je vezan za XIX vijek, u kome je živio. Razmišljajući o historijskoj naraciji, Muvekkit je ponudio manje pitanja a više odgovora nego obično, jer je, prema mišljenjima historičara njegove epohe, mnogo lakše odrediti pravila pisanja historije nego njezinu bit. No, prema onome što je ovaj autor ponudio u Povijesti Bosne očiti su prilazi sintetičkog tipa, gotovo istraživački zahvati specijalističkog prilaza problemu historijskog iskaza, jezika i stila, koji isto tako zadiru u bit discipline sa čime se slaže i moderna historijska metodologija. Čak i događajna historija mora izmisliti narativnu strukturu kako bi oblikovala prostor i vrijeme.

Kada se racionalno posmatra Povijest Bosne, neminovne su komparacije i paralele koje čitaocce vode prema novim spoznajama ili potvrdi nekih ranijih prihvatljivih znanja o historiji kao nauci. Tako Muvekkit postavlja i pitanje kriterija izbora činjenica i dokumenata, odnosno odluke o njihovoj važnosti za tumačenje nekog historijskog događaja, ličnosti ili procesa, naglašavajući da se razumijevanje historije i inače događanja često kriju u nekom nevažnom detalju. Muvekkitova razlaganja o nekim "nebitnim" procesima sada daju sliku vremena i pomažu historičaru dvostruko: da sudi o vremenu ali i historijskoj metodi. Njegova slikovita argumentacija postala je dio stvarnosti te se autor Povijesti Bosne s pravom smatra i modernim historičarem i istraživačem.

Jedno od najvažnijih pitanja koje prati diskusiju o historiji od antike do danas je pitanje vjerodostojnosti i istinitosti istraženog. Davno je odbačena teza o "vječitoj istini" koju i Muvekkit odbacuje te argumentovano s vjerodostojnim historijskim iskazom tumači i interpretira prošlost, ali uz važan princip: da se prošlost može vratiti samo posredno, kroz historijsko djelo, što znači da postoje samo sačuvane činjenice a i one su podložne kategorizaciji i interpretaciji historičara. Tako se opravdava konstatacija s početka teksta da je Povijest Bosne i zbirka historijske dokumentacije o prošlosti Bosne ali i metodološki poučnik o tome kako se treba odnositi prema historiji.

Priređivači Muvekkitove Povijesti Bosne su s pravom ovo obimno djelo podijelili u dvije knjige a svaku na četiri poglavlja s redakcijskim nazivima:

- I. *Od prahistorije do gubitka bosanske srednjovjekovne državnosti*
- II. *Od sandžaka do ejaleta /1463-1580/.*
- III. *Vrijeme borbi, uspjeha i poraza /1580-1699/.*
- IV. *Od Karlovačkog do Svištovskog mira /1699-1791/.*

U drugoj knjizi su sljedeća poglavlja:

- I. *Od mirovnog ugovora do borbe za autonomiju /1791-1828/.*
- II. *Od Husein-kapetana Gradašćevića do Omer-paše Latasa /1828-1850/.*
- III. *Od umirenja pobune do novog ustanka /1850-1875/.*
- IV. *Posljednje godine neposredne sultanove vlasti u Bosni /1875-1878/.*

Uz osnovni tekst u knjizi se nalaze i Uvodne napomene i Predgovor na bosanskom, engleskom i arapskom jeziku, a na kraju prve i druge knjige su: *Rječnik termina i manje poznatih riječi, Indeks ličnih imena te Indeks toponima.*

Treba ponoviti: među prvim historičarima Bosne i Hercegovine koji su se prihvatili teška i nezahvalna zadatka da napišu cjelovitu historiju Bosne i Hercegovine je i Salih Sidki Hadžihuseinović-Muvekkit. U konačnoj ocjeni ovog nadasve interesantnog djela moguće je izreći mnoge pohvalne riječi. Prije svega, radi se o pregledu cjelokupne historije Bosne i Hercegovine, pisanom metodom i metodologijom XIX vijeka, prema već ustaljenoj shemi historije piramidalnog obilježja. Zna se da se ovom metodom očituje nesrazmjer ranije, tj. starije i novije historije, što to i Muvekkitova historija zorno potvrđuje. Raniji vijekovi, sve do političkog sloma srednjovjekovne Bosne, nisu pouzdani, često se historijska dešavanja ali i ličnosti miješaju, ali najdragocjeniji konzervans je djelatnost bosanskih bogomila, koje autor smatra autentičnim i autohtonim.

Hronološka nedosljednost kod Muvekkita uočljiva je i u dataciji pojedinih turskih namjesnika u Bosni i Hercegovini XVI i XVII vijeka, što je proizvod nekritičkog oslanjanja autora na neke nepouzidane turske rukopisne liste namjesnika. Suprotno tome, posebno dva posljednja vijeka tursko-osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini, vrlo su bogati historijskim materijalom te se smatraju prvorazrednim historijskim izvorima i još uvijek se to smatra najdetaljnijim i najznačajnijim cjelovitim prikazom historije Bosne i Hercegovine pod osmanskom vladavinom.

I na kraju ovog kraćeg osvrtu na ovo kapitalno djelo historijske nauke Bosne i Hercegovine, treba ukazati i na sljedeće: publikovanjem Povijesti Bosne odužuje se dug prema jednom od velikih historičara i njegovom djelu, prepoznaju se historijske vertikale dugog trajanja države i naroda na ovim prostorima ali i svjedoči o narasloj historijskoj svijesti, bilo da je riječ o istraživanju, interpretaciji ili pisanju historijskog djela. Historičar Muvekkit kao čovjek zahtijeva pažnju temeljnih historijskih istraživanja a njegovo djelo "*Povijest Bosne*" temeljan je uvid u metod i metodologiju istraživanja te njegovu identifikaciju u evropskim historijskim koordinatama XIX vijeka.

Salih JALIMAM

Jubilejski pečat - Institut za istoriju u Sarajevu - okrilje bosanskohercegovačke historiografije

(Dr. Budimir Miličić, Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959-1999. godine, Institut za istoriju, Sarajevo 2000, str. 546.)

Putem više radnih i svečarskih manifestacija Institut za istoriju u Sarajevu obilježio je 40. godišnjicu svoga postojanja i plodnoga rada. U namjeri da se iscrpnim pregledom ostvarenog predstavi ova renomirana naučna institucija u cjelini, štampana je Bibliografija Instituta, autora dr. Budimira Miličića.

Brižljivim i akribičnim radom dr. Budimir Miličić uspio je da prikupi, obradi i prezentira javnosti 40-godišnju produkciju koja je nastajala radom djelatnika Instituta i velikog broja vanjskih saradnika u izdanjima ove institucije. Ona predstavlja uspješno zaokruživanje koje nosi sve elemente jubilejskog pečata. Prelistavanjem ove knjige, struci i široj javnosti korisnog i potrebnog vodiča u praćenju novije historiografske produkcije, lahko će se prepoznati da je Institut za istoriju u svojoj razvojnoj liniji, od uskostručnog Instituta za istoriju radničkog pokreta, izrastao u respektabilnu instituciju u proučavanju bosanskohercegovačke prošlosti. Šireći svoje tematske i stručne okvire, obradom prošlosti od najstarijih vremena do savremenog doba i prateći razvoj evropske i svjetske historiografije, Institut se vremenom pretvorio u organski dodatak glasovitom Zemaljskom muzeju i uz Centar za balkanološka istraživanja pri ANU BiH prerastao u vodeće okrilje bosanskohercegovačke historiografije.

Bibliografija je koncipirana iz nekoliko dijelova. Njenu pojavu i zadatak autor je obrazložio na početku, gdje je brojnim pojašnjenjima i sumarnim kritičkim ocjenama uvrštene produkcije, olakšao pristup u praćenje Bibliografije kao cjeline (Uvodne napomene 5-16). Autor nije propustio da ukaže na osnovne poteškoće u realiziranju svoga rada. Vrlo mala trasiranja,

objavljenim bibliografijama sa jedne strane, i većim brojem internih bibliografija i izvještaja o radu, punih bibliografskih manjkavosti, sa druge strane, bila su mu korisni vodiči. No, trebalo je sve to sravniti sa originalnim izdanjima u potpunosti i nadopuniti novim radovima, što nije bio i nije nimalo lahak posao.

Okvirni statistički pokazatelji ukazuju na plodnu stvaralačku produkciju. U krilu Instituta za istoriju prosječno je godišnje štampano 2,65 knjiga, 47 članaka, rasprava, priloga i tekstova u štampi, 14 prikaza, ocjena i kritika, plus prilozi memoarskih kazivanja, u svemu blizu 3.000 bibliografskih jedinica.

Među globalnim, za ovu priliku potrebnim ocjenama produkcije, autor je apostrofirao nekoliko indikativnih pokazatelja. O njima bi trebalo voditi računa.

- Dugotrajan i izdavački plodan angažman na izučavanju Drugog svjetskog rata, uz prisustvo i arbitražu živućih aktera događaja uveliko je sputavao slobodu naučne misli u izdanjima Instituta.

- Prisustvo izdanja Instituta za istoriju na stranim jezicima je imalo skromne, skoro neznatne dimenzije, tako da svjetska historiografija nije mogla pravovremeno biti obaviještena o djelatnostima i rezultatima koji su nastajali u okrilju Instituta. Otuda se u interpretaciji stranaca dostignuća u izučavanju bosanskohercegovačke prošlosti dobrim dijelom zloupotrebljavaju u razne vrste promidžbi kao vlastita djela.

- Istaknutim se čini i autorova ocjena u Bibliografiju uvrštenih tekstova objavljenih u štampi (dnevним i revijalnim izdanjima), koji imaju žurnalistički karakter, bez stručnog aparata i bez naučne vrijednosti, za razliku od određenog broja tekstova koji i u takvim izdanjima zadržavaju visok stručni nivo.

- Vrlo je mali broj radova za starije periode, prethistoriju i antiku, koji u djelatnostima Instituta nisu ni imali zastupljene stalne saradnike (radnike Instituta).

- S obzirom na tematski sadržaj, najviše interesiranje pokazivalo se za političku historiju ali s kompleksnijim prožimanjem sa svim aspektima razvoja društva više nego što to naslovi najčešće pokazuju.

- Interesantni su i pokazatelji o kadrovskoj osnovi Instituta, naročito u posljednjoj deceniji XX stoljeća. Prije agresije na Bosnu i Hercegovinu Institut je bio uvjerljivo najveće središte naučnog kadra historijske nauke u Bosni i Hercegovini sa 12 doktora nauka, 8 magistara i 4 postdiplomca, a krajem 1999.g. to se svelo na 4 doktora, 5 magistara i 1 postdiplomca.

- Širi okvir struke u izdanjima Instituta pokazuje se prisustvom 411 vanjskih saradnika iz Bosne i Hercegovine, bivše Jugoslavije, jugoistoka Evrope i svijeta, te ističe okrilje Instituta u razvoju historiografije u potpunosti.

U uvodnom dijelu autor daje i objašnjenja klasificiranja jedinica u Bibliografiji. Ona je izvršena radi veće preglednosti. Tekstualno i shematski sa rekapitulacijama u tabelama dati su pregledi brojnih pokazatelja Bibliografije prema karakteru pojedinih bibliografskih jedinica.

Jezgro Bibliografije čine tri cjeline. U prvom dijelu prezentirana su "Izdanja Instituta i publikacije izdate uz učesće Instituta" (17-23). Obuhvaćeni su časopisi (Prilozi Instituta za istoriju, 28 svezaka), izvori, zbornici radova sa naučnih skupova i hronologije (sveukupno 56 jedinica). Drugim dijelom predstavljeni su "Radovi stalnih saradnika Instituta za istoriju - Sarajevo" (25-315). Posebnim poglavljima istaknuta su monografska ostvarenja, publikacije izvora, hronologije, bibliografije, udžbenici, članci, rasprave i prilozi, tekstovi objavljeni u štampi, studijski projekti, naučne diskusije, naučne polemike, prikazi, ocjene i kritike, osvrti, fragmenti izvorne građe, prilozi hronologijama, bibliografski prilozi, godišnji i periodični izvještaji o radu Instituta i na kraju rukopisi (ukupno 1.783 jedinice). U trećem dijelu obuhvaćeni su "Radovi spoljnih saradnika" (316-509), raščlanjeni prema vrsti objavljenog poput drugog poglavlja (sveukupno 1.115 jedinica). Ukupno je uvršteno 2954 bibliografskih odrednica. Na kraju su dati registri ("Lična imena autora i stručni radovi" (511-535) i "Lična imena autora memoarskih kazivanja" (536-543)) i Sadržaj (545-546).

Bibliografske jedinice potkrijepljene su, gotovo u potpunosti spravnijanjem sa izvornicima, s potpunim nazivima, registriranim stranama, rezimeima i vrstom pisma. Aktualni nesređeni inventar biblioteka u Bosni i Hercegovini i nemogućnost da se dođe do određenih naslova uslovio je manjim, sitnim ispuštanjima koja ne umanjuju vrijednost Bibliografije. Mogla bi se pronaći još pokoja bilješka, koja bi uvećala broj uvrštenih jedinica, ali se bitnije ostvareni uvid ne bi pomjerao, naročito onaj najviše stručne razine.

Prije kao plod računarske, a ne ostvarene obrade, mogu se pronaći neke sitne omaške (kao naprimjer, rad B. Nilevića na engleskom u jedinici broj 717 vezan je za jedinicu 715, sadržaj jedinice pod 921, uvršten je i u jedinicu 919, jedinica 1564 ponovljena je u 1737, jedinica 1255 ponovljena je u jedinici 2516), no one su zaista rijetke. Ozbiljnijeg, opet ne i obeshrabrujućeg izgleda, djeluju donekle pomućeni, ali ipak upotrebljivi registri. Pod imenom autora Uroša Nedimovića upisana su dva broja više (709, 710), što je poremetilo dalji registar. Zapravo ta poremećenost je ublažena pod imenom autora Behije Zlatar (u registar je upisan jedan broj rada manje u nizu 888-913), ali je poremećenost do kraja ostala za jedan broj rada. Drugi registar tako tu poremećenost za jedan rad nosi u cijelosti. Najvjerovatnije je da su naknadno dvije jedinice pod Uroš Nedimović bile skinute, jedna jedinica Behije Zlatar je bila dodata, a iste promjene nisu bile registrirane u ranije završenom registru. Čitalac će lahko, za broj ili dva manje, pronaći po registru sve što mu je potrebno, pa gotovo da ta omaška neće ni smetati pri korištenju.

Neke, dosad u cjelini ili u najvećem dijelu nepoznate bibliografije pojedinih stalnih saradnika (radnika) Instituta sadržane su u Bibliografiji i

čitalac ih može pratiti prema registrima (Ibrahim Karabegović, Dževad Juzbašić, Tomislav Išek, Boris Nilević i dr., čije bibliografije, uprkos dužem angažmanu i ostvarenim rezultatima u struci, nisu bile poznate javnosti u posebnim obradama).

S obzirom na praćenje pojedinaca, sastavnice Instituta, moglo se, preglednosti radi, kod prvog spominjanja svakog radnika Instituta u fusnoti predočiti od kada do kada su u sastavu Instituta, naročito s obzirom na one radnike koji su promijenili sredinu, a ovdje im je dat dio njihovog ukupnog stvaralačkog opusa koji su ostvarivali kao radnici Instituta (E. Redžić, I. Hadžibegović, P. Živković, M. Ančić, Z. Antonić, A. Hadžirović, N. Šehić, D. Berić i dr).

Zadovoljavajući zacrtanu opću metodološku liniju i u namjeri da svaku bibliografsku jedinicu učini korisnim pokazateljem, autor je izostavio skraćenicu. Njima bi se, ipak, donekle smanjio obim stranica bibliografije (naročito s obzirom na periodiku ili zbornike, tj. kolektivna ostvarenja, a tu je i ponavljanje imena autora ispred svake njihove bibliografske jedinice u dužem nizu). Sa druge strane, na nekim mjestima druga izdanja nekih jedinica mogla su dobiti posebne odrednice, naročito ako su proširena, dopunjena i sl. (naprimjer, broj 57).

U svojoj osnovnoj namjeni - prezentiranja postignutih rezultata Instituta za istoriju i olakšavanja pristupa u raznovrsnu historiografsku produkciju - Bibliografija je u potpunosti uspjela. Život i djelo jedne od najrespektabilnijih institucija u proučavanju bosanskohercegovačke prošlosti, kreiranju i razvoju bosanskohercegovačke historiografije odasijava na njenim stranicama. S obzirom na velike promjene izazvane ratnim razaranja, rijetke su institucije u Bosni i Hercegovini koje imaju ovako prikazane pokazatelje kontinuiteta. Autoru, dr. Budimiru Miličiću pripada izuzetno priznanje za uloženi trud i uspješno prezentiranje bosanskohercegovačke historiografije i kulturne baštine. U radnim i svečarskim prigodama više istaknutih ocjena o Institutu, njegovoj produkciji i poziciji u bosanskohercegovačkoj naučnoj i kulturnoj baštini, kao i sama ponuđena Bibliografija, upućuju na potrebu detaljnijeg monografskog pogleda na Institut za istoriju u modernoj historiji Bosne i Hercegovine.

Esad KURTOVIĆ

MUDROST RAĐA TOLERANCIJU (Naučni skup povodom 350 godina od rođenja Šejh-Juje i 400 godina od predavanja Mesneville u Mostaru) Muzej Hercegovine, Mostar, 2002.godine

Septembra mjeseca 2001. godine održan je Naučni skup pod imenom "Mudrost rađa toleranciju", kojim su obilježena dva jubileja - 350 godina od rođenja Mustafe Ejubovića, poznatog kao Šejh-Jujo, i 400 godina predavanja Mesneville, čuvenog rukopisa Dželaludina Rumija Mevlane. Oba ova jubileja su obilježena jednodnevnim Naučnim skupom a svoje radove su prezentirali priznati stručnjaci i saradnici iz ove oblasti dr. Esad Duraković: *Mustafa Ejubović- prilog vrednovanju*, dr. Amir Ljubović: *Mustafa Ejubović - Šejh Jujo između tradicionalizma i racionalizma*, Seid Smajkić, muftija mostarski: *Mustafa Ejubović - učeni muftija mostarski*, dr. Muhamed Ždralović: *Gramatičar Šejh Jujo i mostarska tradicija učenja arapskog jezika*, mr. Mustafa Jahić: *Osvrt na arapsku gramatiku AL-FAWA 'TD AL-ABDIYYA Mustafe Ejubovića - Šejha Juje*, dr. Fehim Nametak: *Šejh Jujo u bibliografskoj literaturi i beletristici*, Ibrahim Kajan: *Šejh Jujo - zbilja i književna transpozicija*, mr. Nedžad Grabus: *Šejh - Jujino tumačenje islamskog vjerovanja - akaida*, dr. Ismet Bušatlić: *Šejh - Jujini pečati*, Zlatko Zvonić: *Šejh - Jujino turbe kao arhitektonska vrsta*, dr. Smail Balić: *Čovjek i čovještvo u Kur'anu*, dr. Džemaludin Latić: *Međunarodni odnosi u Kur'anu*, dr. Omer Nakičević: *Naučna atmosfera u Mostaru posmatrana kroz ličnost Mustafe - Sidki efendije Karabega*, dr. Elbisa Ustamujić: *U ozračju intertekstualnosti*, dr. Safet Krkić: *I ne reci u Mostaru da si učen*, dr. Izet Terzić: *Komentar jednog hadisa o evlijama (u povodu sjećanja na Šejh - Juju)*, Seid Strik - nakšibendijski vekil: *Uloga i uticaj derviških redova u islamizaciji BiH*, Senad Mičijević: *Šejh - Jujina pripadnost tarikatu*, Zoran Mandelbaum: *Život Jevreja u Evropi i osmanlijskoj carevini u vrijeme života i rada Šejh - Juje u Mostaru*, Hasan Moravi: *Romi - narod multikulturalnog Mostara*.

Rezultat tog Naučnog skupa je objavljivanje Zbornika radova koji je ugledao svjetlo dana početkom juna 2002. godine. Izdavač Zbornika je Muzej Hercegovine, a ono što je karakteristika Zbornika je spoj akademskog znanja i derviškog iskustva, doprinos Šejh-Juje i Rumija multikulturalnim vrijednostima civilizacije. Pod Rumijevim sloganom "Dođi, samo dođi, nije važno ko si i šta si", te pod Šejh-Jujinim patriotskim razmišljanima mnogi će čitajući ovaj zbornik saznati više o ove dvije ličnosti. Jedna je ličnost vezana za Mostar svojim životom i djelom, a druga samo pisanim djelom. Predavanje Mesneviye, te treće knjige islama, po vakufnami Derviš-paše Bajezidagića, počelo je u Mostaru 1601. godine, a preuzeto je poslije od sljedećih generacija učenih Mostaraca. Šejh-Jujo (1651-1707), koji je školovan u Stambolu, svojim povratkom u Mostar preuzeo je dužnost muftije i profesora-muderisa na mostarskoj Medresi. Pripadao je jednom od derviških redova. Nekoliko desetina napisanih radova su ostavština Šejh-Juje, a bave se sljedećim temama: disputiranjem, filozofijom, filologijom, logikom, teologijom, te komentarima djela poznatih islamskih klasika. Za Šejh-Juju su vezane legende i priče te je u narodu ostao poznat kao evlija ili „dobri”.

Treba također spomenuti da je prigodom održavanja Naučnog skupa bila organizirana i sadržajna izložba Život i djelo Mustafe Ejubovića - Šejh-Juje mr. Šabana Zahirovića.

Na Naučnom skupu je donesen zaključak da se pokrene inicijativa trajnog obilježavanja ovog značajnog intelektualnog stvaraoca davanjem imena ulici ili jednoj obrazovnoj instituciji (školi).

Zlatko ZVONIĆ

Hamdija Kapidžić: "ALI-PAŠA RIZVANBEGOVIĆ I NJEGOVO DOBA"; (Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo 2001. (190 str.)

Djelo Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba je rukopis uglednog historičara, akademika Hamdije Kapidžića (1904-1974), pisan pred Drugi svjetski rat, a bavi se političkim problemima Hercegovine i ugledne feudalne porodice Rizvanbegovića u periodu od 18. do sredine 19. stoljeća. Knjiga se sastoji od sljedećih poglavlja:

- Rizvanbegovići u 18. vijeku (strana 17-41),
- Provođenje reformama (strana 43-69),
- Odnosi Ali-paše Rizvanbegovića i vladike Petra II Petrovića (strana 71-106),
- Odnosi Ali-paše prema Porti i bosanskim vezirima (strana 107-119),
- Slom feudalne aristokratije (strana 121-184)

Svako ovo poglavlje je podijeljeno na potpoglavlja (podnaslove), ima ih trideset šest a oni se izvrsno uklapaju u tematsku i metodološku koncepciju knjige.

U prvom poglavlju knjige akademik Kapidžić se bavi problemom porijekla porodice Rizvanbegović i iznosi četiri verzije o porijeklu ove ugledne porodice. Po prvoj verziji Rizvanbegovići potječu iz Crne Gore, od Obrenbegovića, po drugoj i trećoj verziji Rizvanbegovići su porijeklom iz Peći i tu porodicu je osnovao Murtedam-Paša, odnosno Rizvan-beg Mahmutbegović, koji je bio čuvar Stolačke tvrđave.

Autor iznosi pretpostavku da su se Rizvanbegović doselili u Stolac poslije Karlovačkog mira (1699) kada je nastalo veliko pomjeranje muslimanskog stanovništva Hercegovine. Prvi Rizvan-beg koji je dobio ime po osnivaču ove porodice spominje se u aktima Državnog arhiva u Dubrovniku 19.4.1788. Anarhična situacija, janjičarski neredi su se negativno odrazili na stanje u Hercegovini i u Stocu, gdje će se Rizvanbegovići, nakon što su potisli uglednu

porodicu Šarića, nametnuti kao glavni kapetani, muselimi i zakupnici malićane (carski has-dobro izdan u trajni zakup).

Prvi stolački kapetan iz porodice Rizvanbegovića bio je Zulfikar-kapetan, otac Ali-paše Rizvanbegovića, koji se, prema mišljenju profesora Kapidžića, mogao roditi najranije 1783. godine. Nakon porodičnih sukoba Ali-paši Rizvanbegoviću će poći za rukom da već 1813. postane kapetan i muslim Stolačke kapetanije i najozbiljniji član porodice Rizvanbegović.

U sljedećem poglavlju knjige profesor Kapidžić na temelju relevantne arhivske građe vrlo objektivno opisuje ulogu Ali-paše Rizvanbegovića u pokretu Husein-kapetana Gradašćevića (pokret za autonomiju Bosne). Ali-paša se odmah u početku distancirao od tog pokreta za autonomiju Bosne i otvoreno se stavio na stranu Porte-centralne vlasti. Za taj svoj angažman dobio je, nakon sloma pokreta za autonomiju, vezirski čin 14. januara 1833. godine i postao je kako ga je kasnije narod znao "mali car u Hercegovini".

U poglavlju knjige "Odnosi Ali-paše Rizvanbegovića i vladike Petra II Petrovića" dati su odnosi područja Crne Gore i Hercegovine, odnosno njihovih nominalnih vladara Ali-paše i Njegoša. Ti su se odnosi, u periodu koji obrađuje profesor Kapidžić, kretali linijom od otvorenog neprijateljstva, konfrontacije, ratovanja do mirovnih ugovora i bratimljenja. U tim "diplomatskim nadmudrivanjima" Ali-paša je pokazao izvanredan smisao za pregovaranje-diplomaciju, imajući uvijek na umu svoju poziciju i poziciju Hercegovine kojom je on zaista suvereno vladao. Znao je vješto da amortizuje Njegoševo "posezanje" za Hercegovinom i jedan dobar period da održi mir na granici Hercegovine i Crne Gore.

Da bi likvidirala Bosansko plemstvo, koje se po mišljenju Porte jako osililo, centralna vlada je poduzela delikatnu misiju gušenja pobune a kao izvođača postavila je iskusnog generala Omer-pašu Latasa. O Latasovoj akciji u Bosni i Hercegovini autor nas iscrpno izvještava u posljednjem poglavlju knjige Slom bosanske feudalne aristokracije. Profesor Kapidžić prati Omer-pašinu akciju kojom se završava i uspješna karijera Ali-paše Rizvanbegovića. Nakon ulaska nizama (regularne vojske) u Mostar 10.2.1851 Ali-paša Rizvanbegović je sa svojim sinovima uhapšen i odveden. Krajem marta 1851. godine u blizini Banja Luke je ubijen ("slučajno puška opalila"). Poslije njegove smrti Hercegovina je ponovo ujedinjena sa Bosnom.

Na kraju ovog kratkog prikaza treba istaći da su izdavači Akademija nauka Bosne i Hercegovine i Filozofski fakultet u Sarajevu napravili pravi potez ponudivši javnosti, čitaocima, dosada najkompletniju monografiju o Ali-paši Rizvanbegoviću.

Akademik Kapidžić se još jedanput predstavio kao pravi historičar koji uspijeva, samo na njemu svojstven stil, da osvjetli lik ove interesantne, u

nekim situacijama kontraverzne, historijske ličnosti, jednim novim svjetlom koje bi trebalo biti podsticaj mladim “historijskim perima” da produže “Kapidžićevom stazom” i da dalje istraže ovu značajnu ličnost hercegovačke historije. To svakako Ali-paša svojom djelatnošću i aktivnošću zaslužuje. Knjiga se pojavila u pravom trenutku i došla je kao mehlem na ranu posrnuloj bosanskohercegovačkoj historiografiji. Kao takva ona će, vjerujemo, biti čitana i od historičara i svih onih koji pokazuju interes za historiju Hercegovine u 18. i 19. stoljeću.

mr. Edin ČELEBIĆ

Most koji je spasio grad Mostar

Rekonstrukcija Starog mosta izgrađenog 1566. godine, a srušenog od strane ekstremista HVO jedinica, 9. novembra 1993. godine sa Stotine, sedlastog obronka obližnjag brda Hum, postao je internacionalni projekt zahvaljujući ogromnom naporu bošnjačkih čelnika koji su vizionarski odbili ponuđeni ekskluzivitet da u tom historijskom poslu učestvuje samo Turska, koja je bila spremna preuzeti sve obaveze oko njegove vrlo delikatne i prilično skupe obnove. Svoje potpise na dokument o Globalnom partnerstvu za rekonstrukciju Starog mosta 5. marta 1998. godine u Parizu stavili su Federico Mayor, generalni sekretar UNESCO-a, James D. Wolfenson, predsjednik World bank (Svjetske banke) i Safet Oručević, gradonačelnik Mostara. U novembru iste godine inaugurisan je Ekspertni tim UNESCO-a na čije čelo je postavljen profesor sa Pariškog univerziteta Leon Pressouyre. Ostali članovi su: Cevad Erder, u svijetu priznati arhitekt sa Srednjotehničkog univerziteta u Ankari, Munir Bouschnaki, arheolog pri UNESCO-u zadužen za rekonstrukciju svjetskih projekata; Azedin Beschaushe, arheolog, stručnjak pri UNESCO-u; Milan Gojković, profesor na Građevinskom fakultetu u Beogradu, koji je učestvovao na ranijim sanacijama Starog mosta; Radovan Ivančević, profesor historije umjetnosti na Sveučilištu u Zagrebu; prof, Michael Kiel; Ferhat Mulabegović, arhitekta i historičar umjetnosti sa Sarajevskog univerziteta i Golru Nacipoglu-Kafadar, profesor na Harwardskom univerzitetu.

Zvaničan početak radova na rekonstrukciji mosta počeo je 29. septembra 1997. godine i ovaj datum ostaje zapisan zlatnim slovima u historiji ne samo grada Mostara nego i svjetske zajednice. U vađenju prvog kamena luka mosta iz korita rijeke Neretve učestvovali su pripadnici Multinacionalne divizije Jugoistok, Mađarskog inženjerijskog kontingenta i preduzeća Hidepito iz Budimpešte. Vađenje kamenih blokova trajalo je sa prekidima sve do avgusta 1999. godine. Potom je obavljeno klasiranje, markiranje, snimanje i određivanje

njihovog položaja u mostu. Podaci iz identifikacione kartice poslužit će za analizu mogućnosti ponovne ugradnje u most.

Geološka ispitivanja kamena u kamenolomu Mukoša kod Aerodroma Mostar vršili su stručnjaci firme Grasa doo dok je Kamen dent iz Mostara bio zadužen za vađenje blokova tenelije. Upravo su završeni radovi na rezanju kamena i svih 1088 blokova je spremno za ručno klesanje i dotjerivanje na precizne mjere. Rezanje blokova obavila je firma Kara-Drvo iz Kiseljaka.

Da bi se stvorila jasna slika o stanju temelja mosta i u unutrašnjosti, iza krilnih zidova, bilo je potrebno izvršiti geološka ispitivanja. Taj posao World bank je na međunarodnom tenderu povjerila joint venture CONEX Mostar i Yeralti aramacilik Istanbul. Radovi su počeli prvog marta 2000. godine kada je u sklopu priprema postavljena čelična skela na krilne zidove sa uzvodne i nizvodne strane mosta. U sklopu topografskih radova završena su sva terenska mjerenja i snimanja a izrađen je i detaljan topografski (fotogrametrijski) nacrt lijeve i desne obale. Podsjećamo da su topografski snimci uzvodnog i nizvodnog presjeka Starog mosta prvi put urađeni 1956. godine i to na vrlo jednostavan način pomoću viska. Međutim, za današnju rekonstrukciju mosta meritorni su topografski snimci iz 1982. godine koji obuhvaćaju precizno određene kote uzvodnog i nizvodnog pogleda objekta. Utvrđeno je da luk mosta ima 1088 kamenih blokova tenelije i da je njegova težina oko 600 tona.

CONEX iz Mostara angažovao je preduzeće Geosonda iz Zenice čiji su radnici praktično izveli sve radove. Poslovi u 2000. godini obuhvatili su geomehanička i geološka ispitivanja do utvrđivanja stvarnog stanja upornjaka, obala, zaleđa terena i podvodnih istraživanja kaverni. Vršene su tri grupe bušotina-prva grupa je išla sa pozicije vrha ostataka mosta na dubinu od 25 metara, druga grupa je išla kroz uzvodni i nizvodni i čeonu zid dok je treća grupa koncentrisana u tlu, u dnu upornjaka, i išla je na dubinu od 12 metara. Rezultati ispitivanja pokazali su da temelji mosta počivaju na nehomogenoj strukturi tla i da je naročito izraženo podlokavanje temelja na desnoj obali. Potvrdilo se da je unutrašnjost krilnih zidova vodopropusna te na niskim temperaturama dolazi do stvaranja leda koji uzrokuje naprsnuća zidova što je primjetno kod uzvodnog desnog krilnog zida. Utvrdilo se da je loše stanje sa unutrašnje zida i zbog ispiranja vezivnog materijala između kamenih blokova. Ispiranje stijenske mase podno desnog oslonca mosta stvorilo je vrlo nepovoljni konzolni oslonac mosta.

Turska firma Japi Merkezi izvršila je temeljito injektiranje kaverni u stijenskoj masi pod vodom na koju se most oslanja. Radovi su trajali od maja 2001. do februara 2002. godine. Na desnoj obali, na dubini od oko dva metra, kaverna se pružala u dužini od 20 metara. Napravljena je čelična oplata i u taj prostor je injektirano 115 kubnih metara hidrobetona. Ukupno je na obje strane

temelja ubrizgano 3500 tona injekcijske mase, čime je trajno zaštićen budući most. Ovom prilikom utvrđeno je da injektiranja koja su na toj poziciji vršena prije posljednjeg rata nisu rađena temeljito i kvalitetno. Bila je to prilika da se na obje strane izradi po deset mikropilota, kao temelj za buduću skelu mosta. U cilju kontrole izvedenog injektiranja postavljeno je šest piezometara za praćenje pojave podzemnih voda na potpornim zidovima i zadnjem dijelu prilaza mostu.

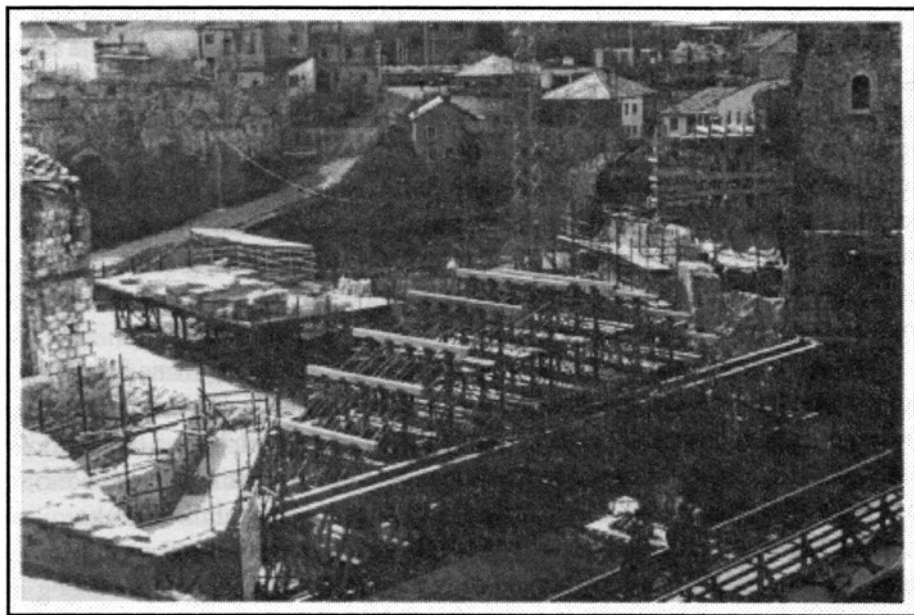
Što se tiče ugrađenih materijala, u specifikaciju ulaze: kamen tenelija od koga je građen luk mosta, sitnofosilni alveolinski krečnjak iz perioda eocena (majdan u Vranjevićima kod Blagaja) za kaldrmu mosta, krečni malter, čelične klamfe, čelični trnovi za vezivanje kamenih blokova i olovo kojim se zalijevaju klamfe i trnovi. Za popravku i zamjenu novih kamenih blokova u krilnim zidovima korišten je kamen breča. Malteri su na bazi kreča sa dodatkom pijeska i prirodnih dodataka kao što je boksit. Dodatak zavisi od mjesta gdje se stavlja tako da je ispod kaldrme postojao sloj maltera na bazi kreča i boksita kako bi se ostvarila hidroizolacija i dobila veća homogenost.

Metalurški institut iz Zenice je angažovan kao podizvođač firme ER-BU, kojoj je povjeren delikatni zadatak zidanja luka Starog mosta. U ovom institutu izrađeno je 1200 metara čelične trake za klamfe i 720 čeličnih trnova (čepova). Metalurški institut će također praviti kovanu ogradu na osnovu prethodno temeljito urađenih mehaničkih i hemijskih ispitivanja originalnih uzoraka.

Skidanje numerisanih blokova kaldrme sa obje strane prilaza mostu započelo je 31. 10. 2002. godine, nakon čega su prenešeni na plato nekadašnjeg harema na Šemovcu gdje su odloženi izvađeni blokovi mosta iz Neretve. Time je omogućen rad arheolozima.

Montaža čelične skele povjerena je firmi ŽGP iz Sarajeva, što je još jedno priznanje domaćim preduzećima. Skelu je vrlo elegantno projektovao ing. Avdo Tuće oslanjajući je na četiri armirano betonska stuba sa konzolnim završecima. Skela je dopremljena iz Živinica, gdje je i proizvedena. Stubovi su ankerisani sa prenapregnutim sidrima. Ovaj stručnjak sa 28-godišnjim stažom projektovao je vrlo komplikovanu skelu za rekonstrukciju sarajevske Vijećnice. Na te stubove su montirana četiri čelična rešetkasta nosača kao teški dio skele a potom su na njih postavljani vertikalni stubovi na čijim završecima se nalaze regulatori visine sa mogućnošću finih regulacija visine do 17 cm. Skela je bez remenata teška oko 90 tona. Podizanjem skele na stubove projektant je izbjegao opasnost zbog eventualne pojave visokih vodostaja rijeke Neretve koje bi ugrozile skelu, što je već bio slučaj sa pješačkim mostom HIDEPITO podignutim uz ostatke Starog mosta. Na istom mjestu kasnije je preduzeće Kovina iz Visokog podigla sadašnji pješački most. Najveći uspjeh konstruktora skele jeste taj što je izbjegao ugib skele pod najvećim opterećenjem premda je on u prvoj verziji mogao da bude oko deset centimetara. Tokom postavljanja

kamenih blokova neprekidno će se pratiti ugib pomoću preciznog nivelisanja kako bi se držale tačke intradosa. Čelična skela za zidanje luka Starog mosta ankerisana je i protiv vjetra pošto ovo područje ima jake vjetrove. To je ostvareno unutrašnjim spregama a krajevi su vezani za temelje sa prenapregnutim sajlama. Iznad remenata biće montirana takozvana tehnološka

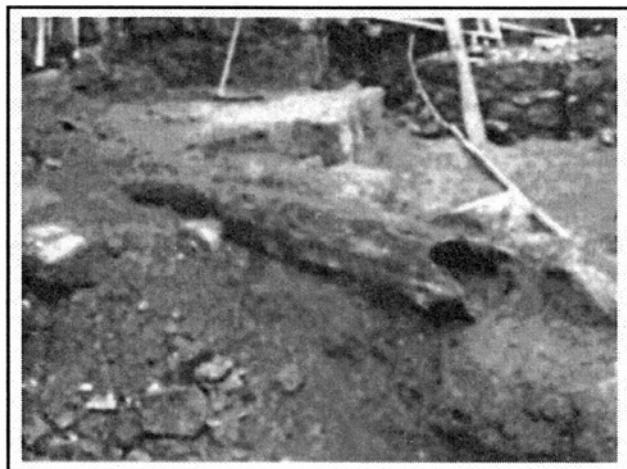
Čelična skela za zidanje luka Starog mosta

skela sa portal kranom na ručni pogon sa ciljem prenošenja kamena na tačno definisanu poziciju sa mogućnošću fine regulacije hoda kako bi se obezbijedili precizni pomaci prilikom uglavljivanja čeličnih trnova u kamene blokove koji služe za međusobne kohezione veze. Skelu su radnici firme ŽGP počeli montirati 17. januara 2003. godine. U vrijeme dok nastaje ovaj tekst montiraju se dvije drvene remenate sa uzvodne i nizvodne strane s tim što će između njih biti postavljene još četiri. Svaka je dužine 41,5 metara i po njima će se postaviti drvene fosne čiji profil odgovara krivulji intradosa Starog mosta. Kontrola kota prilikom montaže remenata izvodi se laserskim spravama. Zanimljivo da svojevremeno mimar Hajrudin nije uspio izvesti koaksijalnost uzvodne i nizvodne krivulje intradosa mosta vjerovatno zbog popuštanja skele pod velikim teretom kamenih blokova tenelije. S jedne strane došlo je do većeg ugiba što se odrazilo na remećenje koaksijalnosti. Zbog toga je Stari most ustvari bio neprimjetno usukan.

Sedma sesija Ekspertnog tima pod rukovođenjem prof. Leon Pressouyre trajala je u periodu 15-16. januara 2003. godine i na njoj su učestvovali i novi

članovi: gab Dolff Bonakamper iz Berlina, Mihajlo Muravljov iz Beograda (zamijenio je preminulog prof. Milana Gojkovića), Giorgio Macchi iz Milana i Eddy de Witte iz Brisela. Razmatrani su realizovani poslovi u periodu između dvije posljednje sesije i date su smjernice za naredne poslove. Zaključak tima je da se stubovi od armiranog betona nakon izgradnje mosta moraju srušiti ali da se pri tome izbjegnu bilo kakve vibracije na Starom mostu. Oni su izjavili da rekonstrukcija Starog mosta u Mostaru danas predstavlja najveći graditeljski zahvat na polju rekonstrukcije graditeljske baštine.

Paralelno sa montažom skele tekla su arheološka ispitivanja na prilazima Starom mostu sa obje obale. Ispitivanja vrši firma Omega engineering iz Dubrovnika. Na različitim kulturnim slojevima pronađeno je nešto sitnog srednjovjekovnog novca, odlomaka grnčarije, keramičkih lula, dijelova oruđa i oružja, čeličnih klinova i kamenih đuladi. Na određenoj dubini pronađeni su otvori za grede u tri paralelna niza u smjeru istok-zapad te nekoliko otvora u pravcu sjever-jug. Komad grede će biti poslan na dendrohronologiju kako bi se utvrdila starost. Utvrđeno je da na mjestu sadašnjeg mosta i kula nisu pronađena arheološka nalazišta koja bi ukazivala na postojanje mosta prije kasnog srednjeg vijeka, prije prve polovine XV vijeka. Postoje nalazi kojim se potvrđuje da fortifikacioni elementi objekata na mjestu prilaza Starom mostu potječu iz šest perioda, prvi od 1444. i posljednji između XIX i XX vijeka. Međutim, vrijedan pažnje svakako je nalaz vezan za početak izgradnje vodovoda u Mostaru. Upravo na lijevom prilazu mostu, na poziciji ispred ranije porušenog čardaka, u plitkom sloju, gotovo blizu kaldrme, pronađene su dvije drvene cijevi spoljnog prečnika 24 a unutrašnjeg 12 cm. Potječu iz turskog perioda. Bile su uglavljene jedna u drugu bez zaptivne mase dok je oko njih postojao 5 cm debeo sloj crvenice. Bile su položene u tvrdu lučnu

podlogu. Pouzdano se zna iz historijskih izvora da je mostarski legator Roznamedžija Ibrahim sagradio vodovod u Mostaru i da je kroz čunke proveo vodu preko Starog mosta na lijevu

*Pronađene drvene
cijevi od prvog
mostarskog
vodovoda*

obalu, razvođeći je prema džamijama, medresama i hamamima (javnim kupatilima). Taj vodovod je sagrađen 1630. godine, čime ovi nalazi in situ potvrđuju konstataciju da su upravo to dijelovi pomenutog cjevovoda. Vodovod je bio dug tri kilometra i imao je terezije na Raskršću i kod Starog mosta. Cijevi su negdje sklonili stručnjaci dubrovačke firme Omega engineering. Zanimljivo je da u biltenu ER-BU ne navode da li će kao i ostaci greda iz otvora u osloncima Starog mosta biti podvrgnute dendrohronologiji.

Na krilnim zidovima radnici preduzeća SPEGRA iz Splita vrše injektiranje sa unutrašnje strane zidova kako bi ojačali vezu između kamenih blokova. Ranije su radnici firme ER-BU sanirali poveću pukotinu na uzvodnom desnom krilnom zidu.

Pored World bank koja je obezbijedila najveći dio sredstava i UNESCO-a kao garanta stručne komponente u ovom poslu, projektu su se priključile vlade nekih zemalja donirajući određena sredstva. Zemlje donatori su Turska, Holandija, Italija, Hrvatska, Francuska i Banka za razvoj Vijeća Evrope. U "Pilot projekt kulturnog naslijeđa" kojim je pored rekonstrukcije Starog mosta predviđena obnova kompletne stare gradske jezgre i objekata tri naroda Mitropolije, Vakufskog dvora i Napretkovog doma pored navedenih još su uključeni Grad Mostar, Fondacija Aga Khan i Svjetski fond za spomenike.

Literatura:

1. *Un chantier d humanite pour un ouvrage d art - Čovječanstvo na djelu-umjetnosti na dar*, Mostar, 2002.
2. *Stari most-Le Vieux pont de Mostar*, katalog, autor Gilles Pequeux, Mostar, 2002.
3. *Rehabilitation of the Old bridge Mostar*, br. 1-7, ER-BU, Mostar, 2002-2003.
4. Hivzija Hasandedić, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Sarajevo, 1980.
5. *Stari Mostar - Most svjetova*, katalog Dana evropskog naslijeđa, Sarajevo, 1998.
6. Šemsudin Serdarević, *Projekat svjetskih razmjera*, Oslobođenje, Sarajevo, 29.04.2001.
7. Jagoda Serdarević, *Bibliografija radova o Starom mostu u Mostaru*, Mostar, mart 2003.
8. Izvještaj Sedme sjednice Ekspertnog tima, Mostar, 2003.
9. Elaborat o geološkim ispitivanjima, CONEX, Mostar, Mostar, 2000.

Šemsudin SERDAREVIĆ

Muhamed Bekir Kalajdžić - život i djelo

U Mostaru je 2. novembra 2002. godine u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture Preporod - Gradsko društvo Mostar održan Simpozij o životu i djelu Muhameda Bekira Kalajdžića. Radno predsjedništvo su sačinjavali: prof. dr. Lamija Hadžiosmanović-predsjedavajuća, Ibrahim Kajan-književnik i prof. dr. Munib Maglajlić. Skupu su se u ime organizatora pozdravnom besjedom obratili Damir Sadović-predsjednik Preporoda i prof. dr. Elbisa Ustamujić-rektora Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Svojim referatima o životu i radu Muhameda Bekira Kalajdžića skupu su se obratili i mr. Džafer Obradović, mr. Muhamed Šator, prof. dr. Minka Memija, mr. Edin Čelebić, dr. Husnija Kamberović, prof. Nusret Omerika, mr. Rašid Kadrić, mr. Senad Dizdar, prof. dr. Alija Pirić, dr. Muhamed Huković i prof. Dijana Hadžizukić. Simpozij je svojim referatom otvorio prof. Senad Omerika iz čijeg referata donosimo kraći izbor.

Muhamed Bekir Kalajdžić, osnivač i vlasnik prve muslimanske naklade i štamparije, rođen je 25. septembra 1892. godine u Mostaru. Mekteb i Ruždiju završava u svom rodnom gradu a potom se zapošljava kod tvrtke Ćemalović i Kotlo kao trgovački pomoćnik. Poslije kraćeg vremena napušta manufakturu i prelazi u knjižaru Pachera i Kisića a nedugo zatim u Hrvatsku tiskaru. Upisuje se u Trgovačku školu, odakle biva isključen zbog zauzimanja za prava siromašnog đaka Korenića. Nedugo zatim upisuje Šerijatsku sudačku školu koju zbog smrti svoga oca napušta. Tada preuzima tvrtku hadži Bećir i Ahmed Kalajdžić "Trgovina mješovitom robom na veliko i malo u Mostaru", što je vidljivo iz pisma na memorandumu upućenog braći Risti i Mihi Šantiću, 13.01.1907. godine u kojem potražuje izvjesna dugovanja.

U to vrijeme vjerovnici Đure Džamonje, mostarskog političara i člana Bosanskog sabora te urednika "Osvita", zbog dugova prodaju njegovu knjižaru

i štampariju. Kalajdžić je bez oklijevanja kupuje i već 1.12.1911. godine dobija odobrenje za rad Prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije (Muhamed Bekir Kalajdžić) a jednu ekspozituru otvara u Trebinju.

Kalajdžić nije bio književnik, ali je kao izdavač bio književni mentor čitavog niza muslimanskih pisaca, te nosilac i pokretač velikog broja književnih i kulturnih inicijativa koje su zahvaljujući njegovoj aktivnosti, znanju i položaju bivale i ostvarene.

Jedna od njegovih najvećih tekovina je svakako časopis "Biser", koji pokreće na inicijativu mladog (rano preminulog) pjesnika Mirhaba Šukri Karišikovića. Ideju podržava i grupa već afirmisanih muslimanskih književnika: Abdurezak Hivzi Bjelavac, Husein Đogo, Salih Bakamović, Omer A. Balić, Muhamed Behlilović i drugi, i već 1. juna 1912. godine izlazi prvi broj "Bisera", lista za širenje prosvjete među muslimanima. Kalajdžić je osjetio da prestankom "Gajreta" i "Behara" veliki broj mladih i darovitih pjesnika ostaje bez mogućnosti vlastite realizacije ali i čitav muslimanski narod bez mogućnosti za kulturni i prosvjetni napredak. Samim tim bi znatno zaostao za drugim narodima ovih prostora, što je i bila najveća opasnost.

Kalajdžić više puta ističe da će list u potpunosti biti apolitičan. Pokretanje "Bisera" je ekonomski potpuno neopravdano, što samo pokazuje o kakvom se meceni i entuzijastu radi. "Biser" izlazi u svoja tri godišta: 1912/13, 1913/14. i 1918. Početkom januara 1913. godine Kalajdžić odlazi u Tešanj i nagovara Musu Ćazima Ćatića da prihvati mjesto urednika "Bisera", što ovaj objeručke prihvata. Ćatić "Biser" preuzima od osmog broja i on postaje najbolji muslimanski list koji je ikad izlazio. Odnos između Ćatića i Kalajdžića je bio opterećen brojnim nesporazumima ali je sasvim sigurno da je Ćatić za godinu i po dana svog boravka u Mostaru napisao više nego u toku čitavog svog života. Po pričanju starih Mostaraca Kalajdžić je vrlo često zaključavao Ćatića u svojoj sobi ili štampariji a domišljati Ćatić je rakiju nabavljao preko mahalske djece koju su mu doturali kroz prozorske demire. Iz brojnih pisama upućenih Ademagi Mešiću vidi se da Kalajdžić do krajnjih granica koristi Ćatićev talent na čemu mu sasvim sigurno danas možemo biti zahvalni. "Biser" postaje "List za širenje islamske prosvjete". Da mu je muslimansko svejedinstvo od ogromnog značaja, Kalajdžić potvrđuje i uvođenjem dva arapska mota u zaglavlju od 1913. godine: INNEMEL-MUMINUNE-IHVETUN! EL ISLAMU JALU VE LA JULA ALEJHI!, što u prijevodu znači: "Pravovjerni su braća", "Islam sve nadvisuje a njega ništa".¹

1/ Dr. Muhsin Rizvić: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)* Sarajevo, 1990, str. 253.

U okviru svoje Prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije, gotovo paralelno sa "Biserom", Kalajdžić pokreće i "Muslimansku biblioteku", koja je imala gotovo istu koncepciju kao i list. Cilj biblioteke je bio da nastavi započetu književnu aktivnost u "Beharu" dajući prioritete pouci pa tek onda zabavi. Prva knjiga "Muslimanske biblioteke" je "Borba polumjeseca i krsta" od Halil Halida u prijevodu Muse Ćazima Ćatića koja izlazi 1913. godine. Najvažniji rad biblioteke je 1914. godine kada Kalajdžić izdaje 17 svezaka teološko-filozofskog pravca i 17 beletrističkih. "Muslimanska biblioteka" je izdala oko 70 izdanja. Od mnogih saradnika posebno treba istaći M.Ć.Ćatića, koji je sam preveo 12 knjiga sa turskog i arapskog jezika. Poslije Prvog svjetskog rata Kalajdžić seli u Sarajevo i 30.8.1941. ponovo pokreće "Muslimansku knjižaru i štampariju", a već 1942. otvara i knjižaru pod nazivom "Kalajdžić i Behmen, papir i pisaći pribor", koju zatvara 30.12.1943. godine. Likvidacijom privatnog sektora poslije oslobođenja Prva muslimanska knjižara i štamparija je definitivno prestala da egzistira, a Kalajdžić većinu knjiga dijeli siromašnoj seoskoj mladeži.

Svoju kulturnu misiju Kalajdžić nastavlja organizujući društveno kulturnu akciju za osnivanje "Matice muslimanske".

On pokreće akciju "Lige hiljadu" čiji je zadatak da sakupi hiljadu plemenitih muslimana od kojih će svaki sa prilogom od 100 kruna kao članarinom stvoriti temeljni fond od 100 000 kruna od kojeg će se sagraditi pomenuta matica. Uz ovaj prijedlog on nudi kompletan program rada matice. Nažalost zbog neodlučnosti muslimanske uleme ovaj program nije nikada realizovan.

Kalajdžić je nesumnjivo uspio da okupi sve književne potencijale tog vremena i pokrene "Biser" i "Muslimansku biblioteku" i u javnost plasira ideju o značaju formiranja "Matice muslimanske". Njemu dugujemo i zahvalnost za sve ono što je za godinu i po dana boravka u Mostaru ostvario i napisao M.Ć.Ćatić. Muhamed Bekir Kalajdžić je umro u utorak 10.9.1963. godine u Sarajevu. Dženaza mu je klanjana pred Begovom džamijom, poslije ikindije namaza, 11.9. uz prisustvo velikog broja građana, a odatle je prenesen i ukopan u haremu na Hambinoj carini. Iza njega su ostala tri godišta "Bisera" i preko sedamdeset objavljenih naslova od kojih su mnogi prevedeni sa orijentalnih jezika.

Senad OMERIKA

---

izvori i inventari

Mina KUJOVIĆ

ANALITIČKI INVENTAR DOKUMENATA O AGRARNIM ODNOSIMA U HERCEGOVINI OD 1920. DO 1929. GODINE

Nakon završetka Prvog svjetskog rata, 1918. godine, Bosna i Hercegovina je imala 88% seoskog stanovništva koje je isključivo zavisilo od poljoprivredne i stočarske proizvodnje.

Zemljišni odnosi,¹ odnosno neriješeno agrarno pitanje,² bilo je za novostvorenu državu, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), u čiji je sastav Bosna i Hercegovina ušla kao zasebna administrativna cjelina, postalo pitanje broj jedan. Bosanskohercegovačko seosko stanovništvo, većinom pravoslavno, nadalo se da će nova država konačno riješiti njihov problem, te da će oni postati faktički vlasnici zemlje koju generacijama obrađuju. Poznato je da su seljaci u Bosni i Hercegovini koji su držali zemlju u kmetovskom odnosu otkazali obaveze prema zemljovlasnicima (plaćanje haka)³, jer su mislili

1/ U Bosni i Hercegovini je preovladavalo vlasništvo malih i srednjih posjeda, koji su se javljali u obliku kmetovskih selišta i begluka. Kmetovska selišta su bila ona zemlja koju je vlasnik davao na obradu kmetu sa pravom nasljeđivanja, na određeno vrijeme sve dotle dok je ovaj davao vlasniku zemlje godišnji hak u visini jedne trećine godišnjeg prihoda. Kmetovski odnosi na kmetovskom selištu ubilježavali su se u gruntovne knjige. Begluk -beglučka zemlja (zemljište) bila su slobodna zemljišta, koja je vlasnik davao beglučarima u zakup pod različitim uvjetima, ali se taj zakup nije ubilježavao u gruntovne knjige. Prema austrougarskoj statistici iz 1910. godine od 1.899.044 stanovnika u Bosni i Hercegovini njih 88% bavilo se poljoprivredom. Prema konfesionalnoj strukturi, posjednika koji su imali kmetove, bilo je: muslimana 91,15%, pravoslavnih 6,05%, rimokatolika 2,55% i ostalih 0,25%; slobodnih seljaka: muslimana 56,65%, pravoslavnih 25,87%, rimokatolika 16,74% i ostalih 0,74%; kmetova: muslimana 4,58%, pravoslavnih 73,92%, rimokatolika 21,49% i ostalih 0,01%. (Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 10. oktobra 1910. Sarajevo, 1912. str. 58-60)

2/ Austro-Ugarska monarhija došla je u Bosnu i Hercegovinu kao mandatar velikih evropskih sila da riješi agrarno pitanje u ovoj osmanskoj provinciji. Bez obzira na tu obavezu, okupatorska austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini konzervirala je postojeće agrarno stanje na selu i za čitavo vrijeme svoje vladavine oslanjala se na tursko agrarno zakonodavstvo, uglavnom Safersku naredbu iz 1859. godine.

3/ Hak je određeni dio prinosa sa zemlje koji je kmet (čifčija) bezemljaš godišnje davao vlasniku zemlje, begu ili agi.

da će moći sami i na jednostavan način riješiti agrarno pitanje. Na mnogim mjestima, pored otkazivanja plaćanja haka, seljaci su palili begovske čardake, hambare i sijena, a dešavala su se i druga nasilja pa čak i ubistva feudalaca.⁴

Nova vlast morala je brzo reagovati, pa je, radi rješavanja složenih agrarnih odnosa, donijela niz zakonskih propisa, među kojima su i "Predhodne uredbe za pripremu agrarne reforme." Na temelju donesenih pravnih propisa i odredbi učinjen je pokušaj da se, prije svega, riješi tzv. kmetovsko pitanje. Između ostalog, pomenutim zakonskim propisom, bivši kmetovi proglašeni su vlasnicima kmetovske zemlje, a dotadašnjim vlasnicima država je garantovala odštetu u koju je bio uračunat i hak za 1918. godinu.⁵ Do rješavanja pitanja odštete, vlasnicima zemlje isplaćivana je privremena renta prema njihovom prijašnjem dohotku sa kmetovskih zemalja.

Nakon "Predhodnih uredbi za pripremu agrarne reforme", koje su važile za cijelu Kraljevinu SHS, objavljeno je više zakonskih propisa koji su se odnosili isključivo na rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, s obzirom na specifične prilike u tom dijelu Kraljevine. Među njima naročito su značajne: "Uredba o postupanju sa beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini" od 12. maja 1921.⁶ i "Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini" od 12. maja 1921. godine.

Pored odštete za beglučke zemlje (begovsko imanje, begovski posjed koji nije bio u kmetskom odnosu, nego je beg njime direktno upravljao ili ga izdavao

---

4/ Arhiv BiH, Fond Narodna vlada SHS za BiH, prezidijal br. 13483/18, pr. 13573/18, pr. 13592/18.

5/ Uredbom je regulisano pod kojim uvjetima obrađivači mogu steći beglučku zemlju. U tom smislu, u čl. 2 Uredbe stoji: "Nasljedni begluci na kojima postoje kmetstvu slični odnosi deset godina, računajući od 25. februara 1919. godine unatrag, prelaze otkupom u vlasnost obrađivača; 1. ako je egzistencija dotične porodice vezana za taj begluk, i 2. ako nije ugovoreno vrijeme trajanja odnosa."

6/ Ovom Uredbom odobrena je isplata kmetovske odštete vlasnicima kmetovskih nekretnina na području Bosne i Hercegovine 255.000.000 dinara. Od toga 125.000.000 u gotovom novcu, a ostalih 130.000.000 dinara iz 4% agrarnim obligacijama. Podjela je trebala biti izvršena na osnovu zemljarine koja je bila određena vlasnicima kmetovskih zemalja 1918. godine. Svi vlasnici kmetovskih zemalja bili su podijeljeni u 28 kategorija, pa je za svaku kategoriju po degresivnoj skali bio određen faktor kojim se zemljarina množila prilikom utvrđivanja visine odštete. U najnižu kategoriju uračunati su posjednici sa zemljarinom od 40 kruna, a u najvišu oni čija je zemljarina prelazila 6.000 kruna. Isplatu je vršila Delegacija Ministarstva finansija, a nakon 1929. godine Drinska finansijska direkcija u Sarajevu, a po nalogu za isplatu Agrarne direkcije u Sarajevu, nakon 1929. agrarno-pravni odsjek. Na osnovu evidencija u arhivskim fondovima, može se zaključiti da je Agrarna direkcija u Sarajevu sumu od, 255.000.000 dinara obračunala i isplatila zemljovlasnicima do 1923. godine i to na 64.000 suvlasnika čiji su obračuni sastavljeni u 18350 predmeta. Za tu svotu bilo je otkupljeno 68.000 kmetovskih selišta u površini od 566.000 hektara i 400.000 hektara beglučke zemlje. (Podaci iz ekspozee Jurja Demetrovića, ministra poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije, podnesen Narodnoj skupštini u Beogradu 1933. godine.)

pod zakup) zemljovlasnici su tražili dodatak odštete i za kmetovske zemlje, odnosno za kmetovske šume, šikare i pašnjake, koji su bili sastavni dio kmetovskog selišta. Prilikom rješavanja kmetovskog pitanja te šume, šikare i pašnjaci nisu mogli biti isplaćeni, jer za njih nije plaćana zemljarina, koja je bila podloga za obračunavanje i isplatu odštete za obradivu zemlju. Ova potraživanja regulisana su, ali ne sasvim precizno, tek nakon 1930. godine novim zakonskim propisima.

Provođenje agrarne reforme u Bosni i Hercegovini na temelju mnogobrojnih zakonskih propisa bilo je u nadležnosti Agrarne direkcije u Sarajevu (ADS) za BiH. Pod pojmom sređivanja agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini obuhvaćena je i unutrašnja kolonizacija koja je također bila u nadležnosti Agrarne direkcije u Sarajevu.

Nakon 1918. godine, izvršena je u Bosni i Hercegovini djelimična unutrašnja kolonizacija. Tom prilikom dodjeljivana je zemlja (državna/erarna) siromašnim, beskućnicima, dobrovoljcima Prvog svjetskog rata te ratnim vojnim invalidima. Pored kolonizacije koju je vršila država, pri čemu su kolonisti pored zemlje dobijali i druge povlastice, zavisno od kraja i cilja svakog pojedinog naseljavanja, odvijala se i tzv. privatna kolonizacija, uzurpacija državnog zemljišta. Veći dio kolonizacije u Bosni i Hercegovini vršen je uzurpacijom državne zemlje, koju je država morala naknadno legalizovati. Poslove na legalizaciji uzurpirane državne zemlje i dodjeljivanju zemlje agrarnim interesentima odvijali su se u periodu od 1920. do 1929. godine pod nadzorom ADS za Bosnu i Hercegovinu, preko okružnih agrarnih direkcija i agrarnih delegata, a prema "Pravilniku o provođenju unutrašnje kolonizacije u Bosni i Hercegovini."

Dokumentacija nastala radom državnih organa u čijoj je nadležnosti bilo rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini (agrarna reforma unutrašnja kolonizacija) nalazi se, kao arhivska građa, u bosanskohercegovačkim arhivima. Ova građa nije cjelovita, djelimično je obrađena i sređena pa je relativno malo korištena za historijska istraživanja.

Dokumentacija nastala radom Agrarne direkcije u Sarajevu⁷ nalazi se

---

7/ Agrarna direkcija u Sarajevu osnovana je 20. jula 1920. godine, na osnovu čl. 27 Uredbe o ustrojstvu Ministarstva za agrarnu reformu Kraljevine SHS, te je prema tome bila izvršni organ Ministarstva za područje Bosne i Hercegovine. Njen zadatak bio je da na svom području vrši podjelu zemlje, rukovodi poslovima unutrašnje kolonizacije, tj. dodjeljivanjem zemlje dobrovoljcima i ostalim agrarnim interesentima, da provodi reviziju pobjeglučenja i uzurpacije, da odlučuje u sporovima kmetova i o svim drugim agrarnim operacijama. Uporedo sa osnivanjem ADS osnovani su i okružni agrarni uredi u središtima okružnih oblasti. Oni su vršili poslove ADS sami ili preko svojih agrarnih delegata. ADS ukinuta je na osnovu čl. 49. Zakona o banskoj upravi od 3. oktobra 1929. godine. Arhivska građa nastala djelovanjem Agrarne direkcije u Sarajevu sastoji se od 160 arhivskih kutija općih i povjerljivih spisa te 365 kutija i 22 knjige evidencija o isplata oduzete zemlje zemljovlasnicima.

sređena i obrađena u vidu sumarno-analitičkog inventara u Arhivu Bosne i Hercegovine.

Za ovaj rad izdvojili smo predmete koji se odnose na Hercegovinu i obradili ih u vidu analitičkog inventara.

ADS - Povjerljivi spisi 1920 - 1929.

ADS - 146/1923. Prepiska Agrarne direkcije Sarajevo i Okružne agrarne direkcije Mostar u vezi sa problemima smještaja agrarnog delegata u Mostaru. L:10

ADS - 242/1926. Ukidanje okružnih agrarnih uprava; obrazovanje, postupak i uspostavljanje agrarnih delegata za rad na poslovima likvidacije kmetstva i kmetstvu sličnih odnosa. L:78

ADS - 250/26 Inspeksijski izvještaj agrarnog delegata za Hercegovinu. U izvještaju su navedeni pojedini neriješeni predmeti. Opisan je i slab materijalni položaj agrarnog delegata Ivana Nikolića (smješten je u Mostaru u hladnoj sobi). L:3

ADS - Opći spisi 1920 - 1929.

ADS - 129/20 Kotarski ured (KU) u Ljubuškom obavještava Agrarnu direkciju u Sarajevu (ADS) da od osoblja ima samo upravitelja, jednog manipulanta i jednog pomoćnika te da nije osposobljen (kadrovski) da obavi popis haka za 1918. godinu. L:1

ADS - 169/20 - KU u Konjicu obavještava ADS o aktivnostima u Konjicu u vezi sa naredbom da se mora popisati hak za 1918. godinu. L:1

ADS - 179/20 - Obavještenje ADS de KU u Ljubuškom nije primio dovoljan broj formulara za popis haka za 1918. godinu. L:1

ADS - 208/20 - KU u Trebinju obavještava ADS da nije mogao završiti traženi popis haka za 1918. godinu, jer se age nisu odazvale pozivu. L:1

ADS - 356/20 - KU u ? obavještava ADS da nije primio potrebne formulare te da zbog toga nije mogao da obavi popis haka za 1918. godinu. L:1

ADS - 472/20 - KU u Bileći obavještava ADS da je primio 105 prijava dužnog haka. L:1

ADS - 478/20 - Prepiska ADS i Sreskog načelstva (SN) Konjic u vezi sa naplatom predujmova na račun haka i privremene rente za god. 1919. L:3

ADS - 701/20 - Prepis telegrama KU u Konjicu o sastanku koji su održali konjički zemljovlasnici (20 zemljoposjednika) na kojem su odlučili da ne primaju privremenu rentu dok ne dobiju prava rješenja. L:1

ADS - 702/20 Prepiska Okružnog odbora Mostar i KU u Stocu u vezi sa određivanjem haka i visine privremene rente za stolačke zemljovlasnike. L:2

ADS - 2170/20 Zapisnik o održanoj okružnoj skupštini u Mostaru zemljovlasnika iz Hercegovine. (Iz zapisnika: "Skupština je bila prilično posjećena i mirno je prošla. Bilo je dosta govornika koji su govorili o bijednom stanju zemljoposjednika"). L:1

ADS - 2270/20 - Nasljednici Džumišić Alibega traže od ADS odobrenje za prodaju svojih begluka u Ljubuškom. L:1

ADS - 2450/20 - Instrukcije o gruntovnom prevođenju kmetovskih selišta na kmetovske porodice. L:13

ADS-3089/20 - Prepiska u vezi sa prodajom begluka nasljednika Džumišić Alibega iz Ljubuškog. L:13

ADS - 3237/20 - Muhamed Deronja traži odobrenje ADS za prodaju 203 ha svoje zemlje u Lokućanima. L:3

ADS - 3357/20 - Mustafa Ibrahimbegović traži od ADS odobrenje za prodaju svoje zemlje u Konjicu. L:3

ADS - 3520/20 - Dopis o problematici isplate predujmova za privremenu rentu zemljovlasnicima u Ljubuškom. L:2

ADS - 4083/20 - Prepiska u vezi sa upisima vlasništva ("vlasnosti") na kmetovskim selištima u sudu u Mostaru. L:2

ADS - 4481/20 - Dopis KU u Bileći o kontroli katuna u Baba planini i popis stoke i stada u sedam katuna. L:14

ADS - 4792/20 - Iskaz (predgled tabelarni) o izgonu stoke na planinske pašnjake na području Foče, Gacka i Nevesinja. L:5

ADS - 4907/20 - Izvještaj KU u Ljubuškom o popisu haka za 1918. godinu i o problemima u vezi sa tim. L:5

ADS - 5287/20 - Dopis KU u Ljubuškom o problemima u vezi sa sprovođenjem Uredbe o opisu vlasnosti na kmetovskim selištima u zemljišnim knjigama u Bosni i Hercegovini od 10. IX 1928. godine. L:8

ADS - 5347/20 - Molbe građana Stoca za dodjelu državnog/erarnog zemljišta uz Bregavu. U prilogu: Katastarske skice zemljišta. L:88

ADS - 6009/20 - Obavještenje da su age iz Nevesinja odbile da prime predujam na privremenu rentu na ime haka iz 1918. godine. L:1

ADS - 6010/20 - Obavijest da je Serdarević Mehmed iz Ljubinja odbio da primi 220 kr. na ime privremene rente za hak iz 1918. godine uz obrazloženje da je prenizak. L:1

ADS - 6170/20 - Obavještenje da je Bašagić-Rizvanbegović Dudija iz Nevesinja odbila da primi 220 kr. na ime privremene rente za hak iz 1918.

godine uz obrazloženje da su i drugi zemljovlasnici iz Nevesinja odbili da prime tako niske iznose. L:3

ADS - 7601/20 - Iskaz o izgonu stoke na planinske pašnjake u Hercegovini za ljeto 1920. godine. L:7

ADS - 8326/20 - Dopis SN Ljubinje u kojem obavještava ADS da je dobilo 85 molbi Nevesinjana-dobrovoljaca I.svjetskog rata koji žele da se isele u Vojvodinu. L:1

ADS - 3352/20 - Nasljednici pokojnih Jove i Laze Semiz traže odobrenje ADS za prodaju svoje zemlje u Ljubuškom. L:2

ADS - 8363/20 - Iskaz o izgonu stoke na planinske pašnjake u fočanskom i trebinjskom kotaru. L:3

ADS - 8505/20 - Prepiska u vezi sa molbama Turković Ibri i Omera za dodjelu državnog zemljišta u Stocu. L:7

ADS - 8773/20 - Evidencije o uplatama predujmova za privremenu rentu za kotareve: Konjic, Trebinje, Bileće, Gacko, Ljubinje, Ljubuški, Mostar, Nevesinje i Stolac. L:2

ADS - 9321/20 - Dopis KU u Nevesinju o uzurpaciji državnog zemljišta od strane Laketa Milana i dr. L:3

ADS - 12611/20 - Obnavljanje zakupnih ugovora po uvjetima unutrašnje kolonizacije na državnu zemlju u Nevesinju - Ulog, Bajrović Omeru i Vilić Mitru. L:13

ADS - 13438/20 - Dopis KU u Nevesinju ADS o sticanju vlasničkog prava na državnu zemlju po osnovu dugogodišnjeg zakupa Radovana Čučilo iz Presjedovaca. L:2

ADS - 13439/20- Dopis KU u Nevesinju o upisu nekretnina u Trešnjevici na nasljednike Lazara Draškovića koji je državnu zemlju koristio kao zakupac. L:7

ADS - 13581/20 - KU u Nevesinju ustupa besplatno 400 m zemljišta Krsti Šaroviću za podizanje mlina. L:1

ADS - 1379/20 - Dopis KU u Nevesinju o ispravci zakupnog ugovora na državnu zemlju Rade Bijelića. L:12

ADS - 13798/20 - KU u Trebinju traži upute od ADS o zakupu državne zemlje za obradu. L:1

ADS - 14091/20 - Molbe Mičić Uroša, dobrovoljca I.svjetskog rata za dodjelu dobrovoljačkog zemljišta u Ljubinju. L:3

ADS - 14476/20 - Molba Babić Boriše iz Korita, Duvno za kupovinu državnog zemljišta. L:9

ADS - 14566/20 - Prepiska u vezi sa agrarnim sporom Mujage Komadine i Omera Kudina iz Mostara. Kmetovi Šćepan i Jovo Čvoro traže priznavanje vlasničkih prava na njihove begluke po osnovu dugogodišnjeg korištenja. L:30

ADS - 14714/20 - Dopis KU u Nevesinju o priznavanju vlasničkih prava nasljednicima Đoke Živković na državnu zemlju u Kruščici na osnovu zakupnog ugovora iz 1904. g. L:8

ADS - 14718/20 - Prepiska oko priznavanja vlasničkih prava nasljednicima Marić Martina iz Oblja, Nevesinje. L:17

ADS - 14779/20 - Dopis KU u Nevesinju o zaključenju zakupnog ugovora na državnu zemlju Age Artukovića iz Klobuka. L:7

ADS - 14783/20 - Molba Opijač Mujage za dodjelu državnog zemljišta u Stocu. L:6

ADS - 14908/20 - Odobrenje ADS da Đuliman Halil iz Plužina, Nevesinje može kupiti državno zemljište koje njegova porodica godinama drži u zakupu. L:34

ADS - 14909/20 - Odobrenje ADS za kupovinu državnog zemljišta u Nevesinju Gojku Čaloviću. L:5

ADS - 15111/20 - Priznavanje vlasničkih prava porodici Bojčić (Hasan i Salihovi nasljednici) na državnu zemlju u Nevesinju po osnovu zakupnog ugovora iz 1904. g. L:7

ADS - 15114/20 - Odobrenje ADS da se prizna vlasničko pravo na državnu zemlju u Nevesinju porodici Cernica po osnovu zakupnog ugovora iz 1904. godine. L:7

ADS - 15161/20 - Odobrenje ADS KU u Nevesinju da se priznaju vlasnička prava na državno zemljište nasljednicima Elek Nikole i Riste po osnovu zakupnog ugovora iz 1911. godine u selu Kruščica. L:17

ADS - 15164/20 - Odobrenje ADS KU u Nevesinju da se priznaju vlasnička prava na državno zemljište u Pločniku Grujčić (Mićo) Iliji po osnovu zakupnog ugovora iz 1904. godine. L:7

15165/20 - Odobrenje ADS KU Nevesinje za gruntovni upis državnog zemljišta porodici Sime Elaka, po osnovu zakupnog ugovora iz 1904. godine. L:7

16141/26 - Hrnjičević Mustafa iz Ljubuškog traži da mu ADS isplati rentu za 1919. i 1920. godinu. L:5

16231/20 - Prepiska SKU u Mostaru i ADS u vezi sa nedostatkom stručnog kadra za rješavanje nagomilanih agrarnih problema. L:9

16468/20 - KU Nevesinje: Priznavanje vlasničkih prava na državno zemljište

u Presjedovcima na osnovu zakupnog ugovora iz 1905. godine nasljednicima Milutina Kovačevića. L:5

18259/20 - KU Mostar: Priznavanje vlasničkih prava nasljednicima Andrije Bevande na državno zemljište u Kruševu na osnovu zakupnog ugovora iz 1906. godine. L:20

b.b./20 kutija br. 20 - Iskazi o isplaćenim predujmovima za potraživanja iz kmetovskih odnosa za oktobar 1920. godine: Mostar, Konjic, Bileća, Ljubinje, Ljubuški, Trebinje, Gacko i Stolac.

3971/21 - Isplata privremene rente za 1920. godinu Čehić (Jusuf) Salihu iz Blagaja. L:2

4107/21 - Isplata privremene rente za 1920. godinu Sulejmanu Jažiću i Fati Šurković iz Konjica. L:4

4149/21 - Obračun za isplatu privremene rente za 1920. godinu Safiji Mužijević iz Konjica. L:5

4383/21 - Muftić (Rizvanaga) Mehmed traži od ADS isplatu rente za kmetovska selišta u Stocu. L:5

5119/21 - SN Stolac: Odobrenje zakupnog ugovora na državnu zemlju u Pješivcu Perić (Vidoje) Niki. L:2

6351/21 - KU Nevesinje: Priznavanje vlasništva Pehilj Safiji na državnu zemlju u Ružićima po osnovu zakupnog ugovora iz 1905. godine. L:7

8680/21 - SN Bileća, izvještava ADS o agrarnim prilikama na području bilečkog sreza. L:1

8826/21 - Ivan Vučina iz Stoca traži kolibarsko pravo u planini Visočici. L:3

8864/21 - Izvještaj o agrarnim sukobima na području kotarske ispostave Čapljina. L:2

9708/21 - Prepiska ADS i Mjesnog odbora Udruženja zemljoradnika u Mostaru oko eksploatacije beglučkih i privatnih šuma u Hercegovini. L:8

9717/21 - KU Stolac: Odobrenje Mišku Janjiću kupovine državne zemlje u Tasovčićima. L:4

9813/21 - Prepiska ADS i KU u Trebinju oko naplaćivanja poreza vinogradarima u trebinjskom okrugu. L:7

13862/21 - KU Nevesinje: Priznavanje vlasničkih prava Luki Jakšiću na državnu zemlju u Jezeru-Ulog, po osnovu zakupnog ugovora iz 1905. godine. L:7

13864/21 - KU Nevesinje: Priznavanje vlasničkih prava Novici Guzina na državnu zemlju u Ulogu, po osnovu zakupnog ugovora iz 1903. godine. L:11

- 13865/21 - KU Nevesinje: Priznavanje vlasničkih prava Kujača Lazaru na državnu zemlju, na osnovu zakupnog ugovora iz 1905. godine. L:5
- 13869/21 - KU Nevesinje: Priznavanje vlasničkih prava Govedarica Mihajlu na državnu zemlju u Trešnjevici, na osnovu zakupnog ugovora iz 1905. godine. L:7
- 13870/21 - KU Nevesinje: Priznavanje vlasničkih prava: Pandžo (Omer) Salki, Pandžo (Ibro) Džaferu i Pandžo (Mujo) Mujkanu, na osnovu zakupnog ugovora iz 1905. godine. L:5
- 13871/21 - KU Nevesinje: Priznavanje vlasničkih prava Žarković (Đoko) Vidaku na državnu zemlju u Presjedovcima, po osnovu kupovine. L:1
- 13872/21 - KU Nevesinje: Priznavanje vlasničkih prava Elek (Ilija) Vukašinu na državnu zemlju u Kruščici, na osnovu zakupnog ugovora iz 1904. godine. L:8
- 13911/21 - SN Trebinje: Priznavanje vlasničkih prava Zubčević (Adem) Salki na državnu zemlju u Čičevu na osnovu zakupnog ugovora iz 1906. godine. L:7
- 17959/21 - KU Nevesinje: Priznavanje vlasničkih prava Okuka Luki na državnu zemlju u Boriji, na osnovu zakupnog ugovora iz 1905. godine. L:6
- 13959/21 - KU Nevesinje: Priznavanje prava vlasništva Kovač Blagoji na državnu zemlju u Ulogu-Strana na osnovu zakupnog ugovora iz 1909. godine. L:21
- 17960/21 - KU Nevesinje: Priznavanje prava vlasništva Pekić Husi na državnu zemlju u Ulogu-Jablanići uz doplatu zaostalih zakupnina. L:4
- 13995/21 - KU Stolac: Molba NOŠ u Domanovićima za dodjelu državne zemlje na korištenje. L:2
- 13996/21 - KU Stolac: Odobrenje zakupa Bubalo Jozi na 13 dm državne zemlje u Gabeli. L:1
- 19135/21 - KU Nevesinje: Isplata predujma na rentu za 1920. godinu za kmetovska selišta. L:18
- 23397/21 - Popis 31 dobrovoljca Prvog svjetskog rata iz Ljubinja koji traže zemlju pod uvjetima unutrašnje kolonizacije. L:13
- 23682/21 - Imenovanje nadgeometra Alfreda Koša za poslove podučavanja činovnika u: Ljubinju, Stocu, Trebinju poslovima oko finansijske likvidacije kmetovskih odnosa. L:1
- 23755/21 - Prepis zapisnika o isplati avansa bivšim vlasnicima kmetovskih selišta u Ljubuškom. L:2
- 24126/21 - Spisak vlasnika bivših kmetovskih selišta iz Bileće koji su primili predujam rente za 1920. godinu. L:8
- 24192/21 - Spisak vlasnika bivših kmetovskih selišta iz Gacka koji su primili

predujem rente za 1920. godinu. L:14

25023/21 - Dopis KU Ljubuški ADS o praktičnom sprovođenju agrarne reforme. L:2

25063/21 - KU Nevesinje: Priznavanje prava vlasništva Kršo (Alija) Ibri na državnu zemlju u Tomilju, po osnovu zakupnog ugovora iz 1905. godine. L:8

25064/21 - KU Nevesinje: Priznavanje prava vlasništva Živković (Vukan) Simi na državnu zemlju u Kruščici, po osnovu zakupnog ugovora iz 1904. godine. L:8

Priznavanja vlasničkih prava po osnovu zakupnih ugovora na području KU Nevesinje:

25065/21 - Govedarica (Pero) Mihajlo iz Borija. L:5

25242/21 - Tomanović (Todor) Jovo, mjesto Ulog. L:5

25244/21 - Delalić (Ahmet) Dervo, mjesto Trnavica. L:16

25245/21 - Lončarić (Ahmet) Omer, mjesto Trnavica. L:6

25246/21 - Gerin (Haso) Mujo, mjesto Ulog. L:3

25304/21 - Husković (Osman) Meho, mjesto Trnavica. L:8

25305/21 - Radan Đorđo, mjesto Trnavica. L:5

25306/21 - Žarković (Vukan) Lazar, mjesto Kruščica. L:8

25308/21 - Delalić (Ahmet) Adem, mjesto Ulog. L:5

25310/21 - Džebo (Ibrahim) Murat, mjesto Trnavica. L:8

25311/21 - Milošević (Jovan) Risto, mjesto Bojište. L:9

25312/21 - Elek (Ilija) Rade, mjesto Trnavica. L:8

25314/21 - Kršo (Mehmed) Mehmed, mjesto Tomišlje. L:8

28530/21 - KU u Gacku obavještava ADS da je primio 101 prijavu potraživanja po Beglučkoj uredbi. L:1

28605/21 - KU u Konjicu obavještava ADS da je primio ukupno 795 prijava potraživanja po Beglučkoj uredbi. L:1

28637/21 - SN Ljubinje obavještava ADS da je primilo ukupno 678 prijava potraživanja po Beglučkoj uredbi. L:1

28662/21 - Odobrenje ADS Albertu Klajnu da u Čapljini može kupiti 1 dm državne zemlje. U prilogu skice parcele. L:10

28731/21 - Odobrenje kupovine državne zemlje u Hutovu Matić Pavi iz Stoca. L:3

- 29080/21 - KU u Konjicu obavještava ADS da nije u mogućnosti da sprovodi agrarne poslove na teritoriji konjičkog sreza, jer imaju samo tri službenika. L:1
- 29281/21 - Spiskovi izabranih članova agrarnih komisija po srezovima Bosne i Hercegovine. L:279
- 30360/21 - Prepiska u vezi sa sporom oko ispaše na hercegovačko-dalmatinskoj granici. L:91
- 31226/21 - Zaključak akcije u Ljubinju oko isplate privremene rente za 1920. L:3
- 31896/21 - Hanifa, udovica Salke Čatovića, traži od ADS da isplati privremenu rentu za 1920. i 1921. godinu. Oduzeta zemlja je na području Konjica. L:5
- 31961/21 - Izvještaji seoskih kotarskih ureda o planinskim ispašama u Hercegovini. L:172
- b.b. kutija 39/21 - Zaključci akcije o isplati privremene rente za 1920. godinu. Među izvještajima su i podaci za Ljubinje i Trebinje.
- 32293/21 - Izvještaj o isplaćenju renti druge akcije isplate predumova zemljovlasnicima u Bileći, za 1920. godinu. L:7
- b.b. kut. 40/21 - Zaključci akcije o isplati privremene rente za 1920. godinu za srezove: Trebinje, Ljubuški i Nevesinje. L:10
- b.b. kut. 41/21 - Zaključci akcije o isplati privremene rente za 1920. godinu za srezove Bileća i Ljubinje. L:11
- b.b. kut. 42/21 - Zaključci akcije o isplati privremene rente za 1920. godinu za srezove: Mostar, Nevesinje i Ljubuški.
- 3609/22 - Prepiska ADS i KU u Ljubinju oko ispaše i drvarenja u općinama Dračevo i Ljubinje. L:41
- 3852/22 - Dogovor oko utvrđivanja granica između općine Trebinje i Čepikuća u Dalmaciji. L:10
- 3955/22 - Prepiska ADS i Poreskog ureda u Mostaru u vezi sa avansom za isplatu kmetovskih selišta na području mostarskog sreza. L:4
- 4454/22 - Molba žitelja općine Drežnica za ljetno ispašno pravo na planinama Rosna poljana i Lukovac. L:12
- 4456/21 - Poreski ured u Konjicu traži da Finansijska direkcija u Mostaru nagradi činovnike zbog velikog napora u radu na likvidaciji kmetovskih odnosa. L:3
- 5350/22 - Molbe žitelja sela: Trebiovi, Grkovci i Grbeš (srez Trebinje) da im se vrati predjel zvani Ravno u srezu Goransko, Crna Gora, radi ispaše stoke. L:6
- 5379/22 - Prepiska ADS i seoskih kotarskih ureda na području mostarskog sreza u vezi sa rješavanjem molbi za prodaju i kupovinu državne zemlje. L:25

5385/22 - 5612/22 - Rješavanje molbi za prodaju i iznajmljivanje državnog zemljišta u kotarskim uredima u: Mostaru, Stocu, Gacku i Ljubuškom.

6255/22 - Primjedbe ADS u vezi sa provođenjem Uredbe o beglučkoj zemlji u kotarskim uredima u: Mostaru, Ljubuškom, Stocu, Ljubinju, Trebinju, Bileći, Konjicu, Nevesinju, Gacku, Čapljini i Posušju. L:3

6252/22 - Odobrenje ADS KU u Nevesinju za uknjižbu državne zemlje u Ulogu na nasljednike Šator Ahmeta, po osnovu zakupnog ugovora iz 1905. godine. L:8

6254/22 - 6264/22 - KU u Nevesinju: Uknjižbe vlasničkih prava na državnu zemlju po osnovu zakupnih ugovora.

6293/22 - Odobrenje Mladenu Nikoliću za kupovinu državnog zemljišta u Stocu. L:3

6565/22 - KU Mostar: Nalog za gruntovnu uknjižbu državne zemlje u Kruševu (12,5 dm) na Rimokatoličku župu. L:2

6799/22 i 6800/22 - KU Nevesinje: Nalog za uknjižbu državne zemlje u Oblju na Iliju (Risto) Sladoje, po zakupnom ugovoru iz 1905. godine. L: 5+5

7033/22 - KU Nevesinje: Nalog za uknjižbu državne zemlje u Kruševljanima na Peru i Vojina (Jakov) Zurovac po zakupnom ugovoru iz 1903. godine. L:7

7077/22 - Zahtjev Udruženja zemljovlasnika iz Stoca i posjednika nevesinjskog sreza da Okružna agrarna direkcija u Mostaru imenuje "kvalifikovanog" pravnika koji bi radio na provođenju Beglučke uredbe "jer naša egzistencija ovisi rješavanju beglučkih zemalja." L:4

7151/22 - KU Mostar: Odobrenje zakupnog ugovora Nikoli (Jozo) Bandžo na državnu zemlju u Marićima. L:14

7462/22 - Raspis Okružnog agrarnog povjerenstva o sprovođenju Beglučke uredbe. L:4

7857/22 - KU Nevesinje: Odluka o gruntovnoj uknjižbi državne zemlje u Kruščici na Elak Vasu i Dragu, po zakupnom ugovoru iz 1905. godine. L:8

7867/22 - Prepiska u vezi se molbom Jurić Pere iz Konjica za dodjelu državne zemlje. L:11

7871/22 - KU Ljubuški: Odluka o gruntovnoj uknjižbi državne zemlje u Studenici na Ereš (Ivan) Borišu po zakupnom ugovoru iz 1911. godine. L:9

7845/22 - KU Konjic: Odluka o gruntovnoj uknjižbi državne zemlje u Kruščici na Sudar-Raić Jozu. L:3

8098/22 - Zapisnik presude agrarnog senata kod ADS u vezi sa sporom oko

zemlje između Bulajić Mare i Trhina, Luke. L:4

8164/22 - KU Gacko: Odobrenje kupcu Supić (Niko) Jovanu za kupovinu državnog zemljišta u Dražljevu. L:3

8169/22 - SN Stolac: Odobrenje Đorđu i Spasoju Brkić na zakup državnog zemljišta u Hrgudu. L:3

8175/22 - Parnica između bosansko-hercegovačkog erara i Bošković Ilije iz Stoca zbog priznavanja vlasničkih prava na državnu zemlju. L:48

10221/22 - Prigovor na priznavanje vlasničkih prava Tomi i Stojanu Došlo pok. Mile na zemlju u Bijelom Polju, begluk Sulejman ef. Džabića. L:2

Zapisnici agrarnog senata kod ADS u rješavanju agrarnih sporova u Nevesinju:

10341/22 - Đuro i Jurica Čovilo protiv Šerifa Muslibegovića. L:4

10353/22 - Aleksa Soldo protiv Nazifa Kazazića. L:4

10354/22 - Mikić Četko protiv Naila Muslibegovića. L:5

10486/22 - Postupok sa imovinom umrlog Salke Hasanbegovića u Gacku. L:1

14148/22 - Izvještaji o agrarnim sporovima u Nevesinju. L:71

14607/22 - KU Konjic: Odluka o gruntovnoj uknjižbi za državnu zemlju u Barama na Nikolu (Marko) Džalto po dugogodišnjem zakupu. L:4

14610/22 - KU Konjic: Odluka o uknjižbi državne zemlje u Ostrošcu na Trifka (Risto) Žuža. L:2

14647/22 - KU Bileća: Odluka o uknjižbi državne zemlje u Ljubožnici na Jelu Pupavac. L:3

14716/22 - KU Konjic: Odobrenje zakupnog ugovora Pindžo Salihu na državnu zemlju u Gornjim Tušilima. L:3

14852/22 - KU Konjic: Odobrenje zakupnog, ugovora Tadiji i Mati Barišić na zakup državne zemlje u Podhumu. L:5

14923/22 - Zapisnik agrarnog senata kog ADS u sporu oko zemlje u Gacku između Šaković Pašane i Šaković Hašije. L:5

15363/22 - Odluka ADS za gruntovnu uknjižbu zemlje u Ljubuškom na Župski ured u Kotoru. L:2

15372/22 - KU Nevesinje: Odluka o gruntovnoj uknjižbi državne zemlje u Ulogu na Aleksu Kovača, po zakupnom ugovoru iz 1907. godine. L:17

15384/22 - Okružni agrarni ured u Mostaru izvještava Ministarstvo za agrarnu reformu u Beogradu o iseljavanju dobrovoljaca Prvog svjetskog rata u Vojvodinu. L:3

17023/22 - KU Mostar: Odluka za gruntovnu uknjižbu državne zemlje u Lisi na Matu Aleksić. L:2

17495/22 - Zapisnik agrarnog senata kod ADS u sporu oko zemlje u Nevesinju između Ajše i Mehmed-bega Bašagića i Baštić Todora. L:5

17528/22 - Prepiska u vezi se agrarnim sporom u Nevesinju između Drljan Stevana i Pehilj Salke. L:7

18555/22 - Prepiska u vezi sa razgraničenjem između Hercegovine i Crne Gore. L:27

Zapisnici agrarnog senata kod ADS u rješavanju sporova oko vlasništva nad zemljom:

18620/22 - Bileća: Nurija Kustura protiv Smaila Šehovića. L:5

18621/22 - Bileća: Risto Stijačić protiv Drljević Muhameda. L:5

18623/22 - Bileća: Spasoje Tomanović protiv Šehović Zakira. L:4

18626/22 - Konjic: Jovo Avramović protiv Prohić Vejsila. L:5

18634/22 - Konjic: Antić Anto protiv Prohić Alage. L:4

18641/22 - Mostar: Pištalo Jefto protiv Džabić Mustafe. L:5

18844/22 - Bileća: Višnjevac Dositej protiv Radmilović Rade. L:5

18643/22 - KU Nevesinje: Odluka o gruntovnoj uknjižbi državne zemlje u Popiču, Ulog na Smaila (Salih) Hrelja. L:8

19577/22 - Izvještaj o agrarnom sporu između Riste i Jovana Šolaja iz Lazačića sa Lazom Kekićem iz Gacka. L:8

Zapisnici agrarnog senata kod ADS u rješavanju sporova oko vlasništva nad zemljom:

19968/22 - Ljubuški: Ante Bošković protiv nasljednika Šakir ef. Krehića. L:4

19975/22 - Ljubuški: Grepo Ivan protiv Besimović Hasima. L:4

19975/22 - Konjic: Ivanišević Stevan protiv Glogovac Jove. L:5

15498/22 - Popis veleposjeda - katastarske evidencije: Nevesinje (L:12), Mostar (L:19) i Trebinje (L:26).

3541/23-Popis veleposjeda u Bosni i Hercegovini:

Stolac (L:9), Alfabetски popis veleposjednika u Bosni i Hercegovini (ime, prezime zemljoposjednika, mjesto i količina zemlje u dunumima) L:34, Popis vakufskih posjeda u Mostaru (91 vakuf) sa podacima o površini i vrsti zemlje

te poreskim opterećenjima. L:8

1196/23 - KU Mostar odbija molbu Marka Mandića za kolibarsko pravo na planini Prenj (Poljice). L:3

1454/23 - Prepiske u vezi sa rješavanjem agrarnih problema u Nevesinju. L:73

3301/23 - Isplata rente Hanifi Dalipagić za zemlju u Stocu. L:6

Zapisnici agrarnog senata kod ADS u rješavanju sporova oko vlasništva nad zemljom:

5384/23 - KU Bileća: Šaćir Hodžić protiv Malika Dedovića. L:5

5385/23 - Bileća: Peko Šarac protiv Fate Šabić-Muhamedbašić. L:5

5386/23 - Bileća: Nasljednici Avde Palavrića protiv Hasana Šabića. L:4

5387/23 - Bileća: Kosta Ilić protiv Hasana Šabića. L:4

5542/23 - Mostar: Anto Ljubić protiv Mike Peška. L:4

5545/23 - Mostar: Ilija Zlomislić protiv Mike Peška. L:4

5763/23 - Mostar: Mato Lovrić protiv Huse Katica. L:5

5763/23 - Mostar: Mato Pervan protiv Kajtaz Hasiba. L:4

5872/23 - Mostar: Vaso Dabić protiv Jusufbega Fazlibegović. L:5

5964/23 - Ljubuški: Jozo Šimunović protiv Ante i Ivana Spasić. L:4

5992/23 - Ljubuški: Božo Mucić protiv Sabita Delalića. L:5

5993/23 - Mostar: Pero Puljić protiv Ganibega Velagića. L:4

6570/23 - Ljubuški: Primorac Marko protiv Ibri Konjhodžića. L:11

6784/23 - Odgovor ADS na upit SN Nevesinje u vezi sa nasljednim odnosima na kmetovskim selištima. L:5

6791/23 - Zapisnik o agrarnom sporu između Alije Arnauta i vakufa "Pobrište" u Ljubuškom. L:8

7007/23 - ADS imenuje Miklušić Luku, kotarskog predstojnika u Konjicu, za agrarnog delegata u konjičkom kotaru. L:1

7149/23 - Izveštaj delegata Okružnog agrarnog povjerenstva u Mostaru o rješavanju agrarnih parnica u Ljubinjskom kotaru. L:4

7195/23 - Doznaka ADS KU u Ljubuškom za namještanje jednog službenika radi ubrzanja rješavanja zaostataka u agrarnom referatu. L:4

7482/23 - Zapisnik o agrarnom sporu u Mostaru između Halila Omanovića iz Kutilovića i Munte, Alke i Muhameda Fazlibegovića. L:9

**Zapisnici agrarnog senata kod ADS u rješavanju sporova oko
vlasništva nad zemljom:**

- 8027/23 - Mostar: Rozić Andrija protiv Omeragić Sidike. L:5
8937/23 - Ljubuški: Ivan Granić protiv Zilhanume Hasanagić. L:4
8940/23 - Ljubuški: Boroš Blažo protiv Azemine Dizdarević. L:4
8941/23 - Ljubuški: Franjo Mojić protiv Azemine Dizdarević. L:9
8947/23 - Ljubuški: Marko Miličević protiv Gavran Ante. L:4
8948/23 - Ljubuški: Pero i Lovro Penava protiv Terzić Salke. L:4
9000/23 - Nevesinje: Radovan Samardžić protiv Čomonja Ahmeta. L:7
9019/23 - Ljubuški: Tomo Šimić protiv Gujić-Kovačević Fate. L:5
9025/23 - Ljubuški: Ereš Boriša protiv Rebac Ahmeta. L:5
9038/23 - Ljubuški: Jozo Akmadžić protiv Fate Mehmedagić. L:4
9039/23 - Ljubuški: Rade Sivrić protiv Ilke Brkić. L:4
9048/23 - Nevesinje: Alija Husović protiv Naila Muftića. L:4
9050/23 - Mostar: Šćepan Jorovac protiv Velić Avdije. L:4
9056/23 - Mostar: Stipan Odak protiv Mujage Babića. L:4
9192/23 - Čapljina: Špiro Marušić protiv Buzaljka Ibri. L:5
9195/23 - Stolac: Tripić Trifko protiv Hasana Šehića. L:4
9196/23 - Mostar: Jovo Šarić protiv Ramić Najila. L:5
9203/23 - Stolac: Simo Miličević protiv Šabić Hasana. L:5
9206/23 - Stanko Borić protiv Smajić Hasana. L:5 Stolac
9209/23 - Stolac: Luka Brajković protiv Zukanović Ibri. L:4
9590/23 - Marija Jarak protiv Sime Mičića. L:4 Stolac
9592/23 - Mostar: Miloš Andrić protiv Puzić Zejne. L:5
9596/23 - Mostar: Marko Ivanišević protiv Veljović Husage. L:5
9699/23 - Trebinje: Prnjat Šćepan protiv Stanić Lazara. L:5
9701/23 - Stolac: Salko Šoše protiv Trklja Ibri. L:4
9737/23 - Trebinje: Prčić Gajo i Risto protiv Kočo Mehmeda. L:24
13735/23 - 13740/23 - Nalozi Kotarskog suda u Nevesinju za izmjene u
gruntovnici na osnovu urudžbenih isprava. L:42

**Zapisnici agrarnog senata kod ADS u rješavanju sporova oko
vlasništva nad zemljom:**

- 13891/23 - Nevesinje: Skorup Gospava protiv Pehilj Mujage. L:7
13893/23 - Nevesinje: Zubac Vaso protiv Hajdara Juge. L:8
13899/23 - Ljubuški: Majić Jovan protiv Alagić Rašida. L:13
14330/23 - Nevesinje: Bešić Todor protiv Bašagić Mehmedbega. L:5
15913/23 - Nevesinje: Soldo Šćepan protiv Čelebić Mustajbega. L:8
15916/23 - Nevesinje: Puljić Ilija protiv Hajrović Jusufage. L:11
15951/23 - Nevesinje: Bošnjak Savo protiv Redžepović Osmana. L:9
16290/23 - Trebinje: Vulišić Vule protiv Vuletić Vase. L:4
19604/23 - Nevesinje: Halvadžija Mujo protiv Behlilović Mehmeda. L:4
19607/23 - Nevesinje: Đurasović Đuro i Jovo protiv Kolaković Halid-bega. L:4
19620/23 - Popis osoba iz Ljubuškog koje nisu primile privremenu rentu sa oduzetu zemlju jer su ili odselile u Tursku, ili se nisu odazvale pozivu, ili im je prebivalište nepoznato. L:10
19690/23 - Primopredajni zapisnik o predaji Okružnog agrarnog ureda u Mostaru. L:2
22201/23 - Iskaz veleposjednika u srezu Konjic: Begtašević Alibeg, Šurković Hadžibeg, Šurković Sabit-beg i Tatarević Zejnil. L:2
23474/23 - Dopis Poglavara Mostara ADS o stanju veleposjeda i o agrarnim prilikama u Mostaru. L:2
23985/23 - Popis osoba iz Mostara koje nisu primile privremenu rentu jer im je nepoznato prebivalište. L:15
25120/23 - Zapisnik o agrarnom sporu u Trebinju između Pamučina Stane i Čolović Manojla. L:10
25354/23 - Odgovor poglavara konjičkog sreza ADS u vezi sa dodjeljivanjem zemlje dobrovoljcima Prvog svjetskog rate. Poglavar ističe da u Konjicu nema veleposjeda; nema slobodnih ispaša niti zemlje za obrađivanje a pašnjaci su "strmeniti i kameniti". L:1

**Zapisnici agrarnog senata kod ADS u rješavanju sporova oko
vlasništva nad zemljom:**

- 172/24 - Trebinje: Kretović Simo protiv Šimković Vase. L:4

- 174/24 - Ljubović Risto protiv Pavlović Olge, L:4 Trebinje
- 324/24 - Buba Simo protiv Pašagić Fahrije. L:4 Nevesinje
- 774/24 - Mostar: Kršić Ivan i Stojan protiv nasljednika Pekušić Osmana. L:4
- 777/24 - Konjic: Jukić Jozo protiv Anikadić (?) Muhamedage. L:4
- 779/24 - Konjic: Arnautović Mitar protiv Prohić Sejfidin ef.. L:4
- 780/24 - Konjic: Lukić Ivan protiv Praho Abdulaha. L:4
- 783/24 - Konjic: Đuro Đorđić protiv Hadžajlić Ibri. L:4
- 784/24 - Konjic: Đuro Đorđić protiv Begtašević Lutve. L:6
- 1152/24 - Mostar: Markić Luka protiv Milavić Fatime. L:7
- 1196/24 - Konjic: Azinović Mijo protiv Jurik Pere. L:4
- 1213/24 - Konjic: Aleksić Pero protiv Selimpašić Esme. L:4
- 1276/24 - Konjic: Stanić Marko protiv Stanić Blaža. L:4
- 1334/24 - Odobrenje ADS KU u Ljubuškom da može izvršiti uknjižbu na Šoša Andriju, kupca državnog zemljišta. L:3
- 1454/24 - Zapisnik sa sastanka dobrovoljaca Prvog svjetskog rata u Sreskom poglavarstvu u Nevesinju. U zapisniku su navedena imena dobrovoljaca i problemi sa kojima se susreću. L:2
- 1472/24 - Zapisnik o agrarnom sporu u Mostaru između Džondo Spasoja i Šantić Save. L:11
- 1475/24 - Zapisnik o agrarnom sporu u Ljubuškom između Bože i Miše Mlinarević i Ibri i Muje Terzić. L:9
- 1691/24 - Odobrenje ADS za gruntovni upis vlasničkih prava Križan Gavre na državnu zemlju u Ljubuškom na osnovu zakupnog ugovora iz 1905. godine. L: 3
- 1695/24 - Odobrenje ADS Lovrić Mati da može uknjižiti nekretnine u Ljubuškom (državno zemljište) po osnovu dugogodišnjeg zakupnog ugovora. L:2
- 2035/24 - Zapisnik o agrarnom sporu u Konjicu između Šimunović Joze i Širbegović Ajdina. L:4
- 2036/24 - Zapisnik o agrarnom sporu u Konjicu između Mičević Danila i Srpske pravoslavne crkve u Boraku. L:4
- 2042/24 - Zapisnik o agrarnom sporu u Konjicu između Pekić Joze i Agić Junuzbega. L:5
- 2043/24 - Dopis poglavara sreza konjičkog o nepravilnostima koje je radio agrarni referent u Konjicu. L:1

2052/24 - Iskaz veleposjeda u Ljubuškom. Popis sadrži podatke: ime i prezime vlasnika, općinu u kojoj se zemlja nalazi, broj gruntovnog i posjedovnog lista i površinu zemlje u dunumima. L:30

Zapisnici agrarnog senata kod ADS u rješavanju sporova oko vlasništva nad zemljom:

- 2450/24 - Konjic: Sarić Trifko protiv Karalić Alme. L:4
2712/24 - Konjic: Mihać Nikola protiv Lugić Saliha. L:5
2713/24 - Konjic: Azinović Ivan protiv Prohić Alage. L:8
2714/24 - Ljubuški: Čolak Ivan protiv Konjhodžić Mustafe. L:6
2718/24 - Mostar: Skoraić Milan protiv Šeka Alage. L:5
2719/24 - Konjic: Todorović Simo protiv Penja (?) Marije. L:4
2723/P4 - Trebinje: Gojšin Risto protiv Kovač Lazara. L:5
2724/24 - Konjic: Busilović Hasan protiv Alečković Ahmeta. L:4
2725/24 - Trebinje: Begović Obren protiv Tupanjanin Jove. L:4
2727/24 - Trebinje: Spanjalović Jovo protiv Vakufa džamije. L:4
3042/24 - Mostar: Pregalo Trgo protiv Šola Uroša. L:4
3045/24 - Stolac: Popovac Vidoje protiv Šarić Mehmeda. L:6
3144/24 - Stolac: Šuta Mehmed protiv Ljubović Hatidže. L:4
4196/24 - Ljubuški: Antonović Nikola protiv Trakić Abdulaha. L:5
4319/24 - Konjic: Kavarić Ivan protiv Alikadić Mujage. L:4
4322/24 - Stolac: Šešika Hasan protiv Sanić Nove. L:5
4323/24 - Stolac: Svinjar Ramo i Alija protiv Šunje Saliha. L:4
4330/24 - Mostar: Sudar Todor protiv Arpadžić Mujage. L:5
4332/24 - Ljubuški: Dugonjić Ivan protiv Akirović Bože. L:3
4336/24 - Džakula Boško protiv Popović Đorđa. L:5, Stolac
4337/24 - Stolac: Milinković Pero protiv Katoličke crkve. L:5
4349/24 - Stolac: Radić Milan protiv Balaban Salke. L:4
4372/24 - Konjic: Kunjanin Stevan protiv Ljubušak Pašana. L:4
4391/24 - Mostar: Pištalo Spasoje protiv Džabić Muhameda. L:8
4403/24 - Konjic: Kalem Risto protiv Glogovac Cvijeta. L:4
6556/24 - Mostar: Miljko Luka protiv Mustafe Čišića. L:11

- 6648/24 - Stolac: Karić Dušan protiv Sarajlić Ahmeta. L:4
6649/24 - Stolac: Božović Ilija protiv Mikić Anđelike. L:4
6664/24 - Stolac: Puljić Đuro protiv Kajtaž Ahmeta. L:3
6681/24 - Trebinje: Ivić Krsto protiv Hadžović Sajda. L:4
7854/24 - Stolac: Sibinić Đorđo protiv Pitić Husnije. L:5
8356/24 - Stolac: Šećer Jovo protiv Džumhur Habiba. L:10
8358/24 - Nevesinje: Vujadinović Mitar protiv Vujadinović Đure. L:12
8632/24 - Trebinje: Vukanović Pero protiv Bešović Husejina. L:4
8695/24 - Odobrenje ADS Kotarskom sudu u Trebinju da prenese vlasničko pravo na državnu zemlju u Lastvi na Stijačić Gavrila, po osnovu dugogodišnjeg zakupnog ugovora. L:3
8698/24 - Odobrenje ADS Petričević Krsti da uknjiži državnu zemlju u Arslanagića Kuli po osnovu zakupa. L:5
8702/24 - Odobrenje ADS Pantović Radi da uknjiži državnu zemlju u Zubcima, Trebinje po osnovu zakupa. L:5
10947/24 - Zapisnik o agrarnom sporu u Ljubuškom između Juke Tomića i Krehić Fehima. L:8
10956/24 - Zapisnik o agrarnom sporu između Grković Save i Velić Salke, Trebinje. L:4
16519/24 - Prepiska ADS i Velikog župana mostarske oblasti oko tužbe Doko Ivana i drugih zbog zabrane da izgone stoku u Donje i Gornje Zimlje. L:9

Zapisnici o agrarnim sporovima:

- 16587/24 - Konjic: Jurić Pero protiv Pirija Ajke. L:8
16588/24 - Mostar: Marić Cvjetko protiv Agić Mustafe. L:7
16593/24 - Ljubuški: Stipić Nikola protiv Vranješ Joze. L:7
16687/24 - Nevesinje: Parović Milan protiv Ćorić Nikole. L:8
16795/24 - Ljubuški: Rakić Jozo i Mato protiv Raković Mate. L:8
16799/24 - Nevesinje: Savić Jovo protiv Zukanović Mehe. L:10
17166/24 - Odobrenje zakupnog ugovora Husković Muji na državnu zemlju u Stocu. L:4
17220/24 - Rješenje Ministarstva za agrarnu reformu KSHS u vezi sa agrarnim sporom u Ljubuškom između Marka Brkića i Delalić Habibe, Lalić

Muhamed-bega i Mahić Memišage. L:9

17398/24 - Prepiska MAR KSHS i SN u Čapljini u vezi sa zahtjevom dobrovoljaca da im se dodijeli državne zemlja u Hutovom blatu. L:16

17464/P4- Prepiska ADS i Saračevića, agarnog delegata u Stocu oko rada na provođenju agrarne reforme. L:11

Zapisnici o agrarnim sporovima:

18316/24 - Nevesinje: Okuka Simo protiv Riđanović Fate, udate Ćumurija. L:9

18321/24 - Ljubinje: Kreco Marko protiv Borojević Pilije. L:8

19342/24 - Ljubuški: Erceg-Begić Ivan protiv Hasanpašić Ibrahimbega. L:6

19450/24 - O problemima sa napajanjem stoke u konjičkom srezu. Žalba kolibara sa planine Slogovo. L:2

19840/24 - Izvještaj i žalba agrarne deputacije u ime sreza Nevesinje kod ADS u vezi sa neredovnim i sporim rješavanjem agrarnih sporova koji se sprovode prema Uredbi od 12.V 1921. godine. Navedeni su pojedini sporovi i opisani načini kako su riješeni. L:9

19937/24 - Uvjerenje o imovnom stanju Šiljegović (Todor) Drage iz Nevesinja radi naplate vozarine za preseljenje u Srbiju. L: 3

Zapisnici o agrarnim sporovima:

1493/25 - Gacko: Crnogorac-Grković Stana protiv Hasan-bega Ćengića. L:9

1612/25 - Konjic: Manigodić Marko protiv Hadžić Abdulaha i Mehmeda. L:10

1942/25 - Nevesinje: Lajić Derviš i Alija protiv Dizdarević Hasana. L:10

2069/25 - Ljubuški: Borač Jozo protiv Grković Ljubomira. L:8

2071/25 - Nevesinje: Stanić Đuro protiv Resulbegović Muhamedbega. L:8

2072/25 - Grabovica: Janjić Lazo protiv Srpsko-pravoslavne crkveno-školske opštine u Mostaru. L:7

2142/25 - Nevesinje: Kajan Omer protiv Krpo Salih-bega. L:8

2143/25 - Nevesinje: Peručić Aleksa protiv Fadilpašić Osman-bega. L:8

2322/25 - Nevesinje: Kovačević Pavo protiv Mejre Pašić-Serdarević. L:8

2323/25 - Nevesinje: Domazet Nikole protiv Kovačević Dušana. L:7

2324/25 - Konjic: Stanić Pavo protiv Stanić Ivana. L:8

2446/25 - Konjic: Jukić Stojan protiv Kapetanović Mahmuta. L:4

2969/25 - Interpolacija narodnog poslanika, Baljić Saliha upućena Ministarstvu za agrarnu reformu u Beograd u vezi sa neplaćanjem otkupa za voće sa begluka na području okružne oblasti Mostar. L:7

3034/25 - Prepiska Ministarstva za agrarnu reformu u Beogradu i poglavara sreza Stolac oko naseljavana upražnjenih kmetovskih selišta. U prilogu je interpolacija narodnog poslanika Lazarevića dr. Toše o pogledu na stanje u agraru u Bosni i Hercegovini. L:18

3092/25 - Dobrovoljac Lazar (Vaso) Kovač iz Ljubomira traži povlaštenu vožnju kako bi sa familijom doselio na zemlju koju je dobio u Nevesinju. L:5

3216/25 - Zapisnik o agrarnom sporu u Stocu između Trčić Trifka i Kolar Mehe. L:5

3246/25 - Žalba Đogić Nikole iz Konjica, Bjelimići, na odluku gradske uprave o pravima na ispašu stoke u općinskom zemljištu. L:2

Zapisnici o agrarnim sporovima:

3722/25 - Nevesinje: Zubac Milutin protiv Pavlović Vidoja. L:9

3323/25 - Mostar: Zubac Đuro protiv Ramić Mevlide. L:10

3728/25 - Nevesinje: Kravić Savo protiv Muslibegović Smail-bega. L:8

3739/25 - Nevesinje: Ristić Aćim protiv Čelebić Salih-bega. L:9

4003/25 - Odobrenje zakupnog ugovora na državnu zemlju u Stocu Šakabi Jovi. L:2

4005/25 - Odobrenje zakupnog ugovora na državnu zemlju u Stocu Andrić Mati. L:2

4026/25 - Odobrenje zakupnog ugovora na državnu zemlju u Gacku Prčić (Krst) Obrenu. L:2

12628/25 - Odobrenje zakupnog ugovora na državnu zemlju u Stocu Džemili Omeru iz Aladinića. L:2

12629/25 - Odobrenje zakupnog ugovora na državnu zemlju u Stocu Lopata (Marko) Nikoli iz Aladinića. L:2

12755/25 - Molbe Žuže Nikole iz Ostrošca za besplatnu ispašu stoke na Bitovini, Konjic. L:2

12924/25 - Zapisnik o agrarnom sporu u Mostaru između Marić Jele, pokojnog Nikole, i Alajbegović Fatime. L:4

12966/25 - Zapisnik o agrarnom sporu u Nevesinju između Samardžić Pere i Pravoslavne crkveno-školske opštine iz Mostara. L:8

14451/25 - Zapisnik o agranom sporu između Arar Matije, udovice Luke, i Knežević Ljubice, Konjic. L:6

17109/25 - Odobrenje zakupnog ugovora na državnu zemlju u Gacku Vučićević Dorđu iz Borča. L:6

17115/25 - Odobrenje upisa vlasništva Džubur Šaćiru na zemlju Sočici, Gacko po osnovu kupoprodajnog ugovora. L:3

17557/25 - Odobrenje Radović Ivanu iz Drinovaca zakupnog ugovora na državnu zemlju u Ljubuškom. L:2

17558/25 - Odobrenje Dragičević Matiji zakupnog ugovora na državnu zemlju u Međugorju. L:2

17559/25 - Odobrenje zakupnog ugovora Dragičević Stanku na državnu zemlju u Međugorju. L:2

17560/25 - Odobrenje zakupnog ugovora Dragičević Luki na državnu zemlju u Međugorju. L:2

21411/25 - Odluka Poglavaru konjičkog sreza da stanovnici sela Spiljani imaju pravo ispaše stoke na gornjim planinama. L:3

Zapisnici o agrarnim sporovima:

22276/25 - Mostar: Bobaba Risto protiv Grković Ljubana i Riste. L:9

22278/25 - Mostar: Vukšić Ante i Marija protiv Šola Vojislava i Uroša. L:13

22284/25 - Zahtjev Bratić Mirka iz Nevesinja za priznavanje kmetovskog seliaša Bratića. L:8

22576/25 - Nevesinje: Halvadžija Mujo protiv Behlilović Mujage. L:5

22579/25 - Nevesinje: Pudar Lazo protiv Nožica Alije. L:8

4/26 - Nevesinje: Kravić Gajo protiv Ljubović Almase, Adila i Hasiba. L:8

231/26 - Mostar: Marić Miloš protiv Grković Dušana i Ljube. L:9

241/26 - Konjic: Raić Ilija protiv Repovac Ešrefe. L:9

362/26 - Konjic: Mašić Redžo protiv Alikadić Muharem-age. L:8

520/26 - Izvještaj o ubiranju desetine po šumskim organima u Hutovom blatu, Stolac. L:4

987/26 - Izvještaj o agrarnom sporu u Mostaru između Kordić Rafe i Kordić Luke. L:3

1013/26 - Iskaz za period od 1919. do 1925. godine o uzurpiranom državnom zemljištu na području Počitelja. L:4

Zapisnici o agrarnim sporovima:

- 1165/26 - Mostar: Bošković Ilija protiv Šantić Save. L:14
1170/26 - Konjic: Tišić Murat protiv Behlilović Zibe. L:12
1631/26 - Mostar: Marić Krsto, Jakanović Mitar i Risto protiv Hasanagić Alage i Salih-age. L:8
1815/26 - Zahtjev Šahinović Mustafe iz Konjica za priznavanje vlasništva na kmetovskom selištu Manigode u Ostrošcu, jer ga obrađuje od 1906. godine. L:5
1824/26 - Zapisnik o agrarnom sporu u Mostaru između Popanja Mate i Krpo Fazila. L:4
2144/26 - Prepiska ADS i poglavara konjičkog sreza oko tužbe Pištala Koste i dr. iz Mostara protiv seljana sela Kula i Čičevo zbog ispaše stoke na planinama Bitovija i Klina. L:10

Zapisnici o agrarnim sporovima:

- 2211/26 - Ljubuški: Bradvica Ivan i Mijo protiv Semiz Save. L:6
2218/26 - Mostar: Ivanišević Ivo protiv Čengić Muhameda. L:4
2221/26 - Trebinje: Pujić Jovo protiv Jelačić Pere. L:8
2227/26 - Nevesinje: Akara Ibro protiv Voloder Ibri, Avde i Omera. L:8
2253/26 - Mostar: Marinković Marko protiv Peško Muse. L:4
2254/26 - Mostar: Džidika Mujo protiv Gvozdinović Vlade. L:4
2256/26 - Stolac: Nogulica Stojan protiv Konjić Mehmeda. L:2
2257/26 - Stolac: Marić Miško protiv Zekić Alage. L:2
2260/26 - Stolac: Padalo Musa protiv Hromić Saliha. L:4
2264/26 - Stolac: Zukić Osman protiv Sanakar Sedike. L:4
2265/26 - Stolac: Nuhanović Halil protiv Mahmutćehajić Derviša. L:3
2266/26 - Zukić Jusuf - Sanakar Avdo. L:4, Stolac
2267/26 - Stolac: Hadžić Zejnil - Šarić Muhamed. L:4
2267/26 - Stolac: Zukić Mejra - Sanakar Avdo. L:4
2269/26 - Stolac: Perišić Pavo - Mehmedbašić Avdo. L:4
2333/26 - Konjic: Latinović Simo - Čarčić Bajro. L:5
2299/26 - Odobrenje Gašpar (Ivan) Juri desetogodišnjeg zakupa na državno zemljište u Ljubuškom. L:2

2394/26 - Odobrenje Tomnjak (Jozo) Ivanu desetogodišnjeg zakupa na državno zemljište u Ljubuškom. L:11

Zapisnici o agrarnim sporovima:

4633/26 - Mostar: Pantić Jakov - Čolović Luka. L:11

4638/26 - Stolac: Mešić Alija - Ružić Mile. L:6

4642/26 - Konjic: Mrkajić Pero - Baruh Danijel iz Sarajeva. L:14

4643/26 - Ljubuški: Prlić Grga i Ivan - Spahić-Kapetanović Hatidža. L:8

4644/26 - Mostar: Lovrić Mato, Jakov i Jozo - Bišćević Alija i Muhamed. L:10

5009/26 - Mostar: Savić Lazo Mujić Mustafa. L:7

5290/26 - Mostar: Buntić Mijo - Silić Salih-efendija. L:4

5361/26 - Konjic: Gotovac Grgo - Sebešić Mustafa. L:5

5367/26 - Trebinje: Bojanić Jovan - Resulbegović Ilijas. L:9

5422/26 - Trebinje: Trkovac (?) Savo - Gajević Đorđo. L:7

5423/26 - Trebinje: Milojević Spasoje - Alečković Mujo. L:7

5425/26 - Trebinje: Solat (?) Cvijeta - Pavlović Jakov. L:8

5425/26 - Mostar: Tomić Marijan - Čerković Stevan. L:19

12786/26 - Pregled državnih šuma u konjičkom srezu. L:3

12787/26 - Odobrenje zakupnog ugovora Ćosić Džafi, Salki i i Dervi na državnu zemlju u Orahovicama, Konjic. L:2

1287/26 - Zapisnik o agrarnom sporu u Trebinju, između Mijo L jepave iz Poljica i Kočo Hasana i Hadžović Šefije iz Gomiljana. L:8

12876/26 - Zapisnik o agrarnom sporu u Mostaru između Marić Pere iz Goranaca i Tomić Stipana. L:21

Zapisnici o agrarnim sporovima u Ljubinju:

12990/26 - Pribišić Danilo - Bakšić Zulfo. L:4

12991/26 - Đurić Stanko - Serdarević Husaga. L:4

12992/26 - Bukvić Pero - Milošević Spasoje. L:4

12993/26 - Begić Trifko - Širić Suljaga. L:4

12995/26 - Mikić Petar - Grebo Hamdija. L:4

12996/26 - Ćurčija Mitar - Dadić Pero. L:4

- 12998/26 - Sadžak Sejdo - Hranić Hasan. L:4
 12999/26 - Riso Lazo - Popović Đoko. L:4
 13000/26 - Rikne (?) Uroš - Serdarević Omer. L:4
 13202/26 - Prce Ivo - Matić Jela. L:6
 13204/26 - Lakić Jovo - Serdarević Husaga. L:6
 13205/26 - Lukić Četko - Bakšić Emina. L:4
 13206/26 - Osmanović Ahmet - Berberović Hasan. L:4
 13207/26 - Bašić Ilija - Spahić Meho. L:4
 13209/26 - Marović Vaso - Serdarević Meho. L:4
 13291/26 - Konjic: Lazarević Pero - Sugić Salko. L:14
 13296/26 - Mostar: Kordić Pavo - Kordić Petar. L:9
 13303/26 - Nevesinje: Lažetić Tomo - Mehmedbašić Suljaga i Muratbegović Osman-beg. L:8
 13327/26 - Pregledna tabela državnog zemljišta (šume i ispaše) u bilećkom srezu. L:2
 13433/26 - Prepiska oko uvakufljenja imovine Duvnjak Muje iz Konjica. L:6

Zapisnici o agrarnim sporovima:

- 13510/26 - Mostar: Perić Boško - Grković Dušan i Ljubomir. L:10
 13583/26 - Ljubuški: Keža Jozo i Ivan - Sušac Luka. L:9
 13583/26 - Ljubuški: Jurković Mate - Jurković Matija i Gedža Jure. L:4
 13589/26 - Mostar: Trifković Lazo - Čerkić Muhamed. L:10
 13590/26 - Mostar: Bambir Pero i Jure - Kordić Mate, Marin i Luka. L:8
 13601/26 - Mostar: Čiber Muhamed - Hatidža Rizvanbegović. L:4
 16010/26 - Ljubinje: Vrtikapa Aćim - Hranjić Omer. L:4
 16011/26 - Ljubinje: Milić Luka - Radulović Živko. L:4
 16012/26 - Ljubinje: Perišić Risto - Dizdarević Hasan. L:4
 16407/26 - Ljubinje: Perišić Risto - Kovačević Danilo. L:4
 16908/26 - Mostar: Čule Nikola i Danki Martin - Milavić Muhamed. L:9
 17016/26 - Konjic: Krnjić Omer - Alagić Suljaga. L:4
 19381/26 - Ljubinje: Mrakić Jovo - Serdarević Husaga. L:4

- 19382/26 - Ljubinje: Dreča Obren - Seferović Hasanaga. L:4
 19383/26 - Ljubinje: Andrijić Nikola - Serdarević Meho. L:4
 19384/26 - Ljubinje: Đededžić Risto - Serdarević Hasan-aga. L:4
 19385/26 - Ljubuški: Popović Savo - Gluhović Dušan. L:5
 19386/26 - Ljubinje: Šetežić Cvetko - Bedevija Jovo i Marić Stevan. L:4
 19606/26 - Ljubinje: Zekančević Alija - Sadžak Fata. L:4
 19607/26 - Ljubinje: Dragić Pero - Hromić Omer. L:12
 19608/26 - Ljubinje: Gačić Jovo - Hromić Omer. L:4
 19610/26 - Ljubinje: Šteta Selim - Ahmetović Ajkuna. L:4
 20079/26 - Konjic: Avramović Miloš i dr. - Husejnović Mejra i dr. L:10
 20223/26 - Konjic: Kolar Jure - Prohić Arif i Hamid. L:10
 20224/26 - Konjic: Knežević Franjo - Zatega Ahmet i Tulić Salko. L:4
 20225/26 - Mostar: Šupljoglav Đorđe - Spahić Muhamed. L:12
 20227/26 - Mostar: Rugar Vaso i Aćim - Sefić Ibrahim. L:13
 20402/25 - Ljubinje: Dutina Nikola - Milošević Spasoje. L:4
 20403/26 - Ljubinje: Miletić Šćepan - Mičeta Vukan. L:4
 20647/26 - Ljubinje: Bender Šimun - Žorković Muho. L:4
 20648/26 - Ljubinje: Ljepava Mara - Dizdarević Hasan. L:4
 20694/26 - Ljubinje: Džamonja Filip - Behmen Alaga. L:4

Zapisnici o agrarnim sporovima u Ljubinju:

- 20650/26 - Curić Božo - Šanja Pero. L:4
 20651/26 - Bukvić Risto - Knežić Špiro. L:4
 20652/26 - Đukić Vladimir - Knežić Špiro. L:4
 20653/26 - Bukvić Stipan - Milošević Spasoje. L:4
 20655/26 - Komad Nikole - Knežić Špiro. L:4
 20656/26 - Milić Jovo - Kraljević Marko. L:4
 20657/26 - Dreča Stevan - Serdarević Mujo. L:4
 20658/26 - Amonović Ilija - Serdarević Ale. L:4
 20704/26 - Odobrenje zakupnog ugovora Okuka Savi na državnu zemlju u Ulogu, Nevesinje. L:2

Zapisnici agrarnih sporova:

- 20878/26 - Stolac: Duka Blaž - Bašagić Smailaga. L:4
20879/26 - Arar Šćepan - Čurković Muhamed i Salko. L:4
20883/26 - Stolac: Brajković Luka - Lazarević Nikola. L:4
20938/26 - Mostar: Anić Jure - Efica Salih. L:8
21156/26 - Risto Leposava - Gutalo Risto. L:10
21170/26 - Ljubinje: Milošević Risto - Brkić Đoko. L:5
21397/26 - Konjic: Jozić Mikota - Barjaktarević Ćamil i Zulfo. L:8
21398/26 - Hodžić Murat - Hodžić Hata i Emina. L:9
21400/26 - Anđelić - Jović Mara - Butanović Mustajbeg i Bajraktarević Mustajbeg. L:9
21482/26 - Konjic: Jakovljević Đorđe - Subašić Haša i dr. L:8
21885/26 - Ispostava u Posušju, Ljubuški izvještava ADS da na njenom području nije davana državna zemlja invalidima i dobrovoljcima Prvog svjetskog rata osim "ako je ko i u ratno doba nešto prisvojio." L:2
21978/26 - 21984/26 - Odobrenje zakupnih ugovora na državnu zemlju u Nevesinju: Janjić Obrenu, Bratić Lazaru i Slavić Risti. L:6

Zapisnici o agrarnim sporovima:

- 22612/26 - Stolac: Bašković Selim - Rizvanbegović Hasanbeg. L:4
22616/26 - Stolac: Perić Ivan - Šišić Adem. L:4
22619/26 - Stolac: Pelja Murat - Behmen Muhamed. L:4
22620/26 - Stolac: Previšić Marinko - Kovačević Ahmet. L:4
22621/26 - Stolac: Mihić Janko - Marjanović Jozo. L:5
22623/26 - Stolac: Kaplan Ahmet - Mehmedbašić Ismet. L:4
22625/26 - Džonlaga Jovo - Pecelj Đorđo. L:4
23911/26 - Odobrenje zakupnog ugovora na državnu zemlju u Gacku Škiljević Mići. L:5
24115/26 - Prenos prava vlasništva na nasljednike Franje Grenića iz Vitine, Ljubuški. L:3
269/27 - Rješenje Ministarstva za agrarnu reformu u Beogradu o agrarnom sporu u Konjicu: Herić Fazlo, Ahmet i Hamid traže nekretnine u Tuhobićima koje su obrađivali a koje su gruntovno vlasništvo Herić Saliha i Hadžić Hate. L:4

443/27 - Odobrenje zakupnog ugovora Dodig Blažu i Jozi na državnu zemlju u Humcu, Ljubuški. L:2

457/27 - Rješavanje ADS u agrarnom sporu u Nevesinju između Pajević Hamze i Salke i Bašagić Ismet-bega. L:2

580/27 - Odobrenje zakupnog ugovora Krtolić (Ilija) Peri iz Gabele na državnu zemlju u Stocu. L:4

942/27 - Odobrenje zakupnog ugovora Šimunović (Ivan) Anti iz Gruda na državnu zemlju u Ljubuškom. L:1

1154/27 - Izvještaj o reviziji poreskih ureda u Ljubuškom i Gacku. L:5

4401/27 - Zapisnik o agrarnom sporu u Stocu između Draška Danila i Čahod Mustafe. L:8

4408/27 - Zapisnik o agrarnom sporu u Konjicu između Lukić Ivana iz Zaslavlja, Petrović Mande iz Galjeva, Jurić Delfe iz Donjeg Sela, Bilić Anice iz Jablanice, Trlin Anđelka, Marka i Luce iz Ovčara. L:7

4485/27 - Izvještaj o kolonizaciji agrarnih interesenata u mostarskom srezu u prvoj polovini 1927. godine. L:4

4906/27 - Odobrenje upisa vlasništva na nekretnine u Ulogu, Nevesinje koje je Mitar Vilić držao pod zakupom. L:4

5173/27 - Zapisnik o agrarnom sporu u Mostaru između Šumić Ivana i Čelara Fate, Emina, Ahmeta i Muhameda. L:8

5617/27 - Odobrenje zakupnog ugovora Milavić (Mujaga) Fejzi iz Mostara na državnu zemlju u Ljutom Docu. L:2

6288/27 - Spisak dobrovoljaca Prvog svjetskog rata sreza Trebinje. L:18

10645/27 - Zapisnik o agrarnom sporu u Ljubuškom između Grizelj Jure i Sadiković Abdulaha. L:13

10736/27 - Odobrenje zakupnog ugovora Jelačić Milanu na državnu zemlju u Dabrici, Stolac. L:2

Odobrenja zakupnih ugovora na državnu zemlju:

10780/27 - Bileća (Meka Gruda): Gačanović Dušan. L:2

10361/27 - Gacko: Šaković Ibro. L:2

11016/27 - Ljubuški (Bijače): Primorac (Mate) Stipan. L:2

11017/27 - Ljubuški (Bijače): Primorac Nikola. L:2

11479/27 - Gacko (Avtovac): Šumonjin (Smail) Fejzo. L:1

- 11856/27 - Ljubuški (Međugorje): Buntić (Frane) Šimun. L:2
12945/27 - Postavljanje Rakuš Radeta za agrarnog delegata za trebinjski srez. L:8
12954/27 - Zapisnik o agrarnom sporu u Konjicu između Jurić Augusta i Jurić-Gašić Stoje. L:3

Odobrenja zakupnih ugovora na državnu zemlju:

- 14561/27 - Gacko: Bukvić (Peter) Spasoje. L:2
14636/27 - Ljubuški (Veličani): Semiz (Boško) Nikola. L:2
14707/27 - Ljubinje (Prekupci): Pupiće (Savo) Ilija. L:2
15376/27 - Ljubinje (Zvirovići): Keža (Pavle) Ivan. L:2
15377/27 - Ljubinje (Pregrađe): Bošnjak (Ivan) Jozo i Mate. L:2
15378/27 - Ljubinje (Bojače): Zovak (Marijan) Jure. L:2
15379/27 - Ljubinje (Bojače): Primorac (Mate) Jure. L:2
15380/27 - Ljubinje (Bojače): Čužić (Nikola) Ivan. L:2
15381/27 - Posušje (Vučipolje): Šušnjari (Petar) Jure. L:1
15661/27 - Izvještaji o kontroli pašnjaka u Bosni i Hercegovini. Pašnjaci Krošnje i Golobrd u mostarskom okružju i Slanica u nevesinjskom. L:25
16032/27 - Zapisnik o agrarnom sporu u Mostaru između Marić Miloša i Šantić Save. L:21

Odobrenja zakupnih ugovora na državnu zemlju:

- 17844/27 - Konjic: Bošnjak Danko. L:2
17858/27 - Ljubuški (Vitina): Žurlin (Ilija) Ivan. L:1
18181/27 - Konjic (Zaslavlje): Banović (Tadija) Jozo. L:2
18182/27 - Konjic (Nivizdraci): Jukić (Marko) Marko. L:2
18183/27 - Konjic (Džepa): Šinik (Jovan) Đoko. L:2
18184/27 - Konjic (Hamajlije): Mišić (Pero) Nikola. L:2
18185/27 - Konjic: Jozić Jela. L:2
18186/27 - Konjic (Cerići): Golubović Jovo. L:2
18188/27 - Stolac (Pješivac): Žilić (Ivan) Nikola. L:1
18189/27 - Stolac (Dabar): Rupar (Mitar) Ilija. L:2
18672/27 - Ljubinje (Grimljani): Lakić (Pero) Đino. L:1

- 18740/27 - Ljubuški (Crveni Grm): Kraljević (Tomo) Božo. L:2
 18741/27 - Ljubuški (Crveni Grm): Bilić (Frane) Mato. L:2
 18965/27 - Ljubuški (Hardamilja): Rupčić (Marko) Jure. L: 2
 19409/27 - Nevesinje: Golijanin (Spasoje) Vlado. L:2
 2297/28 - Nevesinje (Rabina): Đurasović (Nikola) Jovo. L:1
 6287/28 - Nevesinje (Trnovice): Lukavac (Mehmed) Omer. L:1
 6311/28 - Mostar (Biogradac): Katušić (Franjo) Mate. L:1
 6351/28 - Stolac (Dabrica): Grlić (Mitar) Simo. L:2
 7993/28 - Zapisnik o agrarnom sporu u Trebinju između Prcović (Mijat) Tome iz Todića i Bračković Salke iz Pridvoraca. L:13

Odobrenja zakupnih ugovora na državnu zemlju:

- 8006/28 - Pješivac: Hamzić (Salko) Alija. L:1
 8151/28 - Nevesinje (Rabina): Pudar (Simo) Lazo. L:2
 8152/28 - Nevesinje (Rabina): Đurasović (Lazar) Vidoje. L:2
 8153/28 - Nevesinje (Rabina): Pudar (Ilija) Lazo. L:2
 8155/28 - Nevesinje (Rabina): Đurasović (Lazar) Đuro. L:2
 8261/28 - Nevesinje (Presjedovci): Kovačević (Nikola) Dušan i Jevto. L:1
 8528/29 - Ljubuški (Vitina): Granić (Ivan) Mijo. L:3
 8636/28 - Nevesinje (Trnavice): Bratić (Rade) Obren. L:2
 8637/28 - Nevesinje (Bratač): Govedarica (Mihajlo) Đoko. L:3
 8638/28 - Nevesinje (Ulog): Sučić (Halil) Smajo. L:2
 8639/28 - Nevesinje (Kruščica): Šuša (Simo) Novica i Rade. L:2

Zapisnici o rješavanju agrarnih sporova:

- 10604/28 - Trebinje: Jelić Stevo - Krebeljić - Palikuća Anđa. L:2
 10607/28 - Trebinje: Lončar Šćepo - Resulbegović Edhem-beg. L:10
 11134/28 - Mostar: Matković Ilija - Dakić Špiro. L:21
 11135/28 - Mostar: Dragić Todor - Voljevica Ibraga. L:23
 13936/28 - Gacko: Šaković Jovo i Šćepan - Vukotić Halil. L:5
 13938/28 - Ljubuški: Alilović Pero - Kadragić Mujo. L:5
 13949/28 - Ljubuški: Praljak Jozo - Novo Mujaga. L: 5

- 14010/28 - Mostar: Čović Stipo - Hasanefendić Hamdija. L:5
- 14018/28 - Mostar: Tadić Anto - Čelar Ahmet. L:6
- 14028/28 - Mostar: Janjić Tripo - Čordo Memišaga. L:10
- 14032/28 i 14033/28 - Mostar: Pehar Ilija - Sivrić Marijan. L:5+5
- 14123/28 - Mostar: Pantić Janjuš - Džabić Muhamed. L:6
- 14126/28 - Ljubuški: Erceg Jure - Kadragić Ahmet i Vezirka. L:5
- 14130/28 - Ljubuški: Dugandžić Petar - Grbović Dušan. L:5
- 14133/28 - Ljubuški: Bajko Stjepan - Ibrulj Hatida. L:5
- 14136/28 - Čapljina: Čurić Ivan - Sarajlić Hasan. L:9
- 14280/28 - Čapljina: Marković Franjo - Nasljednici - Đumišić Alibeg. L:6
- 14281/28 - Čapljina: Mišetić Mato - Đumišić Ajša. L:6
- 14248/28 - Mostar: Zlomislić Šćepan - Voljevica Husein. L:5
- 14306/28 - Mostar: Grgo Luka - Milović Ibro. L:5
- 14306/29 - Mostar: Salčin Meho - Deronja Alaga. L:5
- 14376/28 - Mostar: Cvitanović Ante - Kahvo Ahmet. L:6
- 14383/28 - Stolac: Mandrapa Vidoje - Muratović Ibro. L:6
- 14394/28 - Mostar: Krzman Todor - Stupac Hasan, Zejna i Ajša. L:6
- 14595/28 - Mostar: Buvač Pero - Stupac Alaga. L:4
- 14598/28 - Mostar: Borozan Todor - Hadžiosmanović Fata. L:4
- 14599/28 - Mostar: Trifković Lazar - Hadžiosmanović - Arpadžić Fatima. L:4
- 14621/28 - Mostar: Zovko Ivan - Vigić Hasan. L:4
- 14621/28 - Mostar: Krtanica Ivan i Jozo - Hamović Lazo. L:4
- 15375/28 - Bileća: Radimović Vaso - Hadžić Meho i Vaso. L:4
- 712/29 - 721/29 - Odobrenja zakupnih ugovora na državnu zemlju u bilećkom srezu.
- 788/29 - Zapisnik o agrarnom sporu u Trebinju između Salihamidžić Alije i Dučić Save. L:31
- 919/29 - Raspis-uputstvo ADS o provođenju Zakona o beglučkim zemljama od 3. 12. 1928. godine. L:8
- 2021/29 - Zapisnik o agrarnom sporu u Stocu između Gutić Riste i NOŠ u Gabeli. L:5

- 2101/29 - Zapisnik o agrarnom sporu u Stocu između Bodiropa (Savo) Riste i Bukić Muhameda. L:14
- 2154/29 - Zapisnik o agrarnom sporu u Konjicu između Kuljanin-Čečar Cvije iz Donjeg Sela i Zukić Saliha iz Polja. L:8
- 4122/21 - Odobrenje zakupnog ugovora na državnu zemlju Dragičević (Risto) Stojanu u Ulogu, Nevesinje uz obavezu uplate zaostalih zakupnina od 1922. godine. L:2
- 5664/29 - 5674/29 - Odobrenja zakupnih ugovora na državnu zemlju u Nevesinju.
- 5757/29 - Rješenje Ministarstva za agrarnu reformu u Beogradu za uknjižbu vlasničkih prava na OŠ Sestara milosrdnica u Ljubuškom radi podizanja školske zgrade. L:2
- 6057/29 - Odobrenje zakupnog ugovora na državnu zemlju u Kovačici, Nevesinje Šutalo (Pavo) Nikoli. L:2
- 6103/29 - Zapisnik agrarnog spora u Trebinju između Petković Jove iz Gorice i Salihović Abaza. L:20
- 6135/29 - Zapisnik agrarnog spora u Stocu između Ijačić Luka iz Opličića i Pecelj Đorđa iz Metkovića. L:6
- 6271/29 - Odobrenje Elak (Živko) Dragi zakupa državnog zemljišta u Nevesinju. L:4
- 6342/29 - Zapisnik agrarnog spora u Mostaru između Marić Miloša i Breko Hasana. L:11
- 6344/29 - Zapisnik agrarnog spora u Mostaru između Obad (Salih) Muhameda iz Vranjevića i Jović (Đuro) Jovo-nasljednici. L:12
- 6401/29 - Naređenje MAR u Beogradu SN u Trebinju da dodijeli državnu zemlju Božović Savi iz Sutorine kao dobrovoljcu Prvog svjetskog rata. L:5
- 6539/29 - Odobrenje Gudelj (Todor) Gaji zakupa državnog zemljišta u Trebinju. L:3
- 6684/29 - Odobrenje Vukoja Đorđu zakupa državnog zemljišta u Bileći. L:5
- 6740/29 - 6767/29 - Agrarni sporovi u Konjicu.
- 6787/29 - Odobrenje Opijač Omeru zakupa državnog zemljišta u Stocu. L:2
- 7013/29 - Odobrenje upisa vlasništva Šćepo Mati na državnu zemlju u Kruščici, Nevesinje po osnovu dugogodišnjeg zakupa. L:2
- 7364/29 - Zapisnik o agrarnom sporu u Konjicu između Trlina Ilije iz Špiljana i Đajić Ahmeta. L:15

- 7364/29 - Zapisnik o agrarnom sporu u Konjicu između Andrić Sime iz Rašića i Habibović Omera i Alije. L:15
- 7365/29 - Zapisnik o agrarnom sporu u Konjicu između Todorović Jove iz Čelebića i Behlilović-Begtašević Zibe. L:14
- 7366/29 - Zapisnik o agrarnom sporu u Konjicu između Žuža Todora iz Polja i Mijatović Pere. L:12
- 8623/29 - Odobrenje Brković (Bećir) Hadži zakupa državnog zemljišta u Kuli Fazlagića. L:1
- 8760/29 - Odobrenje Puljić Marku zakupa državnog zemljišta u Rotimlji. Stolac. L:1
- 9219/29 - Zapisnik o agrarnom sporu u Trebinju između Kojović Pere iz Pridvoraca i Jelačić Pere iz Poljica. L:8
- 9243/29 - Zapisnik o agrarnom sporu u Konjicu između Lepara Omera i Sofo Alage. L:12
- 9362/29 - Odobrenje Čukovac (Savo) Radovanu zakupa državnog zemljišta u Vrpolju, Bileća. L:3
- 9366/29 - Odobrenje Peško (Lazar) Mihi zakupa državnog zemljišta u Mostaru. L:1
- 9634/29 - Izvještaj inž. Keles Marina, inspektora šuma u Mostaru o reviziji pašnjaka na području planine Čvrsnice. L:11
- 9650/29 - Zapisnik o agrarnom sporu u Konjicu između Krešo Mate iz Trusine i Alikadić Nazifa iz Seonice. L:16
- 9824/29 - Odobrenje Gagro (Grgur) Martinu zakupa državnog zemljišta u Mostaru. L:2
- 10642/29 - Odobrenje Kustura Hasanu iz Plane zakupa državnog zemljišta u Bileći. L:1
- 14634/29 - Izvještaj sreskog načelnika za Gacko o kontroli planinskih pašnjaka za 1929. godinu. L:24
- 15334/29 - Izvještaj sreskog načelnika za Mostar o kontroli planinskih ispaša i regulisanju plaćanja pristojbi. L:1
- 15731/29 - Izvještaj sreskog načelnika za Gacko o kontroli planinskih pašnjaka u gatačkom srezu za 1929. godinu. L:3

NAPOMENE:

- Sarić Samija, Arhivski fondovi o rješavanju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, 1911-1945. /U Glasniku arhiva i arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, god. 25, br. 25 (1985), str. 37-49

- U ovom inventaru nalaze se povjerljivi i opći spisi koji se odnose na Hercegovinu dok je glavna evidencija o oduzetoj zemlji urađena nakon 1930. godine i čini sastavni dio arhivskog fonda ADS. Evidencija o isplatama oduzete zemlje zemljovlasnicima sastoji se od 365 kutija i 22 velike (ogromne) knjige. Zbog svoje obimnosti i zbog načina upisa, ova evidencija se ne može prezentirati u vidu inventara nego samo istraživati u Arhivu Bosne i Hercegovine. (U novembru 2001. godine mr. H. Kamberović na osnovu ovog fonda uspješno je u Zagrebu odbranio disertaciju pod nazivom Begovi u BiH). U glavnim evidencijama koje se sastoje od 22 knjige nalaze se podaci o svakom pojedinom kmetovskom selištu za koje je plaćena odšteta, kao i odšteta koja je eventualno još trebalo da bude isplaćena. Evidencija o isplatama sadrži podatke: prezime i ime zemljovlasnika, boravište, kome se ima isplatiti odšteta, srez u kojima leže oduzete nekretnine, katastarska općina, broj zemljišno-knjižnog uloška, klasa i klasifikacioni broj i datum obračuna ADS, te popis svih kmetova na svakom pojedinom kmetovskom selištu. Tako dobro urađene evidencije omogućavaju da se utvrde sva imena zemljovlasnika kao i visina odštete koja je isplaćena bosanskohercegovačkim feudalcima, a na osnovu zakonskih propisa te procjena državnih organa.

- Spisi su najčešće u rukopisu, na ćirilici i latinici, pa nismo sigurni da smo sva prezimena pročitali kako treba. (M.K.)

АГРАРНА ДИРЕКЦИЈА ЗА БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ У САРАЈЕВУ.

Број: 1 3.0 4 9 /28.

Сарајево, дне 3. септембра 1928.

Провођење закона о бившим
кметским селиштима и стече-
ним беглуцима.

РАСПИС

С В И М

**ПОГЛАВАРИМА СРЕЗА И СТАРЈЕШИНАМА ИСПОСТАВА
У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.**

Пред кратко вријеме повраћена су Вам ^а Министарства за Аграрну Рeформу односећа се на спорове гледе бивших кметских селишта на оевентуалну употребу приликом провађава новог закона о бившим кметским селиштима и стеченим беглуцима од 30. маја 1928.

Примјећује се да се у овим актима ради о споровима око бивших кметских селишта, који спорови према прописима који су прије важили за решавање тих спорова нису правомоћно решени, дакле у тим актима налазеће се пресуде појединих средских поглавара, те решења аграрне дирекције не могу утјецати на утврђење лица, на која ће се бивше кметовско селиште грунтовно укњижити, него се има ово питање сасма самостално, према установама новог закона и правилника к' истом претресоати и просуђивати те за случај насталих ^{спорова} поступати по одредбама чл. 28. Правилника.

Средским Поглаварима те старјешинама испостава у сједишту котарског суда ставља се у дужност, да се закон о бившим кметским селиштима и стеченим беглуцима као и Правилник к' истом овестрано обнародује не само виפקратним проглашавањем на уредовном дану, него и приликом разних зборава и састанака, путем општинских уреда, школских управа, свептеника, управа разних хуманитарних и културних удружења, читаоница и т. д. да би се заинтересован^и слојеви народа чим

боље упознавали са појединим установама споменутих законских прописа а да не би појединци услед непознавања одредаба закона и правилника претрпили штету.

Што се тиче самог провађања закона, а обзиром на то што су одредбе закона и правилника јасне, прилијећује се само ово:

Провађање закона повјерено је среским поглаварима (административној власти прве молбе) и родовним судовима.

Срески поглавари те старјешине испостава у сједишту котарског суда се у првом реду упорављају, да како је хитна потреба била, да се донесе закон који уређује међусобне правне односе чланова бивших кметских породица (задруга) као нових власника, који су се односи од старјешена кметских и кметству сличних односа до доношења закона о бившим кметским селиштима и стеченим беглуцима урђивали обичајним правом, које је постојало у Босни и Херцеговини, тј.ко је још хитнија потреба да се тај закон чим прије проведе, јер се је након чивенице, да су тежаци постали власници земље, родило међу самим тим тежацима т.ј.унутар њихових породица много спорова око питања тко све и колико права има на ослобођеној земљи. Према томе ваља да уредовање по одредбама новог закона буде убрзано, јер то захтјевају животни интереси наших тежака и тежачких породица.

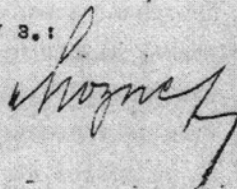
Зажност ствари осим тога категорички захтјева да радови среских поглавара око провађања закона о бившим кметским селиштима и стеченим беглуцима буду тачни, савјесни и у потпуном окладу са прописима закона и правилника. У ту сврху неопходно је потребно да срески поглавари помно проучавају како закон та-
ко и правилник, да би се темељито упознавали са свимс одредбама истих.

Послови среских поглавара око провађања закона о бившим кметским селиштима и стеченим беглуцима у главном набројени су у чл.12.Правилника. Нарочиту пажњу треба обратити и опрезно поступати код у ст.4. споменутог члана Правилника наведеног давања привола у случајевима предвиђеним у чл.29.и 31. закона, да би се спречило евентуално лакоумно задуживање тежака.

Ово Вам се ставља на знање и равнање у смислу наре-
ђоња Министарства за Аграрну Рeфoрму Број: 27.124 од 31. аугу-
ста 1928.

Директор,

у з.:

ИЗДАВАЧКА ОФИС

Директор

Помоћник

498/28 адр
11/12
8

20.

Suada HASANOVIĆ

PRILOG HISTORIJU EKSPROPRIJACIJE I NACIONALIZACIJE U HERCEGOVINI

Eksproprijaciju i nacionalizaciju u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini od 1951. do 1962. godine sprovodio je Državni sekretarijat za poslove opšte uprave i budžet, osnovan Uredbom Izvršnog vijeća Narodne republike Bosne i Hercegovine¹, 25. 2. 1954. Istom Uredbom određeni su i njegovi zadaci: sprovođenje propisa u organizaciji organa koji rade na poslovima opšte uprave, između ostalih poslova, po čl. 2, tačke 12 i 13 pomenute Uredbe, donošenje i potvrđivanje akata o eksproprijaciji za koje je po Zakonu eksproprijacije nadležna Vlada Narodne republike Bosne i Hercegovine, te sprovođenje propisa u vezi sa nacionalizacijom imovine.

Spisi nastali djelovanjem Državnog sekretarijata za poslove opšte uprave i budžet NR B i H, a koji se odnose na eksproprijaciju i nacionalizaciju, arhivirani su klasifikacionim šiframa od 10 - 01 do 10 - 11. Šifre koje se odnose na eksproprijaciju, nacionalizaciju, agrar, kolonizaciju, uzurpacije i dr. su:

- 10 - 03 (agrar i kolonizacija, rješenja molbe i žalbe)
- 10 - 04 (eksproprijacija, molbe, žalbe i rješenja)
- 10 - 05 (uzurpacija, molbe, predlozi, žalbe i rješenja)
- 10 - 06 (nacionalizacija, molbe i rješenja)
- 10 - 07 (konfiskacija, molbe, žalbe i rješenja)
- 10 - 11 (rješenja o nacionalizaciji, uzurpaciji, kolonizaciji, ocjena zakonitosti).

Arhivski dokumenti (spisi) koji su dati u ovom prilogu, odnose se na eksproprijaciju i nacionalizaciju imovine, nastali djelovanjem Državnog sekretarijata opšte uprave i budžeta Narodne republike Bosne i Hercegovine, a arhivirani su u okviru Republičkog sekretarijata za budžet i organizaciju uprave Socijalističke republike Bosne i Hercegovine. Dokumentacija, arhivska građa nastala radom ovih organa nalazi se djelomično sređena i obrađena u vidu analitičkog inventara, u Arhivu Bosne i Hercegovine.

---

¹/ "Službeni list NRBIH" 4/54

Za ovaj broj "Hercegovine" iz inventara Državnog sekretarijata opšte uprave i budžeta Narodne republike Bosne i Hercegovine 1951 -1962. god, izdvojili smo predmete (spise) koji se odnose na Hercegovinu.

Srez Mostar u tom periodu je obuhvatao mjesta NOO-a: Bileća, Čapljina, Čitluk, Gacko, Grude, Jablanica, Konjic, Lištica, Ljubinja, Ljubuški, Mostar, Nevesinje, Posušje, Prozor, Ravno, Stolac i Trebinje, ukupno 17 NOO-e.

Napomena:

Kako jednim rješenjem može biti obuhvaćeno više zahtjeva, broj predmeta i rješenja je mnogo manji od broja zahtjeva. Tokom popisa predmeta u inventaru su navedena samo imena pod rednim brojem jedan iz grupnog spiska, a ostali iz grupnog spiska su označeni sa "dr" (drugi).

DS za POUB NRBIH - 1   Spisi 88 - 1370   1951.
12286 - Eksp. nekr. za potrebe "ŽGP" Hercegovine Mostar

DS za POUB NRBIH - 2   Spisi 1842 - 13048   1951 - 1954.
Registracija privrednih preduzeća

5231/53 Zemalj. građevinsko preduzeće za puteve Mostar

11552/53 Preduzeće za melioraciju krša Mostara

4632/53 Zemaljsko građ. pred. "Melioracija" Mostar

DS za POUB NRBIH - 4   Spisi 48 - 8717   1953.

68 - Eksp. nekr. Lozo Jovo i dr. Vrapčići, Mostar

93 - Zurovac Slobodan i dr. Vrapčići, Mostar

618 - Eksp. za potrebe rudnika "Ljubija", vl. Pavić Mate iz Raljaša, Antić Ivan i dr., Ljubija

697 - Eksp. za rudnik "Ljubija", vl. Sedić Filip i dr., Ljubija

890 - Eksp. nekr. Biskupije mostarsko - duvanjske, Mostar

918 - Mahić Hasan i dr., Mostar

1502 - Hadžiosmanović Husein, za potrebe rud. uglja, Mostar

1503 - Eksp. nekr., Vakuf Roznamedžijne džamije, Mostar

DS za POUB NRBIH - 5   Spisi 1424 - 19077   1954.

19018 - Uputstvo za obračunavanje naknade za eksp., Ljubuški

DS za POUB NRBIH - 6   Spisi 2158 - 3996   1954.

2702 - Predaja dosijea "Bosnaplod", Mostar

2813 - Šumsko int. pred. "Šujica", Mostar (registraracija)

346 - Dosijea privrednih preduzeća investicionih organizacija Mostar (registracija)

3613 - Jelavić Jovan i dr., Ljubija

3616 - Eksp. za potrebe rudnika "Ljubija", Ljubija

3636 - Predstavke sela: Glušca, Klenjak, Beštanica, Kozarica i Gajevića, Čapljina

- 3649 - Mešukić Meho, Konjic
 3657 - Rješenje Komisije za izgradnju poštanske zgrade u Čapljini
 3782 - Kulenović Munevera i dr., Konjic
 3995 - Krulj Slobodan i dr., Mostar
- DS za POUB NRBIH - 7   Spisi 3650 - 3697   1954.
 3350 - Eks. za potr. Boksitnih rudnika, vl. Brekalo Petar iz Crnih Lokvi - Lištica
 3541 - Izgr. staklenih bašti, vl. Capin Ramadana Šaćirova, Trebinje
 3567 - Izgr. poštanske zgrade u Čapljini, vl. Šćepan Šutalo i dr., Čapljina
- DS za POUB NRBIH - 8   Spisi 3664 - 4000   1954.
 3978 - Izgr. Šumskog rasadnika, vl. Petrić Ana i dr. iz Vinjana, Mostar
- DS za POUB NRBIH - 9   Spisi 4002 - 4500   1954.
 4094 - Zubčević Emina, Trebinje
 4095 - Zubčević Ibro, Trebinje
 4104 - Eks. za "Tekstil", Mostar
 4118 - Radović Dragutin i dr., Nevesinje
 4119 - Gostovčić Halil iz Glavnice, Konjic
- DS za POUB NRBIH - 10   Spisi 4013 - 4750   1954.
 4113/1 - Izg. Tvor. Bruseva, vl. Alajbegović Đulsa, Mostar
 4159 - Eksp. za (akumulacioni bazen), Hidrocentrala na Neretvi u Jablanici - Konjic
 4379 - "Industrija alata" - vl. Šaran Hasan i dr., Trebinje
- DS za POUB NRBIH - 11   Spisi 4558 - 5240   1954.
 4714 - Milas Ruža, odluka o denacionalizaciji, Konjic
 4740 - Hadrović Mehmed i dr., Mostar
 4858 - Šahinović Đogo i dr., selo Ribići, Konjic
 4970 - Mehić Ramiza iz Ribića, Konjic
 5235 - Begić Avdo i dr., Konjic
 5426 - Jokšić Mile, selo Trbušina Ljubuški - Trnovski
- DS za POUB NRBIH - 12   Spisi 4803 - 5240   1954.
 4826 - Za pred. "Boksitni rudnici", za izgr. objekata pogona, vl. Primorac Kata i dr., Čitluk
 5121 - Za Zem. zadrugu u Vitini, vl. Mesihović Šaćira i dr., Vitina - Ljubuški
 5459 - Za izgradnju Zadružnog doma u Vitini, vl. Mesihović Šaćira i dr. Vitina - Ljubuški
- DS za POUB NRBIH - 13   Spisi 6041 - 12572   1954.
 10634 - Malanović Mujo, dodjela zemlje, Jablanica
 10788 - Ljubić Jure, eksp. Ljubuški

10859 - Alikafić Ahmet i dr.

11980 - Eksp.za šumski rasadnik "Vinjon" srez Posušje, Mostar

DS za POUB NRBIH - 14   Spisi 6121 - 6799   1954.

6714 - Eksp. za GGP "Grader", vl. Kulidžan Šime, Šćepan i dr., Mostar

DS za POUB NRBIH - 15   Spisi 6804 -8304   1954.

6822 - Eksp. za podizanje banje sa kupatilom, vl. Resulbegović Iljaz, Aziz i dr., Trebinje

6952 - Izgradnja doma Narodnog zdravlja, vl. Zvizdić Rašida i dr., Gacko

7069 - Izgradnja doma Narodnog zdravlja, vl. Šimić Savo i dr., Čapljina

7406 - Izgradnja Doma kulture, vl. Biskupije mostarsko - duvanjske i Arpadžić Ćamila i dr., Mostar

7500 - Izgradnja servisne stanice, vl. Milosavljević Stojana, Rizvanbegović Smaila i dr., Trebinje

7825 - Eks. "Boksitini rudnici", vl. Bevanda Pave i dr. Blatnica Mostar

DS za POUB NRBIH - 16   Spisi 8010 -9947, 7017 - 7398   1954.

7149 - Hadžiosmanović Ethem, Mostar

7403 - Hadžioman Ajiša, Mostar

7406 - Vištica Pero iz Vitine, Ljubuški

8487 - Pervan Tonka iz Vrgovca, Ljubuški

8688 - Sreska ekspropriaciona komisija, Trebinja

8689 - Sreska eksp. komisija, Trebinje

8871 - Borozan Anđa iz Vihovića, Mostar

9217 - Sreska ekspropriaciona komisija, Čapljina

9308 - Čvoro Risto i dr. iz Vihovića, Mostar

DS za POUB NRBH - 17   Spisi 9002 - 9449   1954.

8973 - Eksp. za potrebe parka u Lastvi vl.Salković Huso i dr. Lastva, Trebinje

9002 - Izgradnja Šumske uprave, vl.Sulić Jozo i dr., Čapljina

9013 - Eksp. za pred. "Soko", vl. Trajković Drago, Antobije i dr., Mostar

9014 - Eksp. za pred. "Soko", vl. Lakišić Ajnija rođ. Ćemalović i dr., Mostar

9015 - Za pred. "Soko", vl. Vakufa Hasanbega Lakišića, Mostar

9173 - Lovrić Andrija i dr., Čapljina

9215 - Izg. puta Konjic - Seonica, Konjic

DS za POUB NRBIH - 18   Spisi 9452 - 9954   1954.

9572 - Izg. stambenih zgrada za oficire, vl. Pjevac Janja i dr., Čapljina.

DS za POUB NRBIH - 19   Spisi 10023 - 11950   1954.

10859 - Za pot. Narodnog pozorišta , vl. Milićević Milka i dr., Mostar

11561 - Izg. osnovne škole u Žugličima, vl. Kovačević Jure i dr., Konjic

11716 - Izg. Narodne. osn. škole u Trešnjevici, vl. Šoro Huso i dr. iz Kotla, Konjic

DS za POUB NRBIH - 20   Spisi 12235 - 12964   1954.

12300 - Eks. za izg. zadr. doma u Kifinom Selu, vl. Lojić Alija i dr. Nevesinje.

12304 - Eks. za izgr.upr. zgrade SSZ., vl. Vakuf Hadži Velijidin džamije, Nevesinje

12611 - Eks.nek.pred. "Šumoprodukt" za posl.prost. vl. Midžić Saliha i dr., Trebinje

DS za POUB NRBIH -21   Spisi 12964 - 13898   1954.

13556 - Eksp. za izgr. pijace Nevesinje, vl. Mičić Vasilije i dr., Nevesinje

13796 - Eksp. nek. za potrebe zavičajnog muzeja Trebinje, vl. Čelović Manojle umr. Riste i dr., Trebinje

13895 - Eksp. nekr. za izgr. čitaonice u selu Bočina, vl. Tatar Ibri Alijana i dr., Konjic

13897 - Eksp.nek. za izgr. pekare, vl. Hadžić Ibrahima Muhameda i dr., Konjic

13898 - Eksp.nek. za izg. upravne stambene zgrade vl. Agić Omer umr. Beglera i dr., Konjic

DS za POUB BIH - 22   Spisi 14129 - 15249   1954.

14129 - Ekp. za zgradu Sekretarijata unutr. posl.,vl. Šarić Omer i dr., Stolac

14423 - Eksp. za izg. puta Čelebići do Ostrošca Konjic

15068 - Eksp.za izgr. osnovne škole u Studencima, vl. Ljubić Ante, Nikola, Grga i dr. iz Studenaca, Ljubuški

DS za POUB NRBIH - 23   Spisi 15322 - 16995   1954.

15322 - Izgr. kluba "Velež" podizanje nogom. igr., vl. Fočić Muho, Hajrović Fadila, Asima i dr., Nevesinje

15774 - Eksp. za izg. Zadr. doma u Radišićima, vl. Malićević Ante i dr., Ljubuški

16238 - Eksp. nek. u k.o. Mostar, vl. Vakuf Hadži Memin, Mostar

16470 - Eks. nek. u k. o. Gradinići, vl. Pehar Ivan i dr. Gradinići - Mostar

16639 - Eks. za izg. Sedmoljetke u Mostaru, vl. Vakuf Hadži Lafine džamije, Mostar

16660 - Eksp. vl. Vakufa Hadži Memine Džamije, Mostar

DS za POUB NRBIH - 24   Spisi 17046 - 19989   1954.

17096 - Eksp. za izgr. školske zgrade u Vrapčićima, vl. Kazazić Ibrahim i dr., Mostar

17747 - Eksp. za izgr. novog vodovoda u Trebinju, vl. Boladić Jovo, Čatović Sale, Fatima i dr., Trebinje

17984 - Eksp. za izg. ciglane u Mačkovcu i Narodne osnovne škole u Jablanici,

vl. Stevanović Kosta i dr., Jablanica

18447 - Eksp. za izg. zgrade za putare u Mostaru, Knezović Nikola i dr., Mostar

19085 - Eksp. za pred. "Građer", vl. Kulidžan Šime, Šećepe i dr., Mostar

19264 - Eks. za izg. centralnog skloništa, upravne zgrade, vl. Trifković Vukosava i dr., Mostar

DS za POUB NR BIH - 25   Spisi 18927 - 19989   1954.

19244 - Eksp. za "Soko", Mostar

19246 - Kevelj Zahira, Mostar

19576 - Anđelić Slavko, Andrić Stoja i dr., Konjic

19838 - Dopis o načinu isplate naknade za oduzeto zemljište, Mostar

DS za POUB NRBIH - 26   Spisi 259 - 2930   1955.

1179 - Eks. nekr. za izgradnju bolnice u Nevesinju vl. Hodžić Hasiba i dr., Sarajevo

2049 - Eks. za izg. trafostanice (male) Nevesinje, vl. Jeremić Maksim, Nevesinje

2051 - Eksp. za izgradnju trafostanice (velike), Šikalo R. Alke, ud. Kujundžić, Nevesinje

2367 - Eks. za izg. osnovne škole, vl. Dugalić Ćamil i dr., Nevesinje

DS za POUB NRBIH - 27   Spisi 3025 - 3884   1955.

3276 - Izgr. polj. škole u Čapljini, vl. Matić Stjepan iz Trebižata i dr., Čapljina

3443 - Izgr. državne realne gimnazije u Ljubuškom, vl. Delalić Behija, Fadila, Muharem, Habiba, Hafiza i dr., Ljubuški

3594 - Izgr. stambene zgrade u Konjicu, vl. Bektašević Ziba i dr., Konjic

3595/1 - Podizanje groblja, vl. Anđelić Šćepeo i dr. iz Zaslavlja, Konjic

DS za POUB NRBIH - 28   Spisi 4094 - 5712   1955.

4094 - Izgradnja doma kursista, vl. Muslibegović Mehmed i dr., Mostar

DS za POUB NRBIH - 29   Spisi 5917 - 7988   1955.

6347 - Eksp. za Zem zadrugu za podizanje vinograda, vl. Habul Omer, Rašida, Huse i dr. iz Hrupjela, Trebinje.

7988 - Izgradnja Zadružnog doma, vl. Ostojić Grge, Ćorić Grge, Ljube i dr., Čitluk

DS za POUB NRBIH - 30   Spisi 8125 - 9957   1955.

8467 - Izgradnja sportskog dvorišta SD "Sloga" vl. Delalić Salko, Ljubuški.

DS za POUB NRBIH - 31   Spisi 10112 - 16696   1955.

10112 - Izgradnja puta do "Silosa" - u Lastvi vl. Mujačić Abid i dr., Trebinje

10606 - Podizanje ekspresne stanice u Klepcima, vl. Raguž Martin i dr., Čeljevo, Čapljina

10832 - Izgr. doma kulture u Cimu, vl. Vakuf džamija u Cimu, Mostar

12299 - Podizanje Partizanskog groblja u Nevesinju, vl. Šehović Ilduza, rođ. Zahirović, Nevesinje

DS za POUB NRBIH - 32   Spisi 11069 - 13915   1955.

11263/1 - Eksp. za izg. Doma narodnog zdravlja u Konjicu, vl. Huseinović. H. Nure, udate Ljubović i dr., Konjic

11717 - Izgr. NOŠ u Donjem Velikom Građeniku, vl. Milićević Jure, pok Ivana i dr., Mostar

11718 - Eksp. za potrebe NOO-e Podveležje u Svinjarini, vl. Nožić Bešira umr. Mumina i dr., Mostar

13031 - Eksp. za predionicu pamuka u Mostaru, vl. Mikulić Marko i dr., Mostar

DS za POUB NRBIH - 34   Spisi 15000 - 16451   1955.

15859 - Izgradnja zadružnog doma na Maslinama, vl. Rajić Martina i dr., Stolac

15860 - Izgr. đaćkog igrališta u Stocu, vl. Vakuf Sultan Selimova džamija, Stolac

15861 - Izgr. zgrade Niže gimnazije u Stocu, vl. Hadži Alija Hadžisalihović, Stolac

15862 - Izgradnja osnovne škole u Ljubinju, vl. Srpska pravoslavna crkva, Ljubinje

15863 - Eksp. nek. u Gleđevici, vl. Imamata džemata u Gleđevicima, Stolac

16308 - Eksp. za izgradnju gradskih ulica i puteva, vl. Vakuf Kadune Fatimine džamije, Mostar

16310 - Eksp. izg. upravne stambene zgrade, vl. Mihić Nikola, Mostar

16311 - Eksp. za potrebe trg. tekstilom i obučom na veliko, Mostar

16312 - Eksp. za podizanje stolarske radionice, vl. Vakufa Šarića džamije, Mostar

16313 - Izgr. pod. Šumskog rasadnika za melioraciju krša, vl. Smoljan Grga, Mostar

16432 - Izg. Hidrotehničke sekcije i skladišta u Mostaru, vl. Malečić Gabre i dr., Mostar

16451 - Izgr. stambene upravne zgrade, saniranje terena u slivu Neretve, vl. Jurić Slavka i dr. iz Donjeg Sela, vl. Džumhur Izeta i dr, Mostar

DS za POUB NRBIH - 35   Spisi 16452 - 16878   1955.

16452 - Izgr. Osnovne škole u Ribičima, vl. Bošnjak Dude i dr. iz Lisičića, Konjic

16686 - Mušanović Šerifa i dr., Konjic

16758 - Izgradnja osnovne škole Parsovićima, Konjic

DS za POUB NRBIH - 36   Spisi 317 - 19114   1955.

10443 - Čukac Ljerka (hotel), Čapljina

12088 - Šajin Vera (magacin), Mostar

13563 - Ivanišević Mara i dr. (magacin), Mostar

19114 - Basarić Hedviga ("Krečana"), Mostar

DS za POUB NRBIH - 37   Spisi 43 - 2430   1956.

109/1 - Eksp. za potrebe vojnog pred. "Igman", vl. Hadžić Ibrahima, Abdulaha, Mehmeda i dr., Konjic

DS za POUB NRBIH - 38   Spisi 186 - 7965   1956.

880/1 - Eksp. za izg. Nadzorne sekcije, vl. Adema Nikšića i dr., Konjic
1713 - Eksp. nek. za Boksitne rudnike Mostar, vl. Vučić Jakov, Primorac
Abrama Mate i dr., Mostar
6867 - Resulbegović Vasvija (Hotel "Jedinstvo"), Trebinje

DS za POUB NRBIH - 39   Spisi 2479 - 5638   1956.

2479 - Eksp. nek. za pod. pogona energ. objekta trafostanice, vl. Kapidžić
Džemila i dr., Bileća
2845 - Izg. puta II reda Foča - Gacko, vl. Kovač Ibro iz Mrkalja, Tahirović
Osman i dr., Gacko

DS za POUB NRBIH - 40   Spisi 3146 - 4954   1956.

3788 - Izgr. objekata TS 110/35 kw, vl. Rajković Fata i dr., Mostar
4835 - Eksp za jamu "Orlac", vl. Novo Osman, Mostar

DS za POUB NRBIH - 41   Spisi 5073 - 8865   1956.

6218 - Izgr. vodov. inst. i pumpne stanice na Neretvi za objekt TS 110/35 kw
u Raštanima, vl. Ćorić Anica, Bošnjak i dr. Raštani - Mostar

DS za POUB NRBIH - 42   Spisi 9305 - 19118/55   1955, 56, 57.

101 - 7595/56

94 - 7365 /57

3920/56 - Behmen Muniba i dr., Stolac

7107/56 - Vakuf džamija u Ošanjićima, Stolac

DS za POUB NRBIH - 43   Spisi 66 - 1780   1957.

369 - Marina pećina, Konjic
370 - Eksp. za drenažu kanala, Konjic

DS za POUB NRBIH - 44   Spisi 1801 - 3210   1957.

2379 - Novo Osman i dr., Mostar
2745 - Eksp. nek. za NOŠ u Spiljanima, Konjic
2853 - Izgr. puta Konjic - Jablanica, vl. Hajduk. S. Avdo, Konjic
2854 - Hajduk B. Mehmed, Konjic
2955 - Eksp. za rudnik Boksita Konjic, vl. Brekalo Anto i dr., Konjic
2962 - Izgr. stanova za JNA, vl. Vukoje Dušan i dr., Bileća
2963 - Izgr. stanova za JNA, Bileća

DS za POUB - 45   Spisi 200 - 400   1957.

201 - Nadeždin Milutin i dr., Mostar
202 - Raguz Stjepan i dr., Nevesinje
203 - Bjelavac Ahmet i dr., Nevesinje
204 - Zukanović Halil i dr., Nevesinje

- 205 - Matić Balde i dr., Nevesinje
 206 - Matić Miško i dr., Nevesinje
 207 - Matić Anđelko i dr., Nevesinje
 208 - Matić Pero i dr., Nevesinje
 209 - Raguž Stjepan i dr., Nevesinje
 210 - Manda Marić i dr., Nevesinje
 212 - Matić Ilija i dr., Nevesinje
 213 - Matić Ilija i dr., Nevesinje
 214 - Krmek Ivica i dr., Nevesinje
 215 - Gustin Đuro i dr., Nevesinje
 216 - Matić Ilija i dr., Nevesinje
 217 - Gustin Petar i dr., Nevesinje
 218 - Gustin Mato i dr., Nevesinje
 219 - Petar Gustin i dr., Nevesinje
 220 - Martić Ilija i dr., Nevesinje
 221 - Martić Ivan i dr., Nevesinje
 222 - Martić Ilija i dr., Nevesinje
 291 - Bajat Danilo, Trebinje
 343 - Pudar Savo, Pijesci - Mostar
 400 - Matić Marko, Šćepa i dr., Čelebići, Konjic
 498 - Reisulbegović Vasvija, Trebinje

DS - POUB - 46 Spisi 401- 550 1957.

- 401 - Dumnjak Sulejman i dr., Konjic
 428 - Proleta Nikola, Mostar
 429 - Milanović Andrija Đuro, Mostar
 455 - Dragić Panto i Tomo, Bijela - Konjic
 480 - Zapisnici o preuzimanju nac. imovine, Mostar

DS za POUB NRBIH - 47 Spisi 551- 666 1957.

- 562 - Basarić Hedviga, Mostar
 579 - Četković Risto i dr., Mostar
 648 - Šantić Pero, Mostar

DS za POUB NRBIH - 48 Spisi 1 - 100 1958.

- 5 - Savjetovanje sa referentima Imovinsko pravne službe, Trebinje
 60 - Medan Branko, Mostar
 62 - Spisi i zapisnici o preuzimanju nac. imovine, Čapljinina
 63 - Sadžak Muhiba, Žabica - Ljubinja
 64 - Salman Adem, Trebinje
 75 - Glavar rođ. Vučić Ilinka i dr., Trebinje

DS za POUB NRBIH - 49   Spisi 100-200   1958.

- 102 - Kajiš Janko, Ljubinje
- 121 - Traž elaborat o preuzimanju nac. imovine, Mostar
- 134 - Gustin Petar i dr. iz Zelinikovca, Čapljina
- 172 - Novo Osmo, Mostar
- 180 - Izvj. o preuzimanju upravnog postupka za NOS Trebinje - Mostar
- 182 - Karić Meho, Jablanica
- 185 - Čelović Slavko i dr., Trebinje
- 187 - Zadrudni dom, Konjic
- 192 - Basarić Hedviga, Šain Uroš, Smiljka i dr., Mostar
- 200 - Naplata i dost. taksenih maraka, Čapljina

DS za POUB NRBIH - 50   Spisi 201 - 300   1958.

- 220 - Rodin Nikola i dr., Gnjilište - Mostar
- 223 - Dopis o eksp. u Morinama, Čapljina
- 227 - Milišić Pero, Blagaj
- 229 - Riđanović Murat, Trebinje
- 233 - Ružić Miho, Stolac
- 238 - Milišić Pavo i dr., Blagaj
- 256 - Dursum Blagoje, Trebinje
- 280 - Ljubović Muhameda i dr., Trebinje
- 296 - NOO-e, Konjic

DS za POUB NRBIH - 51   Spisi 301 - 400   1958.

- 343 - NOS-a Mostar, (primjena čl. 24 ZARIK-a)
- 350 - Kazneno-popravni dom, Stolac
- 355 - Sivrić Ilija Međugorje, Čitluk
- 362 - NOO-e, Konjic
- 375 - Mehmedbašić Rasim, Stolac
- 377 - Budinčić Jakov i dr., Trebinje
- 385 - Kapetanović Halil, Trebinje

DS za POUB NRBIH - 51   Spisi 301 - 400   1958.

- 386 - Bećirović Zajim iz Lastve, Trebinje
- 387 - NOO uzurpacije, Čapljina
- 388 - Salković Jusuf, Lastva - Trebinje

DS za POUB NRBIH - 52   Spisi 401 - 450   1958.

- 432 - Kreso Nazif i dr., Bileća
- 433 - Čutuk Mićo i dr., Ljubuški

DS za POUB NRBIH - 53   Spisi 450 - 500   1958.

- 469 - Đikić Mehmed, Žmiro Husein i dr., Mostar

479 - Vakufska direkcija Sarajevo, eksp. za podiz. školske zgrade, Mostar
491 - Žerajić Ilija i dr., Nevesinje
509 - NOO-e, Mostar
512 - Petrašić Grga i dr., Mostar
526 - Vitković Ljeposava, Mostar
531 - Rajić Ankica, Stolac
532 - Pelko Halil i dr., Trebinje
547 - Boro Stojan i dr., Mostar
549 - Postupak za određ. naknade za eksp. zemljište, Konjic
551 - Arnautović Hasan, Trebinje
581 - Tripić Jozefina, Čapljina

DS za POUB NRBIH - 54   Spisi 601 - 700   1958.

604 - Reljić Živko iz Cikota, Ljubija
612 - Mandić Lazar iz Đulića, Mostar
630 - NOS-a Trebinje (obj. čl. 24) "ZARIK", Trebinje
642 - Štalo Božica, Mostar

DS za POUB NRBIH - 55   Spisi 701 - 798   1958.

706 - Hrستیć Jure i dr., Ljubuški
730 - Jukić Iva, Čapljina
732 - Mrgan Ibro, Ljubinje
764 - Statistički pod.o eksp. Vlade NRBIH br. 938/49 za izg. Hidrocentrale n/N u Jablanici
784 - Radulović Đorđe, Ljubije

DS za POUB NRBIH - 56   Spisi 801- 1000   1958.

816 - Marić Marko, Blagaj
854 - Bukić Remza, Stolac
884 - Šehović Omer i dr., Čapljina
905 - Borković Jefto i dr., Trebinje
907 - Šehović Omer, Čapljina
919 - Uprava za imovinsko pravne poslove, Trebinje
989 - Kapetanović Ibrahim i dr., Ljubuški

DS za POUB NRBIH - 57   Spisi 1004 - 1099   1958.

1016 - Komad Mitar, Mostar
1017 - Drmać Mladen, Mostar
1059 - Primjena čl. 17 ZARIK u NRBIH (objašnjenje), Mostar
1066 - Šehović Omer, Čapljina

DS za POUB NRBIH - 58   Spisi 1101 - 1300   1958.

1145 - Mesihović Sabit, Vitina - Ljubuški

- 1149 - Đenadija Zdravko i Jovo, Čitluk
 1153 - Dolić Franjo, Ljubinje
 1177 - Šumska uprava, Trebinje
 1185 - Škobić Ilija, Konjic
 1276 - Šantić Ljubo i Vera, Mostar
 1281 - Izgradnja HC Jablanica, Konjic
- DS za POUB NRBIH - 59   Spisi 1301 - 1500   1958.
 1333 - NOO-e Brana - Martina pećina, Konjic
 1484 - Duraković Hamza iz Lastve, Trebinje
- DS za POUB NRBIH - 60   Spisi 1509 - 1585   1958.
 1528 - Vuličević Tomo iz Belinića, Trebinje
 1540 - NOO-e, Mostar
 1554 - Sresko javno pravobranilištvo, Mostar 6249 - 7608   1956.
- DS za POUB NRBIH - 61   Spisi 1601 - 6245   1958.
 1605 - NOO-e (objaš. prihvatanje na poklon zemljišta), Nevesinje
 1607 - Milojević Filip, Mostar
 1638 - Vego Frane, Bulo, Rade i dr., Mostar
 6249/56 - Ribica Mehmed, Mostar
 6254/56 - Primorac Ivan iz Truholjine, Ljubuški
 6262 /57 - Karamehmedović Suljo i dr., Trebinje
 1677/58 - Riđanović Murta, Trebinje
- DS za POUB NRBIH - 62   Spisi 59 - 623   1959.
 90 - Sivrić Ilija iz Međugorja, Čitluk
 84 - Baljić Fata iz Kruševa, Stolac
 190 - Raguž Cvija i dr. G. Hrasno, Mostar
 230 - Palavestra Mirko i dr. Gnojnice, Mostar
 541 - Papić Vljako iz Sečnja, Mostar
 553 - Prkut Manda, Mostar
- DS za POUB NRBIH - 63   Spisi 623 - 1473   1959.
 1008 - Kovačević Radoslav i dr., Mostar
 1047 - Tokić Mate, Mostar
 1235 - Krulj Cvijeta i dr., Ljubinje
 1414 - Biber Salko, Šurković Hilmo i Mujan Mujo i dr., Konjic
- DS za POUB NRBIH - 64   Spisi 1493 - 2067   1959.
 1717 - Karamehmedović Sale i dr, Mostar
 1971 - Bijedić Džafer, Mostar
 1973 - Džombeta Krsto, Mostar
 1975 - Rogan Ilija, Stolac

- 2007 - Školske sestre III reda sv. Franje, Mostar
DS za POUB NR BIH - 65   Spisi 2107 - 3091   1959.
- 2617 - Drmač Frano i dr., Mostar
2621 - Martić Manda i dr., Čapljina
2624 - Raguž Stjepan i dr., Stolac
2625 - Raguž Stjepan i dr., Stolac
2642 - Martić Ivan i dr., Čapljina
2643 - Bratić Nikola, Mostar
2645 - Matić Pero, Bjelavac Ibro, i dr., Mostar
2737 - Deretić Dušan iz Orahovca, Mostar
2746 - Vujević Obrenija i dr., Trebinje
2947 - Vukasović Nikola, Stolac
3025 - Pašalić Milka, Ljubija
3051 - Bajramović Adem i dr. iz Orahovice, Mostar
3091 - Marković Marko iz Pletarnice, Mostar
- DS za POUB NRBIH - 66   Spisi 3106 - 4253   1959.
- 3171 - Tucaković Ćamil i dr., Mostar
3245 - Samardžić Anđa iz Berkovića, Stolac
3399 - Biberdžić Petruša, Mostar
4063 - Čalija Lazo, Stolac
- DS za POUB NRBIH - 67   Spisi 4309 - 6005   1959.
- 4309 - Đulepa Zada, Gacko
4529 - Kolak Risto i dr., Trebinje
5062 - Memić Šećo, Mostar
5304 - Gluhajić Stevo, Trebinje
5358 - Jaganjac Arif iz Berkovića, Bileća
5383 - Matić Baldo i dr., Stolac
5384 - Matić Nikola i dr., Stolac
5385 - Gustin Mate i dr., Mostar
5386 - Martić Ilija i Babić Tadija, Nevesinje
5388 - Matić Mirko i dr., Stolac
5389 - Gustin Đuka, Čapljina
5390 - Nadaždin Milutin i dr., Stolac
5429 - Fazlagić Salko, Čapljina
5618 - Matić Baldo i dr., Mostar
5810 - Vujanović Vidoje i dr., Mostar
5825 - Papić Mladen, Mostar
- DS za POUB NRBIH - 68   Spisi 6007 - 10192   1959.
- 6007 - Đulepa Hajra, Mostar

6081 - Mandić Anđa, Mostar
6738 - Pavković Anđa, Mostar
6848 - Medan Mirko i dr., Mostar
6980 - Bender Albert i Anton, Ljubinje
7379 - Novak Dragica i dr., Muslibegović Muhamed i dr., Mostar
7386 - Čamo Adem, Mostar
7475 - Topalović Spasoje, Stolac
7557 - Adžajlić Šaćir iz Grnčareva, Trebinje
8410 - Radulović Jovo, Mostar
8421 - Huremović Sreten, Mostar
8422 - Domazet Rade, Stolac
8637 - Samardžić Milutin, Mostar
9140 - Petrović Lazar i dr., Trebinje
9155 - Gustin Đuro i dr., Čapljina
9295 - Marković Marko, Perić Jozo i dr., Mostar
9522 - Marić Ilija, Stolac
10192 - Kraljević Marko, Trebinje

DS za POUB - 69

Spisi 22 - 10206

1959.

53 - Spahić Danica, Čapljina
158 - Čokorilo Dragica, Mostar
1007 - Zelić Mate, Ljubuški
5428 - Stanković Božica i Luca, Stolac
5430 - Ostojić Jure, Međugorje
6181 - NOO-e, Mostar
6231 - Šukalića Jusuf i Dženka iz Ljubuškog
6353 - Slišković Anka, Mostar
7188 - Tripić Jozefina, Čapljina
7571 - Karamehmedović Ahmed, Mostar
7693 - Kašiković Jelka, Mostar

DS za POUB NRBIH -70

Spisi 3079 -9969

1959.

3101 - NOO-e, Konjic
3917 - Kašiković Jelena, Mostar
4067 - Ramović Mate i dr., Nevesinje
4264 - Mršić Dušan i dr., Mostar
4630 - NOO-e, Konjic
4748 - Širić Hasan, Smajil i dr., Mostar
5210 - Slišković Anka, Mostar
5591 - Delalić Rukija, Ljubuški
5598 - NOS-a, Mostar

- 5937 - Hidroelektrana "Trebišnjica", Trebinje
6355 - NOS-a, Mostar
- DS za POUB NRBIH - 70   Spisi 3079 - 9969   1959.
7081 - Mehmedbašić Nura i dr., Stolac
7268 - Imamat Džemata Gleđevica, Mostar
- DS za POUB NRBIH - 71   Spisi 23 - 4987   1959.
3016 - Mahić Hasan, Ljubuški
722 - Izvještaji upravnog postupka za treće tromjesječje 1959, Mostar
- DS za POUB NRBIH - 72   Spisi 5310 - 10194   1959.
1818 - Poziv za sastanak Imovinsko pravne službe, održanog u Mostaru
- DS za POUB NRBIH - 73   Spisi 13 - 970   1960.
274 - Čelija Lazo iz Berkovića, Mostar
759 - Salman Zećo i dr., Mostar
962 - Milićević Ruža i dr., Trebinje
965 - Masleša Jovan iz Tulja, Mostar
967 - Jurković Jure, Ljubuški
970 - Tanasijević Đuro i dr., Mostar
- DS za POUB NRBIH - 74   Spisi 280 - 2962   1960.
2420 - Resulbegović Munevera i dr., Mostar
2522 - Jakovljević Momčilo, Mostar
2626 - Bjelavac Ahmet i dr., Mostar
- DS za POUB NRBIH - 75   Spisi 3026 - 3927   1960.
3253 - Boro i Ana, Mostar
3377 - Bajramović Meho i dr., Mostar
- DS za POUB NRBIH - 76   Spisi 4000 - 4810   1960.
4334 - Popović Gojko i dr., Jablanica
4388 - Primorac Stanko i dr., Mostar
- DS za POUB NRBIH - 77   Spisi 5000 - 7592   1960.
5022 - Pranos Drago i dr., Čapljina
5799 - NOS-a, Mostar
5525 - Arslanagić Hadžira, Petijević Krsto i dr., Mostar
- DS za POUB NRBIH - 78   Spisi 2194 - 3991   1960.
2722 - Krco Osman, Konjic
2817 - Sošo Salko, Čapljina
2875 - Alijagić Salko iz Bihora, Trebinje
3251 - Pejaković Ivo i dr., Ljubinje

<u>DS za POUB NRBIH - 79</u>	<u>Spisi 4066 - 7769</u>	<u>1960.</u>
4066 - Kadić Suada, Konjic		
4121 - Jurić Jure, Mostar		
4441 - Zovko Luka, Mostar		
4783 - NOO-e, Mostar		
5056 - Čuljak Jure i dr., Mostar		
5601 - Barišić Nikola i dr., Mostar		
<u>DS za POUB NRBIH - 80</u>	<u>Spisi 19 - 7962</u>	<u>1960.</u>
1528 - Slišković Anka, Mostar		
3530 - Bratić Radojko, Trebinje		
3650 - Čerković Brankica i dr., Mostar		
4227 - Trpić Slobodan, Čapljina		
2860 - Šain Vera, Mostar		
2872 - Bukić Remza, Stolac		
5675 - Šain Persa, Mostar		
5712 - Šain Smiljka, Mostar		
5889 - Gredić Jovo i Rajka, Mostar		
7403 - NOO-e, Mostar		
<u>DS za POUB NRBIH - 81</u>	<u>Spisi 98 - 8115</u>	<u>1960.</u>
3056 - Vukosav Ljubo - Kuti, Mostar		
150 - NOS-a, Mostar		
265 - NOS-a, Mostar		
1403 - Kohnić Salko, Mostar		
2240 - NOO-e, Mostar		
3339 - NOS-a, Mostar		
6626 - Baraković Zulfo, Trebinje		
7486 - Begeta Alija, Mostar		
<u>DS za POUB NRBIH - 82</u>	<u>Spisi 34 - 467</u>	<u>1961.</u>
72 - Martić Ilija i dr., Mostar		
<u>DS za POUB NRBIH - 83</u>	<u>Spisi 514 - 994</u>	<u>1961.</u>
663 - Kapetanović Mehmed, Mostar		
801 - Andrić Marko, Mostar		
<u>DS za POUB NRBIH - 85</u>	<u>Spisi 3035 - 3967</u>	<u>1961.</u>
3093 - Šunić Ante i dr., Ljubuški		
<u>DS za POUB NRBIH - 86</u>	<u>Spisi 5020 - 7944</u>	<u>1961.</u>
6066 - NOS - Mostar		
6587 - Kuraica Jovan iz Kunje Glavice, Mostar		

<u>DS za POUB NRBIH - 87</u>	<u>Spisi 28 - 785</u>	<u>1961.</u>
411 - Peško Branka, Mostar		
<u>DS za POUB NRBIH - 88</u>	<u>Spisi 1459 - 2966</u>	<u>1961.</u>
1681 - Oborina Mileva, Mostar		
1862 - Raguž - Nikić Nikola, Mostar		
<u>DS za POUB NR BIH - 89</u>	<u>Spisi 3054 - 7808</u>	<u>1961.</u>
3374 - NOS Mostar		
<u>DS za POUB NRBIH - 90</u>	<u>Spisi 194 - 5652</u>	<u>1952 - 1957.</u>
642 - Sulić Stjepan, Mostar		
1629 - Mujić Sidika, Mostar		
194/57 - Dopis, NOO - Lištica o imovini stranih državljana, Lištica		

S A D R Ž A J

HISTORIJA

<i>Dr. Aleksandar RATKOVIĆ</i>	
GRAD VIDOŠKI-Prilog istraživanju i obnovi	7
<i>Mr. Smajo HALILOVIĆ</i>	
Prilog podsjećanju na formiranje Hercegovačkog sandžaka i njegov teritorijalni razvoj	17
<i>Dr. Jusuf MULIĆ</i>	
Dvije značajne godišnjice grada Konjica: 620 godina prvog zvaničnog pomena grada i 320 godina od izgradnje bivšeg Kamenog mosta	23
<i>Hatidža ČAR-DRNDA</i>	
Grad Foča na razmeđu dviju civilizacija	49
<i>Doc. dr. sc. Ivan BALTA</i>	
Zabilješke o hrvatskim i bosanskohercegovačkim vojnim jedinicama u Prvom svjetskom ratu	61
<i>Astrida BUGARSKI</i>	
Organizacija stanovanja u selima Bosne i Hercegovine s kraja XIX i početkom XX stoljeća	83
<i>Dr. Safet BANDŽOVIĆ</i>	
Bosanskohercegovački muhadžiri u Makedoniji (1878-1912)	95

JEZIK I KNJIŽEVNOST

<i>Dr. Elbisa USTAMUJIĆ</i>	
Folklorni realizam u romanu "Sreća mladog Ljubovića" Huseina Đoge	133
<i>Mr. Muhamed ŠATOR</i>	
Pravopisna norma u bosanskohercegovačkim časopisima krajem devetnaestog i u prvim godinama dvadesetog vijeka	137
<i>Nusret OMERIKA</i>	
Mostarsko alhamijado pjesništvo	145

<i>Mr. Vedad SPAHIĆ</i>	
Religiozno-didaktička poezija Osmana Đikića	155
<i>Refik BULIĆ</i>	
Pitanje ikavizama u ranim pisanim spomenicima s tuzlanskog područja	159

KNJIŽEVNA TRADICIJA

<i>Nusret OMERIKA</i>	
Šarića kaduna i njena Sahat-kula u narodnoj lirskoj pjesmi nastaloj u Mostaru	177

ZAŠTITA KULTURNOHISTORIJSKE BAŠTINE

<i>Zlatko ZVONIĆ</i>	
Sanacija Koski Mehmed-pašine džamije u Mostaru	183
<i>Serhat PAMUK</i>	
Slikana dekoracija Koski-Mehmed pašine džamije u Mostaru (prilog rekonstrukciji slikarstva)	189

PREVODI I BIBLIOGRAFIJA

<i>Mehmed KICO</i>	
Fragmenti iz djela "ISLAMSKA UMJETNOST" dr. 'Affifa al-Bahnasija (Al-Fann al-islami, Al-Taba'a al-ula, Dimašq, 1986)	199
<i>Esad KURTOVIĆ</i>	
BIBLIOGRAFIJA ŠEFIKA BEŠLAGIĆA (1908 - 1990) (djelo posvećeno izučavanju materijalne kulture)	215
<i>Jagoda SERDAREVIĆ</i>	
Prilog bibliografiji Blagaja (Mostar)	235

PRIKAZI I OSVRTI

<i>Mina KUJOVIĆ</i>	
Dr. Jusuf Mulić, KONJIC I NJEGOVA OKOLINA U VRIJEME OSMANSKE VLADAVINE, Konjic, 2001, str. 406	259
<i>Aladin HUSIĆ</i>	
Vesna Miović-Perić, NA RAZMEĐU: OSMANSKO- DUBROVAČKA GRANICA (1667.-1806.) Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku. Dubrovnik, 1997, 448 str.	265
<i>Esad KURTOVIĆ</i>	
ANALI DUBROVNIK, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, svezak 38, Zagreb-Dubrovnik 2000.g., str. 415	271

Salih JALIMAM

Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit: POVIJEST BOSNE I - II /
Sarajevo 1999./ 275

Esad KURTOVIĆ

Jubilejski pečat - Institut za istoriju u Sarajevu -
okrilje bosanskohercegovačke historiografije
(Dr. Budimir Miličić, Bibliografija izdanja Instituta za istoriju
u Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959-1999.
godine, Institut za istoriju, Sarajevo 2000, str. 546) 279

Zlatko ZVONIĆ

MUDROST RAĐA TOLERANCIJU (Naučni skup povodom 350
godina od rođenja Šejh-Juje i 400 godina od predavanja Mesnevice
u Mostaru) Muzej Hercegovine, Mostar, 2002. godine 283

mr. Edin ČELEBIĆ

Hamdija Kapidžić: "ALI-PAŠA RIZVANBEGOVIĆ I NJEGOVO
DOBA"; Akademija nauka Bosne i Hercegovine,
Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo 2001. (190 str.) 285

Šemsudin SERDAREVIĆ

Most koji je spasio grad Mostar 289

Senad OMERIKA

Muhamed Bekir Kalajdžić - život i djelo 295

IZVORI I INVENTARI

Mina KUJOVIĆ

Analitički inventar dokumenata o agrarnim odnosima u
Hercegovini od 1920. do 1929. godine 301

Suada HASANOVIĆ

Prilog historiji eksproprijacije i
nacionalizacije u Hercegovini 339

